

გშენებელი ოსტატები
შუა საუკუნეების საქართველოში

GEORGE CHUBINASHVILI NATIONAL RESEARCH CENTRE
FOR GEORGIAN ART HISTORY AND HERITAGE PRESERVATION

David Khoshtaria
Natia Natsvlishvili
Dimitri Tumanishvili

MASTER BUILDERS IN MEDIEVAL GEORGIA

Tbilisi
2012

ბიორბი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და
კულტურის დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრი

დimitრი თუმანიშვილი
ნათია ნაცვლიშვილი
დავით ხოშტარია

მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში

თბილისი
2012

დიზაინი და დაკაბადონება: შპს „ბატაშ დიზაინი“,
გოგა დემეტრაშვილი, ნატა ყიფიანი, თამარ კოლოტაური

დაიბეჭდა შპს „სესანში“

შოთა რუსთაველის ეროვნული
საპოეტო ფონდი
SHOTA RUSTAVELI NATIONAL
SCIENCE FOUNDATION

აღნიშნული პროექტი (№ B-21-10). განხორციელდა
შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით.
წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი მოსაზრება ეკუთვნის
ავტორებს და, შესაძლოა, არ ასახავდეს ფონდის შეხედულებებს

This project has been made possible by financial support from
the Shota Rustaveli National Science Foundation (Grant No B-21-10).

All ideas expressed herewith are those of the authors and
may not represent the opinion of the Foundation itself

www.rustaveli.org.ge

© გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და
ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრი

© GEORGE CHUBINASHVILI NATIONAL RESEARCH CENTRE
FOR GEORGIAN ART HISTORY AND HERITAGE PRESERVATION

ISBN 978 - 9941 - 0 - 4192 - 1

შინაარსი

წინასიტყვაობა	7
თავი I. მშენებლობის ისტორიის წერილობითი წყაროები	
1. წერილობითი ცნობები დამკვეთთა შესახებ	11
2. მშენებელი ოსტატი წერილობით წყაროებში	55
თავი II. მშენებელი შუა საუკუნეების ქართულ სასოგადოებაში	
1. მშენებელთა სოციალური სტატუსი	61
2. დამკვეთი და მშენებელი	82
თავი III. მშენებელთა გამოსახულებები შუა საუკუნეების საქართველოში	95
თავი IV. მშენებლობის ორგანიზაცია	129
თავი V. სამშენებლო ხერხები და მეთოდები	
1. საძირკველი	153
2. კედლები და თაღ-კამარები	156
3. იატაკი	170
4. კარის და სარკმლის ღიობები	177
5. სახურავი	184
თავი VI. სამშენებლო მასალები	
1. ქვა	203
2. სამშენებლო კერამიკა	210
3. კირი, გაჯი და თაბაშირი	223
4. სპოლია	227
დანართი: შუა საუკუნეების მშენებელ ოსტატთა ანოტირებული ნუსხა	243
შენიშვნები	259
სურათების სია	283
სურათების წყაროები	287

წინასიტყვაობა

2010-2011 წლებში შოთა რუსთაველის ფონდის დაფინანსებით გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნულ ცენტრში განხორციელდა კვლევითი პროექტი „ხუროთმოძღვრები და მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში“. პროექტის განხორციელების შედეგად დაიწერა წინამდებარე წიგნი, რომლის მიზანია პასუხი გაეცეს კითხვებს – ვინ და როგორ ქმნიდა შუა საუკუნეების ქართულ არქიტექტურას; რა ადგილი ეკავათ მშენებლებს შუა საუკუნეების ქართულ სასოგადოებაში; როგორი იყო დამკვეთისა და ხუროთმოძღვრის როლები; რა ფარგლებში და რა სახით ვლინდებოდა ხუროთმოძღვრის შემოქმედებითი მიდგომა; რა მეთოდებს იყენებდნენ მშენებლები შენობების დაპროექტებისას და აგებისას, რა მასალებს ხმარობდნენ; როგორ მიმდინარეობდა მშენებლობა.

წიგნი კოლექტიური შრომის ნაყოფია. მისი პირველი და მეორე თავები დაწერა დიმიტრი თუმანიშვილმა, მესამე და მეოთხე – დავით ხოშტარიამ, მეხუთე და მეექვსე – დავით ხოშტარიამ და ნათია ნაცვლიშვილმა. ბოლოს დართული მშენებელთა ნუსხა ნათია ნაცვლიშვილმა შეადგინა. მოსამზადებელ საველე სამუშაოებში და საილუსტრაციო მასალის დაძიებაში, ავტორებთან ერთად, აქტიური მონაწილეობა მიიღო გიორგი პატაშურმა.

საკვლევი თემა შემთხვევით არ გაჩენილა. შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურა, რომელიც ქართული კულტურის ერთ-ერთ უმაღლეს მძლევებად ითვლება, ცხადად მოწმობს მის შემქმნელთა მაღალ პროფესიულ ოსტატობას და შემოქმედებით ძალას. ჩვენი წარმოდგენა ამ არქიტექტურაზე არ იქნება სრული, თუ არ გვეცოდინება ვინ და როგორ ქმნიდა მას. მიუხედავად იმისა, რომ შუა საუკუნეების ოსტატები უმეტესწილად ანონიმურები იყვნენ, ზოგი მათგანის სახელი მაინც შემოგვრჩა. მათი სამშენებლო ტექნიკისა და მეთოდების შესახებ ბევრი რამ შეიძლება შევიტყოთ თვით ნაგებობების კვლევით, წერილობითი წყაროების ჯეროვანი შესწავლით კი შეიძლება შევიკოვეთ მშენებელთა სასოგადოებრივი სტატუსის, დამკვეთებთან ურთიერთობის და თავად მშენებლობის მომზადებისა თუ მიმდინარეობის საკითხთა ფართო წრეს.

ინტერესი შუა საუკუნეების ქართველ ხუროთმოძღვართა და მშენებელთა საქმიანობის მიმართ XIX საუკუნეში გაჩნდა (მარი ბროსი, პლატონ იოსელიანი, დიმიტრი ბაქრაძე, თედო უორდანი), მაგრამ საკითხის სისტემატურ შესწავლას

საფუძველი ივანე ჯავახიშვილმა დაუდო. მისი გამოკვლევა *სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში* (თბილისი, 1946), რომელშიც გაანალიზებულია იმ დროისთვის ხელმისაწვდომი მასალა მშენებლობის ორგანიზაციის, შენობათა ტიპებისა და სამშენებლო ტექნიკის შესახებ, დღემდე რჩება უმნიშვნელოვანეს ნაშრომად ამ სფეროში. განსაკუთრებით დიდია ივანე ჯავახიშვილის ღვაწლი მშენებლობასთან დაკავშირებულ ძველქართულ ტერმინთა მოგროვებისა და განმარტების საქმეში. მშენებლობის პროცესთან და სამშენებლო ტექნიკასთან დაკავშირებული მრავალი საკითხია განხილული გიორგი ჩუბინაშვილის, ეახტანგ ბერიძის, ლევან რჩეულიშვილის, ნიკო ჩუბინაშვილის, რუსუდან მეფისაშვილის, ეახტანგ ცინცაძის, ეახტანგ ჯობაძის, პარმენ ზაქარაიას, ალექსანდრე გარაყანიძის, რუსუდან გვერდწითელის, ირაკლი ციციშვილის და სხვა ქართველ არქიტექტურის ისტორიკოსთა ნაშრომებში. ე. ბერიძეს ეკუთვნის ასევე წიგნი, რომელშიც თავმოყრილია წერილობითი ცნობები შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვართა და გალატონთა შესახებ (*ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები*, თბილისი, 1956. ეს მასალა მთლიანად შევიდა იმავე ავტორის უფრო გვიანდელ წიგნში *ძველი ქართველი ოსტატები*, თბილისი, 1967).

შუა საუკუნეების მშენებლობის თაობაზე მნიშვნელოვანი მონაცემებია შეგროვილი სიძველეთმცოდნეობითი და მხარეთმცოდნეობითი ხასიათის ნაშრომებში (ეკეთიმე თაყაიშვილი, იოსებ მეგრელიძე, გიორგი ბოჭორიძე და სხვანი). სამშენებლო ტექნიკისა და საშენი მასალების შესასწავლად ძვირფასი წყაროა ათქულებების მანძილზე მოპოვებული და გაანალიზებული მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მონაცემები (ლევან მუსხელიშვილი, ანდრია აფაქიძე, გიორგი ღომთათიძე, იოსებ გპელიშვილი, ნინო უგრელიძე, ოთარ ტყეშელაშვილი, ალექსანდრე ბოხოჩაძე, რამინ რამიშვილი, ლევან გილაშვილი, მერი ჩხატარაშვილი, ჯამლეთ ჯღამაია, ეახტანგ ჯაფარიძე, ომარ ლანჩავა და სხვანი). სხვადასხვა დარგის მკვლევართა მიერ შესწავლილია შუა საუკუნეების მშენებლობასთან დაკავშირებული მრავალი პრობლემა: ამქურები და მშენებლობის ორგანიზაცია (შოთა მესხია), მშენებლობის საინჟინერო-ტექნიკური ასპექტები (შალვა ხიდაშელი, კონსტანტინე მეღითაური, ილია ადამია, დომენტი მშვენიერაძე), სპეციფიკური ტექნოლოგიები (ზაქარია მაისურაძე), ეთნოგრაფიული მონაცემები (სარა ბედუაძე). გამოკვეყნდა მშენებლობასთან დაკავშირებული დოკუმენტები (ნიკო ბერძენიშვილი, მამისა ბერძენიშვილი, სარა ბარნაელი) და სამშენებლო წარწერები (ნოდარ შოშიაშვილი, ზაზა ალექსიძე, ვალერი სილოგავა).

წინამდებარე წიგნი წარმოადგენს სხვადასხვა სფეროში სადღეისოდ დაგროვილი ცოდნის შეჯამებისა და ხელახლა გააზრების ცდას. ბუნებრივია, მის ფარგლებში ყველა საკითხი ერთნაირად სრულად ვერ გაშუქდებოდა და ვერც ყველა შენობა თუ არტეფაქტი იქნებოდა მოხსენიებული შესაბამის თემებთან დაკავშირებით. წიგნში აქცენტი დასმულია იმ საკითხებზე, რომლებიც ავტორებმა განსაკუთრებით საგულისხმოდ მიიჩნიეთ.

წიგნზე მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის გვინდა მადლიერებით მოვიხსენიოთ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გენერალური დირექტორი დავით ლორთქიფანიძე, თანამშრომლები დარეჯან კაჭარავა, მინდია ჯღამაძე, მერი ზამთარაძე, ლუიზა გერიტიშვილი, ნინო სიმონიშვილი, ნინო დათუნაშვილი, გია მარსაგიშვილი, ნინო ცინცაძე; ნიკო ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის დირექტორი ომარ ლანჩავა, თანამშრომლები

ნონა ქარციძე და დავით სულაბერიძე; ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლები გია ბერიშვილი და დავით ჯაფარიძე; პარმენ ზაქარაიას სახ. ნოქალაქევის არქიტექტურულ-არქეოლოგიური მუზეუმ-ნაკრძალის დირექტორი დავით ლომიტაშვილი და დირექტორის მოადგილე ნინო ჯოღია; რუსთავის ისტორიული მუზეუმის დირექტორი ნაზი პატიკაშვილი, თანამშრომელი იოსებ ჯაფარიძე; ბორჯომის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორი ვიოლეტა ბალახაშვილი. ფოტოსურათების მოწოდებისათვის მადლობას ეუხდით ასევე გიორგი ბაგრატიონს, ირმა ბერძენიშვილს, მარკუს ბოგიშს, მარინე ბუღიას, ირინე გიგიაშვილს, თამაზ დეაღს, მირიან კილაძეს, ბუბა კუდავას, ომარ ღანჩაევას, გიორგი პატაშურს, არმენ ღაზარიანს, ციკინო ჩანხუნაშვილს, ნატო ჩიტიშვილს, ნინო ჭანიშვილს და კახა ხიმშიაშვილს.

თავი I

მშენებლობის ისტორიის წერილობითი წყაროები

1. წერილობითი ცნობები ღამკვეთთა შესახებ

შუასაუკუნოვანი დასაქვითის თუ ბიზანტიის მკვლევართ ხანგამოშვებით დაცვებით ხოლმე, წერილობითი მასალები გვაკლიაო. ქართველ მკითხველს ამგვარი დაჩივლება სვედიან ღიმილს თუ მოგერის – მით უმეტეს, როდესაც აღმოჩნდება, მათთვის „მცირედენი“ რომ ათობით მატყანე და ათასობით საბუთია, თანაც რა საბუთები – XII, XIII, XIV საუკუნეების ხარჯთაღრიცხვები, ხელშეკრულებები, ანდერძები, სადაც რას არ ამოიკითხავთ – მასალების და იარაღების რაობასაც, სხვადასხვა სამუშაოების გასამრჯელოსაც, პირობებსაც. ჩვენ რაღა მოგვეპოვება? რამდენიმე საისტორიო თხზულება და რამდენიმე ათეული სხვადასხვა რიგის დოკუმენტი, ისიც თუ „შუასაუკუნოვანად“, სოგად-მედიევალური მიდგომის გამომხატველად, XVII-XVIII საუკუნეების ნაწერებიც ჩაეთვალეთ. ეს, რასაკვირველია, პირობითი დაშვებაა – ნათელია, რომ 13-14 საუკუნის განმავლობაში ვითარება არაერთხელ შეცვლილა. მართლაც, სად, ეთქვით, ვახტანგ გორგასლის ხანა, სად – თამარისა, სად კიდევ – როსტომ ხანისა თუ გიორგი XII-ისა. ერთის იმედითა თუ ეიქნებით – რაკილა ტექნიკა დიდად არ შეცვლილა და საზოგადოებაც, ასე თუ ისე, იერარქიზებულ-მონარქიულ-ქრისტიანული იყო, თუობითა და მიახლოებით შეიძლება, ეგებ, სხვადასხვა დროის ცნობები ერთმანეთს შევაშეკლოთ და – თუმც გარდუვალად არაზუსტი, – ერთგვარი „გასაშუალოებული“ სურათი მივიღოთ¹.

პირველ ყოვლისა, ისმის კითხვა – რა ვიცით დამკვეთ-მომგებელთა, რა კიდევ – ოსტატ-ხუროთმოძღვართა შესახებ.

ერთი შეხედვით, ბედის სამდურავი არ გვეთქმის – მშენებლობის წამომწყებთა სკენებაც მრავლად გვაქვს და მათ მიერ მოწვეული ხურო-გალატოზებისაც. უფრო მრავლად – ასეა ყველგან შუა საუკუნეებშიც და სხვა დროსაც, მანამდეც და მერეც, – თაოსანთა, ხარჯის გამღებთა სახელები გვხვდება ხოლმე. ენახოთ ახლა, რას და რანაირად გვიამბობენ წყაროები და, უპირველესად საგანგებო, საისტორიო ნაწარმოებებს გადავხედოთ. მათგან უადრესი, როგორც ცნობილია, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატყანა. თავი დაეანებოთ მისი ზუსტი დათარიღების

სურ. 1.
მცხეთა. ხედი
ჯერის ტაძრიდან

საკითხს – დაეჯერდეთ იმას, რაზეც აღარავინ დაობს: იგი საამდროოდ ცნობილი სახით საბოლოოდ IX საუკუნეში გამოინაკეთა და ბევრად ძველ (აღბათ, მათ შორის, წარმართობის ხანის) წერილობით ძეგლებს ემყარება². თხრობა აქ ალექსანდრე მაკედონელით იწყება, რასაც ქართლის მეფეთა სია მოსდევს. საგულისხმოა – ჩვენთვის სომ განსაკუთრებით, – რომ ფარნავაზიდან მოკიდებული („მოქცევაჲს“ ჩამონათვალში იგი მეორეა), ვიდრე მეცხრე მეფის, მირვანის ჩათვლით, ხელმწიფეთა ერთადერთი დეაწლი სწორედაც აღმშენებლობა ჩანს:

„დადგა ფარნავაზ. ამან აღმართა კერპი დიდი ცხაურსა ზედა, და დასდგა სახელი მისი არმაზი. და მოქმნა ზღუდე წყლით კერძო და პრქუან არმაზ.

და შემდგომად მისა დადგა მეფედ საურმაგ. ამან აღმართა კერპი ანინა გზასა ზედა და იწყო არმაზს შენებად.

და მისა შემდგომად მეფობდა მირვან. და აღმართა დანინა გზასა ზედა წინარს, და აღაშენა არმაზი.

და მეფობდა ფარნაჯოზ და აღმართა კერპი ზადენ მთასა ზედა და აღაშენა ციხს.

და მეფობდა არსიკ, ქალაქსა [ძველ მცხეთას, დ. თ.] ზღუდენი მოაქმნნა.

და მეფობდა არიკ, რომელმან შიდა ციხე აღაშენა არმაზსა.

და მეფობდა ბრატმან, რომელსა ზე მცხეთას ქალაქი დაიწყო.

და მეფობდა მირვან და მან აღაშენა მცხეთად ქალაქი“ (გვ. 11).

ამის შემდეგ (გარდა ორმეფობის – მცხეთელი და არმაზელი ხელისუფალთა

განენის, არსუკ, მეათე მეფის მიერ კასპის „შეპყრობის“ და უფლისციხის „განგებისა“ და მეთორმეტე მეფის, ბრატმანის დროს მცხეთას სურიათა მოსვლისა) ეიდრე ოცდამეცხრე, წმ. მირიან მეფემდე, სახელგისა ჩამოთვლის მეტს „მოქცევაჲ“ არც რას გვეუბნება. ეს თითქოს მართლაც, გ. მელიქიშვილისა არ იყოს, „სამშენებლო მატრიანე“ არისო.

თხრობა განიერცოლა, როდესაც წმ. ნინოს მოსვლა-ქადაგებისა და ქართლის გაქრისტიანების ამბავი იწეება, თუმცა მეფე მირიანისა და წმ. ნინოს ღვაწლიც გარკვეულწილად ტიპათმშენებლობაა – მცხეთის „სიმო“, იგივე „გარეუბრისა“, აქ „სამთავროჲ“ წოდებული და „ქუემოჲ“ ანუ სეპტიცხიოელის ეკლესიათა აგება. შემდეგ კი კვლავ ქართლის მმართველთა (მათთან ერთად ახლა უკვე – მცხეთელ მღვდელმთავართა) ჩამოთვლა იწეება და, გარდა უმნიშვნელოფანესი ომებისა (სპარსთა და პერაკლე კეისრის მოსვლა) და ანტიკეფალიის დაფუძნებისა ვახტანგ გორგასლისგან, არსებითად, მხოლოდ მათ მიერ წარმოებული მშენებლობაა გადმოცემული. ოღონდაც, წინა ნაწილისაგან განსხვავებით, შეცვლილია მათი ქედლების „გეოგრაფია“ – თუ წარმართი ხელმწიფენი სულ მცხეთის უტრიალებენ, ახლა მათი ყურადღების არეში შიდა და ქვემო ქართლიც ექცევა და კახეთიც. ასე, ბაკურ მეფემ „დაიწყო წილენისა ეკლესიასა და გააშორა ოცდამეთერთმეტესა წელსა“; მისმა მომდევნომ, თრდატმა „რუსთაჲისა რუჲ გამოიდო“ და მის დროსეჲ „... ეკლესიასა საძირკუეელი დადგა, კახეთს ნეკრესისა ეკლესიაჲ აღაშენა განსრულებით“ (გვ. 16); ბაკურ თრდატის ძემ „აღაშენა ეკლესიაჲ ბოლნისისაჲ და გააბაჲსა არმაზნი სპარსთა შიშისათჳს“. არჩილ მეფის სეობაში მითითებულია – „დაეცა ქუემოჲ ეკლესიაჲ“-ო, მაგრამ თითქოს იმისთვისდა, რომ ვახტანგ გორგასალსე ითქვას – „აღაშენა ქუემოჲ ეკლესიაჲ“-ო (გვ. 17). იგივე გრძელდება მეფობაგაუქმებული ქართლის ერისმთავრებსე მოყოლისასაც. გუარამ დიდმა „დადგა საძირკუეელი პატიოსნისა ჯუარისაჲ“, მისი ძე – ერისთავი სტეფანოზ I „აქმოდა ეკლესიასა ჯუარისასა“ (გვ. 19), ხოლო სტეფანოზ II-მ, ადარნასეს ძემ „გააშორა ჯუარისა ეკლესიაჲ“ (გვ. 20).

საყურადღებოა, რომ მცირე გამოჩანკლისით, „მოქცევაჲ“ მეფეებისა თუ მათი მონაცვლე ერისმთავრების აღმშენებლობაზე გვიამბობს. კაცმა რომ თქვას, გასაკვირი აქ არაფერია – ეს გამოკვეთილად „ოფიციალური“ ქრონიკაა, მის შემდგენელთათვის საყურადღებო ისაა, რასაც სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა აქვს, სახელმწიფოს განსახიერება კი იმხანად, რასაკერძოვლით, ხელმწიფეა. საგანგებოდ სასაჯლო – რაც ჩვენს ახლანდელ ამოცანას სცდება – „უფრო გამოჩანკლებია. უდიდესი, დღევანდელი სიტყვათხმარებით, გეოპოლიტიკური მნიშვნელოვნების გამო ბუნებრივია თქმა იმისა, რომ სპარსელებმა ააგეს პოესეთის და ხაზარეთის კარნი და კლისურის ზღულჲ“. მაგრამ რატომღია აღნუსხული, რომ ვარაზ-ბაკურის მეფობაში „აღაშენეს აზნაურთა ეკლესიაჲ იგი წმიდა მცხეთას“, მოგვიანებით კი, არჩილ მეფის „სე“, კვლავ „აზნაურთა აღაშენეს სტეფანე-წმიდაჲ არაგუსა ზედა“? ეტყობა, ეს ტაძრები თანამედროვეთა თუ მათ შემდგომთათვის რაღაცით ფრიად გამორჩეული ყოფილა¹.

მრავალმხრივ აგავს „მოქცევაჲს“ „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილები – ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“ და ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ ისინიც „ხელმწიფეთა ისტორია“, მათი ღვწის შთამომავალთათვის შესხენება, აქაც სხეთა ნაამაგარი ძალსე იშვითად თუ გამომნდება – ეკრძოდ, ადრეული ხანისთვის, ფრიად საყურადღებოა ცნობა არღამ სპარსთა „ერისთავის“ მიერ „ქეთიკირის“, ე. ი. დუდაბიანი წყობის ჩვენში შემოტანის

სურ. 2.
არმაზციხე, ხედი
ჯერის ტაძრიდან

შესახებ. წარმართული ქართლის ამბების თხრობისას, ლეონტი მროველთან საგრძნობი სიახლე გვაქვს – “შუასაუკუნოვან მეისტორიეთა წესისამებრ, იგი ნეენი ქვეყნის თავგადასავალს ზიბლიურ ისტორიას უკავშირებს და, ამას გარდა, თვალსაჩინო „მცხეთოცენტრიზმისას“ მისობას ძველთაძველად ცნობილი სამოხახლეობის ერთიან თხრობაში წართვაც სურს. საამისოდ მას ეპონიმები შემოჰყავს (თუ რაღაც წყაროდან გადმოაქვს), მათ კი ძველალექსისეული მამამთავრის, ნოეს პირდაპირ შთამომავლებად მიიხსენებს. აქედან მოდის „მოქცევაჲს“ ისტორიული სურათის რამდენადმე გადასხვაფერებაც. შესაბამისად, მცხეთას მასთან ქართლის მოახალშენის, ქართლოსის ძე, მცხეთოსი აარსებს: მან „აღაშენა ქალაქი შესაერებელსა შორის მტკუერისა და არაგვსასა. და ეწოდა სახელი მისი მცხეთა“ (სურ. 1). ამით სწავლული მღვდელთმთავარი, სხვათა შორის, აქარწულებს „მოქცევაჲს“ ერთ ბუნდოვანებას: იქ ქართლში მაკედონელადგული ეპოქის ოთხი ქალაქი იხსენიება – სარკინე, კასპი, ურბნისი, ოძრხე, ხოლღა აზოი კი საიდანლაც გაჟენილ „ძველ მცხეთას“ მკვიდრდება⁷ მცხეთოსის ძმა, ოძრხოსი, აშენებს ოძრხესა და თუხარისს, მეორე ძმა – უფლოსი უფლოსი-ციხის, თანაცვე ურბნისისა და კასპის დამაარსებელია. კიდევ ორ უძველესად მინეულ ქალაქს მათი მამა, ქართლოსი აგებს – ესენია „ციხე ორბისა, რომელსა აწ ქჷვან სამშლდჲ. და კუალად აღაშენა მტკუერის ციხე, რომელსა აწ ქჷვან სუნანი“, მისი მეუღლე კი აფუძნებს ზოსტან-ქალაქს, „რომელსა აწ ქჷვან რუხთაგი“ ლეონტი მროველი არც ლიხსიქითა საქართველოს ტოვებს უყურადღებოდ: იქ ეგრისმა, ქართლოსის ძმამ „აღაშენა ქალაქი და ეწოდა სახელი თუგის ეგრისი. აწ მას ადგილსა ქჷვან ზედაი“⁸.

ამის შემდეგ ლეონტი ეპისკოპოსის მონათხრობი საკმაოდ ახლოსაა „მოქცევაჲს“ მატიანესთან, თუმცა სუბმიწვევით არ მისდევს, ხან განმარტავს და ხანაც ავებს მას. ასე, რაღა მცხეთა უკვე აშენებულია და გაუგებარი იქნებოდა, რატომღა აშენებენ და განამაგრებენ მას ფარნავაზ მეფის მეშვეობით, ამიტომ აზონ/ასოს შესახებ, რომელიც ახლა უკვე უცხოტომელად, ალექსანდრე მაკედონელის ერთ მხედართმთავართაგანად წარმოგვიდგება, ნათქვამია: „მოარღვენა ზღუდენი ქალაქსა მცხეთას საფუძელთურთ“ და „დაუტევნა“ ციხენი, უპირველესად – არმაზის ციხე (სურ. 2). შესაბამისად, სხვაგვარად ითქმის ახლა მომდევნო ხელმოწიყეთა აღმშენებლობაზეც: „...ფარნავაზ მოხლელა ქალაქი

მცხეთა მტკიცედ... „...საურმაგ... უმატა ყოველთა ხმაგრეთა მცხეთისა და ქართლისათა...“, „არდამ... მოსლუდა მცხეთის ქალაქი ქვთკირთა“, „...მეფეჲს ბარტომ უმატა სლუდეთა მცხეთისათა... „...ადურკი მეფეჲს უმატა ხმაგრეთა ქართლისათა, ქალაქთა და ციხეთა, და უმეტეს მოამტკიცა სლუდნი ქალაქისა მცხეთისანი...“¹. გამოკვეთილად განსხვავებულია – თუმცა „მოქცეუას“ ტექსტში; ისინი განცალკევებულია, – ღეონტი მროველთან არმაზის თავგადასავალი, ის, ჯერ ერთი, ქართლისის ნაბინაური ყოფილა: „...ქართლს მყოფი პირველად აღვიღსა მას, სადა შეერთეს არაგუ მტკვარსა, და განვიდა მთაჲ მას ზედა, რომელსა ეწოდებოდა არმაზი, და პირველად შექმნა ხმაგრეთი მას ზედა, და ოშენა მუნ ზედა სახლი, და ეწოდა მას სახელი თაჲის თჳსისა ქართლი, და ეიდრე აღმართებამდე მუნ-ზედა კერპი არმაზისი ერქვა მთაჲ მას ქართლი, და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი...“² ცხადია, აქაც მერმინდულთა მქედანეობა ზედმეტი გახდა, თუმცა, ისეუ და ისეუ, არდამ სპარსთა ერისთავსა მოყოლილი – „...მოკიდა კირი-სლუდე ციხესა არმაზისასა...“³ წერილმან სხვაობად ნათქვამი, რომ კერპი აინინა და დაინინა, „მოქცეუას“ მიხედვით საურმაგ მუფის და მირიან მეფის შექმნილნი, ღეონტისთან ორთაჲ საურმაგის ნაღვაწია.

რაც შეეხება დამატებებს რეე მეფეზე ნათქვამი: „...მოიქანა ცოლი საბერძნეთით სახელით სეფელია, და ამან სეფელია მოიტანა თანა კერპი, სახელით აფროდიტოს, და აღმართა თაჲსა ზედა მცხეთისასა“⁴ ვიგებთ აგრეთვე: „...აწყო [ფარნაჯომ] შენებად კახეთს ქალაქსა ნელქარისსა, რომელ არს ნეკრესი“⁵; „შემდგომ „...არშაკ [ეს „მოქცეუას“ არსიკი] განაშენა ნელქარ, ქალაქი კახეთისა, რომელ არს ნეკრესი, და ამატა ხმაგრეთსა უფლისციხისასა“⁶ და, ბოლოს, „...მირიანოზ [მირიან მეფის მამა-მამუკემ] ამატა ყოველთა ხმაგრეთა

სურ. 3.
არტიკულის ციხე

სურ. 4.
მარჯანის
(კეკელიძის) ტაძარი

ქართლისათა და უმეტეს ყოველთაჲსა მოამტკიცნა ზღუდენი ნეკრესისა ქალაქისანი" გვაქვს ცნობა უჯარმაზედაც, IV საუკუნის დამლევისთვის: „...საფაგურ [მეფემ] აღაშენა ციხე-ქალაქი უჯარმა“¹¹

წევნ თავს ვერ ვიღებთ ამ ორი თხზულების თანადამთხვევა-დაცილებათა მიზეზების რკვევას, თუმცა აღარ გვგონია სათუო, რომ ლეონტი მროველის ხელთ არა მარტო „მოქცეუას“ რომელიღაც სხვა რედაქცია, არამედ სხვა რამ წყაროებიც იქნებოდა – მართლაცდა, რატომ არ შეიძლებოდა, მას ხელთ აქონოდა თუგინდ ის თხზულება, საიდანაც „მოქცეუას“ ტექსტში „გამოკრებულად“ არის შეტანილი კერაკლე კეისრის დროის მოვლენები. სხვადასხვა პირველწყაროებით სარგებლობა (თუ ერთიდან სხვადასხვა მონაცემის ამოღება) ნათლად ნანს, სხვათაშორის იმითაც, რომ ბოლნისის ტაძარი (რომელსაც წყუელუბრთუ ახლანდელ ბოლნისის სიონთან აიგივებენ, თუმცა – იმის იქით, რომ უკანასკნელი

IV საუკუნისა ვერ იქნება, – სულაც არაა საეკლესიო ის ერთსა და იმავე ადგილზე მდგომი ნაგებობანი იოს) „მოქცევაჲს“ თანახმად ვარაზ-ბაკურის, ლეონტი მროველით კი მისი ძის, ფარსმანის აშენებულია¹². ამ უცნაურობის ყველაზე რაციონალური ახსნა, ალბათ, იმის ეარაუდი იქნება, რომ პირველმა ეკლესიის მშენებლობა წამოიწყო, მეორემ კი განასრულა. დამატებითი წერილმანები და ცნობები ჯუანშერის ნაწარმოებშიც ჩნდება. ვახტანგ გორგასლის აგებულ სვეტიცხოველზე იგი წერს: „...მცხეთას მეფემან ვახტანგ ალაშენა ეკლესია მოციქულთა სუეტი ცხოველი, და უაყრა სუეტსა შინა სამხრით ადგილსა მას, სადა-იგი დაცემულ იყო ეკლესია, რომელ არს სიონი დიდი“. ცოტა ქვემოთ იმახიცი ვიგებთ, რომ ვახტანგ მეფე „...დაეფლა მცხეთას, საკათალიკოსოსა ეკლესიასა შინა სუეტსა თანა, რომელსა შინა არს ღმრთიჲაღმართებულისა სუეტისაგან დაპყრობით“. გვაქვს ამ ლეგენდადქცეული ხელშეწერის სხვა მშენებლობათა ამსახველი ცნობებიც – სპარსელთა შემოსელებისას მან ქართლის ერისთავებს „...შეგედრა ძე თუხი დაჩი, და უბრძანა აღშენება უჯარმისა...“; მოგვიანებით იგი „...თუთ დაჯდა უჯარმას, და აღაშენა იგი ნაშენებთა დიდითა, მათ შორის, როგორც სხეგან წერია – „...ეკლესია შინა რაჲდენ წმიდისასა... რაბატსა შინა“; წმ. მოწამე რაჲდენის პატივსაცემად მას კიდევ ერთი ტაძარი აუგია – „...ეკლესია ნიქოზისა საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ეპისკოპოსი, სადა-იგი ეფლა გუამი წმიდისა რაჲდენისი...“; სხვა მის სააღმშენებლო წამოწყებებზე შემდეგს ეგებულობთ: „...იხილა [ვახტანგ მეფემ] კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქუა არტანუჯი. და მოუწოდა არტაევს, ციქუსმეტსა მისსა, და დაადგინა იგი ერისთავად; და უბრძანა, რათა ააგოს ციხე არტანუჯისა; და უბრძანა, რათა გამონახოს ჭევსა მას შინა ადგილი სამონასტრე და აღაშენოს ეკლესია... ხოლო არტაევს აღაშენა ციხე არტანუჯისა, და მონასტერი რომელ არს ოპიზა, და სამნი ეკლესიანი: დაბა მერისა, შინდობისა და ახიზისა. და განაახლა ციხე ახიზისა...“; რამდენიმე მისი წარმოებული მშენებლობა საქართველოში საეპისკოპოსოების დაარსების გამო არის ნახსენები: „დასუა“-ო ეპისკოპოსნი „...ნინოწმიდას, უჯარმის კარსა, რომელი გორგასლსა აღეშენა; ...ჭერემსა, მისსავე აღშენებულსა, და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი იგი მანვე აღაშენა; ...ჩელეთს, რომელი სოფელსა შუა აღაშენა“¹³. ჯუანშერი იხსენიებს ვახტანგ მეფის დედის, საგდუხტის ღვაწლსაც: როცა ქრისტიანობად მოიქცა: „მან აღაშენა სიონი სამშუღლისა“-ო¹⁴. მომდევნო ხანის, კერძოდ უკვე VIII საუკუნისთვის, საგულისხმოა კიდევ ერთი წმიდა მეფის, არჩილის მშენებლობის ამბავი: კახეთად მან „...აღაშენა ეკლესია სამძროსა... და დაჯდა წუტესი, და აღაშენა კასრი, და გვესა ლაქუასტისასა აღაშენა ციხე“¹⁵.

თითქმის ერთმნიშვნელოვნად ბაგრატიონთა ნაშენს აღნუსხავენ „ქართლის ცხოვრების“ დანარჩენი წიგნები¹⁶. მაგალითად, აშოტ I კურაპალატმა „...მოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ ვახტანგ გორგასალს ციხედ ადგენა, სახელით არტანუჯი. და აოჭრებულ იყო ბაღდადელისა მის ყრუობითგან. იგი განაახლა აშოტ და აღაშენა ფგრეთვე ციხედ, და წინ-კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი. და აღაშენა ციხესა მას შინა ეკლესია წმიდათა მოციქულთა პეტრესი და პავლესი, და შექმნა მას შინა საფლავი თუხი, და დაემკედრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად“ (სურ. 3. იგი შემდგომ მართლაც ამ ტაძარში დაუკრძალავთ¹⁷). ზოგჯერ მითითება აღმშენებლობაზე სასხვათაშორისოა – „...მოკუდა გუარამ ძე აშოტისი, და დამარხეს ოპიზას, მეორედ მიხვან აღშენებულსა“¹⁸; სხვა შემთხვევებში, პირიქით, საგანგებო „ინფორმაციის“

სურ. 5.
მთქმის ტაძარი

სახე აქვს: „...ადარნასე, ძემან დაეთ მოკლულისამან, ალაშენა ბანა ჴელითა კურიკ ბანელისათა, რომელი-იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ“; ანდა „აშოტ ერისთავთა-ერისთავმან, ძემან გურგენ კურაპალატისამან, რომელსა ეწოდა კეხი, ალაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა, და დასუა პირველად ეპისკოპოსად ხანატრული სტეფანე...“ ან კიდევ: დაეთ III კურაპალატმა „...ალაშენა მონასტერი და საყდარი ღმრთისა, წმიდა ეკლესია ხახულისა“¹⁹. უკანასკნელი ცნობის ამოკითხვისას კიდევ ერთხელ თვალსაჩინოვდება, რაოდენ ჭირს ხოლმე სხვათა აზროვნების წესის, სხვისი ღოგიკის გაგება – დღევანდელი ისტორიკოსისათვის არცთუ ცხადია, რატომ ამოირჩია მემკვიდრე დაეთ მეფის ანაგებთაგან მაინცდამაინც ხახულის საფანე, რატომ ამჯობინა ის მასზე ნამდვილად არაფრით უარეს ოთხთა ეკლესიას და ეველა მხრივ უფრო „დიდებულ“ ოშკს? იქნებ იმიტომ, რომ ამ ორს სხვა მომგებელნიც აქაყდა (ოშკს ხომ ნამდვილად – დაეთთა მძა, ბაგრატ მაგისტროსი)?

უფრო იოლი მისახვედრია, როგორ „შემოეპარათ“ „ქართლის მატეანეში“ ორი ასეთი სრულეებით „არაქართლური“ ცნობა: გიორგი აფხაზთა მეფემან „...ალაშენა საყდარი ჴეონდიდისა, შექმნა საეპისკოპოსოდ, და განაშენა იგი ნაწილთა სიმრავლთა წმიდათა მარტულთა“ (სურ. 4), ხოლო მისმა ძემ, აფხაზთა მეფე ღეონმა „...ალაშენა ეკლესია მთქმსა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“²⁰ (სურ. 5). რა თქმა უნდა, ისინი ქრონიკაში იმიტომ „შეიწინარეს“, რომ დასავლეთ საქართველოს ეს მკერობელნი

ერთიანი ქართული სახელმწიფოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-ის პაპა და ბიძა არიან, რომელთაგან ნამემკვიდრეუი გვირგვინის გარეშე „სრულიად საქართველოს“ ტახტს ეერ მოიპოვებდა.

თეით ბაგრატ მეფის ნაშენებ ორ ტაძარს კი ამავე მატანეში საეხებით განსხეავებული პატივი ერგო: პირველზე წერია: „...დიდშან მეფემან [ბაგრატ] აღაშენა საყდარი ბედიისა, და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, მოცუვლა შენ გუდაეცხა საეპისკოპოსო, შეწირნა ხოფელნი მრავალნი... განასრულა ყოელთა განგებითა, შეამკო ყოელთა სამკაულთა ეკლესია, აკურთხა და დასვა ეპისკოპოსი. ეკეთე ესმე ენებან განცდად და გულისმისყოფად სიმაღლისათჳს დიდებისა მისისა, პირველად განიცადოს სამკაული ბედიისა ეკლესიისა, და მისგან გულისსმა ყოხ, რომელ არაგინ ყოფილ არს სხუა მეფე მსგავსი მისი ქვეყანასა ქართლისასა და აფხაზეთისასა“ (სურ. 6). მეორეზე კი შემდეგი ითქმის: ბაგრატ მეფემ „...აკურთხა ეკლესია ქუთათისა განგებითა დიდითა და მიეწაღმელთა, რამეთუ შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი კვლამწიფენი და კათალიკონი, მღვდელთ-მოძღვარნი და ყოელთა მონასტერთა წინამძღვარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქვემონი, მაშელისა და სამეფოსა მისისა მეოფნი, და სხუათა ყოველთა საკვლამწიფეთა“²¹ (სურ. 7). ყოელდ ზედმეტია იმაზე სიტყვა გაგებდელთ, რომ ქრისტიანთა აღფრთოვანება და აწეული კიდე ტაძართა გაღებისურსა და პოლიტიკურ მნიშვნელოვნებას ეკეთვნის და შევადლოთ – თეით სურთომილდერებას. ის, სულ ბევრი, ასეთი დიდების ღირსად თუ იგულებება.

ერთიანი საქართველოს ამხასველი თსხელდებეი აღმშენებლობას შედარებით ნაკლები გულისხვერით ეკიდება. მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, რომ

სურ. 6.
ბედიის ტაძარი

ხურ. 7.
ქუთაისის ტაძარი

XII-XIV საუკუნეთა მწერალნი მას სხვანაირად უყურებენ მათთვისაც იგი მეფეთა (ეკლავაც იშვიათად თუ სხვათა) დამსახურება და ღვაწლია. ასე, დავით IV აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით, მან „...ლაგვრანი და ხაკრე-ბუღლინი და მონასტერნი არა თვსთა ოდენ სამეფოთა, არამედ საბერძნეთისნიცა, მთაწმიდისა და ბორღალეთისანი, მერმეცა ასურეთისა და კპრისი, შავისა მთი-სა, პალესტინისანი, აღაღესნა კეთილითა... მთასა სინასა, სადა იხილეს ღმერთი მოსე და ელია, აღაშენა მონასტერი...“²². თამარის მეისტორიე, ბასილი ეზოს-მოძღუარი გიორგი III-სეც ამბობს – „მატა ყოველთა საყდართა, მონასტერთა და ეპისკოპოსთა“ და თავად თამარსეც: „წმიდანი ეკლესიანი შეიმკობოდეს მრავალფერთა მიერ სამკაულითა“-ო²³. ხოლო რათა დაერწმუნდეო, რომ ამგვარი დამოკიდებულება შემდგომ ხანასაც გასწვდა, შუასაუკუნოვანი ქართული ისტორიოგრაფიის დამაჯამებელს, ვახუშტი ბატონიშვილსაც მოუესმინოთ: „მეფესა დავითს ამისთვის ეწოდა აღმაშენებელი, რამეთუ ოდეს იქმნა მეფედ, იყო ქვეყანა ესე სრულად ოკერ; ამაჲ განაესნა და აღაშენნა... იყო... ეკლესიათა, ქსენონთა მაშენებელი განამდიდრნა ეკლესიანი, არა გარნა თვსნი ეკლესიანი, არამედ საბერძნეთისაცა ეკლესია-მონასტერნი დაივსნნა და განაშენნა“; და ეკლავ: „...ეწოდა მეფესა ამას გიორგი ბრწყინვალე, რამეთუ განაესნა და აღაშენნა ქუეყანანი, რჯული და სამოქალაქო წესნი განაბრწყინეა, ეკლესიანი დარღვეულნი და მოოცრებულნი აღაშენნა, განაახლნა და განანათლნა“²⁴.

ის, რასაც მშენებლობასე ამბობენ, ნაწილობრივ მაინც „აწვეულ კილოზე“ წარმოითქმის: აი, გელათზე თქმული: „...მოიგონა [დავით მეფემ] აღშენება

მონასტრისა და დაამტკიცა რომელიცა გამოირჩია მადლმან ხაღმრთოისან აღვიდსა ყოელად შუენიურსა და ყოელითურთ უნაკლულისა, რომელსა შინა ეთარცა მჟორე ცაი გარდაართისა ტაძარი ყოელად წმიდისა და უფროსად კურთხეულისა დედისა ღმრთისა, რაბამ რამე აღმატებული ყოველთა წინანდელთა ქმნულთა, რომელი ზეშთა ამაგს შუენიურებასა ყოველთასა, ხიერცითა და ნივთთა სიკეთითა და სიმრავლითა, და მოქმედლობისა შუესწარებლობითა, რომელსა აწ თანამოწმობით სედევენ თუელნი ყოველთანი, და აღაგესი სიწმიდეთა მიერ პატიოსანთა ნაწილთა წმიდათასა, და წმიდათა სატთა მიერ და სიწმიდისა სამსახურებელთა ყოელად დიდებულთა და სხუთთა ნივთთა ძნად საპოვნელთა“ (სურ. 8). ასლა ვარძიასე ნაუბარი ენახით: თამარ მეფემ „აღწე-ყო აღშენებად გამმარჯვებელსა მისსა ზეშთა-კურთხეულსა ვარძიისა ღმრთისმშობელსა, ზემო ვარძიის ქუეშო ვარძიით მიცუალდებითა, რომელი კლდისაგან გამოაქუეთა, თვთ პატიოსანი ეკლესია და მონასხითა სამეოფო ხენაგები, რომელი მკერთა-განცა შეუვად და უბრძოლველ ყო. ესე ვარძია პირველად დაეწყო ხანატრელსა მამასა მისსა გიორგის, გარნა ვერ სრულ ექმნა და დაეტევა, რომელ დიდმან ამან აღასრულა და შეამკო ყოვლითურთ... რომელი ყოველისაგანცა მოთხრობა ძნელ არს. თუ ვისმე ნებაგს ამისაგანცა, ისილენ ვარძია და საქმენი მისნი ქმნელნი და ნაშენები ქუაბ-ქმნილნი, ვინა მეფემან თამარ გულს-იღვინა მსახურებად უბიწოსა და განსაკრთომელისა ხასწავლთა-მოქმედისა ვარძიისა ღმრთისმშობელისასა, ამისთვს უმეტეს პირველთა იდიდა სამეფო მისი“ (სურ. 9).

სურ. 8.
ეკლესიის მონასტრის
ღმრთისმშობლის
ეკლესია

სურ. 2.
ვარძის მონასტერი

ამ ორთან შედარებით ფრიად „მკრთალია“ ჟამთააღმწერლად წოდებული XIV საუკუნის მეისტორიის მიერ მეფე დემეტრე II თავდადებულის შესახებ დაწერილი: „აღაშენა ქუეყანანი მოოტრებულნი. ამანვე აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი იხანთა, საყოფლად მეტეხთა ღმრთისმშობელისასა, და შეამკო განგებითა დიდითა კეთილითა...“²⁷

XVII-XVIII საუკუნეების წევნს ისტორიკოსებს, თითქმის რომ გაბმული რბევა-ობრების მაცქერალო, იშეიათად ედღეოდათ საბაბი და მიზეზი აღმშენებლობაზე ეწერათ, მაგრამ არც ისინი გაუშეებდნენ ხოლმე საამისო შესაძლებლობას. ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთაგანი“, ბერი ეგნატაშვილი შემდეგს წერს თემურლენგის აკლესიის ქუეყნის ამალორმინებელ ალექსანდრე I-ზე: „...ამა ალექსანდრე მეფემან მატა სხუათა მეფეთა ქართლისათა სიკეთითა, რამეთუ იყო კაცი მეცნიერი და მოშიში ღმრთისა, და ელმოდა გული მოოტრებისათვს წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა, და არა პქონდა ღონე აღშენებისა... და დასდგა იმერთა და ამერთა, ზემო ქართლსა და კახთა, კომლზედ ექუსი შაური... და ამით იწყო შენებად მცხეთისა და რუის ღმრთეებისა საყდრისა და დაშერებოდა დიდად და ხანსა რამდენსამე შინა აღასრულა და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა“ „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ევრსიაში იგივე კიდევ უფრო ვრცელადაა ნაამბობი – რამდენიმე განსხვავებულ ცნობასა და შეფასებასა მოვიტანთ: „...ამან მეფემან გარდამატა სხუათა მეფეთა საქართველოსათა. და იყო კაცი სახიერი და სწავლული ყოვლისავე საღმრთოსა და საეროსა ზნეობითა აღსაცხე. და გული უთქმიდა კუალად-გებად პირველსავე სასომსა ზედა მოეყანებად წმიდათა ეკლესიათათვს და საქართველოსა. ...ამა მეფის ალექსანდრეს აღმშენებელმან მრავალის ჭირნახულობითა, ბებია მისმან ქუცნა ამირეჯიბის მეუღლედ-

ყოფილმან რუსა, ამან იწყო მრავლის ღუაწლითა და გულსმოდგინებით აღშენებად წმიდისა სუეტის-ცხოვლისა. პირველად გამოკასპია და იწყო შენებად სუეტთა საყდრისათა და ვერდარა სრულ პყო აღშენება მისი... [ალექსანდრემ] იწყო აღშენებად სუეტისა ცხოველისა, და აწ ახლად ადაშენა და განავერცო და გაასრულა, და ყოვლითა მოკაზმულობითა შეამკო და განაშუენა... და ყოველნივე საქართველოს უდაბნონი, მონასტერნი და ეკლესიანი [ადაშენა]. და კუალად აღაშენა მცირე ვეზტერი მთაყარანგელოზისა მცხეთას სამარხოლ... და კუალად ინება აღშენება ყოველთა საქართველოს ციხეთა და საყდართა... ასოცდარევე ქორინიონსე საქართველოს ციხენი, საყდარნი და მონასტერნი ყოველნივე სრულიად ახლად ადაშენა და შეამკუნა და კუალად მისგან დადებელი მანვე ამოკუეთა...²⁸ (სურ. 10).

ქება როგორც აღმშენებლებს, შეხედათ როსტომ მეფესა და ვახტანგ VI-საც. როსტომის თანამედროვე ფარსადან გორგიჯანიძე გატეხილ ხიდს გამოჰყოფს და გვეუბნება: „როსტომ მეფემ განჯის გზასე გატეხილს სეით ღებდასე გუენბეთით ხიდი ააგო. სოფელნი და ქარაიანსარა ააშენა, რომ მგსავერი არ გაისარჯოს, სადგომი და საკმელი მზათ დახედეს“²⁹ (სურ. 11). ერთხელ უკვე დამოწმებული ბერი ეგნატაშვილი როსტომის შესახებ შემდეგს ამბობს: „ადაშენა ტყილისს სახლი ყიზილბაშური, კეკელუცად და ტურყად ნაგები... ადაშენა წმიდა კათოლიკე ეკლესია, მცხეთის გუმბათი და სხუანიც, რომელნიმე მოკრებული ეკლესიანი აღაშენა. და კუალად აღაშენა გატეხილი-კიდი“³⁰. XVIII საუკუნის მწერალი ზეხნია ჩხეიძე ვახტანგ VI-ის სადიდებლად, სხუასთან ერთად, ამასაც იტყვის: „...ინება საქართველოს სარწმუნოებასე გაძლიერება, აღაშენა ქალაქს [ე. ი. თბილისს] სიონისა გუმბათი და სამხრო და შეამკო ყოვლითა საპატიოსნითა... აღაშენა ურბნისს სამრეკლო და გალაიანი, განაპატიოსნა შიგნით გარემდი... განიღო რუ ნახიდურითგან ვიდრე ყისყალამდის, აღაშენა ხუნენი, სოფლები უშენსა ადგედებსა და განიღო რუ ნაგებიდამ ბოლოსა ყარაისასა და აღაშენა სოფლები და აღაშენა ქალაქსა [თბილისს] სახლი პატეოსანი მიკურინენისა და ოქრისა ვარაყითა შეთხსული, მხემან ამისმან, ამის უშეკნიერეხი სახლი არც ვერანს შიგან მინახავს...“³¹.

ამდენი – იქნებ მეტისმეტად ბევრი – ამონარიდი სამი დასკვნის შესამტკიცებლად დაგვჭირდა:

- ა. შენება ძველ საქართველოში საპატიო საქმედ მიიჩნდათ;
 - ბ. იგი მშენებლობის წამომწეების ღვაწლია;
 - გ. თვით XIX საუკუნის შუა ხანამდე ქართველთათვის უმთავრეს (არსებითად ერთადერთ!) ისტორიაში ეს პატივი, მცირედი გამოწაკლისით, ჯერ ქართლის ხელმწიფეთ, შემდეგ კი ბაგრატიონთა სახლის წევრებს ეკუთვნის.
- ნახსენები „გამონაკლისები“, სხვა ყველაფრის გარეშე, მიგვახვედრებდა, რომ ეს სურათი ისტორიულ სინამდვილეს მეტისმეტად აღარბეჭდს. მეტი რაღა, 1010-1029 წლებში მცხეთის სვეტიცხოვლის მშენებლობა, მართლაც ახლად აგება საქართველოს ეკლესიათა დედისა და თავისა, არ შეუტანიათ „ქართლის ცხოვრებაში“ და ვახტანგ VI-ის „სწავლულმა კაცებმაღა“ შემატეს იგი მატთანეს, მასში მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის განახლების თაობაზე მელქისედეკ კათალიკოსის არდერში „ნააკერეს“ რა თქმა უნდა, ეს რაღაც ბოროტი განზრახვის შედეგი კი არა, ასე ყოქმეთ, „უანრის თავისებურებაა“ – როგორც ითქვა, „ქართლის ცხოვრება“ სამეფო სახლის ისტორიაა, სხვათა ნაქმარ-ნაამაგარი კი სხვაგანაა საძიებელი. ეს მით უმეტეს ასე იყო, რომ ნამდვილად არსებული საოჯახო-

სურ. 10.
სვეტიცხოვლის
კათედრა

საგვარეულო მატრიანეები (იხიანი ნახსენებიც აქეთ წევნს მესხტორიეთ), ერთი მათგანი კი შემოგვრნა კოდეც – ცნობილი „ძეგლი ერისთავთა“, ქსნის ერისთავთა თაგვადსაველის და, სხვათა შორის, მათი აღმშენებლობის მომთხრობელი.

მშენებლობას რაც შეეხება, ამ მატრიანეში საუბარი ძირითადად ერისთავთა მაშინდელ საყოფელზე, ქუენიფენეზე და მათ სამარხო ღარგვისზეა (სურ. 12), ცოტაც იკორთასე. გარდა აშკარად ნახეურადლეგენდარული საწყისი ნაწილისა, რომელიც VI საუკუნეს მიგვანიშნებს და მოგვითხრობს როსტომ ერისთავისთვის იუსტინიანე დიდისგან მამულისა, განსახეუნებლად კი ღარგვისის ტაძრის დამტკიცებაზე (რის მერეც „როსტომ აღაშენა ქალაქი

ლარგეცს და შეამკო ყოვლითურთ ეკლესია“), აქ XIII საუკუნის მიწურულისა და XIV საუკუნის ამბებია თაემოყრილი. ეგებულობთ, მაგალითად, რომ ლარგეულ შალვას ძე ერისთავმა აღაშენა „ტფილისურისა წესითა დარბაზოვანი ქუენიფნევეს...“; ქუენიფნეველ ვირშელის ძემ „აღაშენა ქუენიფნევეს ეკლესიად და დარბაზოვანი დიდ-დიდი და შუენიერი. ამან იწყო შენებად ზღუდეთა ამის მონასტრისათა და აღაშენა სამრეკლოთა და ყოვლითა სამკაულებითა შეამკო ეკლესიად...“; იოვანე ვირშელის ძის ერისთავობაში „იქმნა წიმი მსაფრი და ადიდნა ქსანი და მოამართა მონასტერსა ამას და წარისხნა ზღუდენი და სამრეკლონი და გამოთხარა ძირი ეკლესიისა. მაშინ ერისთავმან იოვანე მასვე კერძასა შინა იწყო შენებად ზემოესა ამის ეკლესიისა, რომელ სამ წელ აღაშენა და მოქმნა ბჭე და სამრეკლო და იწყო ზღუდესა ხატვად ეკლესიისა...“; ამავე იოვანე ვირშელის ძის ერისთავობაში „მოშლილიყო დიდი იგი საყდარი იკორთას, მთავარ-ანგელოზისა მიქელისი და იწეეს შენებად...“³².

აქაც, ამ „ეკრძო“ მატანეში ზუსტად ისეთივე მიდგომაა, როგორიც „სახელმწიფოებრივი“, მხოლოდ სამსჯელო არე არის უფრო ეფრთხილ მოფარგლული. თუ წარმოვიდგენთ, რომ ამგვარი თხზულებანი წარჩინებულ სახლთა ნაწილს მაინც ჰქონდა, ნათელი გახდება, კიდევ რამდენი ქტიტორის ენაობა გვეცოდინებოდა. ხოლო რადგან ისინი არ მოგვეპოვება, სხვა რიგის წყაროები უნდა მოვიშველიოთ, პირველ რიგში კი (რათა ჯერ საერო ნაწერები „მოვიტოაო“) სიგელ-გუჯარ-ოქმები, რომელნიც ჩვენ ხან სულ ახალ ცოდნას გვაწვდის, ხანცა მატანეებში ამოკითხულს აესებს და ამრავალფეროვნებს.

აი, რამდენიმე შეწირულობის საბუთი. მელქისედეკ კათალიკოსის სახელგანთქმულ „დაწერილში“ სეგეტიცხოელისადმი (1029-1033 წლები) ნათქვამია: „...შევაჩქეე ყოვლითავე სამკაულობითა გარეთითა ბჭითა და გარეშემო სტოთითა მოქმნითა და ზედადაბურეთა... კოლას... ავაშენე სოფელი დიდი ორტანი; და ფანარას ავაშენე სოფელი ა მახარონი და სიკუთს ...ავაშენე სოფელი ბ ნაქალაქევი და ბერდაძირი... და ყოველნი სოფელნი, რომელნი წმიდისა ამის კათოლიკე ეკლესიისანი არიან, ავაშენე და დაედგენ ყოველგან სახლნი, და ავაშენე ეკლესიანი რიცხვთ ყოველნივე“³³.

თამარ მეფის მიერ 1201 წელს გაცემულ სიგელში შიომღვიმისადმი საუბარია ანტონი ჭყონდიდელის (გლონისთავისძის) მიერ წყალსადენის მშენებლობის შესახებ. მის ერთ მონაკვეთში თვით ანტონი მთავარეპისკოპოსი ასე მოგვითხრობს: „ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან მეფენი ღაეთი და თამარ და ძე მათი გიორგი ლაშა... მე, მიწამან დამლოცველმან მეფობისა მათისამან ანტონ ჭყონდიდელმან ვიხილე სახლი ღმრთისა წმიდაი უდაბნოი მღუიმისა და მას შინა მყოფნი წმიდანი მამანი ჭირსა და იწროებათა შინა ურწყულობისასა და შემწეობითა წმიდისა მამისა შიოისითა ეპებნე და ეპოე წყალი ადგილსა სხალტბისასა და კელეყავ მოქმედებად და შეწვევითა მისითა მოვიყვანე წყაროი კარსა წმიდასა ეკლესიისასა ჟამთა წელიწადისათა სამისათა დიდითა შრომითა და გულსმოდგინებითა, არ მოაკლდა, ეგზომ მოვიდა და უმეტესიცა წყალი“³⁴.

კახა თორელის 1259 წლის რკონის მონასტრისადმი მიცემულ „დაწერილში“ ნახსენებია „ჩემი ეგუტერი“, რომელიც, საფიქრებელია, ამ დიდებულის აგებულ სამლოცველოს, შესაბამისად კი კახა მეტურჭლეთუხუცესის აღმშენებლობას მიგვითითებს³⁵.

ქუენიფნეველი ერისთავის შალვას 1470 წლის სიგელი გვაგვბინებს (ეს სხვა შალვაა, არა ის, ვინც, „ძეგლი ერისთავთა“ ცნობით ლარგეცს სამსახურებელნი

სურ. 11.
გარეხილი (წითელი)
ხედი

შესწირა), ღარგვის მელ „დავახატვინე კამარათა უკანითი წმიდისა თეოდორესი თავი ეკლესია... აღვაშენე ეკლესია ნათლისმცემლისა, დავახატვინე და შევაშენე ხატითა, წიგნითა და შესამოსლოთა სრულიად... შემოვაკლენ ზღუდენი და აღვაშენენ ტრაპეზნი და მოვაწვევენ ზედა მარდახნი და შეეხურენ სიპითა; აღვაშენენ მარანი... აღვაშენე ზღუდისა კართა ზედა სამრეკლო, დაეხურე სიპითა და დავასვენე ზედა ჯვარი სპილენძისა... აღვაშენენ სოფელნი... ახალუბანი, ივრეთი, ჰერედა, ქერთა და სხუა...“³⁶

ნიკოლოზ კათალიკოსი (გვარად ამილახორი) სვეტიცხოვლისადმი 1687 წლის „შეწირულობის წიგნში“ გვეუბნება: „და მივყავით კელი და ძველითა დაფუძნებული კედელი სუეტის ცხოვლის ტაძრისა მკარსა სამკრეთისა ახლად აღვაშენეთ; კიდევ ხუთი სამხრო გამოუცვალეთ და ჰელახლად აღვაშენეთ; კიდევ სვეტზედ [ე. ი. „ცხოველ სვეტზე“, დ. თ., სურ. 13] სადაფქარის მარდახი გავაკეთეთ... აგრეთვე შიგნით ქუთკირის

კედლები სულ დაეხურე; არაგუსედ კიდი გავსდეთ და გავაკეთეთ; ანტიოქისთან დიდი მარდახი დადგეთ; კიდევ მცხეთას გაღაჟნის გარეთ ქუთკირის სახახლე ავაშენე, კართა და ფანჯრით მოვრეთ და გავაღვსინეთ... ქალაქს საყდარი [ტყვილის ანისხატი, დ. თ.] ღორფინით გარდავსკდეთ და შიგნით გავაღვსეთ და დავახატვინეთ... ქალაქს სახახლე ავაშენე და გავაკეთეთ... კოლორზედ ერთი კარის საყდარი დადგეთ და კი საზაფხულო სახახლე ავაშენეთ; მარდახს ერთი კი საწნახელი ავაშენეთ... ყორნათის თავს ერთი სოფელი ავაშენეთ და ყორნათს კი მარანი დადგეთ... ძეგვის ზურის თავს კი თლილისა ქვის საყდარი ავაშენეთ; აგრეთვე გომს კი მარანი ავაშენეთ და ორი საწნახელი დადგეთ; ხალხინოს კი საყდარი ავაშენეთ, კი სახახლე და მარანი დადგეთ და კი ბალი ავაშენეთ; კიდევ მეტეხს ნამეტნავად დაფუძნებული და დაძველებული საყდარი ჰელახლად განვაახლეთ და გავაკეთეთ და იქვე ზვარში საწნახელი ავაშენეთ; მეტეხის თავს სოფელი სხერტა ავაშენეთ... აგრეთვე აშენდას ერთი საყდარი დადგეთ... კიდევ აღაიანში საწნახელი ავაშენეთ; კიდევ წეროანს ქვევრები ნაქუარეთ და მარანი ავაშენეთ; მოხისის თავს სოფელი ახალშენი ავაშენეთ... თრიალეთზედ სოფელი ბარალეთი ჟამთა ვითარებისაგან აოკრებულებით და ახლად წუენ ავაშენეთ...“³⁷

ამ ვრცელ ჩამონათვალზე არანაკლებ მძიმეა მონაცემებს ვნახულობთ – ეი რომ ძალზე მცირე რიცხვანაა – ანდერძები. „სოფერთი მათგანი ძალზე ფართოდაა ცნობილი. პირველ ეოვლისა, ესაა დავით IV აღმაშენებლის ორი ანდერძი – 1123 წლისა შიომღვიმის მონასტრისადმი და 1125 წლის საბოლოო მისი დანაბრები. პირველიდან შემდეგს ვგებულობთ: „...მოეწოდეთ არსენის ბერსა... და ვარწმუნეთ ადამნებად ეკლესია, საშუალო მონასტრისა, სახელსა ზედა ეოვლად წმიდისა ღმრთის მშობელისა, და მომადლებითა მისითა სრულად ეხილეთ... თუ მე ღირს-მყოს ღმერთმან ენკენობად მისი ვიხილო, კურთხეულ

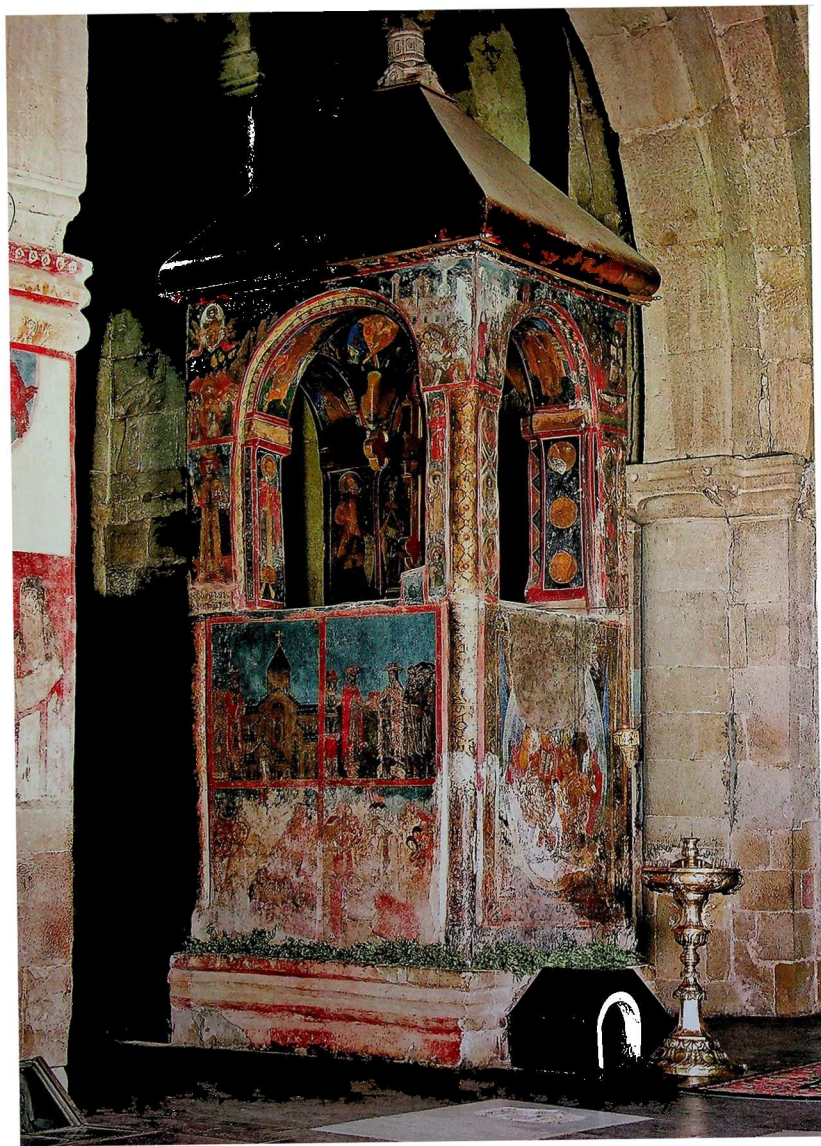
არს სეღვრძელობა მისი, თუ არა – არსენის ბერისა... კალაპოტი გამოუყარონ, მოღვსონ, მოხატონ... (სურ. 14). ამასუ არანაკლებ მრავლისმოქმედია, თუძე; ამასაჲთ სიგჳვაძენწი, მჳორჲ ანდერძიჲ; ...დარსა მონასტერი სამარხაჲ ნემი და ხაძუაღუ შჳიღთა ნემთა [გელათი, დ. თ.] უხრუღად... აწ შჳიღმან ნემმან მეფემან დიმიტრი ხრუღაჲჲს ეოფლითურთ...

ნაკლებად იშველიებენ სოფლმე ბევრად გვიან, ეკვე XVI საუკუნის მიწურულის, დორთოეთს კათალიკოსის ანდერძს, სადაც იტრისი (თეით კათალიკოსი „ნიტრისა“ იტყვის) ხოინის ბაზილიკის მშენებლობის შფოთიანი მომდინარეობაა აღწერილი: ...აძეუდიდგან ეოფლად წმიდის ეკლესია იყო დაქცეული, დაძეულებული; ემუშაჲ და ავიღუ საფუძვლითურთ; ახალი საფუძველი გაეთხარჲ; აღვაშენუ მონასტერი ესე კარგი ხსენესა ჴედა ხოინისანი, დიდი და პატოისანი... საფუძველი რომ წავსხენ, მოვიდა მამადის მოხსენეუ შჳითამას ევენი ...განგრძელდა გულისწერობა და მკისივარება მისი იც; წელსაქართველოსჲდა... ასეოს დროს ეაშენუთ მონასტერი ესე დიდის ჭირთა და რუღენებთა, რომე მოგუიკდებოდეს თარეშნი აგარსანთა და აგჳეროდეს წაკარტეზბა გაღატოხები და ტეჳშოგ ნაეცეოდებოთი ეველანი. შემდგომად ამის იბრინა დჳერთმან და დაჲდა მეფედ ბატონი სეიშინ... მოვიდეს კიდეჲ ერეკნი... ნემი ეკლესია დამიწეეს და ხოფელი ამოჲკრეს, კიდეჲ ეერ ეაჲღუ ბელს ეკეჲ ნემი ნაშრომი; მიეჲჲ კელი და აღვახრეუ ეკლესია შენობითა““

არსებითად ანდერძია (ამას თაჲდაც; ამბობს) დაეთიგარჲჲ ისაღმი XVII საუკუნის დამდეგს მისი აღდგომისებლის, წმ. დავით გარეჯელის ღაერის წინამძღერის, იონიფრეს (მსკუტაძის) მიერ 1712 წელს მიცემული გუჲართი;

სურ. 12.
ღარეჯის
მონასტერი

ის გეამცნობს: „...აღვაშენე: უდაბნოსა შინა საყდარი იოვანე მახარებლისა და კეალად პალატები და სხვანი კეთილნი კლდის სახლები, გაღაჟანი და კოშკები და საყდრის კანკელი ბეგრის ხარჯ-გაწვეით მურასად დახატული... აღვაშენე თვალსე საყდარი პეტრე-პაელესი“⁴⁰ (სურ. 15).

რაოდენ უცნაურადაც შეიძლება გაისმას, ამშენებლების ენაობა შეიძლება სასამართლო საბუთებშიც გამოგვიჩვეოს. თეიმურაზ II-ის 1752 წლის 2 ივნისის განცხადებიდან ჩანს, რომ „სასახლე მტკვრის პირს თიფლისს ანისისხატის გვერდზე“ XVII საუკუნის ბოლოსა თუ XVIII-ის დამდეგს თამარ ვახტანგ V შამაგაისას ასულის და მისი მეუღლის, გივი ამილახორის აგებულისა (საგულისხმოა, რომ შენობის ანისისხატისკენ გაშველ „ქარს ზევით ცოლი და ქმარი სწერია, აბელი კალატოსის შეილის დაწერილია და ის მხარეც იმათი დახატული“ – ე. ი. ამილახორის სასახლეს მოხატული ფასადები „ქინია“); 1766 წლის 5 მაისის განცხადებაში ამოვიკითხავთ, რომ დიმიტრი ციციშვილს თბილისის სასახლე, ხოლო ქარელში კოშკი და სასახლე აუშენებია⁴¹, 1797 წლის 3 ივნისის განცხადებაში კი – რომ ფცას ციხე შანშე დაეთათმელოს ნაღვანია⁴². შინდისში წმ. გიორგის ეკლესიის სადავითარაბო ამბავს გვიამბობს 1789 წლის 5 სექტემბრის სასამართლო ოქმი: „ბერძენიშვილი ბეცია უწიოდა თავის განაყოფს ბერძენიშვილს იოანეს [იგივე ნინია]... თავისის ძღაერებით წაგვართუა ნინიამ სასაფლაო... წმიდის გიორგის ეკლესიაში შენ [ნინიას] წილი არა გაქესო. ...ნინიამ ასე უპასუხა: როდესაც პაპა ჩემი ზვიად პაპა შენს გაჰყრია, მოსულა და ...აღიზის ეკლესია გაუკეთებია... უშეღო გაყრილი ძმა პკორლა არდაშელ, იმას უთქვამს: ამაზე კეთილრის ეკლესიას გაეკეთებო, მე დაგიმარებუი და მას უკან საკუთრად შენ დაგრნებო. ...მამა ჩემი როდესაც დაკარგულა, ...მაშული არაგვის ერისთავიანთ მირზაშვილებისთვის ...მიუციათ ...მოსულან და სწორე იმ წმინდის გიორგის ეკლესიასთან დამდგარან და ვინ მოჰქდომიათ, შიგ დაუშარხათ“⁴³ – ეს მოვლენები XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ან შუა ხანისა უნდა იყოს და, შესაბამისად, ტაძარი XVIII საუკუნის პირველი ათწლეულებისა გამოდის.

ჩვენთვის საგულისხმო ცნობები შეიძლება ნაირგვარ მინაწერებასა და ჩანაწერებშიც აღმოჩნდეს. ასეთგანია ე. წ. ანასეული „ქართლის ცხოვრების“ (ე. ი. კახეთის დედოფალ ანას მოგებული, ანასეული ნუსხის) გადამწერის ანდერძი: „...დედოფალთა დედოფალი ნესტან-დარეჯან, და ძე მათი მეფე ალექსანდრე და დედოფალი ანა ...იყუნეს უმეტეს ყოველთა ქართლისა მეფეთა და მთავართა მორწმუნენი, მაშენებელნი ეკლესიათანი. რამეთუ ალავერდი წარტყმულ იყო წარმართაგან ...ამათ აღაშენეს და განწმინდეს ყოვლისაგან ღუარპლისა, აღაშენეს ცაჲ და გუმბათი და სამკრონი რაბამ რამე აღმატებულად და შემსგავსებულად, ვითარცა ჯერ იყო წინანდელთა ქმნულთა ნიეთთა სიკეთითა და მოქმნულებისა შეუსწორებულობისა. ...შემდრომად ამათ თანა რაოდენნიმე ეკლესიანი აღაშენეს და რაოდენნიმე წარმართთაგან შეგინებულნი ეკლესიანი განწმინდეს სახლად ღმრთისა.“⁴⁴. შეიძლება ჩვეულებრივი (აგრეთვე ძალიან ნაკლებად შემორჩენილი) საოჯახო ჩანაწერებიც გამოგვადგეს. მაგალითად, 1780-იან წლებში ბეჟან ამილახვრიშვილს ჩაუწერია: „...[ქვემო] ჭლასა ...სასახლე და მარანი გაეკეთე ...ქალაქს [თბილისს, დ. თ.] დაქცეული სასახლე გაეკეთე. დაეხარჯე ოცი თუმანი“⁴⁵.

სამწუხაროდ, ჩვენში არ მოიპოვება დასავლეთის შუა საუკუნეების ხელოვნების შესასწავლად აგრერიგად სარგო სამონასტრო ქრონიკები. მათ რამდენადმე ცვლის ჩვენი ეკლესიის წმინდანებად შერაცხილი ბერების

მოპირდაპირე
მხარეს;
სურ. 13.
მცხეთის ტაძარი.
„იხილვი სვეტი“

სურ.
შიდაქართლის
მონასტრის
ღმრთისმშობლის
ეკლესია

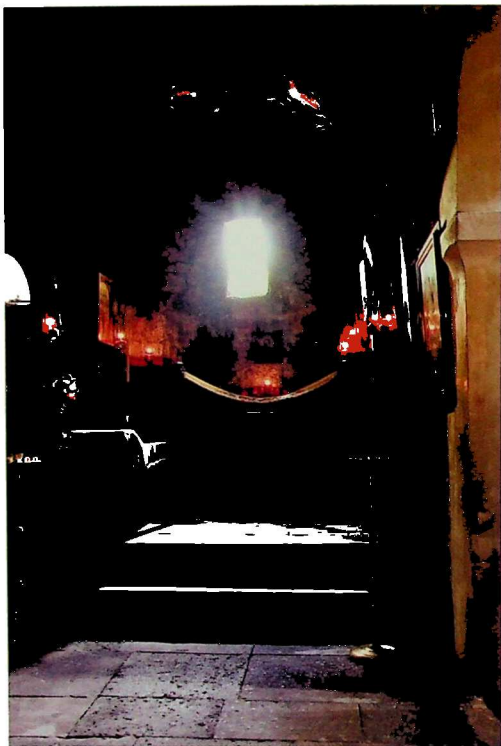
„ცხოვრებები“ სადაც მომდევნო ხანების ხდომილებებიც არის ხოლმე შეტანილი. პირველად ვნახით, როგორ გაბოთიერდება კაგოზგრაფიის მიხედვით წყენს უადრეს წმიდა მოწვევითა, ცამეტე ასურელი მამის მიერ დაარსებულ საყენეთა სამშენებლო ისტორია. მათ თავიკაცად აღიარებულმა წმ. იოანე ზედასწეულმა, „ცხოვრება“-ს სიტყვით, „...შენება არა იწყება მას ადგილისა, არამედ ვითარცა არს წესი მარტოდ მყოფობისა, იყოფოდეს; ნაპრაღსა მას კლდისასა ეპოვნა ქუაბი მცირე, რომელსა შინა აღასრულა მწირობაჲ სარწმუნოსა ამის ცხოვრებისა... თუმცა მის მოწაფეთაგან ერთმა, თათამ „...ქვეშე ძირსა მის მოსახსა აღაშენა მონასტერი, რომელსა შინა განმრავლდეს მონაზონნი...“ წმ. იოანეს გარდაცვალების შემდეგ ის თათის მონასტერში აღესრულა, „...შემკნეს ღუხკეშია პატოისანი და მენ შინა დაკრძალნეს წმიდანი იგი ჯორცნი ნეტარისა მამისა წყენისა...“ (სურ. 16). მოგვიანებით კი, „...ადიევანეს აღგიღსაჲ თვისსა და მითვე ღუხკეშითა დაასვენნეს ნაწილნი მისნი. და შემდგომად მისსა აღაშენეს ეკლესიაჲ ...ხოლო შედგომად მრავლისა კამისა წმიდამან კლემენტოს კათალიკოსმან აღმოსავალთი კერძო ეკლესიისა სხუად ეკლესიაჲ აღაშენა სახელსა ზედა წმიდისა ნათლის-მცემელისასა...“

წინამძღოლისგან განსხვავებით, შენებას თუ არ თავიპოვს, მისი მონაწილე მანაც ნახს წმ. შიო მღვთმწიფი. მას შემდეგ, რაც მან რაღაც ხანს დაჲო „მცირე ქუაბს“, მას შემოიქურთნენ ჯერ წმ. ევაგრე, შემდეგ კი სხვებიც. ერთხელაც წმ. შიომ იხმო ევაგრე და ეთხრა: „შვილო ევაგრე, უწოდებ რამეთუ ამიერითგან განმრავლდება არიან მამანი უდაბნოსა ამას შინა. ამისთვისცა ჯერ-არს, რამთა ეკლესიაჲ აღვაშენოთ, სადაცა გვბრძანოს წყენ უფალმან. ხოლო

აღვიდეს ქედსა მას ზედა ...მოიდო ცეცხლი წმიდამან ბერმან და დაიქარა
 ნებსა ზედა თვისსა და დაახსა ზედა საკემეველი. ხოლო საკემეველი იგი...
 ნადგა ადგილსა ერთსა, ვითარცა სვეტი ჰყვას მას შინა. ...და ადგილსა მას,
 სადა უნეუნა უფალმან, დასცა სათხარი მამამან სვენმან წმიდამან შიო და
 აღაშენეს კელეხისაო სადიდებულად ღმრთისა... ოდნავ განსხეავებულად
 გვიხარავს მოელენებს, მოგვიანო (ამწამს დამოწმებული X საუკუნის),
 მეტაფორასული „ცხოვრება“ აქ კელეხისი აგება წმ. ევფრეს თხოვნისებრ
 ხდება¹⁵. კვლავ არ იწუხებს თავს მშენებლობით შესაძლ „ასურელი მამა“,
 ვისი „ცხოვრებაც“ გადავიტანა წმ. დავით გარეჯელი, თუმცა კი ტაძარი
 მის საყოველთაო მისხავე ცხოვრებაში წნდება. ახლა „გარეჯად“ წოდებულ
 „უდაბნო და ურწეველ ადგილთა“ მისეული წმ. დავით, თავისი მოწაყე
 წმ. დიკიანუტურთ დაემკვიდრნენ „პარეხსა რაიმე კლდისსა“ აქაც, შიო-
 მღვიმისებრ, შემოიკრბნენ მშანი, „და ვითარ ეერ დაარწმუნა წარსვლად,
 პრქუა მათ [წმ. დავით]: ...წარვედით და მოისვენით სათხარნი და თხარე-
 ნით ღაგეანი საწყლენი და ქუბიცა საყოველად თქუნდა“ უფრო გვიან,
 წმ. დავითის სასწაულის ძალით მოიქცა ქრისტიანობად ენმე წარსიხებული
 ბუბაქარი: ...და ვითარცა ნათელს-იდი ბუბაქარ, კეჟალად მოვიდა წინაშე
 წმიდისა დავითისა... და თანა მიატანნა სათხარნი და მეშაქნი და შეეკმნა
 კელეხისაო სადიდებულად მშათა, რომელი-იგი უკანასკნელ წმიდამან და
 ღმერთ-შემოსილმან ილარიონ [წმ. ილარიონ ქართუელი, დ. თ.] განაგრცკლა
 და აკურთხა, რომელსა შინა სამხრით კერძო კელეხისა მას შეეკმნა ღუესკეჟში
 შეეკისერი, რომელსა შინა დაკრძალულ არიან ნაწილნი წმიდისა მამისა

სურ. 15.
 დავით გარეჯელის
 დაფრა

სურ. 16.
ზედაზნის
მონასტრის ეკლესია.
წმ. იოანე
ზედაზნელის
ღვთისმშობლის
წმ. იოანე

წარმატების მსგელოება წმ. სერაპიონის „ცხოვრებაში“ ასე იხატება: მიქელ პარეხელი წარგზავნის სერაპიონს, მის ძმას და კიდევ ოთხ ბერს, რათა მის მიერ სიზმრად ნახილვებ ადგილზე აშენდეს მონასტერი, მათთვისვე წარტანებული უფლის ფერიცვალების ხატის სამკვიდრებლად; მათაც „...მოკვების ნიშნები და სასწაულები, უწყებელი დიდისა მისგან მოძღვრისა...და უბრძანა წმიდამან [სერაპიონ] მან, რამეთუ „...ალექსანდრიის მცირე ტაღავარი...“; ამის მერე სამცხელი დიდებული გიორგი ჩორჩანელი უწყებებს მას სხვა ადგილს, სადაც ახლა უკვე წმ. სერაპიონმა „...ხილავა ანგელოზისაჲ იხილა... და შემდგომად ორისა დღისა შექმნა ორი ჯერანი წმიდამან მან ჴელითა თვისითა და კლდესა მას ზედა აღმართან სახელსა ზედა წმიდათა მთავარ-ანგელოზისაჲ. ხოლო უკანასკნელ მცირე ეგუტერიცა აღაშენა... ჩორჩანელის ბრძანებით „მოიქმნა ადგილი იგი“ სამონასტრო და მისივე რწმუნით აიშრა – „უფლისგან მოცემული ნიშნით ეკლესიის ადგილი, თანაც წმ. სერაპიონმა იწინასწარმეტყველა, მაღაჲე მეთრეპნაჲც ეკლესია აშენდებო; „...შემდგომად სამისა წლისა სრულ იქმნა ეკლესია და შემოკო ყოვლითა განგებითა, რომელი შეპყრანდა ეამსა მას“; რამდენიმე ხანში წმ. სერაპიონი მიიკვალა „...და დადევს საფლავსა, რომელი-იგი თუ შეემზადა მას აღმოსავლით საკურთხევისა“;

ნუენისა დაიითისნი... ამრიგად, ზედაზნის ჴე- მოხვეყნაში მონუმენტური მშენებლობის მოთა- ვედ ჯერ მისი მოწაფენი ჩანან, 200 წლის მე- რე კი, უკვე VIII საუკუნეში – კლემენტოს კა- თალიკოსი⁵⁰, შიომღვიმეში – თვით წმ. შიო ან წმ. ევაგრე; წმ. დავით გარეჯელის ღაღრაში – ბუბაქარი და წმ. ილარიონ ქართველი.

ერთმანეთის მონაცვლე თაოსნებსა და ქტი- ტორებს ესედათ მმდგენო საუკუნეების დიდ მამათა „ცხოვრებშიც“ ამათგან პირველად „ემრწმისს“, წმ. ილარიონს, საბერძნეთში „ქართველად“ წოდებულს შევეხებით. გარდა წმ. დავით გარეჯელის „საფლავის ეკლესიის“ გამშენებისა, მის სახელს კახეთში სამი მონასტრის დაარსება მიეწერება – ორი მამათა და ერთი დედათა საეპისკოპოსო. უკანასკნელს გ. ნუბინაშვილი აკურის „მამა დავითს“ უიგი- ვებს – რაც აბსოლუტურად უუკველი, რა თქმა უნდა, ვერ იქნება, დანარჩენი ორის ადგილ- მდებარეობა კი სრულიად უცნობია. თაოსანნი აქ თვით წმ. ილარიონი და მამამისი არიან⁵¹.

დანარჩენ ორ მამათაგან – წმ. სერაპიონს ზარ- ზმელი და წმ. გრიგოლ ხანძთელი, – პირველის ცხოვრება-მოსაგრეობის წლები კვლავაც სა- ცილოა და VI-VII საუკუნეებიდან X საუკუნე- მდე მერყეობს, მაგრამ იგი, ალბათ, მაინც IX საუკუნემდე, წმ. გრიგოლ ხანძთელამდე და ბაგრატიონთა გამეფებამდე არის საკარაუდე- ბელი. ზარზმის მონასტრის დაფუძნება-

მაშინვე ვინმე მონაზონობის მსურველმა კაცმა წააგდო სარკმელში ფულთი საესე „ველოგია“; „...ეითარცა წარკვდეს წელნი მრავალნი და წინამძღუარი გიორგი [წმ. სერაპიონის მონაცვლე] გარდაიცვალა, რომლისა მონაცვლედ დადგა მიქაელ ვინმე, რომელსა გიორგივე ამცნო, ეითარმედ: „იწყედ შენებად ეკლესიისა ბრძანებისაებრ მამისა სერაპიონისა და ნურარას ზრუნაე წარსაგებელისათჳს ...ველოგია იგი ...დამარხულ არს ქუეშე კერძო ჯუარისა (რომელი იყო თავით კერძო წმიდისა მის), აღმოიღეთ იგი და მიუცით ყოველთა მუშაკთა ...და ამის მიქაელის ზე იწყეს ეკლესია იგი ...და აღეშენა ეივრე სამწურუმედ მამობასა მიქაელისსა... ამისსა შემდგომად დაიდგინა მონაცვლედ მისა პაულე ვინმე ხუცესი ...ამან პაულე სრულ ყო ეკლესია და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა“; მოგვიანებით, გვეუბნება ბასილი, წმ. სერაპიონის ძმისწული, პირველ პირში „ველ-ეყაე და შექმნაჲდ ლარნაკო ქვისა და ...დაესხენით ლარნაკსა შინა ახალსა (წმ. სერაპიონ)“...⁵³. ასე რომ, დასაწყისში ყველაფერს მონასტრის დამაარსებლის ნება წარმართავს (იგი ხელთაც „მუშაკობს“), შემდეგაც – თუცა თავიდანვე და მერეც სხვათა ნიუთიერო შემწეობით, – ეკლესია წინამძღუართა მოწადინებით შენდება, ხოლო წმ. სერაპიონის ახალი შთასასვენებელის „შემსადებას“ მისი ძმისწული იტვირთავს.

განსაკუთრებით უხედად საისტორიოცა და ხელოვნების საისტორიო მონაცემებიც მაინც გიორგი მერნულემ მოგვიმარაგა. ყველაზე მეტი, რასაკვირველია, თვით ხანცთასუა ნათქვამი. თავიდან მოთხრობილია მისი წინასტორია – მარტომიყო ტუველიოვის ამბავი. შემდგომ „...იყო [წმ. გრიგოლ] ხანცთასა შენება და ...იწყეს საქმედ სენაკებისათჳს ქუეყანისა დაეკეთაჲდ ...და შემდგომად საყუდელი თუხი და თითო სენაკები ძმათა მათთჳს მცირს და ერთი სენაკი საოსტიგნედ დიდი...“; გამოხდა ხანი და „...ნებითა ღმრთისათა განმრავლდებოდეჲს ძმანი ქრისტეს მსახურნი... ხოლო გაბრიელ [დაფანჩულმანი, დიდებულმანი აზნაურმანი, ...მოსცნა კირით-ხურონი და ნიუთი ყოველი ქეთიკირისა ეკლესიისა საშენებლად... ხოლო ნეტარმანი გრიგოლ აღგილი იგი საეკლესიო დაეაკა... და ჯუარი დასწერა ადგილსა წმიდისა ეკლესიისასა და იწყეს შენებად და ესრეთ კეთილად განსრულდა ძუელი იგი ეკლესიაჲ ხანცთასა...“. ოთხმოციოდე წლის შემდეგ კი „აშოტ ერისთავთა-ერისთავმანი, ხანცთას ახალი ეკლესიაჲ დაიწყო წადიერად... ხოლო იყო ჟამსა მას ხანცთას წინამძღუარად მამაჲ არსენი, ნათესავით აზნაური. ამისთა განზრახითა იქმნა დაწყებაჲ ახლისა მის და შეუნიერისა ეკლესიისაჲ ფიცხელსა მას კლდესა ზედა... მას ჟამსა გარდაიცვალა ღმრთის-მსახური იგი კელმწიფე... [და] მამად არსენი და... სანატყვეუა იოვანე, ახლისა ეკლესიისა განმასრულებელი, ორნივე ესე ხანცთას მამობასა შინა აღესრულნეს ...ხოლო გურგენ, ძმის-წული აშოტისი... ღმრთისა მიერ დაჯდა ერისთავთა-ერისთავად. და მან განასრულა ეკლესიაჲ იგი ახალი ხანცთასა და მის თანა ყოველთა დიდებულთა კელმწიფეთა და აზნაურთა და ყოველმანი ერმან მორწმუნეთმან...“⁵⁴. როგორც უხედავს, ხანძმის შემოხვევაში „ძულის ეკლესიის“ გარდა, რომელიც ბერებმა თვითონ ააგეს (მარტოოდენ ოპისულ ძმათა დახმარებით), მშენებლობის დამწყებთაოსანნი მღვდელთმსახურნი არიან თუ ერისკაცნი ვერც კი იტყვი – მეტადრე „ახალი“ ეკლესია თითქოსდა წინამძღუართა მოწადინებითაც შენდება და კლარჯი ხელმწიფეებისაც.

მსგავსი ეთარება გვექნია იშხანშიც, რომელზეც ნათქვამია: „ნებითა ღმრთისათა იქმნა საბა ებისკოპოს იშხანსა ზედა... რომელი... მეორედ აღეშენა ამის ნეტარისა მიერ, ხოლო ცორციელად მოღუაწებითა ღმრთის-მსახურთა მათ მეფეთათა“⁵⁵.

სურ. 17
ბოლნისის სირი,
სამშენებლო
წარწერა

უფრო წმ. გრიგოლ ხანძთელის მონღოებზე ეთქმის შატბერდის დაარსება-აშენებას – მან გამოსთხოვა ეს სანახები აშოტ I კურაპალატს და შემწეობა მის ძეს, ბაგრატ კურაპალატს, რომელმაც „...სიხარულით უბრძანა შენებას მისი და მისცა ყოველივე საჭმარი საშენებლად“ და „იწვეს საქმედ ეკლესიისა და სენაკებსაცა“ და ბოლოს „...სიხილა ნეტარმან მამამან გრიგოლ ...წმიდა ეკლესიად პირველი განსრულებად და კურთხევად. მაშინ სიხარულითა აღივსო, რამეთუ მოჰმადლა უფალმან გულისაებრ მისისა საქმე იგი კეთილი მადლითა და მკურთხევითა წმიდისა ღმრთის-მშობელისაათა, რომლისაცა სახელსა ზედა აღეშენა წმიდა იგი მონასტერი...“ უფრო გვიან, თვით გიორგი მერნულის კამს (ე. ი. X საუკუნეში) ყოფილა „დიდი სოფრონ, სანატრელი მამაჲ, შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი...“⁴⁶.

ზოგიერთი სხვა კლარჯული საეანეც, გიორგი მერნულის მიხედვით, მათი წინამძღვრების აღმშენებლობა უნდა იყოს. მას ნახსენები ჰყავს „...წინამძღვარი მოინადიროსიჲ დიდი მამად სანატრელი დავით, მაშენებელი მონასტერთაჲ, და მოწაფენი მისნი ნეტარი: ილარიონ, მამაჲ და მაშენებელი წყაროსთაისაჲ... და მამაჲ საქარია, მაშენებელი ბარეთელთისაჲ...“ წმ. გრიგოლი და მისი მიმდევრები კლარჯეთის გარეთაც აშენებდნენ: თვით წმ. გრიგოლმა უბსს (ახლანდელ უბისას) „...სარწმუნოებისაებრ [დემეტრე აფხაზთა] მეფისა აღაშენა მონასტერი...“, ხოლო ხანძთით გამოხუცლმა თევდორემ და ქრისტოფორომ – ნეძვი და კვირიკეწმიდა. მათ წმ. გრიგოლთან ერთად „...პოენეს ორნი აღგიღნი სამონასტრედ და აღაშენეს სენაკები ორგანეჲ... და იგი თანა-მდგომ ექმნა მათ... ახლად შენებასა მას, და აკურთხენეს ადგილნი წმიდათა ეკლესიათანი და დასხნეს საფუძეკლნი“⁴⁷.

რადღა თქმა უნდა, შენობების მომგებელთა ძიებაში თვით ნაცემობებზე არსებული წარწერებიც უნდა მოვიხმოთ. რასაკვირველია, ეკელა მთვანს ეერ მოვიყვანთ – ჩვენი უწინარესი ამოცანა ხომ სოციუმში „ქტიტორთა წრის“ ადგილის მოფარგვლაა. დასაწანია, რომ უძველეს, ახე თუ ისე ზუსტად V საუკუნის ბოლოთი ხომ მაინც დათარიღებულ წარწერაში დასიანების გამო მომგებლის სახელი არ იკითხება, თუმცა ჩანს მისი საზოგადოებრივი მდგომარეობა – „ეპისკოპოსი“ მხედველობაში, რასაკვირველია, ბოლნისის სირის ტაძრის წრდილო-აღმოსავლეთი კარის ზღუდარზე ამოკვეთილი ზედა-წერილი გვაქვს (სურ. 17), რომლის შემორჩენილი ნაწილი ასეთი გახლავთ: „...ისა სამეზისაჲთა, ოც [წ]ლისა პერო[ს] მქეფი... / ამის ეკლესიისაჲ და ათხუთმეტ წლისა... / ცეინ აქა შინა თავყანი სხცეს, ღმერთმან შეიწავლენ და

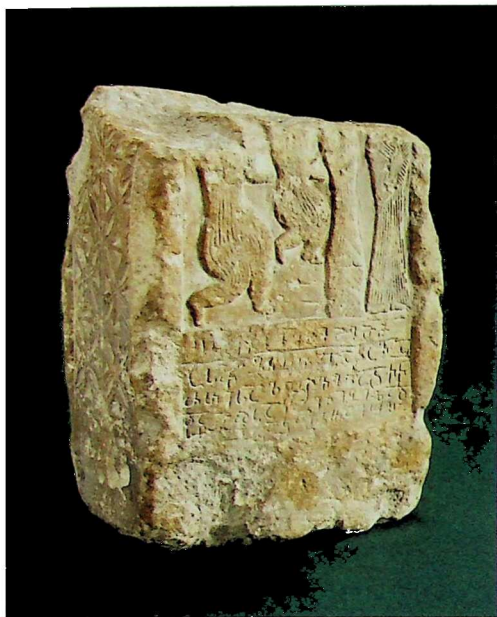
ვინ / [ეპისკოპოს]სა ხელოვანთა იგეცა ღმერთმან შეიწავლენ⁵⁸ რა თქმა უნდა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქაც ტაძრის აღმოსავლეთი ფასადის სავედრებელ წარწერაში ნახსენები დაეთო ბოლნელი ეპისკოპოსის სახელი იქნებოდა, მაგრამ იმახაც შეიძლება დაუჯერდეთ, რომ ტაძრის მაშენებლად მისი მკერობელი მღვდელმთავარი გამოსდის.

უფრო ბუნდოვანია მეორე ადრექრისტიანული კათედრალის, ერბნისის წმ. სტეფანეს წარწერა: „უფალო იესუ ქრისტე კოსტანტი, მამა მიქაელ შეიწავლენ, ამის სიონისა მაშენებელნი“⁵⁹. „მამა“ შეიძლება „წინამძღვარი“ იყოს (ამ ორ სახელობას სინონიმურად, ურთიერთშენაცვლებადად ხმარობს, მაგალითად, გიორგი მერსულე) და ყველა შემთხვევაში ღვთისმსახურია, კოსტანტი⁶⁰სე ვერაფერს ვიტყვი. V-VIII საუკუნეთა სხვა ტაძრების პირველ ეოელისა, მცხეთის წმ. ჯერის ფასადებზე სამშენებლო წარწერები პირდაპირი აზრით არაა, უფრო მოსახსენიებელნია, თუმცა აშკარაა, რომ უკანასკნელის მაშენებელნი, მატეანესთან თანახმიურად, ქართლის ერისმთავრის ოჯახის წევრები⁶¹.

შეიძლება „დავისმართო“ ადრექრისტიანული ქეჯვარების წარწერები, სადაც ხან პირდაპირ სახელდება, ხანაც შინაარსით ჩანს დამკვეთის სოციალური ეინობა. „ღამასა გორის“ ერთ-ერთ ფრაგმენტზე წარწერის ნაგლეჯში ნათლად ჩანს „შეიწავლე დედოფალი... (V-VI საუკუნეები)“⁶²; მცხეთის წმ. ჯერის – არა ტაძრის, არამედ საკუთრივ ქრისტიანობის „ძღვეთი შემოსილი ნიშის“ – კვარცხლბეკზე ეკითხულობთ: „ესე ჯვარი ქრისტესი აღხმართა ხალოცველად სტეფანოს პატრიოქოსისა, დემეტრე კვატოსისა და ადრენესე კვატოსისა. სულთა და წორცთა მათთა მეთხად და ეოელისა ..ლისა მცველად“⁶³. ანდა: წმ. წიხის ციხის VII საუკუნის ჯერის კვარცხლბეკზე წერია: ანუ ჯვარი ქრისტესი მე კოსტანტი, იემან სტეფანესამან და გუდასმანი, აღუმართე სახელსა მცხეთისა ჯერისისა, ნასიოდევსა ქუეყანასა სედა.., ხალოცველად ჩუენდა, ცოლისა და შეილით...“⁶⁴ ცხადია, ეს კოსტანტი სასოფალოებაში „გამოსული“, დაწინაურებული კაცია, აბახიუმის ჯერის კვარცხლბეკზე ამოკეთილი ვრცელი წარწერით ჩანს, რომ მისი აღმართეა ქართველთა ერისთავის, მამყალ არშუშა პატრიოქოსის ნება ეოფიდა⁶⁵. კავთისხევში, კატაულას ეკლესიაში ნაპოვნ სტელაზე, სხვებთან ერთად, ნახსენებია გრიგოლ კვატოსიც – „წმიდაო თეოდორე და ილარიონ, შეიწავლე გრიგოლ კვატოსი“⁶⁶ (სურ. 18). რამდენიმე ქეჯვარა „მამასახლისების“ დიდგმეულია – ეს ან ადგილობრივი საერო ხელისუფალნია (ამ აზრით იყენებს ან სიტყვას ლუიზი მროველი ქართლის მეფობამდელ მმართველთა წოდებად, ამასვე უნდა ამბობდეს რიგი შეახაყენოვანი საბუთებისაც; XIX საუკუნეში ახე უკვე მხოლოდდამხოლოდ სოფლის თემის თავკაცს ერქვა), ან კიდევ ეკლესიისა

სურ. 18.
კატაულას სტელა

სურ. 19.
წომის სტელა

თუ მონასტრის წინამძღვარი (ეკანასკნელის სინონიმია ეს სიტყვა ბასილი ზარზმელთან)⁶⁶ „მამასახლისი ქრისტე შეიწყაღე“ განირჩევა „ღამასი გორის“ ერთ-ერთ ფრაგმენტზე⁶⁷ ატენის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიაში ნაპოვნ კვარცხლბეკზე იკითხება: „ესე ჯუარი ქრისტესი მე. ევეან ატენელ მამასახლისმან აღ-ემართე შესავედრებლად და საკსრად სულისა ნემისა და ყოველთათჳს თავყუანისმცემელთა ქრისტესათა...“ (VIII საუკუნე)⁶⁸ ასევე წრამში მიკლქულ ჯუარს კვარცხლბეკზე აწერია: „ესე ჯუარი ქრისტესი მე. მამასახლისმან გრიგოლ ზედა ავმართე, ხალოცველად ნუნ-და, მოსაჴსენებლად სულისა კურთხეულისა მამისა წყენისა“⁶⁹ (სურ. 19).

ისე მოხდა, რომ თარიღის შემცველი პირველი ქართული სამშენებლო წარწერაც „მამასახლისისა“ იგი მღ. რუსულას (აწ „ღებურად“ წოდებულის) არმაზის წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთ კედელზეა ამოკვეთილი: „ქ. სახელთა ღმრთისათა, მე, გიორგი არმა-ზელმა მამასახლისმან დაიწკე წმიდა ეკლესია ქრინიკონსა ჰდ, ჴელმწიფობასა გიორ-გისა“⁷⁰. აქედან მოკიდებული, ეიდრე XIX

საუკუნეებზე წარწერათა უწყვეტი რიგია. ქვემოთ მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს მოვიტანთ.

რამდენიმე ეკლესია ქართლში X საუკუნეში მისმა მფლობელმა ტბელებმა ააგეს და თავისი ღვაწლი აღნიშნეს კიდევ: ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის აღმოსაუღეთ ფასადზე: „ადქმენა წმიდა ეკლესია ესე ყოველთა ტბელთა ბრძანებითა“; დოდოთის ცხრაკარას სამხრეთ კართან: „ქ. სახელთა ღმრთი-სათა ივანე ერისთავმან ტბელმან აღაშენა ესე წმიდა ეკლესია ხალოცვე-ლად მისთვის და ხუთთა ძეთა მისთათვის“ ქართლის ტბეთის „ბორცვისჯვრის“ ეკლესიის კარის ბაღავარზე: „ქ. სახელთა ღმრთისათა ესე ბაღავარი მე. ტბელმან პატრიკმან, ძემან ქავთარისხამან დაედევ, ხალოცველად სულისა წემისა და შეიღთა წემთათჳს. ჯუარო ბორცვსაო მეოხ მექმენ“⁷¹

ქართლის ამავე მხარის ოდნე ადრე მჟეობებულთა გუარმა, თავისი კვალი მღ. მეჯუდის ხეობის ბიეთის ნახევრადგამოქვაბული ეკლესიის აშენებით დატოვა. წარწერა ამბობს: „ქრისტე, მეუფეო ყოველთაო, ადიდე ერისთავო-ერისთავო იოვანე, ძე ბაკურ ყანაელისა, უფალი და პატრიონი ამის წმიდისა ეკლესიისა, დაიცვე წმიდა მრეწმი სამებისა ყოველთა“⁷²

ნიქოსის წმ. მოთარანგელოზთა ეკლესია ნიქოსელი მიქაელ ეპისკოპოსის და მისი დისწულის, იოვანეს აგებული ყოფილა: „ქ. სახელთა ღმრთისათა მე. მიქაელ ნიქოსელეზს ეპისკოპოსმან აღაშენე წმიდა ეკლესია, რომელ არს სახლი ღმრთისა და ბჴმ ცათა, საყოფელი წმიდისა ღმრთისმშობელისა და წმიდათა მთავარანგელოზთა, ხალოცველად სულისა წემისათჳს“; „ქრისტე შეიწყაღე იოვანე დისწული მიქაელ ეპისკოპოსისა“⁷³.

კიდევ ერთ მღვდელმთავარს, თეოდორე ურბნელს თავისი საყდარი X საუკუნეში განუხადებია: „უფალო ღმერთო, შეიწყალე თვედორე ეპისკოპოსი, აქა ღუკამსი, მაშშნებელი ამის სიონისა. ოდეს ღმერთმან დირსმყო ამის სიონისა ეპისკოპოსად, იყო ესე სიონი დაძეგლებულ უფროსს ზომასა: ოთხნი კუთხენი და კონკი განიპებულ იყუნეს, სუეტნი ქარტოცისანი დამპალ იყუნეს და მომადლა ღმერთმან ამის ყოელისა აღშშნებად, ყოველთა გაკეთებად...“⁷¹ (სურ. 20).

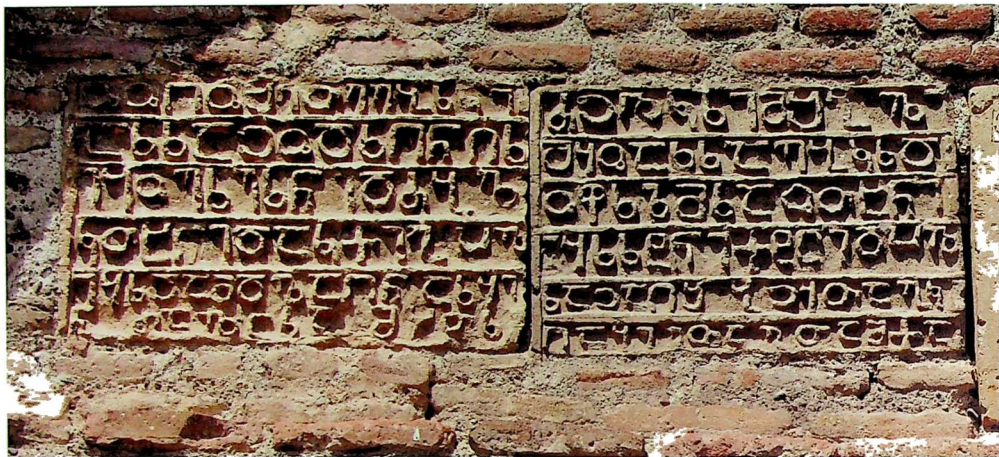
X საუკუნის ბაგრატიონთა სამშენებლო წარწერებიდან მოვიყვანო დოლის-ეანის სამრეთ-დასავლეთი ეგვტრისას: „იესუ ქრისტე წმიდას ესე ეკლესიას წუე დღესა აღაშენეს მეფეთა წყენთა სუბიატ და ბაგრატ“

ვინმე კარეენიმბა თრიალეთში X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ორი ეკლესია აღაშენა: ერთი – შეიპიასა (პ. სახელითა ღმრთისაითა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაითა და ძალითა და შუწენითა ყოველთა წმიდათა მისთათა, მე. კარეენი აღვაშენე წმიდას ესე ეკლესიას, ზეობასა – ადიდენ ღმერთმან – რატ ერისთავისასა, სალოცველად მსეგრძელობისა და სულისა მათისათვის; და სალოცველად ძისა მათისა ღიპარტ ერისთავისა...“), მეორე – დაღეთთან (წარწერიდან აქ მხოლოდ: „მე, კარეენი“ შემორჩა)⁷². სამშენებლო ჩანს თრიალეთის ახალქალაქის (ახლა – ტაშაში) წმ. გიორგის საეგდრეული წარწერაც: „მადლითა ღმრთისაითა ქრისტე ადიდე რატ ერისთავთ-ერისთავი“⁷³. კიდევ ერთიც ქვემოქართლური წარწერა ახლანდელი დაღეთ-ხაინიდან ამჯერად საერო მშენებლობის შესახებ გვამცნობს: „ქრისტე შეიწყალე ქობულ ჭევისუფლად: ესე დაქრაკინილ წყაროი მან ქმნა“⁷⁴.

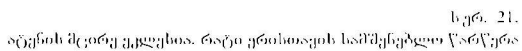
უცნაურია, მაგრამ არც ისე ბევრია დიდი ყვოდალების, ბაღვაშების წარწერები – თავის საძეალე კაცსშიც კი, მათ, რატომღაც თავისი სახელები არ აღუნიშნავთ. სამაგიეროდ, VIII საუკუნის ატენის ღმრთისმშობლის (ე. წ. მკრე გუმბათიანი) ეკლესიის არც თუ მრავლისმომცველი სამუშაოების გამო კარის თავზე ჩადგმულ ორ ფილაზე დაიწერა: „ქრისტე, ადიდე ორსავე ცხორებასა, აქა კორციელებრ და წინაშე შენსა სულიებრ, რატ ერისთავი, ძე იგი ღიპარტ ერისთავისაი, რომელმან აღაშენა ესე სახლი ღმრთისაი და ბჭეი ცათაი, წმიდას ეკლესიასი, სალოცველად სულისა მათისა“ (სურ. 21).

აი, კიდევ რამდენიმე X საუკუნის წარწერა სამხრეთ საქართველოდან: ზარშმა (980-იანი წლები) – „ქ. სახელითა ღმრთისაითა და წმიდისა ღმრთის-მშობელისა მეოხებითა მე, ივანე, ძემან სულაძისმან აღვაშენე წმიდას ეკუტერი. მას ჟამსა, ოდეს საბერძნეთს გადავა სკლიაროსსი, დაეთო კურაპალატი ადიდეს ღმერთმან: უშუელსა წმიდათა მეფეთა და წუნე ყოველნი ღაშქარსა წარგუაელინა. სკლიაროსი გავაქციეთ...“⁷⁵; ბაგრა – „სახელითა ღმრთისათა აეგო ესე ეკლესია წმიდას სოფრონს ქონქოლსა. ამენ“; აზაერეთი – „უფალო, თეოდორე – ამის მაშენებელი შეიწყალე“; ფია, წმ. თეოდორეს ეკლესია (995 წელი) – „სახელითა ღმრთისაითა, მე, ჩქარმან და ძმათა ჩემთა დაგვდით ესე ეკლესია. ქრონიკონი იყო სიე“ (წარწერა ქვის ტრაპეზსა მოთავსებულია)⁷⁶.

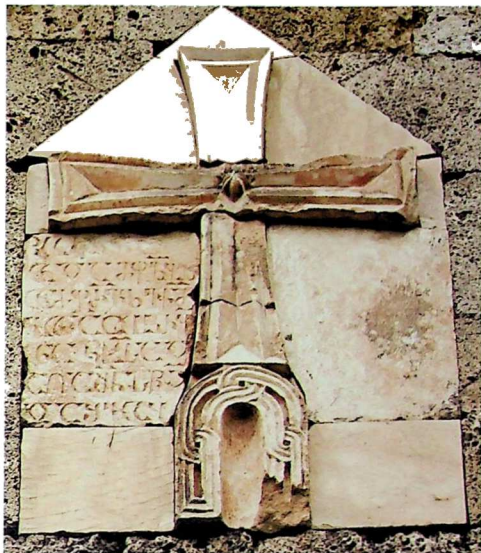
ახლა XI-XIII საუკუნეების რამდენიმე სამშენებლო წარწერას მოვიყვანო: ალავერდის კათედრალი (აღმოსავლეთი ფახადი, 1020-იანი წლები) – „ქ. წმიდაო გიორგი მესხაშენე ეყაე წინაშე ღმრთისა მონასა შენსა გიორგი აბაძს, დისწოულსა გოფრძი ერისთავთ ერისთავისა, რომელმან აღაშენა კონკი ესე. ამინ“⁸⁰; ღუმურიში (გაღის რაიონი, XI ან, იქნებ, X საუკუნე) – „ქ. ღმერთო შეიწყალე ორთავე ცხორებასა შინა ამის ტაძრისა მაშენებელი დედოფალი დედოფალი საგდუხტ, ნიანისა ასული, ამენ“⁸¹; იშხანი (დასავლეთი კარი,

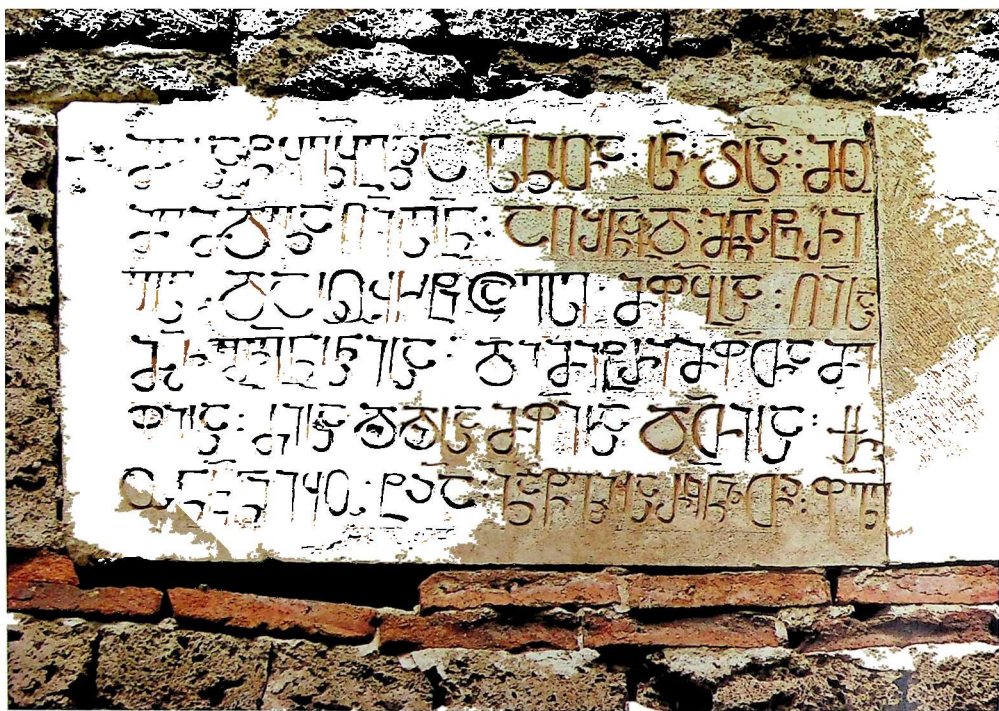
ს. 20.

1020-იანი წლები) – „ქ. იესოვ ქრისტე აღიდეგ
 ორთავე შინა ცხორებათა გიორგი მეფე და
 შეიღნი მათნი. ამინ. ქ. სახელთა ღმრთო-
 ხათა მე გლახაკა ანტონი ეპისკოპოსმან იმ-
 სნელმან განეახლე ესე კარისა ბჭე წმიდისა
 კათალიკე ეკლესიისა სადიდებლად მეფეთა
 გიორგი მეფისა და შეიღნი მათთა ხალაქვე-
 ლად სულისა ბაგრატ კურაპალატისასა, შენ-
 დობისათჳს ცოდვთა ჩუენთასა...“⁸³; პატარა
 ონი, წმ. ნიკოლოზის ეკლესია (XI საუკუნე) –
 „წმიდაო ნიკოლოზ საკრებლმოქმედო... მფარ-
 ველ ექმენ ყოველთა ღმრთა ცხორებისა მათო-
 ხათა კახსა და დადიას, რომელთა აღაშენეს
 წმიდა ეკლესიაჲ ესე და შეუწდენ ყოველნი
 ცოდვანი მათნი...“⁸⁴ (სურ. 22); ხაროს ციხე
 (XII საუკუნე) „ქრისტე აღიდეგ ძლიერი და
 უძლეველი მეფეთა მეფე დემეტრე, რომელმან
 რეჰი მამულობით გვბოძა და მაგას მამული,
 ამას უამხა, ესე ციხე აუგეთ. მე, ვანე დავაწ-
 რე ძემან გურგენისამან“⁸⁵; ებისა, „ხეცტი“
 (1141 წელი) – „ქ. მე, საქალაქელსა სელთა,
 ხუმეონ ჭყონდიდელსა მოემადლა ღმრთის-
 აგან აღშენებად მონასტერი ესე და სუმტიცა ესე, მეფობასა, ღმრთისა მიერ
 გვრგვინისისა ღმიტრი მეფეთა-მეფისა, ძისა დიდისა მეფისა დავითისა, ქრო-
 ნიკონი იყო ტაა, ზედა წელი სარკინოხათა – ფელ“⁸⁶ (სურ. 23); ვაანის ქვაბნი
 (1186-1191 და 1204 წლები) – „იესო ქრისტე, აღიდეგ ორთავე შინა სუფევთა
 მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ, რომლისა ზე მე იქსთიშან გურგენისძემან
 აღვაშენე კედელი ესე...“⁸⁷ ბ. „ქრისტე ღმერთო, შეიქალდე ორთავე შინა
 სუფევთა მეფეთა მეფე და დედოფალი თამარ; წელსა მეფობისა მათისაჲსა ქ.
 ანტონ ჭყონდიდელისა მიერ აღეშენა ზღუდე ესე, შეუწდენ ღმერთმან“⁸⁸;
 ფიტარეთი (1210-იანი წლები) – „ქ. სახელთა მამისათა და ძისათა და სულისა
 წმიდისათა, შეწვევითა და მოხუცებითა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობლი-
 ხათა და წმინდანთათა ...ღირს ექიმენ მომადლებითა ღმრთისათა მე ქათარ
 ქაჯიფასსე, ამირეჯიბი თთმეპრობელისა, ძლიერის მეფეთა მეფისა გიორგი-
 სა, აღშენებად ამის მონასტრისა და საყდრისა ღმრთისა. არა ვისი
 პრთავს თენიერ ნემისა ლაშქრითა და ჳრმლითა მოგებულსა...“⁸⁹; დაბის წმ. გი-
 ორგის ეკლესია (1333 წელი) „ინდიტიონსა მეფეთა მეფესა გიორგისა, ძისა
 ღმიტრისა, მეცხრამეტესა, სიტყვსა ღმრთისა ხორცთშესხმისა მისეჲსა, აღვა-
 შენე ტაძარი ესე უამხა მეფეთა მეფისა გიორგისა მე, მათმან მოღარეთიუხე-
 ცესმან. ქენსა კა“⁹⁰ (სურ. 24); თმოგვის ციხე (1350 წელი) – „შეწვევითა და
 ძლიერებითა ვარძიისა ღმრთის მშობელისათა, ქორანიკონსა ღმრთეჲსა
 ზღუდე ესე მე, მეფეთა-მეფის ვარძიელსა საწოლის მწიგნობარმა, თმოგუს
 მურვან კითხას ძემან თეოდორემ დადგა“; ხერთვისის ციხე (1354-1356
 წლები) „სახელთა ღმრთისათა, ოხითა და შეწვევითა წმიდისა მშობლისა
 ღმრთისათა, მინდობითა წმიდისა თიანე მახარებლისათა, ვიწყე მეფეთა-მეფისა
 მოღარეთიუხეცესმა ზაქარია, ძემან ქამქამისშვილისამან, ოყელმან კოშკი და

სურ. 22.
 პატარა ონის
 წმ. ნიკოლოზის
 ეკლესია,
 სამშენებლო
 წარწერა

სურ. 23.
უბისის სვეტი.
სუიძეონ
კუინდიდელის
სამშენებლო
წარწერა

გალაქანი ესე ქრინიკონსა მბ და გაგათაუეთ მდ ...ღმერთი ...ეკლესიე. ამინ^{აჲ}
ქტიტორნი რომ მხოლოდ ქვეყნის, ასე ეთქვათ, „ცენტრალურ ნაწილში“ არ
იპოვებოდნენ, სრდილო-დასავლეთ საქართველოს მთიანი, „მონაპირე“ კუთხის,
ზემო სვანეთის ეკლესიების ფერწერული წარწერები გვინიშნებს. „სოგიერთი
მათგანი: სვაბიანის მაცხოვარი (X საუკუნე) – „ქ სახელითა ღმრთისათა სვენ,
ამროლენათა, სამთა მათა ბენდეს, ამროლას და მიქელს, მოგუცა ძალი
ღმერთმან უმჯობესად მამათა სვენთაძსა და აღუაშენეთ წმიდა ესე ეკლესია
საღოცველად სულისა სვენისა, და მოვწერეთ სეობასა ...აფხაზთა მეფისა,
ქრისტე ადიდეს; ერისთავობასა ...სსა, კვარაყდინ მათ ღმერთი და მამენე-
ბელნი...“ ლაღამი, მაცხოვარი (სედა ეკლესია, XIV საუკუნის შუა ხანი)
„შალვა ქირქიშლიანსა, ამა ეკლესიისა მამენებელსა, შეუნდევნ ღმერთმან,
მისსა მძასა ნექეს, შეუნდევნ ღმერთმან; მან დახატა ეკლესია ესე“; მხერი (XIV
საუკუნის შუა ხანი) – „აღუაშენე მე [მიქელ] იველიდიანმან ეკლესია ესე, დაფ-
ხატე, ხატითა და ჟუარითა მოვეკაშმე, სადიდებლად ღმრთისა და მთავარ-
ანგელოზისა მეხერისა და სალხინებლად სულისა წემისათვის, შემეწეალენ
ღმერთო. ამის ეკლესიისა მამენებელნი შეიწეალენ ღმერთმან^{აჲ}“ (სურ. 25).

ესეც – რამდენიმე (ეკლავ – გამორჩევი) მოგვიანო ხანის წარწერაც. პირ-
ველად – რუისის ტაძრის, მეფე ალექსანდრე I-ის მიერ აღდგენის მაღწეებელი,

დასავლეთი კარის 'ხედაწერილი (XV საუკუნე) - აქ 'ზე ადიდენ ღმერთმან მეფეთა მეფობა დიდისა აღუქსანდრეხი, რომლისა მერ კეალად აღუშენა ხაყდარი ესე, ადიდენ ღმერთმან და სული კურთხეულ ეოს"; დრბის ბუთღე-მის ღმრთისმშობლის ეკლესია (1510 წელი) - აქ ხახელთა ღმრთისათა, მეოხებითა ეოელად წმიდისა ღვთისმშობლისათა, მე აბამიქმ აბამსა აღუაშენე ხაყდარი ესე ბუთღემისა ღვთისმშობლისა სულისათვის მექედლისა წყენისა ნიქაქადის ასეღლისა კეკელუქსათვის, რათა მეს და მეგრეულ კქმენ დღესა მას დიდისა გაციოთხეხასა"; მქადოქარი, წმ. მოაქარ-ანგელოზთა ეკლესია (1668 წელი, სამხრეთი კარი) - აქ თქვენ ეოელად წმი-დანო ხამებისა მხახერნი ანგელოზთა მოაქარნი მიქაელ და გაბრიელ მეს მქმქენით მე ფრიად ცოდვილსა კათალიკოსს დომენტის, რომელმან აღუაშენე ხაყდარი ესე ქართლს მეფობასა მისა წყენისა მეფისა შანაქასისა და კახეთს მეფობასა მისა მისისა არხილისა, ღმერთმან განადღეროს და განამტკიცოს მეფობა მათი. ამინ. ქქსა ტნე"; ტანძის ღმრთისმშობლის ეკლესია (1680 წელი) - აქ ნებითა და შქუქენითა ღვთისათა წყენს პატრონის ეაყდლანს შქედლს ბატონ-მა პაპქნამ და თანამქცხედრემან წყენს აბამს ქედლს ბატონმა ბანგიქასიმ აღუაშენე წმიდა ესე ტაძარი კარისა ღვთისმშობლის ხახელსხედა წყენდა 'შქსანდობლად"; თბილისის ხიონი (1710 წელი) - აქ მადიდებელი ხამებისა, და-ეოთიანი, მისწული ხახელღუქისა მეფისა გიორგისა და ძე დიდად პაციონისა ღუქენისა, გამგებელი ქართლისა, ბატონიშქიდი ეასტანგ, განმასღებელი გემბათით, ღორგინ-ხაყდართ მონახტრისა ამის, სულისა მეფის ბოძის და

სერ,
დაბის ეკლესია,
გიორგი მეფის
მღვდროქსეუქის
სამწესებლო
წარწერა

სურ. 25.
მკერის ეკლესია.
მიქელ იველიანის
ხაშუნიკლო
ვარჯერა

ტე ღმრთისათ, აღუაშენე დედისა ღმრთისა შობისა წმიდა ეკლესია მრავალ მთის მონასტრის ...ადგილსა შინა ნათლისმცემლის მონასტრის არსიანდრიგმან ევთიმი ...ქრისტეს აქეთ წელდ და ქართულისა ქრთიკონისა უბაჟ; დახასრულ, დუშეთის „მიდახვრთიანკარის“ წარწერაც (1800 წელი) „აქ ელუღისა საქართველოსა მეფისა ირაკლი მეორისა ძისა ეახტანგ აღმასხანისა გულისთაღმან მონამან ჭილაძემან ბაბანასშვილმან, მიდახვარმან, სამთა თემთა მოურავმან და რუხეთის გზის მცველმან გლახამ აღუაშენე ციხე და გაღაღანი ესე და მას შინა სახლი ღვთისა და სახლნიცა ჩემნი მოუამრგავლენ, რათა მას შინა იდიდებოდეს ღმერთი და მის მიერ იცუებოდენ შვიდი და სახლეუკლინი ჩემნი. სულდ იქნა მაისს ღ, წელსა ქრისტესსა წყ. ქქსსა უმწ“

ამ ნათყფერი, ხან სადა, ხან მაღალფარდოვანი, ხან თავის განმადიდებელი, ხანაც მოკრძალება-ერთუკლები გამომწენი ნაუბართ, საბოლოო ჯამში, კელაე ერთი მარტივი რამ მტკიცდება – შუა საუკუნეების აღმშენებლობის მთავარი „მოქმედი პირი“, პირთაღი „მამამრავლებელი“ საზოგადოების ზედა ფენა – მეფე იწეება, მისი ერისთავები თუ მოხელენი, მღვდელმთავარი თუ წინამძღვარი, ზოგჯერ მათი სახლიკაცები, ზოგჯერაც (მაგალითად, ბაქრა, ფია, სვანეთის ეკლესიები), ნანს, დიდად არაყრთი გამომწინებელი, მაგრამ, ეს კილოც ემსწევა თითქოს, – თავის „სამეცობლოში“ კარგად ცნობილი „მცირე“ ბატონები. ეს საეხებით მოხალადნულია. ახე იყო ეველგან – დასავლეთ ევროპაში, ბიზანტიაში, ხლაეურ ქვეყნებში...

საგულისხმო უფრო, ახე ეთქვით, „მძიმე შემთხვევებია“, სადაც როელი, ზოგჯერაც უმეულო სურათი ისახება. შემთ მოტანილი იყო ამონარდი

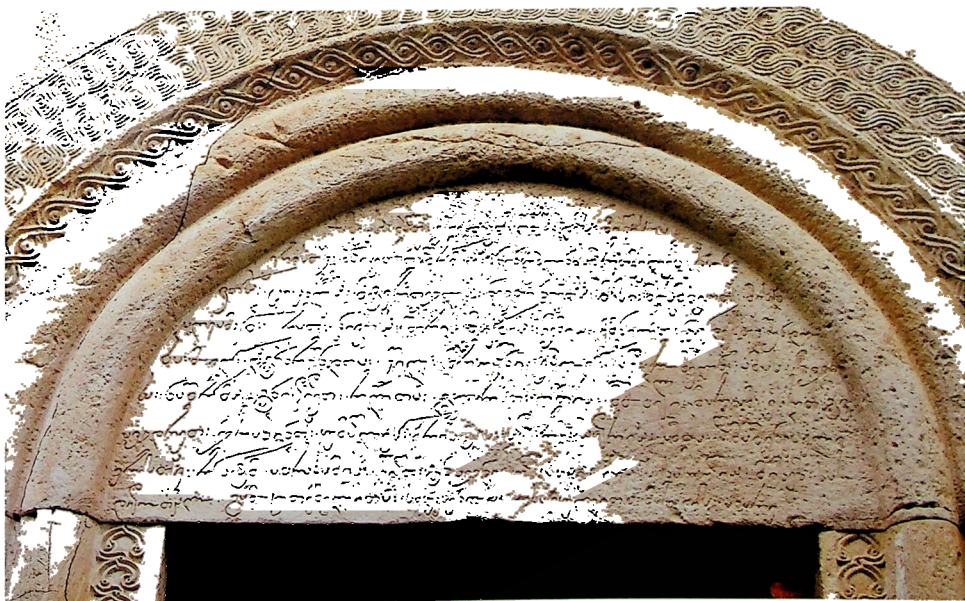
მამისათა, დედისათვს და სულთა წემთა და მეუღლისა, ძისა და ასულთა აღსაზრდელად. ქრისტეს აქეთ წდი, ქქს ტუმ; სოგულ წესის ბარაკონის ღმრთისმშობლის ეკლესია (1753 წელი) „აქ მხრეკელი ქვისა კათალიკოზი ბესარიონ, ძმა ერისთავისა, ქორთიკონს 1753 ქწ. ქმნილ ნაშობო იოაკიმისო, რომლისა შორის ოშთამოა სიბრძნემან მამისამან შენ და ძისა შენისა მიერ თისა ზეულდმან, რაჭის ერისთავმან როსტომ აღვაგე ეკლესია შენი ...ამისთვის მცეუ და მფარვე თანა მეცხედრით წემით, წუელუკიძის ასულთ მარიამით და პირმშო ძით წემით გიორგით და ხასო ძით მეთოდით და ასულთ წემით, ანა, მეღანია, და ევემითაერთ, დღეს მას მართლმწაჯ ელობისა...“

(სურ. 26). მეხრანის შიოუბნის ციხე-გაღაღანი (1756 წელი) „აქ შეეკდრებით ღთისათა, წვენ, მეხრანის ბატონ და სახლთუცეცხმან პატრნიან კონსტანტიემ აღუაშენე გაღაღანი ესე და ბურჯნი შიოს უბანი წარსაგებლითა და საყასითა წემითა...“; მანავის ღმრთისმშობლის ეკლესია (1794 წელი) – „...ღრთისა ემადლეხის კელმწიფის საქართველოსა და ხსეათა, მეფის ირაკლის მეორისას, მოწყალებით ქრის-

ჯუანშერის თხზულებიდან, ხადაც; ეპიტანგ გორგასლის მითითებით არტავაზ ერისთავი ციხეებსა და ეკლესია-მონასტრებს აშენებს. ეს, როგორც; ჩანს, არ ეოფილა რამ უმაგალითო. ეფელის ციხიდან წარმოსვლება IX საუკუნის სვეტი შემდეგი ზედაწერილით: „...სახელითა ღმრთისათა იოვანე ერისთავისაჲ ესე ჯუარს წეუნ ევაჲს ძეთა აჴმართეთ“¹⁰⁰ წინადადება მთლად გამართული არ არის, მაგრამ აზრი ის უნდა იყოს, რომ ევაჲსძეებს ჯუარი მათზე აღმატებული ხელისუფლის ნებისაებრ დაეღებამთ. უფრო ნათლად მიჩანს ასეთივე წინაარსი ოღთისიდან ჩამოტანილი ტრაპეზის წარწერაში: „ჰ. იესუ ქრისტე, შეიწყაღე რ... დავით მაგისტროსმა შექმნა ჴელითა გაბრიელისათა, ქრისტე შეიწყაღე გაბრიელ“ და კვლავ „საკურთხეველი უფლისა, უფალო ღმერთო ძლიერო, ქრისტე, შეიწყაღე გაბრიელ, რომელმან ადიდა წმიდაჲ გიორგი და აღმართა წმიდაჲ ესე საკურთხეველი“¹⁰¹ წეუნ კვლავ მოგვიწევს განხილვა ფორმულისა „შეიქმნა ჴელითა“, ახლა კი იმას მივაქცეთ ყურადღება, რომ ტრაპეზი ერთი ადამიანის მიერ მეორის – ამ შემთხვევაში ტაოელ ბაგრატიონთაგან ერთის, მომავალი დავით III კურაპალატის სურვილისამებრ გააკეთდა.

ამასვე, ოღონდ უკვე სახელიერო ხელის-უფლის მითითებით მოქმედებას, ესედავთ წეუნს მეცნიერებაში კარგად ცნობილ, პრეკლ (ამიტომაც; მას ამონარიდად მოვიტანთ) ერედვის წმ. გიორგის ტაძრის 906 წლის წარწერაშიც; „...განსრახეთა ნიქოხელისა ხანატრელისა სტეფანე ებისკოპოსისათა, ძალითა, შეწკენითა მოეკახათა, მე თვედორე თაფლასიხეჲს დაღელ ხაძირკველი.“¹⁰² (სურ. 27). გვაქვს უფრო გვიანი მაგალითებიც, ხადაც;

სურ. 26.
ბარაკონის ეკლესია,
რომელიმ ერისთავის
სამხრებლო
წარწერა

სურ. 27.
ერუდის ეკლესია.
სამშენებლო
წარწერა

მოპირდაპირე
მხარეს:
სურ. 28.
ცაიშის ტაძარი

განმკარგულებულნი ფეოდალური იერარქიის მაღალსაფეხუროსნები არიან. ერთი XIII საუკუნის მიწურულისა და ცაიშის საკათედრო ტაძრის აგებას ეხება: „...აღვაშენე ესე საყდარი გიორგი დადიანისა ბრძანებითა და მახარებლისა იოვანეს შეწვევითა ცაიშელმან...“⁹⁹ (სურ. 28). როგორც ეხედავთ, აქ „შემსრულებელი“ თვით საეპისკოპოსო საყდრის მკურნბელია, „დავალების გამცემი“ კი ოდიშ-სამეგრელოს მაშინდელი „პატრონი“ სამცხის გათვითრგულებულ მთავარს მოეწოდებოდა XV საუკუნის ბოლოსა თუ XVI საუკუნის დამდეგს ჯავახეთის სოფელ ქარცხში ეკლესიის აგება. ერთ წარწერაში ნათქვამია: „პატრონსა ყვარყვარეს გაუმარჯვე ღმერთო. მისითა ბრძანებითა აღვაშენეთ ესე საყდარი ნვენ ქარცხელთა“; სხვა ორი წარწერა, ჩანს, თვით ამ ქარცხელთ ნამთვლის: „აღიბის ძესა, გამგებელსა, ოქროპირს და ჯუბნის შეენდნეს ღმერთმან“ „მამისას ღაშქარაიძეს მისნი ცოდენი შეუენდნეს ღმერთმან“¹⁰⁰ მაგრამ, ალბათ, ექვლაზე „მსუქელ“ და მეტეწველად „სემოდან ქვემოთ“ დავალება თუ ნაბარება ატენის ხიონის კედლებზე აღბეჭდილი XI საუკუნის შვეიცრიულობის თავისებური საბუთით თვალსაჩინოვდება: „ქ. სახელთა ღმრთისათა მე. გურგანელმან, მირიანის ყსამან თარხუნის ძისამან, ატენის ციხისთაჲმან, ავაგენ ატენს სახლნი და ქულბაგი მას უამსა ოდეს... ძლიერმან ადიდენ ღმერთმან მეყუთა მეყვემან ბაგრატ [IV-მ] უბრძანეს მიწასა მათსა მეყვემან ბაგრატ [IV-მ] უბრძანეს მიწასა მათსა

მირიანს პატრონსა ნემსა, სეფისა ზოვარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ; გაუმარჯოუა ღმერთმან და ბედმან მეფობისა მათისამან, ვითა სწაღდა მეფობასა მათსა, ავრე ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგაწყალა მეფობამან მათმან, სახსნელნი დგრილნი და საქულბაგენი შეკდრაჲ, ნებთერობით გუბოძა მირიანს და ერმათა მისთა, რომელთაცა შენება შეეძლო. მე ავაგე სახლი და ქულბაგი და შევიწირე წმიდასა ხიონსა ატენისასა, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა...“¹⁰¹

აქ, ამდენად, შემდეგი სურათია: ბაგრატ მეფე სამეფო სახლის კუთვნილ მიწაზე ქალაქის აგებას უბრძანებს მირიან თარხუნის ძეს, უკანასკნელი კი ამის შესასრულებლად თავის ქვეშევრდომთაც შეიხარებს „რომელთაცა შენება შეეძლო“ – ანუ საამისო ძალა-შეძლება შესწევდა. ანაგებს ნაბრძანების აღმასრულებლნი, როგორც ეტყობა, თავისად პეულობენ – სხვაგვარად ატენის ციხისთავი თავის ნაჯაფვეს ტაძარს ვერ უბოძებდა.

შეასაუკუნოვანი ქართული სახელმწიფოებრიობის ბოლო უამის წერილები და გუჯრები გვიჩვენებს, რომ დავალებულის განხორციელებას თან საზღაურის მიღება მისდევდა. ერეკლე I ნახარაღისხანის ერთი ძეოვანი, კონსტანტინე-

სურ. 29.
ხაშკერისის
ეკლესია, წარწერა
რეს მშენებლობის
შესახებ

მაჰმადყეულისანი, ქართლსა და კახეთში მეფობისას, 1724 წელს, სოფელ კაკაბეთის მოურაობას უმტკიცებს რა სასუერელ ნოდარაშვილს, მის ვაჟს ზურაბსა და ძმისწულ დურმიშხანს, შენიშნავს: „...კურთხეულს მეფეს პატრონს მამა ჩუენს ასე გაერეგებინა... ძველთაგან კაკაბეთი შა-აბაჰს ექენის დროს მოიხრებულ, უდაბ და უშენ ყოფილიყო, მეფეს არნილს და მამიდა-ჩუენს დედოფალს ქეთევანს კახაბრიშვილის გორჯასპისთვის ებოძა, ძველად მოიხრებული იმას ეშენებინა“¹⁰². 60 წლის შემდეგ კონსტანტინეს დისშვილი, ანტონი I კათალიკოსი ასეთ საბუთს გაცემს: „...წყალობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და გიბოძეთ თქვენ, ჩუენის ეკლესიის აზნაურიშვილთ, თაისიშვილებს ...ამა პირსა ზედა, რომელ: ...ნება დაერთევით და გიბოძეთ ჩუენი სოფლის დარბაზის მოურაობა; რომ რადგან ეს სოფელი ვერანა არს, უნდა გაისარჯნეთ და ააშენოთ...“¹⁰³. ეს კი მისი მეფობისა და, საზოგადოდ, ბაგრატიონთა ხელმწიფობის მიწურეილს, „უკანასკნელად“ წოდებული მეფის, გიორგი XII-ის მკაცრული განკარგულებისადმი დაწერილი საბუთია: „...ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი... გიბოძეთ შენ... თავადს მკაცრული აღუქმანდრეს, შეიღთა შენთა სვიმონს და გიორგის, და ძმათა შენთა დავითს და დიმიტრის, ...ასე რომ თელავის ძეგლის გაღაენის აღშენება ვინებეთ და ჩუენი სახასო კაცნი დაეხსახელეთ და ჩვენ რომ გვეხალისებოდა იმის აღშენება, შენც ჩუენს სასიამოვნოთ ამ საქმესუდ დიდად ერთგულად და მხნედ ირჯებოდით, და გიბოძეთ ამ ძეგლის გაღაენის მოურაობა...“ (1800 წელი)¹⁰⁴. მართალია, ზოგჯერ ისიც ჩანს, თითქმის რაღაც შემთხვევებში მეფისა თუ სხვის დანიშნული თუ წარგზავნილი უფრო ახლანდელი სამუშაოთა მწარმოებელით მოქმედებს. სხვაგვარად აბა, რას უნდა ნიშნავდეს ერეკლე II-ის თანამეცხედრის, დარეჯან დედოფლის 1792 წლის 6 მარტის წერილი მისი თბილისური სასახლის (ახლა

ფერის(ცვალების მონასტერი) მშენებლობის ხელმძღვანელს, ოსეფა ეორდანა-შეილს: „ჰ. დედოფლის დარეჯანის ჯამ-ყოველ პატივ-სიკეთით ხასხოვარო მილახვარო ეორდანაშეილო ოსეფ! ...მანდაური კირისა და მუწაობის ამბავი ბატონისათვის [ე. მეფისთვის, დ. თ.] მოგესხეზებინა, დიად კარგათ მოგიმ-ზადებია ...ადღაგომის შესამეხა და ან შეოთხეს დღეს მიაყოფინე კალატოხებს ხელი, თორემ ადღაგომის მეორეს დღეს არ იმეშაება ...მარტის ოცდა ხუთს ხარებობა არის და იმ დღეს მანდ ნურავის ამეშაებ... ასეთ წერილმანებზე ზრუნვა იმით თუ იქნება გამოაწვეული, რომ მიღახვარი დედოფლის თანხებს განკარგავს, ამგვარ საქმიანობაზე ქვემოთ კვლავ წამოვადგებთ სიტყვას, ახლა კი ისლაა სათქმელი, რომ, როგორც დაეინახეთ, მშენებლობის ქვეშეუდრობათვის მიბარება მოელი შეა საეკლესიების მანძილზე მიღებული რამაა.

ამასთან ერთად, დიდად გაერცვლებული ჩანს, ასე ვთქვათ, „პრაქლე-ქტიტორიანობა“ მისი არსი წინებულად ჩანს ბოდორნის დმრთისმშობლის ეკლესიის 1717 წლის სამშენებლო წარწერაში: „ჰ. დედაო ქრისტეხო, კალწულო მართამ, მელს მექმენ მე არაგვის ერისთავის შეილს წინაწმინდელს მცრო-ფონეს (sic) და წემთანა მშრომელსა კობიაშეილს ხასლოტუქუეს ქაიეებათს, რომელთა განგვახლეთ ტაძარი შენი ბოდორნას, რომელი დარდლუქელით ქამთა ხიგრძეთაგან, მე გარდაიცვალე ამიერ ხოფლით და ქაიეებათ ხასლოტუქ-

სურ.
საქანის ეკლესია,
სამშენებლო წარწერა

სურ. 31.
ცხავეტის ეკლესია

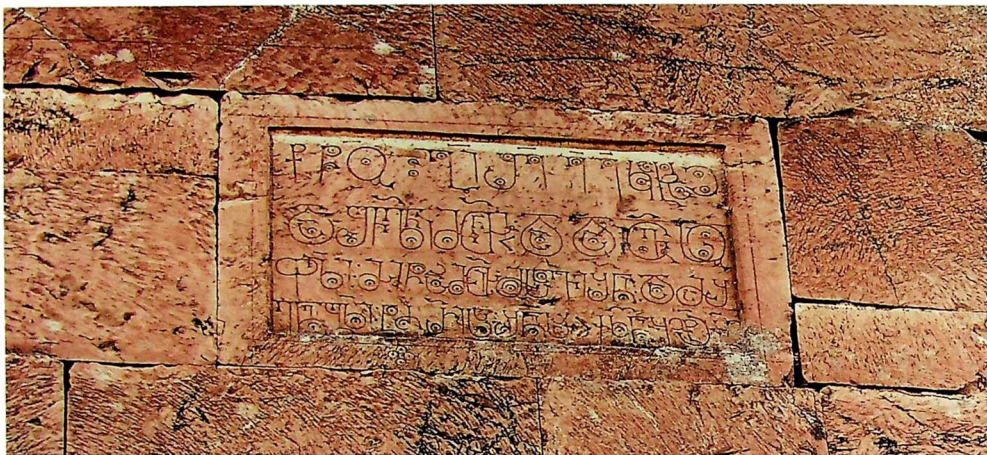

სურ. 32.
ცხავეტის ეკლესია.
სამშენებლო
წარწერა

ცესმა სრულყო დიდის შრომითა და წარსაგებლითა, ადიდოს ღმერთმა ორსავე შინა ცხოვრებასა კეს უე¹⁰⁶. ამ, გარდაცვლილი მღვდელმთავრის პირით გამოთქმულ ტექსტში ნათელია, რომ მან (თავისავე? არაგვის ერისთავის ოჯახის?) სახლთუხუცესთან (მისი თუ მისიანის შედგენილი ხომ არაა წარწერა?) ერთად, ასე ვთქვათ, „წილობრივად“ ააგო ბოდორნის ეკლესია – ქაიყუბათ კობიაშიღმა თავისი თანხები მაშინ შეაწია, ჩანს, როდესაც ნინოწმინდელი მიიქცალა, მშენებლობა კი დაუსრულებელი დარჩა.

ასეთივე რამ ყველა მსგავსე შემთხვევაშიც შეგვიძლია ვიკულისხმოთ, თუმცა თავად „წილი“ სულ სხვადასხვანაირი შეიძლება იყოს. სვეით მწერ უკვე ვნახეთ, რომ X-XI საუკუნეთა გასაყარზე ნიქოსის წმ. მთავარანგელოზთა ეკლესიის შენებისას თავის ბიძას, მიქელ ნიქოზელს, იოვანე შესწევია. იქვე მოტანილი იყო თეოდორე ურბნელის წარწერაც, რომელშიც იგი თავის ნაღვაწზე საუბრობს, სხვა ურბნული სედაწერილები კი მის თანამდგომთა ვინაობასაც გვაძეცნობს: ა. „დიდება შენდა ქრისტე, რამეთუ მომბაძლე თვედორე ებისკოპოსსა ამის სიონისა აღშენებამ, თანაშემწევნითა მიქელ, ძისა კოსტანტისითა – ქრისტემან შეიწყალენ. ესე მე აბიათარ დაეწერე“ (სხვაგან ჩანს, რომ ეს აბიათარი დეკანოზი ყოფილა). ბ. „სამებაო წმიდაო, შეიწყალე მონაა შენი ქაეთარ, შუშან და ნაშობნი მათნი, შემწენი ამის სიონისანი, ქრისტემან შეიწყალენ. ამენ“¹⁰⁷. საგულისხმო ვითარებას გადაგვიშლის სამწვერისის VII საუკუნის ეკლესიის კედელზე შესრულებული 912-913 წლების წარწერა რუს მშენებლობის შესახებ: „ქ. სედა წელსა კ-ს კოსტანტინე [აფხაზთა, დ. თ.] მეფისა... მე, დომინოს, სამწვერის ჯუარისა მამასახლისმან და გიორგი თუალოს ძემან მოვიდეთ რუეი ესე ჯუარად. და არაინ არს სხუამ მომხუმაძე და უფალი რუეისა ამის, გარნა პატოსანი ჯუარი და გიორგი. ვინ ესე აღმოიკითხოს მე, დომინოს, მონაა ჯუარისა, ლოცვასა მომხსენეთ და თუალოს ძეცა გიორგი ქრისტემან შეიწყალენ. ამენ. იყან“¹⁰⁸ (სურ. 29). აქ დომინოსი, საფიქრებელია, ეკლესიის წინამძღვარი, წმ. ჯერის (ე. ი. მისი სახელობის ეკლესიის – ან, იქნებ, აქ ძალიან ჭეშმარიტის ნაწილიც აქონიათ ოდესმე რელიქიად?) სახელით მოქმედებს და ტაძარს, ასე ვთქვათ, „შეამხანაგებული“ გამოდის ვინმე გიორგი თუალოსძე, რომელიც თანამუშაობის სანაცვლოდ რუს თანამფლობელი ხდება. იმავე X საუკუნეში, ბოლნისს აუგიათ რადაცა ნაგებობა, რომლის შესახებ წარწერა გვაუწყებს: „სახელითა ღმრთისათა, მადლითა წმიდისა გრიგოლისათა, (თვედორე)? ბოლნელ ებისკოპოსმა, გურგენ ერისთავთ-ერისთავისა შეწყენითა, აღვაშენ ესე წმიდა საყოფელს, სალოცველად სულისა ჩემისათვის. ღმერთმან შემეწყალე“¹⁰⁹. აქ ვარკვეთ, რომ თაოსანი ბოლნელი ყოფილა, მას კი გვერდით გაელენიანი ერისკაცი დადგომია.

ძალზე საგულისხმოა 1046 წლის საენის წმ. გიორგის ეკლესიის და XI საუკუნითვე დათარიღებული, მიქარწმიდას მიგნებული წარწერები. უკანასკნელი გვაძეცნობს: „...დამან და კვირიკე და გიორგი და სოფელთა გიორგიწმიდელთა ავაშენეთ წმიდაი ესე ეკლესიაი სალოცველად პატრონთა ჩუნეთა და თავისა ჩუენისა და ყოველთა მომავალთა ჩუნეთა, აზნაურთათა კვიესათა და სალოცავად შეილთა და ნათესავთა ჩუნეთა...“. საენის ტაძრის „თავ-წარწერაში“ ეკითხულობთ: „ქ. სახელითა ღმრთისათა მე, გიორგი ერისთავთ-ერისთავმან ავაშენე ესე წმიდაი ეკლესიაი საენისა; სალოცველად სულისა ცოდვილისა ჩემისა, და ძმისა ჩემისა ხურის ერისთავისა, და მშობელთა ჩემთათჳს – გულსვიადისთჳს და მარიამისთჳს, და შეილისა ჩუენისა გოლია-

სურ. 33.
საორბისის ეკლესია.
სამშენებლო წარწერა

თისთვს, და დედისა მისისათვს..." (სურ. 30). აქ გიორგი ერისთავთ-ერისთავი „ერთპიროვნული“ მომგებელი ნანს, მაგრამ სხეა, საკურთხეველის ფახალსე (პირველი სამხრეთ კარზეა) ამოკეთილი ზედაწერილი არსებრივად სხეა მდგომარეობას წარმოგვადგენიებს: „ქ. სახელთა ღმრთისათა მე. ერისთავთ-ერისთავიან გიორგი, დაუწერე და მივეც ამის ეკლესიისა ნახევარი საეანისა სოფელსა. თანადამიდგეს, ოდეს შენება დაეწეეთ, მუშაობითა, ფასითა და ყოულთა ფერთა. ღმერთმან უბედნიერენ უკუნისამდე..."¹¹⁰.

ორთავე ამ ტაძრის აღმშენებლად, ამრიგად, წინდებიან არა მხოლოდ ცალკეული წარჩინებულნი – მარტო თუ გუნდად შეკრულნი, – არამედ „მოქმედ პირად“ გამოდის მთელი სოფელი, მთელი მოსახლეობა რომელიმე სამოსახლოსი. ეს, უნდა ითქვას, მთლად ახალი, XI საუკუნის მოვლენა როდია – პირიქით, ჩვენ მას ბევრად ადრეც ეხედებით. ზევით საგანგებოდ არ მოვიტანეთ კიდევც, გამეორების თავიდან ასარიდებლად, „მოქცევაჲს“ ასეთი ადგილები („ქართლის ცხოვრებაშიც“ გადასული): „...[დანი მეფის] ზე ტფილისს კაცნი დასხდებოდეს და მარიამ-წმიდა ეკლესიამ აღაშენეს...“; და ამავე VI საუკუნის ბოლოსკენ: „...ტფილისისა მეკდრთა დიდსა ეკლესიასა დაიწყეს: [გუარამ ერისთავის ძე]: ნახევარსა იქმოდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერისთავნი, შემდგომად კი... ვიდრე მოხელამდე მისა [ჰერაკლე კეისრისა – ე. ი. 627 წლამდე] ტფილისს სიონი განეშორა მკედრთა..."¹¹¹. აქ ისე ნანს, რომ ახლად გადგეაქალაქებული თბილისის მთელი მოსახლეობა თაობს და განასრულებს თბილისის ორ უმნიშვნელოვანეს ეკლესიას, ხელისუფალნი კი ან სულ განზე დგანან – ახეა, თითქოს, მარიამ-წმიდის შემთხვევაში¹¹² – ან კიდევ თანამონაწილეუნიდა არიან.

საეანის მსგავსად, ხელისუფალ-წამომწყებების თანამოსაგრედ და თანადგომად წარმოდგება, როგორც იტყვიან, „უბრალო ხალხი“ ზემოთ დამოწმებულ ნაწევებში ხანთის „ახალი ეკლესიის“ მშენებლობის შესახებ თხრობაშიც გაეხსენოთ, იქ ნათქვამია, გურგენ ერისთავთ-ერისთავთან ერთად იგი დაასრულესო „ყოველთა დიდებულთა კელმწიფთა“ (ე. ი. ბაგრატიონთა სახლის სხვა წევრებმა) „და აზნაურთა და ყოველმან ერმან მორწმუნეთამან“

(რაც მაშინ, არსებითად, ეოველი მოსახლის ერთობას უდრის). იმავე X საუკუნის დასაწყისისთვის თითქმის იგივეობრივი ფორმულა აღდგა სამხარის კლდეში ნაკაფი გუმბათიანი ეკლესიის ერთ-ერთ წარწერაშიც: „ქ. აშენდა წმიდაი ესე ეანი ღმრთისმშობლის სამკჳდრე, ოდეს ქართველთა მეფეჲმან, კურაპალატჲმან დავით და ერმან ეოველმან ესე ეანი [და კრებული?] შეგუებრალა...“¹¹¹. თუ აქ მართლა ესე ეწერა – რაც დიდად ალბათია, – მაშინ გამოდის, რომ ბაგრატიონთა უახლოესი ქვეშევრდომიც (თუ არადა, „ასნაურნი“ იქნებოდა, როგორც გიორგი მერჩულესთან, სადაც ეს განუოფა აგრეთვე გვიმოკიცებს კლარჯეთის „უნიონთა“ მონაწილეობას) თვით მეფეზე არანაკლებ შესწევნიან საფინის მამულებელ ბერებს. ამავე ეპოქაში იმის მოწმობანიც მოგვეპოვება, რომ „რეთით“ მოსახლენი თვითონაც ხდებიან მშენებლობის მოთაქენი – ასე, მაგალითად, ქსნის ხეობის სოფელ ცხაგატის მაცხოვრის X საუკუნის ეკლესიის (სურ. 31) წარწერა გვეუბნება: „ქ. ხატო ღმრთაებისაო აღიდენ ერი ცხაგატი და ინა კალატოხი...“¹¹² (სურ. 32). იმავე X (თუ XI?) საუკუნის რგანის ტაძრის სამშენებლო წარწერაში კიდევ უფრო საზგახსელადია მითითებული, ასე ეთქვათ, „ყოლქქოური ქტოტორი“ – „სახელთა ღმრთისაათა, მეოხებითა წმიდისა გაბრიელისთა, სოფელმან ნაქარქეთმან ააგო ტაძარი ესე ღმრთისაი. ქრისტე, შეოქალე სოფელი აქა კორციელად, მენ სელდიერად“¹¹³. უეჭველად XI საუკუნეში აგებული სპეთის „ხელა მაცხოვრის“ ეკლესიის აღმოსაქელთ ფასადზე იკითხება: „წმიდაო სამებაო, სოფელი საკვირიე დაიცეე ეოველთაგან ხაქნებელთა ამის სოფლისათა“¹¹⁴. ამგვარი ეითარება მომდევნო, XII-XIII საუკუნეებშიც დასტურდება. ხაორბისის 1152 წლის ეკლესიის საკურთხევის კედელზე ამოქვეითია: „ქ. წმიდაო გიორგი შეოქალე ერისთავთ ერისთავი კახაი და შეილნი მათნი და დაიცეე სოფელი მიწაი მათი მოსავე შენი და მამუნებელი ტაძრისა შესისა. ქორიონიკონი იყო ტბო“¹¹⁵ (სურ. 33). უკვე მონღოლობის ხანაში, 1250-იან წლებში სოფელ ცხინარის ეკლესიის კართან ასეთი წარწერა ამოქვეითეს: „სახელთა ღმრთისაათა, ესე ეკლესიაი დავითის მეფობასა [ეს დავით VII ულუა, დ. თ.] ვაძრამის [გაგულის] პატრონობასა [ვაშენებ] ეოველმან და წელნიწლამდის ბაღაქარი დავისეთ“¹¹⁶.

გვიან შუა საუკუნეებში ძალთა და სახსართა ასეთი გაერთიანება ნაკლებად ჩანს – უკვე დამოწმებული პილორის გარდა, თითქოს, ოჯახის წევრების (მაგალითად, ცხინვალის 1718 წლის ეველაწმინდის აღმშენებლები ეართო, ამბობს წარწერა: „...გიორგისშეილმან ქაისოსრომან და ნემან ძმაჲმ ფარსადანაჲ და შეილმან გიქმან...“; ქვემო ნინოისის ეკლესიის მძეო „ხალ და ზაზა ციციშვილები აშენებენ 1670-იან წლებში“¹¹⁸ ურთიერთმეწვევის მეტი, სხედასხვა ოჯახებისა თუ, მით უმეტეს, საზოგადოების განსხევებული ჯგუფების ერთმანეთისთვის შეხიდება აღარ ჩანს. არათუ პატარა სოფლის ტაძრები, დიდიც, მჭადიჯერისა თუ ბარაკინისნაირი, უფრო ვინმე ერთი სახელოქანი ოჯახისშეილის¹¹⁹ პირადი დეაწლია. არ ჩანან მშენებლობის მონაწილედ „დაბადო“ ყენებიც – თუმცა გლეხკაცნი შეიძლება XVI საუკუნის მოხატულბათა დამკვეთებს შორის ეთერაქლოთ¹²⁰. მაგრამ, ასეა თუ ისე, შუა საუკუნეების მანძილზე ჩვენში აღმშენებელ-მოთაქეებად¹²¹ გვექვლინებიან:

- ა. მეფე-მოთაქენი;
- ბ. სასულიერო პირნი;
- გ. სხედასხვა საფეხურის წარმინებულნი;
- დ. ქალაქის მქეიდრნი¹²²;
- ე. სოფლის მეთემენი.

ხელისუფალთა და დიდებულთა, დიდმოხელეთა, ღვთისმსახურთა ქტიტორობა საეკლესიო წყევლებში რამაა – სადაც გნებავთ და რაგინდა დროს. ასე იყო ძველ, ქრისტიანობამდელ ხანაში, ასე იყო შუა საუკუნეებშიც, საქრისტიანოს აღმოსავლეთშიცა და დასავლეთშიც. უფრო საგულისხმოა მოქალაქეთა და გლეხკაცთა მომგებლებად გამოჩენა, რაც, თავის მხრივ, თუ ასე შეიძლება ითქვას, „ჯგუფური მომგებლობის“ საკითხს ებმის. ანტიკური სამყაროსთვის ეს დიდად მახასიათებელი არ ჩანს¹³, თითქოსდა დიდკაცთა აღმშენებლობის ეხედოდ „უპირატესად ბიზანტიის იმპერიაშიც. საგულისხმო სურათია ლათინურ დასავლეთში, სადაც ეს საკითხი საგანგებოდაცაა შესწავლილი¹⁴. იქ შემდეგი მდგომარეობა იხსება: ა. XI საუკუნემდე (უთუოდ VI-VII საუკუნეებიდან) დამკვეთი ერთი, მორტუელ-ძღვანამოსილი პირია; ბ. XI საუკუნიდან მოკიდებული, მშენებლობას ერთი (მეფე, დიდებული, ეპისკოპოსი, მონასტერი) მომგებელი ეერ აუდის და სხვებსაც მიმართავს ხოლმე¹⁵; გ. ერთგება შენებაში მდიდარი მოქალაქე და „უბრალო“ ხალხიც – სოფი ღვთისმოსავობის გამო ანდა ცოცხათა მიტევების სანაცვლოდ თუ საკუთარი საბატონო ვალდებულების სათვალავში თავად შრომობს (გაეხსენოთ სავანის წარწერა: „თანამიდეგს... მეუშაობათა...“) თუ შენაწირს აკეთებს; დ. XIV საუკუნიდან სამშენებლო საქმიანობას უკვე პატივებიც მისდევნენ. ნეუნთან კი: ჯერ ერთი, მოვლენების დროითი თანმიმდევრობა უკუქცევითაა: ერთობლივ-ჯგუფური წამოწყებები უფრო ადრე საუკუნეებში მეტობს, ცალკეულ ადამიანთა, პიროვნული – მოგვიანოდ; ბ. ნეუნთან არ ჩანს პატივართა ნაშენები; გ. „წერილი ერი“ ნეუნში არა მხოლოდ მონაწილეა, არამედ თანა-მომგებელი, რაც, თითქოს, დასავლეთში ძალზე ნაკლებად უნდა იყოს¹⁶; ქალაქელნიც და სოფლის ხალხიც დამოუკიდებლად „ქტიტორობს“, რაც, თითქოსდა, სხვაგან არ გვხვდება. განსაკუთრებით ეს სოფლის თემებს შეეხება, რომელნიც ნეუნთან საკმაოდ დიდხანს წარმოვიდგება მშენებლობითი მოღვაწეობის ერთ-ერთ ძალათაგანად¹⁷.

ერთიგაა აუცილებლად სათქმელი – დასავლეთში „პრაგმატიკტიტორობის“ გამოჩენა მოხდა XI საუკუნიდან ნაგებობათა სომების ზრდა სახელდება, რასაც ევრისი, ცალკე აღებულის შეძლება გასწვდებოდა და ნებაუნებურად აუცილებელი ხდებოდა მას მხარში სხეებიც ამოღებოდნენ. ვთქვათ, თბილისის სიონი VII საუკუნეში იმდენად „დიდი ეკლესია“ იყო, რომ ქართლის ერისმთავრების ხაზინა ამას არ ეოფნიდა, მით უფრო, რომ თანადროულად ისინი მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძარსაც შედგომოდნენ. მაგრამ სამსარი ან გინდაც ხანცთა ვითომ იმდენად ზორბაა, რომ მეფე, თუნდაც ერისთავთ-ერისთავი ვერ მორევენოდა მის ამოყვანას? ან არგვეთის ერისთავთ-ერისთავს რა გაუჭირდა ამისთანა, ერთ ცალნაიან ეკლესიას რომ ვერ გაართვა თავი... ასე რომ, დასავლური ახსნა ნეუნ არ გამოგუადგება. სხვათაშორის, დამკვეთთა ასეთი სოციალური განყენა თაოსნის სოციალურ ვინაობასა და არქიტექტურის ხარისხს შორის მიმართების საკითხსაც წამოჭრის. ყველაზე მარტივი იქნებოდა გვეყარაუდებიან დიდებულთა ნაშენების მეტი ხარისხიანობა და მხატვრულობა, გლეხკაცთა ანაგებთან შედარებით. მაგრამ საქმე ასე უბრალოდ როდია. მაგალითად, საორბისის ეკლესია სომით, მართალია, მცირეა, მაგრამ ძალიან მაღალ დონეზეა შესრულებული, მისი საკურთხეულის სარკმლის მონარჩოება კი უდაოდ ქართული ქვაშეკეთილობის ერთი შედევრთაგანია. ასევე, დროის კვალობაზე საეხებით რეგიანია ცხნარის ეკლესია. საშუალოზე ბევრად მაღალი ღირსებისა რგანის ეკლესიის ხუროთმოძღვრება.

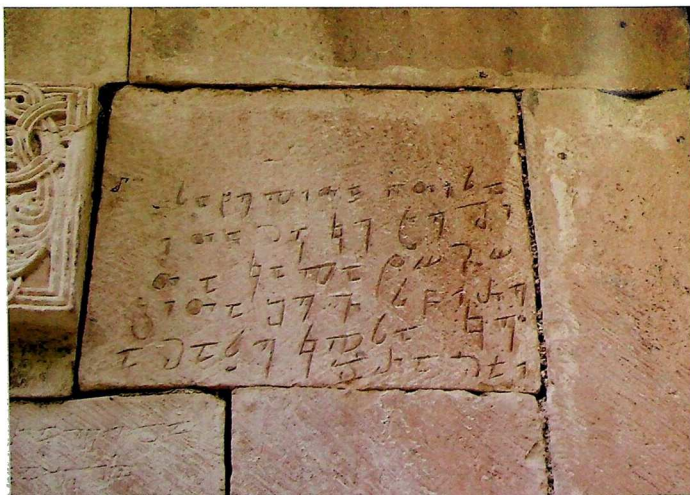
სურ. 34.
ალავერდის ტაძარი

საპირისპირო, მაგალითად შეიძლება გაეცხენით დავით IV აღმაშენებლის ხანის დიდრსი ცალნაიანი ეკლესია სამშვილდის ნაქალაქარზე, აშკარად დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელთა მოგებული – მისი წიბა იშვიათად უწყხრთვო და უღასათოა, ამ დროს კი, ახლა უკვე ლანდლქელი მხატვრობა აშკარადვე ნაოსტატარი²⁸.

ამდენად, თუ სოგადად არა, საქართველოს მიმართ მაინც, ნიუთერთან ერთად რაღაც სხვა განმაპირობებლები არის საძიებელი მარტვი სოციალ-ეკონომიკური სჯა აქ ნამდვილად არა ჭრის. შესაბამისად კი, არც ის იქნება მართებული. უწარწერო მდარე ნაგებობა „უბირ“ და „უპოვარ“ სოფელთა მიეანქმით და პირუკუ. სხვათა შორის, არ არის გამოტყვეული, „მრავალქტიტორიანობა“ გაცილებით ფართოდაც ეოჟილიოს ფესვედგმული, ვიდრე ეს მოტანილი მაგალითებით იხატება, განა უცნაური არ არის თუნდაც ის, რომ მიმცრო ეკლესიებს ღამისაა ათობით აღამიანის შენაწირი სჭირდება, დიდ კათედრადებს, მცხეთის სვეტიცხოველს და ალავერდს კი თითო-თითო? მაგრამ ასე იყო კია? დავაკვირდეთ მეფქისედეკ კათალიკოსის ანდერძსა და ალავერდის წარწერას. „სვეტიცხოველისადმი დაწერილში“ ხომ ეკითხულობთ: „შეუამქვე“-ო „ეოვლითა სამკაულობითა, გარეთითა ბჭითა და გარეშქმო სტოითა მოქმნითა და სუდადაბურვითა“ არადა, ხომ ღანამდილეებით ვიცით, რომ XI საუკუნის აღმშენებლობა გაცილებით მეტს მოიცავდა, ვიდრე სახეიმო ბჭის (დღესაც რომ ტაძრის საკურთხეველისკენა ღერძის დახაელეთისკენ გაგრძელებაზე დგას) და სტოას (ეს, ალბათ, ნართექსია, რადგან დანარჩენი ეგეპტურები მეგრე და სხვათა მიერაა მიმატებული) აგება და „სუდადაბურვა“

სურ. 35.
ჯიოსებნის ეკლესია,
გაღარიბის წარწერა

სურ. 36.
სემი კრ.
ეკლესია, კვირიკე
გაღარიბის
წარწერა

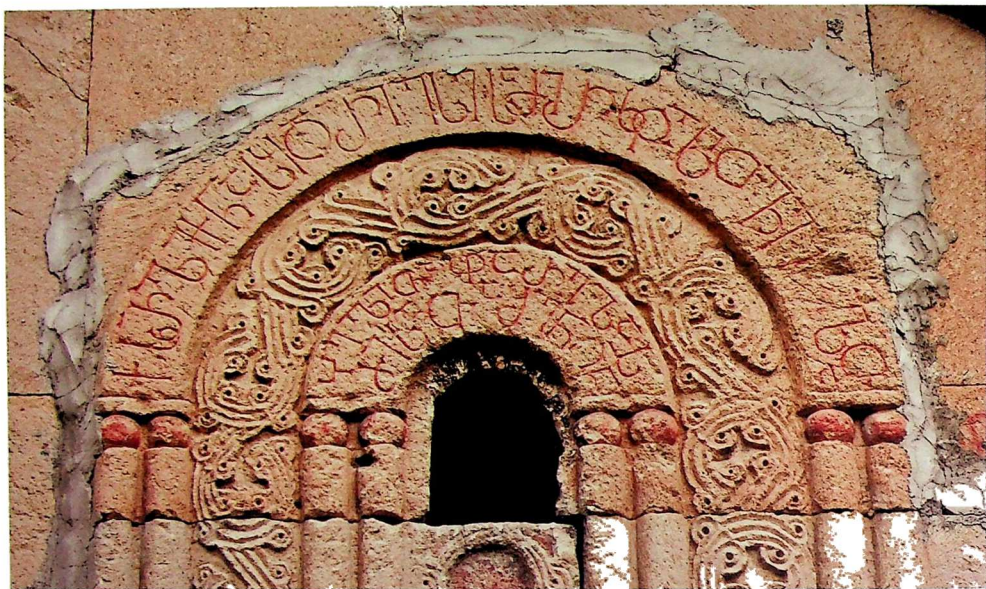
ანუ, საფიქრებელია, სახურავის მოწყობა. მაშინ ხომ V საუკუნის ბაზილიკის კედლების ნაწილებისა და ბურჯების ძირების მოხმობით ახალი დიდორნი კედლები აშენდა, ახალი თაღ-კამარები გადაიყვანეს, ფახალები დაანაწევრეს და მორთეს... გიორგი აბაა აღავერდს საერთოდაც ერთადერთ „კონქს“ უშენებს. რატომღა ნახსენები ტაძრის ეგზონი მცირე მონაკვეთები? იმიტომ ხომ არა, რომ ერთგან საქართველოს მწვეწმთმოფარმა, მეორეგან კი გოდებში ერისთავთ ერისთავის დისწულმა თავისი საღარი სწორედაც კერძოდ მათ დაახარჯეს? ეს ძალიან პეტას სიმართლეს. არც ისაა მისცდამანაც გასაკვირი, საამისო მოწმობა რომ არ გვაქვს. აღავერდის ტაძრის (სურ. 34) ღამისაა ნახევარი მერმინდელი აღდგენაა, ხეტიცხოველშიც ბეკერი რამაა გამოცვლილი, პირველ ყოვლისა – პერანგის დიდი „ხელაპირები“¹²⁹, სადაც შესაბამისი „ხელაწერილები“ შეიძლებოდა დაეტანათ... ახლა, რამდენი წარწერა დაიკარგა ან დასიანდა თუგინდ ქართველთმცოდნეობითი კვლევის 160-170 წლის მანძილზე. ერთი სიტყვით, გარემოებანი კიდევ ერთხელ შეგვახსენებს, რომ წვენს ხელთ ფრიად და ფრიად ნაკლული მონაცემებია.

2. მშენებელი (ისტატი წირილობით) წმაროებში

არაერთი ეკლესიის კედლებზე იკითხება სავედრებელი ან მოხახსენიებული წარწერები, რომელნიც სამეცნიერო გამოცემებში – თუნდაც „ლაბილარელი წარწერების კორპუსის“ I ტომში, მრავალჯერ რომ დაიბეჭდეს და კვლავაც დავიმოწმებთ, ძველი დროის ქვითხეობთა სავედრებულბადაა მინეული. ეს ან მოკლე ლოცვაა ან სულაც რამდენიმე ან ერთი პირის ხსენება: მეჯუ-დას ბიეთის სამხრეთ ფახადზე – „გაბელაჲ“; ტაშაშში – „ქრისტე შეიწყალე“; ხათხე – „ქრისტე შეიწყალე მიქაელ, ციცი (?), ბუჭატი (?). ამენ“; „ქრისტე შეიწყალე ივანე ნიკოლოზის ძე და შეუნდენე მას. ამენ“; „ქრისტე შეიწყალე მონაა შენი თაქსიაჲ, ზეჲილნი მისნი. ამენ“; ფიის წმ. გიორგი – „კრავი“, სახან, ომან, საკოცარი, იესე“, „ესე გიორგისთვს“; ხახული – „გურხი და ავდურკი მიქაელ, ჯაფახ“, „თულშაჲ“, „გიორგი და თუალის“, „მეხვსი“; პარხალი „ქრისტე, შეიწყალე თდრატ, (თრდატე)“¹³⁰.

მით უფრო დაბეჯითებითაა გაიგებებელი ქვითხეო-ისტატებთან ის პირნი, ეინც „მაშენებლად“ თუ „შემქმნელად“¹³¹, ან საერთოდ რისიმე მოქმედად არიან დასახელებული. უფრო ხშირად ამაგარ წარწერებში „ქვის დასმისაჲ“ ხელმე ლაპარაკი: დოდოთის „ცხრაქარა“ – „ესე ქვაჲ სხუისა დადეჲ“ (914 წლის ახლო); ქართლის ტბეთი, „ბორცვისჯურის“ ეკლესია¹³² – „ქ. სახელითა ღმრთისათა ესე ბაღაჲარი დავედე სანდამირმან პაპასა ძემან სალოცველად სულისა ჩემისა“; შეპიაი (X საუკუნე) – „სახელითა ღმრთისათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისათა დაიხუა ქვაი ესე ქველისა. ქრისტე შეიწყალე“; ფიის წმ. გიორგი (X საუკუნე) – „ესე ეკლესიაჲ წმიდისა გიორგისი. ესე ქვა მე დავსუი გრძელის ძემ ვაძრამ“ ამავე გამოცემაში ბოლნისის სიონის ნრდლო-დასაე-ლეთი კარის წარწერაში („შეწვენითა ქრისტმსითა მე, ფარნავაჲს ?) და აზარუხტ შეხუაბთ ესე კარი სალოცველად ჩვენდა და შველია ჩვენთა“) ნახსე-ნები პირებიც „ხელოსნებადა“ მითითებული¹³³.

მართლაცადა, რატომ არ უნდა ეიგულისხმოდ ეს „ქვისდამსმელი“ გალა-ტოსებად, ზოგი კი, იქნებ „გალატოსთუხეცეს“ „ხერთმოდებულბადაც?“¹³⁴ და

სურ. 37.
საფარის მონასტრის
წმ. საბას ეკლესია.
ხუროთმოძღვარ
ფარესასხის
წარწერა

თუ არა – იქნებ, სხეულებრივი გარჯა მაინც დაეუშეათ? თუ ასეა, „ეპირველესად, ტბეთის „ბორცვისჯერის“ შემოდმყოფიანილი წარწერის პატრიკ ტბელიც ბაღაღრის შემოდმგებდ უნდა ნათელალოთ. და კელაე, რატომაც არა, წარმოუდგენელი ამაში არაფერია, თუ საქმით არა, სიტყვით, აზრისმიერად ეს ღვთის სათნოდ, საქებრადაც წაითვლებოდა¹³⁵. მაგრამ „სოგი რამ ფიქრს სხვა კალაპოტს აძლევს. აი, X საუკუნის ბოლოს კოშკების ეკლესიის სედაწერილი: „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა ესე ქვაჲ მე ლომმან დავსუი წემითა ფასითა“; ბაჯითის ეკლესია (XI საუკუნე) – „წმიდაო სამებაო, შეიწყალე მიქაელ, ესე ქვაჲ მან შესწირა...“ ამავე რიგისაა წარწერები უბისში (IX საუკუნე) – „ესე ქვაჲ მე მოვიღე – ეიწ წაიკითხოთ – ლოცვა ეყვით“ და კაცხის ტაძრის გარშემოსაღელელში – „წმიდაო სამებაო, შეიწყალენ სული სირაჲსი და მისისა შევლისა ხუცისა, რომელ ესე ქვაჲ მოიღო“¹³⁶. ამრიგად, გეინდება საფუძველი ვიფიქროთ, რომ გინდაც „დასმა“ მოქმედებასაც აღნიშნავდეს, თავი და თავი ქტიტორული დეაწლია, გაღებული ხარჯი. ეს სახეებით ნათელი უნდა იყოს ბოლნურ წარწერაში – მოსალოდნელია განა, წრდილო-აღმოსავლეთი კარის ზღუდარზე მთავარი სამშენებლო წარწერა განეთავსებინათ, ყოველნაირად მის მსგავს წრდილო-დასავლეთი შესასვლელის თავზე კი – რიგითი მუშების მიერ კარის ნამოკიდება მონუმენტური მრგვლოვანით აღენუსხათ? ამას არც „თხრობის“ სახეიმო კილო ეთანხმება. საკმაო დარწმუნებით შეგვიძლია ეთქვას, რომ ეს ფარანავაჲ და აზარუხტი „შეწოინენ“ ბოლნელ ეპისკოპოსს და თავის თავზე შესასვლელის აგება-გამართვა აიღეს. ისიცაა საფიქრებელი, რომ ტაძრის შიგნით ფარდანის თუ ვარსკენის სახელებით „გამართოვნებულ“ რელიეფური ჯვრებიც¹³⁷ კათედრალის აგებისას გაწეული თანადგომის

ნიშნადაა ამოკეცილი. უფრო მოკრძალებული წელიწადი, ალბათ, მართლაც თითო ქვის „მოსყიდვის“ და ნაგებობას შემატების შემახსენებლად გაიშვებინა „ხეიმომრტანად ერთ-ორწინადადებთან მოსახსენიებლებს აწერინებდნენ (ეკვების თვითონაც წერდნენ?). ეს მით უფრო სავარაუდოებელია, რომ მშენებლების

წყენი დღევანდელი გაგებით, ენათობას ძველად ორი იოლად ხაზიანი ფორმულით გაგებინებდნენ. ერთ შემთხვევაში ისინი პირდაპირ სახელდებათ „გალატოსებად“ ამის მაგალითი უკვე ენახეთ (ცხავების მაცხოვრის წარწერაში, მეორეში კი ითქმის, ამისა და ამის „კელით“ აშენდა (თუ იქნა) ესა და ესაო. მაგრამ „ქმნის“ თქმა წამოგრის კითხვას: რა ვიციო წყენ საზოგადო ოდინდელი საქართველოს ხეობებსა თუ ხეობათმოდებებსუ. მათ საქმიანობაზე, საზოგადოებაში მათი მდგომარეობის და ა. შ. შესახებ.

ალბათ, არაფის გააკვირვებს, რომ ადრე, განვითარებული თუ გვიანი შუა საუკუნეების მატინაე-„ისტორიები“ მათზე საერთოდ არაფერს გვეუბნება. უფრო მრავალსიმომგანია, ამ მხრივაც, პავლოგრავია, უწინარესად ზემოთ უკვე მოყვანილი ბახილი „ზარზმელისა და გიორგი მერნულის თხზულებები. სახელდობო, წმ. სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრება“ ზარზმის პირველი ეკლესიის რეალურ შემქმნელებზეც გვამბობს და მეორისაც. პირველზე ბახილი მოგვითხრობს: „...შეკასმეს ადგილი იგი [ეკლესიისთვის] შერწყული, დ. თ.], და შეემატებოდა რიცხუსა ძმათასა... რამეთუ... გარბანელი და ორნი იგი ძმანი, რომელნი დანთქმასა ტბისასა განერნეს, იკურთხნეს მონაზონად კელითა მის წმიდისაჲთა... იწყეს შენებად ეკლესიისა და დადეს საფუძველი... ხოლო იყვნეს ხუროთმოძღვრად და ზედამდგომელ საქმისა მის გარბანელი და ორნი იგი ძმანი. ხოლო განთქჳა რად, ვითარმედ ესევითარნი და ესე კაცნი ესრეთ აღაშენებენ ეკლესიასა, იწყეს სახედ მდინარისა მოსლელად საქმესა მას ეკლესიისასა... ხოლო შემდგომად ჩამისა წლისა სრულ იქნა ეკლესიაჲ და შემოკო ყოვლითა განგებითა, რომელი შეგებანდა ქამსა მას“¹³⁸. მეორე ეკლესიის შენებას ზარზმის მესამე წინამძღვარი, მიქაელი იწყებს „თთუესა იფნისა ოთხისა, დღესა ხუროშაბათისა, რამეთუ კელითაგანთ განთქმულსა კაცსა მოეწადა მიქელ ქუქეანისაგან ბერქმნათსა, ადგილისაგან ხეჳათ წოდებულსა... რომელსა თანა-შემწედ აქუნდა გალატოს სახელით შუარტკელი. და ესე ორნივე იყვნეს მოძღვარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა... (ხოლო ბერი, რომლის ოდესღაც მონასტრისთვის შეწირული თანხით შენდებოდა ტაძარი) ყვეს... განმტკუნელ არა თუ გალატოსთა, არამედ ძმათაცა იკონომოსებად ერწმუნა“¹³⁹. გიორგი მერნულის ნაწარმოების შემოადამოწმებულ ვრცელ ამონარიდებს, ერთსა და დავურთავ ხანძის „ახალი“ ეკლესიის მშენებლობაზე უბნობისას, ესეც წერია: „...აკურთხენ ქრისტეჲმან ამონა, სიბრძნით სრულად მაშენებელი. და შემწენი ყოველნი, რომელთაგან კეთილად განგმარჯუებოდა შენებაჲ ეკლესიისაჲ მის“¹⁴⁰.

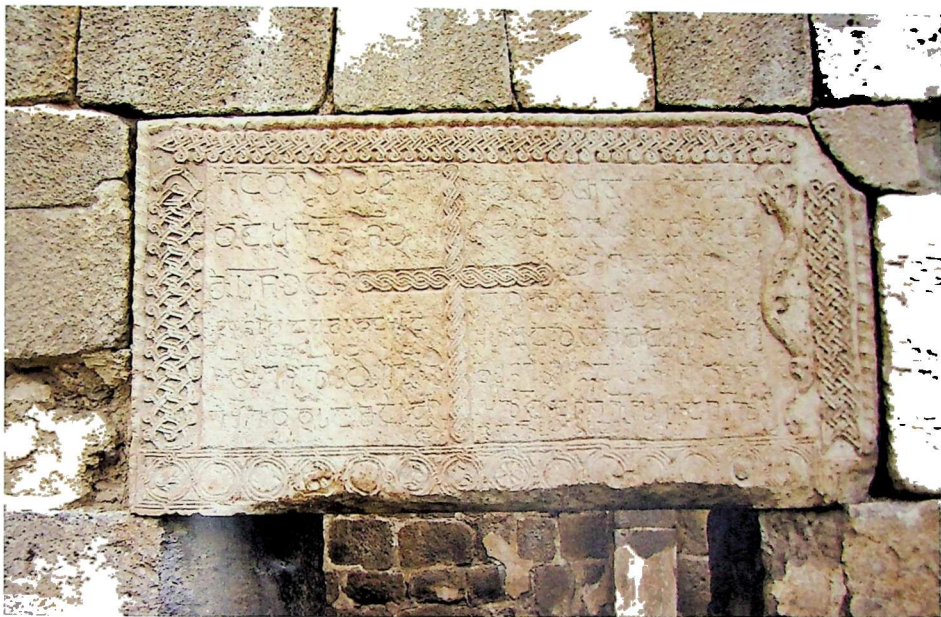
გაქვს ერთი თხზულებაც, რომლის „უანრი“ ძნელად თუ განისაზღვრება, ხოლო წვენივთის იმდენადაა საფულისხმო, რამდენადაც თხორობის ძირითადი საგანი აქ გალატოსი და შუარტკელის ეკლესიის აშენებაა. თუმცა კი მისი ასე წაკითხვა შეიძლება მისი დამწერის, XIII საუკუნის მოღვაწის ტბელი აბუსერისძის განზრახვის ერთგვარი, მოდურ გამოთქმას თუ ენხმართ, „დეკონსტრუქციაც“ იყოს¹⁴¹. ასე თუ იხე, მთავარი ამ თხზულებაში ნამდვილად არის „ქეითხურო, რომელსა ეწოდების გალატოსი“, ბახილი, „ბოლოე-ბახილად“ წოდებული. აჭარბო „მოსარეწლად“ ქვემო ქართლში (ქუეყანასა სომხითისასა,

სურ. 38.
ბარაკონის ეკლესია.
იხიკატ აუთანდილ შულაერელის
წარწერა აღმოსავლეთ ფახიდზე

სურ. 39.
ბარაკონის ეკლესია.
იხიკატ აუთანდილ შულაერელის
წარწერა ჩრდილოეთ ფახიდზე

მასლობლად თფილისსა“) მოსკულს, მას წმ. გიორგისგან ებრძანა „შუარტყელს მარტოკას, სხეათა დაუხმარებლად აეშენებინა წმინდანის სახელობის ეკლესია, რაც მან აღასრულა კიდევ; მისი ნახელავისა მწერალს ის მიაწვია აღნიშვნის ღირსად, რომ „არს ეოველივე ესე ნამუშავეი ამის საკვირველისა ტაძრისა დიდად შეუენიერ და წმიდად გებული ქეებითა ფრიად დიდითა და მრავალთა მიერ საკიერთაჲდ(ა) ძნიად შესაძლებელი“ და ის, რომ „წმიდამან მოწამემან თვთ აუწყა ადგილსა ზედა მწკერნებსა და მიწასა ზედა ღბილსა ქელეოფად ამის საკრეველისა აღშენებისაჲ, ხოლო ბახილ, მწეხარებითა შეპერობილმან და ზარგანჭდილმან, თხარა ევოდენი ხილრმე ქეეშე მიწასა, ეთარცა ჩანს ზედათ ტაძარი ესე, და მით ხილრმეთაგან იწყო შენებად და ესრეთ განასრულა ტაძარი ესე საკრეველი“ გეიყვება ტბელი აბუსერიძე ეკლესიის წინ მდგარი ქვის სახანთლისა და აღავერდის წმ. გიორგის ადრე გარეთვე მყოფ, ამჟამად კი უკვე მის შიგნით აღმართული ჯვრის თაობასუდაც¹².

ესაა და ეს, არსებითად, რაც ჩვენ გაღატოხთა თუ ხეროთმოძღვართა შესახებ ნარატიული წყაროებიდან ვიცით. ბევრად მეტი სახელი, ისევ და ისევ, ეპიგრაფიკამ შემოგვინახა. საკმაოდ მრავლადაა ოსტატ-მშენებელთა სხენებანი (სოხთა, X ს. „საყდარო დაბისაო შეიწყალე თევედორე კალატოზი. სულსა გიორგისა განუსვენე წმიდაო ეკლესიაო შეიწყალე ივანე კალატოზი“; ხოთხე, X ს. – „ქრისტე შეიწყალე კვრიკე გაღატოზი ამენ“; ედლე, X ს. – „ძელი ცხოვრებისაჲ მე, ცოდვილი დანგათ სეიმეონ ამის პატოხნისა ჯუარისა გამომხატეული“; სატე (აწ საჯა), XI ს. – „ქრისტე შეიწყალე გაღატოზნი“; ნაიხა, XI ს. – „წმიდაო სუმონ შეიწყალე ფიცხეერ გაღატოზი და ნანგა (?) გაღატოზი“;

ხერ. 40.
დიდი კოსტროის
ღმრთისმშობლის
ეკლესია,
სამშენებლო
წარწერა

აბული, XI ს. – „ქრისტე, შეიწყალე გუსან გალატოზი“; მცხეთა, სეპტიცხოველი, XI ს. – „კელი მონისა არსუკისძისაჲ შეუნდეთ“; ჭყონდიდი, ტაძრის კარიბჭე, X ს. – „ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ გალატოზი, ოპიზარი“; ბეღია, X ს. – „წმიდაო ღმრთისმშობელო, მეოხ ექმენ წმიდისა ამის საყდრისა ამშენებელს, გალატოზთაუხუცესს სვმონსა“; ჯოისუბანი, X ს. – „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე მონაი შენი კალატოზი“, „წმიდაო ეკლესიაო, შეიწყალე ამის მოქანდაკე კალატოზნი“ (სურ. 35); დიხაზურგა, XI ს. – „ქ. გრიგოლს – გალატოზთუხუცესს, შეუნდოს ღმერთმან, ამენ“; ზემო კრიხი, სამხრეთ ეგეტერი, XI ს. – „სახელითა ღმრთისათა, მე, კვრიეკ ჩემითა კალატოზობითა შევსწირე ამას ეკლესიასა კე დრამაჲ“ (სურ. 36); ლაშე, X ს. – „ქრისტე, შეიწყალე ბაგრატი, ამის კარის მოქმედი“; ლუკა, XI-XII სს. – „მიქაელ გალატოზი“; ჯრუჭი, XI ს. – „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე მონა შენი გიორგი გალატოზი და შეილნი მისნი – ესე სუეტი უფასოდ ააგეს. ამენ“; „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე ფაღდონი გალატოზი და შეილნი მისნი – ესე სუეტი უფასოდ შექმნა“; ილორი, XI ს. – „წმიდაო გიორგი ილორისაო, შეიწყალე გალატოზი...“; ლაბუგინა, XI-XII სს. – „ქრისტე, შეიწყალენ იოვანე და გაბრიელ გალატოზნი“; საფარის წმ. საბას ტაძარი, XIII ს. – „სრულ იქნა საყდარი ესე საძირკულითვე ყოვლითა ფერითა კელითა ფარეზას-ძისათა, შეუნდვენ ღმერთმან“ (სურ. 37); შორეთის მონასტერი, ეგეტერი, XIV-XV სს. – „ორბისძეს ნიკოლოზს გალატოზთ უხუცესს შეუნდვენ ღმერთმან. ამინ“; რუისის ტაძარი, XV ს. – „გალატოზთა ზედა მომგესა შალეას შეუნდვენ ღმერთმან ამინ“; სხალტბის კეირაცხოველი, კარიბჭე, 1667 წელი – „ქ. ამ საყდრისა სარქარი მე ბუენ ვიყავ ცოანისქ“; გორული, ზემო ეკლესია, XVII ს. – „მამანო და ძმანო მოიქსენეთ ოსტატი პაპია“; მცხეთა (ღვინუში), XVIII ს. – ქ. ხელი ნასყიდას გალატოზის ქართლელის“; წესი, ბარაკონის ტაძარი, 1753 წელი – „ქ. ამისი ოსტატი შულავერელი აეთანდილ. ვინც ნახოთ შენდობა ბრძანეთ“¹⁴³ (სურ. 38, 39).

არის უფრო ერცელი წარწერებიც. საამისო რამდენიმე მაგალითსაც მოვიტანთ: საეანის წმ. გიორგი, 1046 წელი – „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა, წმიდისა გიორგისითა, დამაყენა მე, სულითა საწყალობელი პარაბაჲ, აღსაშენებლად წმიდისა ამის საყდრისა, – აღიდენ ღმერთმან, გიორგი ერისთავთ-ერისთავმან...“; ბაღლაღარი, 1018 წელი – „ქრისტე, შეიწყალენ ნიკოლოზ და ივანე – შეწენითა ღმრთისათა დაიდვა ბალაყერი ესე ქრონიკონსა სკიმ კელითა ცოდვილისა მიქელისათა“; ამაჲ მიქელის კიდეჲ უფრო თხრობით-გაერცობილი წარწერაა ღიდი გომარეთის ღვთისმშობლის ეკლესიის კარის ზღუდარზე, 1020-იანი წლები – „...სახელითა ღმრთისათა, მას ჟამსა ოდენ ძლიერმან და უძლეველმან გიორგი აფხაზთა მეფემან შეიპყრა ზეიად მარუშინი, მაშინ ესე ბალაყარი დეჲ კელითა ცოდვილისა მიქელ ხუც გალატოზისაჲთა“ (სურ. 40); გუდარეხი, XIII საუკუნე – „...აჲშენა ესე ეკლესია კელითა ფრიად ცოდვილისა ჭიჭაფორისძისათა ხალოცეველად და სადიდებლად დედოფალთ დედოფლისათჳს რუსუდან დედოფლისა და შეილთა მისთა...“; ბერთუბანი, XVII საუკუნე – „ქ. მოედით ჩვენ ფრიად ცოდვილი ქვის მტრელი პაპუა და აფარი-აშა [=აყრიაშ] ახარ დაეყავით მარხეასა. დაიდო წელს ზ. ეიმუშაჲეთ გალაკანი წმინდის დავითისა [ლავერისა, დ. თ.] წინამძღერობასა მაჭუტაძის ონოფრესას“¹⁴⁴.

თუ რა ადგილს აკუთვნებდნენ გალატოზებს ძველი საქართველოს საზოგადოებაში და როგორი იყო მათი მომგებელ-დამკვეთებთან ურთიერთობა, ამას შევეცდებით საგანგებოდ იქნება საუბარი.

თავი II

მშენებელი შუა საუკუნეების ქართულ საზოგადოებაში

1. მშენებელთა სოციალური სტატუსი

შუა საუკუნეების მშენებლობაზე წერისას ერთი უპირველესი საკითხი მშენებლის ეინაობა, მის საქმიანობაზე წინანდელი და ევროპული რენესანსის მერმინდელი შეხედულების მსგავსება-განსხეაება, საზოგადოებაში მისი ადგილი და მისთანანია. მასთან მჭიდროდაა დაკავშირებული ისიც, რა ზომითაა იმ დროის „ხუროთმოძღვარი“ თუ „გალატოსთუხუცესი“ შემოქმედებითად „თავისუფალი“, არის თუ არა ის საზოგადოდ „შემოქმედი“, „ხელოვანი“ დღევანდელი გაგებით, თუ „უბრალო“ ხელოსანია, დამკვეთის ნებისა თუ ძველთაგან მომავალი ტრადიციის მორჩილი, მხოლოდ „შემსრულებელი“ როგორც ხშირად (მუდამ არა!) ხდება ხოლმე, ამგვარი დაპირისპირებისას ძალზე ღიძია გამარტივებისა თუ გაცალმხრივების ხიფათი, მით უმეტეს, რომ ყველა ჩვენთაგანის მსოფლმხედველობა და იდეალებიც, ჩვენი ხშირად სულაც სადღეისო საწუხარი მოვლენებს განსხვავებული კუთხით ალგავაქმევენებს. არადა, არის ხომ საესებით ობიექტური სირთულეებიც. ერთი მათგანია, მაგალითად, სიტყვათა საზრისის დროისმიერი ცვლილება. ამაში დასარწმუნებლად შორს წასვლა არ დაგვჭირდება – აქვე ნახსენები „ხელოსანიც“ იკმარებს – შუა საუკუნეებში იგი (ამაზე კელავაც მოგვიწევს საუბარი) „მოხელეს“, „თანამდებობის პირს“, „სა-ველოს“, ე. ი. გარკვეული უფლება-მოვალეობის მტვირთველს აღნიშნავდა; XIX საუკუნეში და თვით XX-ს დასაწყისშიც ის შეიძლება დღევანდელი „ხელოვანის“ აზრით მოიხმარონ ან კიდევ განუ-საზღვრელად ხელით რისამე მკეთებლის მისანიშნებლად. მაგრამ ცნებათა არაერთმნიშვნელოვნება მარტოდენ შორეული წარსულის მახასიათებელი როდია, იგი დღესაც იწენს თავს და კიდევ კარგი, თუ ესა თუ ის ავტორი განგვიმარტავს, რა სიტყვით რას გამოხატავს.

ერთი უთვალსაზრისით თანაც ჩვენს სამსჯელოსთან პირდაპირ დაკავშირებული, – საამისო ნიმუში გახლავთ კითხვა: ეის შეიძლება ეწოდოს „არქიტექტორი“ და, შესაბამისად, შეიძლება კია შუასაუკუნოვანი გალატოსთუხუცესი საერთოდ არქიტექტორად, „ავტორად“ მოვიხსენიოთ.

სურ. 41.
ოშკის ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა
სამხრეთი კარის
ტიმპანზე

ასე, მაგალითად, რ. ოსტერპოტის მოსაზრებით, „არქიტექტორი“ (ძველებერძული „მეხანიკოს“) მარტო ისაა, კიხაც ფართო განათლებაც აქვს (ე. წ. „თავისუფალ ხელოვნებასა“ გაცნობილი) და მათემატიკურადაც არის განსწავლული¹⁴⁵ მისგან უნდა განვასხვაოთ შუასაუკუნოვანი – ბიზანტიის იმპერიის სინამდვილეში, VII საუკუნიდან აქეთ, გალატოისი (mason, ბერძნულად „ოიკოდომოს“), რომელსაც მხოლოდ და მხოლოდ პრაქტიკული, სახელოსნოში მიღებული ცოდნა აბადია. მეტიც, მომზადების ამ ორ სახეობას შედეგიც განსხვავებული მოსდევს – „არქიტექტორი“ ახალ-ახალ კონცეფციებს ქმნის, „გალატოისი“ არსებულ სტანდარტს მისდევს, რომელშიც ცვლილებები (ნანს, ანგარიშშიუცემლად) ვარირებად დეტალებად ანდა გარეშე პირობების შეგავლენით შემოდის¹⁴⁶. განეყნებულ-თეორიულადაც არც ისე აშკარაა თეორიული განსწავლულობისა და შემოქმედითობა-ორიგინალობის პირდაპირი კავშირი¹⁴⁷ ალბათ, არ იქნება საკამათო, რომ გვერდიგვერდ, გინდაც ერთ დონეზე ნასწავლი ადამიანები როდი არიან აუცილებლად ერთნაირად „კრეატიული“ მათემატიკის დაუფლება არც ერთგვაროვნება-სტანდარტიზების ქმედითი წაბალი ნანს XIX თუ XX საუკუნეში არქიტექტორებს უამრავს რასმე მათემატიკურსა თუ მათემატიკურად დაანგარიშებადს ასწავლიდნენ ახლაც ასწავლიან ხომ! არადა, ძნელად თუ ყოფილა ოდესმე მშენებლობა ასე უნიფიცირებულ-ერთსახოვანი. მეორე მხრივ, სამართლიანი იქნება „სტანდარტიზებული“ დაფარქვათ დასავლეთ ევროპის რომანულსა და გოთურ ტაძრებს, რომელთა მშენებელნი რ. ოსტერპოტის თვალში, ცხადია, „უსწავლული“ არიან¹⁴⁸; ან რა „ერთი მოდელი“ შეიძლება ეივარაუდლო წვენი

VIII-XI საუკუნეების ტაძართათვის – ძალიან საეჭვო კია, კახ თუ ტაოვლ ქვეთ-ხუროებს ხელში დღემოდამ ეკელიდეს თუ არქიმედეს ტრაქტატები სჭეროდათ.

აღბათ, არ ღირს ხელოვანის, ჩვენს შემთხვევაში – ხუროთმოძღვრის რომელიმე ერთი ტიპის (გინდაც ანტიკურის და ახალდროინდელის – თუმცაღა, ისინი კი არიან იგივეობრივი?) გააბასოლუტურება და უმჯობესია იმ საერთოზე ეიფოქროთ, რაც აუცილებლად უნდა სდევდეს თან რისამე შენებას. შეგვიძლია დაუჯერდეთ, თუნდაც, ასეთ განსასდერებას: „არქიტექტორი... არის ადამიანი, ყისაც ძალუქს წარმოსახოს ნაგებობა, მოლიანობაში და დეტალებითურთ, ეიდრე ქვას ქვასე დაადებდნენ, ყისაც ძალუქს თავისი ხელვა საკუთრივ მშენებელთ შეაგნებინოს, რომელთაც ძალუქთ ის [ხელვა] სინამდვილედ აქციონ“¹⁰. რასაკიერველია, ასეთი უნარით დაჯილდოებული ადამიანები სხვადასხვა დროსა და გარემოში ვერც პიროვნულად იქნებოდნენ ერთნაირნი და ვერც მათი სხვა ადამიანთა – მშენებლობას კი აუცილებლად თაოსანი და თანხის გამდებოც ჰყავს და სხვადასხვა გაწაფულობის მუშა-განმხორციელებელნიც, – მიმართ დამოკიდებულება შეიძლება იგივეობრივი ყოფილიყო. ერთიცა და მეორეც ყოველ ჯერზე თავიდან, შესაბამისი მონაცემების მოძიება-მოშველიებით უნდა გამოირკვეს, რაც, თავის მხრივ, წყაროების რაგეარობასა და რაოდენობასეა დამოკიდებული.

პირველ თავში მოტანილი იყო სხვადასხვა სახის წერილობითი წყაროების მონაცემები. რას გაგვცემდეს ეს თხრობანი თუ ჩანაწერები? ერთ-ერთი ყველაზე შინაარსიანი უთქმელ ბასილეს მონაცოლია. პირველ ყოვლისა, ის გვამცნობს, რომ მშენებლობას ჰყავდა „ხუროთმოძღუარი და სუდამდგომელი“. მართალია, იგი არ გვისხნის, დასახელებულ პირთა შორის ვინ ყინაა, მაგრამ ცხადია, რომ ეს ორი სხვადასხვა რამაა. ამ ორის გარდა, ესედავთ კიდევ გალატოზებს თუ კალატოზებს და გალატოზთუხუცესებს (ხუც გალატოზი დიდი გომარეთის წარწერისა აშკარად იგივეა). ამ ტერმინებს ყურადღება, თავის დროს, იე. ჯავახიშვილმა მიაქცია და ისინი შემდგენიარად განმარტა: „ხუროთმოძღვარი მთავარი ინჟინერია, მთავარი ხელმძღვანელი, ხოლო კალატოზთუხუცესი – ტექნიკური მხარის გამგეა“, სუდამდგომელი – „მუშაკთა“, მუშათა ხელმძღვანელი“¹⁰. ჩვენს ხელთ დღეს არსებული მასალით ცოტა არ იყოს ძნელია გავიზიაროთ ან გაგვაბათილოთ დიდი მეცნიერის ვარაუდი „ხუროთმოძღვრისა“ და „გალატოზთ უხუცესის“ სხვაობის თაობაზე – წარწერებში, როგორც ვნახეთ, პირველი სიტყვა საერთოდ არ იხმარება და ვერ ეიფიქრებთ ხომ, თითქოს ყველა ნაგებობას, რაც მუშორებრანა, მარტოოდენ „ტექნიკური მხარე“ ჰქონდა.

აი, ხუროთმოძღვრისა და სუდამდგომელის მოვალეობათა სხვაობა კი უდაოა. უკანასკნელს რა ეზარა, ცხადლიე გვისურათებს ოშკის ტაძრის სამხრეთი კარის ტიშანის წარწერა (სურ. 41). „სუდამდგომი“ (ასეთია მისი თვითწოდება) გრიგოლ ოშკელი ერთგვარ ანგარიშს წარგიდგენს ეკლესიის შენებისას გაწეული წლიური ხარჯის, მოგვასხენებს დაკაებული მუშახელისა და მუშა პირუტყვის რაოდენობასა და სამუშაოთა რაგეარობასაც¹¹. ამდენად, მისი პასუხისმგებლობა მუშაობის გაძლოდა და გასამრჯელოს გაცემა, ასევე მასალების მომარაგება და არანაირად ჰკვეთს საკუთრივ შენობის გამძლოლის – ხუროთმოძღვარი იქნება ეს თუ გალატოზთუხუცესი – მოვალეობებს. არქიტექტურისთვის მისი საქმიანობა, ასე ვთქვათ, „გარეგნულია“, მისი პირობების უსრუნველყოფია უფრო.

მიუხედავად ამისა, ძველ ნაწერებში ამ ორი საქმიანობის გამოიჯნა დღევანდელ დღეს შეიძლება გაჭირდეს და ასე მარტო ჩვენთან რედაია.

ასე, ბიზანტიის სინამდვილეში დიდი ალბათობითაა ხდება იმის განსაზღვრა, ვინ არის დამკვეთსა და მუშებს შორის შუამავალი – მაშენებელი, ზედამხედველი თუ უბრალოდ ერთი მოხელეთაგანი. ეს მით უფრო ძნელია, რომ შესაძლებელია ასეთ შუამავალთა მთელი ჯაჭვი არსებულებით – კირილე სკეითოპოლელის წყალობით ცნობილია, მაგალითად, რომ იუსტინიანე დიდის და თეოდორას ნებით იერუსალიმში ღმრთისმშობლის ტაძრის მშენებლობისას მაშენებელი („მეხანიკოს“) ვინმე თეოდორე ყოფილა, ფინანსებს განკარგავდნენ პრეტორიუმის პრეფექტის მოხელენი, ხელმძღვანელობა იერუსალიმის მთავარეპისკოპოსს პეტრეს აქონდა დაკისრებული, ზედამდგომი კი ბაპათას ეპისკოპოსი ბარახოსი გახლდათ. საქმეს ისიც ართულებს, რომ მცირე მოცულობის სამუშაოებისას ფინანსური მხარის მოგვარებაც გალატოზოუსუცესს აკისრია¹⁵².

იგივე მდგომარეობაა საქრისტიანოს დასავლეთშიც. იქაც კია უუჭველი მოვალეობათა სხვადასხვაობა, მაგრამ მაინც თუბოითად ამბობენ, რომ *magister operum* (ფრ. *maitre d'oeuvre*, ინგ. *master of the work*, გერმ. *Bauverwalter*) სწორედ ჩვენებურ ზედამდგომელს უდრის და იქაც ვერ გამოირიცხება ეს მოვალეობა გალატოზოუსუცესს (ფრ. *maitre maçon*, ინგ. *master mason*, გერმ. *Werkmeister*) შეეთავსებინა¹⁵³.

ჩვენს სინამდვილეში, უპირველესად, ის არაა მთლად გასაგები, როგორ განიყოფოდა ზედამდგომის და, როგორც ზევით შევარკვით, „მეორადი კტიტორის“ ვალდებულებანი. ამას გარდა, რაოდენ უცნაურადაც უნდა გაისმას, ნამდვილი კია: უფრო ძნელია, ძველი აზრით, „საველოთა“ განრჩევა ჩვენგან ნაკლებად დაცილებულ გვიან შუა საუკუნეებში. ამ დროს შემოდის ირანული ტერმინები „სარაიდარი“ და „სარქალი“. ისინი აშკარად მშენებლობის ხელმძღვანელებად ისახებიან. აი, მაგალითად, ანანურის მიძინების ტაძრის 1689 წლის წარწერა: „...ყოვლად წმიდაო მარიამ მშობელო ევმანუელისაო, რომელმან ნებითა, შექვენითა შენითა კელკო არაგვის ერისთავის შეილმან მდივანბეგმან პატრონმა ბარბიშ თვისისა სასაფლაოსა ამის ანანურის მღთისმშობლისა საფუძველითურთ შენებად... და მე წინამდგომელთ თვისი ბაღსარაშვილი ბოქაქლდოუსუცესს კაიხოსროვ დამადგინა წმინდასა ამას მონასტერსა ზედან სარქალად. უწყეს, რაც შეძლება მქონდა, დღევ და ღამ მოუსვენლად ვშეგებოდი, არ მიგეც ძილი თეაღთა ჩემთა ვიდრემდის განასრულებდნენ მონასტერსა ამას...“¹⁵⁴. ან კიდევ, იმავე XVII საუკუნის ბოლო მეოთხედის ძეგვის წმ. სამების წარწერა: „ქ. იოთამ ამილახორის ძემ პატრონმა კათალიკოსიან ნიკოლოზ მამისგან გაზრდილსა მიბოძა ფასი და სარქრობა მე ნადირსა მკედელაძეს, შეიღითა ჩვენითა პეტრეთი ამიგიან...“¹⁵⁵.

პირველი წარწერის მიხედვით „სარქარი“ შეიძლება ხუროთმოძღვარ-არქიტექტორად ვივარაუდოთ (თუმცა უცხოოდ ხდება თვალსა და ყურს მესამე პირში ნათქვამი: „განასრულებდნენ“), მეორეში კი ნადირ მკედლაძე „მეორე რიგის კტიტორადაც“ შეიძლება მივიჩნიოთ, მოხელე-განმკარგულებლადაც, არქიტექტორადაც... რაც „სარაიდარს“ შეეხება, ვახუშტი ბატონიშვილისგან ერთმნიშვნელოვნად ვიცით, რომ ეს როსტომ მეფის მიერ „ხუროთმოძღვრის“ ნაცვლად შემოტანილი სახელწოდებაა¹⁵⁶. ეს აზრი შეიძლება გამოვიტანოთ ერეკლე II-ის 1796 წლის 18 თებერვლის ბრძანებიდან ითხებ ყორღანაშვილს: „...სარაიდარი სტეფანე, სარაიდარი ფარსადანა და ორი მოქალაქე და კალატოზები უნდა შენთან წაიყენაო და მოხედეთ, ქალაქის (თბილისის – დ. თ.) გალაგანს შემოუაროთ, საცა კედლები დაქცეულები არის, ის უნდა კალატოზების

სასომის იარაღებით გაასომინო. საცა როგორც არის დაქცეული და ან როგორც უნდა აშენება, ის უნდა ზომით სწორეთ შეიტყობ და დასწეროთ...¹⁵⁷. ეგვი არ არის, რომ ეს „სარაიდრები“ რაღაც სხვაა, ეიდრე „კალატოსები“¹⁵⁸, საეარაუდოდ, მათზე აღმატებული.

ამავე დროს, არსებობს დაახლოებით ამავე ხანებში, 1788-1798 წლების შუალედში აშენებული ქოლავირის ციხის ნახაზები, რომლებიც ვგზავნება ამ ორ „სარაიდართაგან“ ერთს, სტეფანეს, განმარტებით ბარათთან ერთად. ბარათში ახსნილია, რა როგორი უნდა იყოს. ესე იგი – ის შემსრულებელია, არა „პროექტანტი“, რა თქმა უნდა, გარკვეული ცოდნა-მომზადების პატრონი, მაგრამ უფრო მაინც „სამუშაოების მწარმოებელი“, ეიდრე „ხუროთმოძღვარი“ ჩვენი აღწინდელი გაგებით¹⁵⁹. მეტიც, წოდებულება „სარქარი“ ვინაილ საერთოდ ყოველი ხელით სამუშაოს თავკაცის აღმნიშვნელიც იყო – თუ არადა, რატომ უწოდებს თავს „სარქარს“ ანისისატის კარედის ფრთების 1686 წლის გარემოკუთვლილობის შემსრულებელი ბერთაუკა ლოლაძე?

მრავლისმთქმელია 1740 წლის 2 აპრილის დემეტრე ქარუმიძის წერილი ფრიად სახელგანთქმულ გიეი ამილახორს: „...ჩვენთვის წიგნი გებოძათ და გებრძანებინათ: კასპსა შენობას ეაპირობთო, დაგებარებინეთ: აქ ჩამოდიო, მოურაეი ხარო, სარქრობა ქენიო, მართებულიც შენი არისო, თუ რომა არ ჩამოხელო, მოურაობას სხვას უბოძებო. ჩვენცა ეს მოგვისხენებია: ჩემი ჩამოსვლა მანდ არ იქნება.., ვისაც გინდოდეს იმას უბოძეთ კასპის მოურაობა. ღმერთმან მშეოდრობაში მოაქმაროს. კასპელი კაცი სადღა არის, სულ ამოწყვეტილია. თითო ბიჭი სადღაც გარდაღრომილია, იმათი პოვნა ვის შეუძლია? ვერცა იმათს ცოცხლოში ჩაედგები, ბატონო“¹⁶⁰. ამ უსტარში ბუერია ყურმისაგდები – ურთოურთობა ფეოდალური საზოგადოების სხვადასხვა შრეებს შორის, ძალიან ნაკლებად რომ ჰგავს იმას, რაც ადამიანთა გონებაშია ჩაბეჭდილი (ასწავრის კადნიერება დიდი თავადის და მისივე ღმობიერება „დაბლაყოფთა“ მიმართ!). ახლა კი, ჩვენთვის, ერთი რამაა ყურადღებაამისაქცევი – შეიძლება დემეტრე ქარუმიძე ხუროთმოძღვრად მივიჩნიოთ? უცილობლად – არა, მას ხომ მოურაობით ევალება ისარქროს და – ესეც ერთმნიშვნელოვნად ასეა, – მისი საზრუნავი მუშების მოგროვებაა, წმინდა წყლის „საორგანიზაციო“ საქმე. აქედან გამომდინარე კი, საფიქრებელია, სხვა სარქლებიც – ქაიხოსრო ბაღსარაშვილი თუ ნადირ მჭედლაძეც, ვ. ბერიძის სიტყვისამებრ, „მშენებლობის ხელმძღვანელები“¹⁶¹ არიან.

ახლა დემეტრე ქარუმიძის წერილის ისიც ვიკითხოთ, რისთვის ეტრეება სარქარს მოსახლენი, ცხადია, მშენებლობის ხელობა-ხელოვნებაში გაეწავლე? არადა, ბასილი სარსმელთან რას ეკითხულობთ: ჯერ, ეკლესიის შენების ამბავი რომ „განითქუა.., იწყეს სახედ მდინარისა მოსვლად საქმესა მას ეკლესიისასა“ და შემდგომ: ხუფათელი ოსტატი და შუარტყელელი „ოეენეს“-ო „მოძღვარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა“. ანუ XVIII საუკუნეშიც იგულისხმება და მიახლოებით 1000 წლით ადრეც, რომ მშენებელთა უზრავლესობა არაა აუცილებელი ხელობის ხელეულებელი იყოს, ისინი, ეტაკობა, „დამხმარე“ თუ „შაე“ მუშებად წარმოიდგინება. და ეს სულაც არაა განკერძოებული მაგალითი – კათალიკოსი ანტონი II 1790 წლის 1 ივნისს სწერს იოანე და გიორგი თარხინშვილებს, ბორტის ციხე-კოშკის მშენებლობაში თქვენი ყმები წააშეფლეთო¹⁶². იგივე ჩანს ვ. ბერიძის შეჯერებულ-გამორჩეულ XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის პირველი ათწლეულის საბუთებშიც¹⁶³. ამდენად, შუა საუკუნეების დამწყებსაცა და დამბობლოვებელ საუკუნეებშიც მშენებლობის

მონაწილეთა მომეტებული ნაწილი დაუხელოვნებელი იყო და ამიტომ, მით უფრო ნაგებობის სამცირისას, მცირერიცხოვან გალატოსთა ხსენება ვითარებას მართლად ასახავს. მშენებელთა „გუნდის“ რიცხოვნებაზე წარმოდგენის დასახუსტებლად საგულისხმოა, რომ ნიკორწმინდის ტაძრის მშენებლობაში გ. ჩუბინაშვილს – მართალია, წინასწარულად, – სამი მქანდაკეულ-მეწეურთმე ეგულება, ფიტარეთში კი ორი ოსტატისა და რამდენიმე მათი დამხმარის ხელი¹⁵⁴.

მაგრამ ვინ არიან თავად „ნამდვილი“ გალატოსები? ჩვენ მხოლოდ ერთ მოთვანს ვგვაქვს რაღაც – რასაკვირველია, სისრულეს დიდად დამორებული, – წარმოდგენა. მსუდეულობაში, ბუნებრივია, ბოლოკ-ბასილი გვეყავს. მისი ამბიდან ჩანს, რომ იგი ხელმოკლეა, ალბათ, აბუსერისძეთა პირადად თვისუფალი თუ არათავისუფალი ქვეშეურდომი. ცხოვრების სახსარს ის სარეწაოდ წასვლით შოულობს. რა თქმა უნდა, ის ერთადერთი „მოსარეწლად“ მიომავალი გალატოსი არ იქნებოდა, ერთი კუთხიდან მეორეში ოსტატთა სამუშაოდ გადასვლა ჩვენში წესად უნდა ეთვლებოდა.

მოგვიანო მდგომარეობის გათვალისწინებით, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მხრივ ეველა მხარე ერთნაირი არ ყოფილა. XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დასავლეთ საქართველოში ხითხურობით ლაზები პირველობდნენ, ამავე საუკუნის ბოლოსკენ და XX საუკუნის პირველ ნახევარში რაჭველი ოსტატები დაწინაურდნენ და მთელ საქართველოს გადასწევდნენ, ეიდრე თუშეთის ჩათვლით. შემთხვევითი არ იქნება ვახუშტი ბატონიშვილის მაინცდამაინც ჭანეთის მკვიდართა თაობაზე ნათქვამი: „კაცნი არიან კელოვანნი ხის მუშაკობითა და შენებითა ნათობაჲ, დიდთა და მცირეთა...“ და „ზუსტად იმავე სიტყვებით აჭარის ხეობის მცხოვრებლებზეც: „...კაცნი კელოვანნი ხის მუშაკობითა“¹⁵⁵. სავარაუდებელია, ეს ერთთა თუ მეორეთა ქვეყნის სხვა ნაწილებში საქმიანობაზე მითითებაც იყოს. გასათვალისწინებელია, რომ ზარზმის მეორე ეკლესიას ხუფათიდან – ე. ი. ლაზისტანის ხოვადან, – ჩამოყვანილ „კელოვნებითა განთქმულ კაცთა“ ერთად, მის თანაშემწედ აშენებს გალატოსი „სახელით შუარტყელი“. ამ დროს კი ბოლოკ-ბასილიც „შუარტყელში“ აშენებს წმ. გიორგის ტაძარს. სხვათა გასარკვევია, ეს „შუარტყელი“ მართლაც სახელია, თუ სახე-ლად ქცეული (თუ დამახსოვრებული) სადაურობაზე მიიწმნება. ასეც და ისეც, ეს კაცი რაღაცნაირად მაინც უნდა იყოს დაკავშირებული აჭარასთან და, კერძოდ, ამ დასახლებასთან. მაშინ გამოდის, რომ იქაურობა რამდენიმე საუკუნე (ბოლოკ-ბასილი 1150-60-იან წლებში ილევის, შუარტყელი სადღაც VII-X საუკუნეების შუალედში) ოსტატებით ამარაგებდა სხვა ადგილებზე მიმდინარე მშენებლობებს. ეს, ხუროთმოძღვრების ისტორიის თვალსაზრისით, სვამს რეგიონებსშორის მიმართებების გამორკვევის თუ „აჭარული კედლის“ მიგნების საკითხს. თუმცა, მეორე მხრივ, ბოლოკ-ბასილი თითქოს არც არის გალატოსთ-უხუცესი, შუარტყელი კი ხუფათელი „კელოვანის“ ხელქვეითი ჩანს. თანაც ეკლესია, რომელსაც ისინი აშენებენ, ნაქანდაკეით, მათ შორის სარკმლის ზედაწილზე გამოკვეთილი კტიტორების გამოსახულებით მორთული, სულაც არ ჰგავს „ქუეყანისგან ბერიერთასა“ მოწვეული კაცის ნახელავს¹⁵⁶. იქნებ შუარტყელი არა მხოლოდ თანაშემწე, არამედ „თანააგებრიც“ არის? მაგრამ ეს სულ სხვა ამბავია, თანაც ამ კითხვაზე პასუხს იმიტომ ვერ გავცემთ, რომ ზარზმის ძველი ეკლესია აღარ არსებობს და იმიტომაც, რომ ოსტატთა თანამშრომლობის წესის ნათელსაყოფად რაიმე საბუთი არ მოიპოვება. სამაგიეროდ, ასე თუ ისე შეგვიძლია ვიმსჯელოთ მშენებელ-გალატოსთა საზოგადოებრივ მდგომარეობაზე.

სასოგადოებაში ხურო-ხუროთმოძღვართათვის მიენიჭილი ადგილი არა მარტო საქართველოსთვის, სოგადაც სარკვევია. შუასაუკუნეოვანი დასაუფლოსთვის წინანდელი შეხედულება „დაბესაებულ“ ხელოსნებს ღლეს შეცვლილი – მომარქისტო გერმანელი მკვლევარიც კი გოთური ხანისთვის ოსტატ-გალატოსის „მაღალ სასოგადოებრივ დაფასებასე (Ansehen)“ ლაპარაკობს¹⁶⁷. თუმცა სრული ერთსულოვნება დამყარებული მაინც არ არის. საამისო „განსომილებანია“: განათლება, პროფესიული გაერთიანებები, დაფასება, წარმომავლობა. მიუხედავად მასალის შემაწეხებული სიმწირისა, ეცადოთ და მიეყვით ამ თემებს.

რა შეიძლება ითქვას ქართველ გალატოსთა თუ გალატოსთუხეცესთა შესახებ? ჯერ ერთი, ნვენი თხრობითი დოკუმენტები თუ ეპიგრაფიკული წყაროები არ იძლევა პირველთა და მეორეთა ისე ცხადლივ დაყოფის შესაძლებლობას, როგორც ეს დასავლურ ქვეყნებში გვაქვს. სვეთი გამიწნდა, რომ „გალატოსთუხეცესი“ სულ რამდენჯერმეა ნახსენები, სოგ შემთხვევაშიც (ფარესახსი, ჭჭაფორისიძე, სოგი სხვა) ქვემოთ იქნება მოყვანილი) რაიმე განსაზღვრების გარეშე იხსენიება და მხოლოდდა საფარაუდოდ გერნება, რომ ეს პირი სამუშაოების წარმმართველია. იქნებ ეს სწორედაც მათი განსხვავებული სახელოვნების მანვენებული იყოს, მაგრამ ნვენ ეს დიდად ეერ დაგვეხმარება. ეერც იმას ეიტვეთ დასუსტებით, ვის რა ცოდნა მოეთხოვებოდა. ინგლისისათვის, მაგალითად, ასეთი სურათი მოიწინებება: XIII საუკუნიდან მოყოლებული, მათ სკოლიდან იციანი, დედაენის გარდა, ლათინური და ფრანგული (XV საუკუნიდან უკანასკნელი ადარ ისწავლება) და არითმეტიკა. საკუთრივ ხელობის უმრავლესად ოჯახში ითვისებდნენ, მათ შორის ხატვას და კონსტრუქციებს, არქიტექტორები ფლობდნენ გეომეტრიასაც¹⁶⁸.

ნვენ ამის მსგავსი არაფერი ვიცით. სოგადად ვეწვით – ისიც გვიანი, უპირატესად XVIII-XIX საუკუნეებიდან, – როგორ განისწავლებოდნენ ამა თუ იმ ხელობის შემდგომი ემარეილები. 8-10 (სხეულებრივად მსუბუქი ხელობისა) ან 13 და მეტი წლის (მძიმე ხელობისა) ეაუბს მიაბარებდნენ ოსტატს, რომელთანაც ისინი 3-10 წელი რნებოდნენ (სხვადასხვა ქალაქსა და ხელობაში ვადაც განსხვავებული ყოფილა). თან სწავლის ყვას არ იხდიდნენ, თუმცა ხელმოკლე ოსტატს ძღვენს მიათმევდნენ ხოლმე. სწავლის დასრულებისას წარედგინებოდა რამ ნამუშევარი (ასეა ეეროპაშიც) ან ბარდებოდა გამოცდა, სოგჯერ ოსტატის თვითი შემტკიცებული ნვენებაც კმაროდა¹⁶⁹.

რა თქმა უნდა, ეს სოგადეხი „წარმო“ საკუთრივ გალატოსთა თუ ხუროთმოძღვარზე თითქმის არაფერს გვაგებინებს, უამისოდაც შეგვეძლებოდა გვეთქვა, მათ თავის საქმეს რომ შეასწავლიდნენ. ოლონდ როგორ მიეხედეთ, მხოლოდ ხელისმეორ ნვევებსა და რამ წმინდა პრაქტიკულ ხერხებს (მაგალითად, ნაგებობის დაკვალვის, უმარტივესი პროპორციების და ა. შ.) აცნობდნენ მათ, თუ უფრო საფუძვლიან, სოგადას ანდა პროფესიულ განათლებას სთავაზობდნენ. პირდაპირი შეფასება წმინადელ მშენებელთა ნასწავლობის დონისა ეროიდა გვაქვს და ისიც დამკინებელია – ტბელი აბესერისსე ბოლოკბახილისა და მის ძესე ასე იტყვის: დიდი ლოდის „დასუმასა შინა (ბოლოკბახისდომი) შვილი მისი იოვანე შეიწია, რომელ იყო უსწავლელი და ერისკაცი ვითარცა მამად მისი...“. არ წანს, რა ევეშორია ქვების დაწყობასა და უსწავლელობას შორის, ამასთან კი, რა შუაშია აქ „ერისკაცი“? თუკი ეს სიტყვა „სამრედელოსთან“ დაპირისპირებულ უნდა გავიგოთ, ხომ არ ნიშნავს ეს დეთისმეტყველების არცოდნას? იქნებ ასეც

იყოს, გამოთქმა „უსწავლელს“ კი ვერსად წაუგვალთ. ამიტომ ჯერ ვნახოთ, მოსდგამთ თუ არა გალატოსთ წიგნიერება. ისევ მცირეოდენ გვიან მოწმობებს თუ დავჯერდებით, ალბათ, დადებითი პასუხი გამოგვივა. სვეით ნევნ უკვე ენახეთ XVII საუკუნის გასულის ორი ქვისმთელის, პაპუას და აფრიამის მინაწერი, რომელსაც დიდი მწიგნობრული დახვეწილობა არ ეთქმის და სწორედ ამის გამო სარწმუნოდ გეიწევენ თვით არცთუ სწავლული მუშა ხალხის წიგნიერებას. რასაკვირველია, წერაკითხვას ის ქვისმჭრელნი თუ ქვისმქანდაკელებიც იყვნენ დაუფლებულნი, ვინც კედლებზე ზედაწერილებს კეთდნენ – თუმცა კი ზემომოტანილ წარწერაში ურბნისის ტაძრის აღდგენის შესახებ საგანგებოდაა აღნიშნული, აბიათარ [დეკანოზმა] დაეწერო. ძალზე საგულისხმო იქნებოდა თვალის მიდევნება, ერთი თუ რამდენიმე ხელითაა გამოყვანილი ზედაწერილები მრავალი წარწერით, მოსახსენიებლით აღბეჭდილ ტაძრებზე. თუ ხელწერა რამდენიმე გამოდგა (ასეთ შთაბეჭდილებას ტოვებს „ლაპიდარული წარწერების“ ტომებსში მოყვანილი გადმოხანახუბი), უფრო თვალნათლივი გახდებოდა, ერთი თუ მეტი წიგნიერი ადამიანი შედიოდა მშენებელთა გუნდში¹⁷⁰.

სვეით ქოლგაირის ციხის გეგმები და თანდართული განმარტება ვახსენეთ. შემონახულია – ასევე განმარტებიანი – 1720 წელს შესრულებული გარეჯის წმ. დავითის ლავრის ორი (განუხორციელებელი) კოშკის ნახაზებიც. რასაკვირველია, განმმარტებელნი თვითვე გამოიხაზა-დამხატვენი არიან და ორსაც შემთხვევაში გამართულადაც წერენ¹⁷¹. მაგრამ გვაქვს კი უფლება XVIII საუკუნის საბუთებით შუა საუკუნეებზე ვიმსჯელოთ? სულ თავშიც ეთქვით, რაჟი სხვა გზა მაინც არაა, იმულებულნი ვართ – ვარაუდადლა! – ასეთ სჯერს მივმართოთ. ეს მით უფრო დასაშვებია ჩანს, რომ გეგმათა და ფასადების ხატვა, შუა საუკუნეების საქართველოსთვის უცხო არ ყოფილა. ჩვენ ხომ გვაქვს კიდევ გეგმა – ქოროლოს X საუკუნის ეკლესიის ცნობილ საქტიტორო გამოსახულებაზე, სადაც იგი მომგებელს ტაძრის სახების მაგიერად უჭირავს¹⁷². გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ საქართველოში იცოდნენ მოცულობადი პროექტირებაც – მოდულების დამზადება (ერცხად ამ საკითხების შესახებ იხ. ქვემოთ, მეოთხე თავში).

ამის მეტი დანამდილებით კი არა, თუბოთაც არაფერი ვიცით. სამწუხაროდ, ძველი საქართველოს სასწავლებლებზეც ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობების (გელათის აკადემია, XVIII საუკუნის სკოლები თბილისსა და თელავში) მეტი არაფერი გაგვჩნია, რომ ამ კუთხით მაინც წარმოგვესახა, რა შეიძლებოდა შეესწავლა ბაეშვობა-ყრმობაში წინანდელ ქართველს. კი ვიცით, რომ პირველ-დაწყებით სწავლას მღვდლები უძღვებოდნენ (ეს XIX საუკუნის პირველ ნახევარშიც კი ასე იყო – ასე იწვევდა ანბანი, მაგალითად, პ. იოსელიანმა), ოღონდ ესეც ბევრს ეერაფერს გეშეელის. ზოგად მოსაზრებად, თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ პროექტების გარეშე, ე. ბერიძის სიტყვისამებრ, „ვერ აშენდებოდა თუნდაც დიდი, მდიდრულად მოიუქურთმებული ტაძრები, რომლებშიც ესთეტიკური მხარე... არსებითაა“¹⁷³. გრაფიკული ოსტატობის გარკვეული ხარისხის გარეშე, ალბათ, ვერც საკმაოდ რთული არქიტექტურული იდეების „გადადგომა“ გაცელა-გამოცელა მოხდებოდა. მაგალითად, ოშკის გეგმის „გადატანა“ ქუთაისში, თუ ტაოური ელემენტებისა, ეთქვათ, ალავერდში, დიდთაღიანი კარიბჭეებისა კახეთიდან აფხაზეთში...¹⁷⁴ აქედან ვერ დავასკენით (რაც ასე აღლევებთ დასაჯელ მცნიერებს), ისინი მაინცდამაინც ვიტრუვიუსისა და ეკლიდეს კითხულობდნენო (ეს არცაა საფიქრებელი), ასროვნებისა და გონებამახვილობის გარკვეულ ზომას კი საამისო მეთოდების ფლობა ნამდვილად მოითხოვს.

არც მშენებელთა გაერთიანებებზე ვიცით იმდენი, რამდენიც გაგვეხარდებოდა. განსწავლულობისა არ იყოს, აქაც სეკენი მონაცემები XVIII საუკუნიდან მოდის და თუკი წინარე მსჯელობისას არაფერი დაშავებულა ადრეულ ხანაზე მოგვიანოს „პროვცირებით“, როდესაც საქმე ხელოსანთა თუ ხელოვანთა გაერთიანებასთან მიდგა, უფრო მეტი ცვლილება მოსალოდნელი, რადგან ფრიად არაერთგვაროვანია დროისმიერი პირობები ადრექრისტიანული ხანით მოკიდებული ვიდრე XVII-XVIII საუკუნეებამდე. ამას კი აუცილებლად ექნებოდა ზეგავლენა ფენათა და წოდებათა ფარდობაზე, მათ შიდა თუ ერთმანეთთან ურთიერთმიმართებაზე.

XVII და XVIII საუკუნეებში, სულ ცოტა, თბილისისა და გორში, დასტურდება ხელოსანთა (ასევე ვაჭრებისა და მუშების) საზოგადოებები, რომელთაც ჯერ (არაბულად) „ასნაფი“, XVIII საუკუნის ბოლოდან კი (სპარსულად) „ამაქირი“ რქმევია. იყო ხუროების, გაღატოების, მხატვრების, მღებრების, ქვისმთელთა ასნაფ-ჰამქირებიც. მათ „უსტაბაშს“ ჰამქირის საქმეთა წარმართვა ევალებოდა. გაღატოვანთა უსტაბაშში (არჩეული და ქალაქის მოურავის და მამასახლისის დამტკიცებული თუ მეფის დანიშნული) აგებობდა წვერთა ურთიერთობას, (მაგალითად, დავას), ამჟარებდა წესრიგს, გარდაცვლილ წვერთა ჰამქირის ხარჯზე დაკრძალვის ჩათვლით, გადასცემდა ხელისუფლებას გადასახადს, აშენებინებდა საერთო თანხით საზოგადოებრივ შენობებს (მაგალითად, ეკლესიას), აკურთხებდა მოწაფეს ოსტატად, თვალყურს ადევნებდა შეგირდების ქცევას, დადებული პირობების დაურღვევლობას, ერთი ოსტატისგან მეორესთან გადაუსვლელობას, ზრუნავდა ხელობის სრულყოფილებისთვის, ანაწილებდა სამუშაოს და თვალყურს ადევნებდა მის განხორციელებას, გადასცემდა სასამართლოს იმ დავას, რომელიც „შინაურულად“ ვერ წყდებოდა და ჯარიმებს აწესებდა მუშტრის გადაბირების, ერთმანეთის შეურაცხყოფის გამო და ა. შ. დამხმარეებად მას არჩეულივე „ახსაყალები“ (თუთრწვერები, ე. ი. ასაკოვანნი) პყავდა, სახელმძღვანელოდ კი წესდება (ნაკლებად შემორჩენილი) ჰქონდა. ჰამქირებს-ასნაფებს ჰქონდათ დროშა და პყავდათ მფარველი წმინდანი („ყირი“): ხუროებს – ნოე, გაღატოებს – წმ. იოსები. ზოგიერთი ნიშნით (მაგალითად, „უსტაბაშის“ აზრით XVII საუკუნეში ჯერ კიდევ „უხუცესი“ იხმის) ასნაფ-ჰამქირები თუ ეგებ სხვა სახის გაერთიანებები ადრევე არსებებულა¹⁷⁵.

ეს ყოველივე ძალიან ჰგავს დასავლურ ჰამქირებს – უფლება-მოვალეობებითაც, სტრუქტურითაც, საქმიანობის წესითაც; ჰგავს, სხვათა შორის, შვერა საგანგებო „სამაქირო სახლებში“ (ყოველ შემთხვევაში თუ ასეთი რამ არ ჰქონდათ, წესისამებრ უნდა ჰქონოდათ)¹⁷⁶. ამას გარდა, ყოველ ოსტატს – ცხადია, ამის „შემძლეს“ – ჰქონდა თავისი „დუქანიც“¹⁷⁷, რომელსაც არ უნდა ჰქონოდა ჰამქირისთვის ისეთივე მნიშვნელობა, როგორც Lodge-სა და Hütte-ს ევროპაში¹⁷⁸. ეს იმას როდი ნიშნავს, თითქოს სხვაობა საერთოდ არ არის. პირველ ყოვლისა, ჩვენებური ჰამქარი არერთგვაროვანია ეროვნულად და, აქედან გამომდინარე, სამხრეთ კავკასიის ეთნარებაში, აღმსარებლობით-სარწმუნოებრივადაც, ამიტომ მას ნაკლებად ჰქონდა რელიგიური სამშოს ხასიათი, ვიდრე აღმოსავლურ ასნაფს და (თუმცა საერთო „საღეთო სუფრაც“ ჰქონდათ) ისეთი სარწმუნოებრივი ერთიანობა, როგორც დასავლურს¹⁷⁹.

უნდა ყოფილიყო სხვა განმასხვავებლებიც – მაგალითად, ქალაქის ნაკლები წილობისაღას ქვეყნის ცხოვრებაში ჰამქარი, ალბათ, იმდენად, წარმმართველ-გეზისმიმცემი ვერ იქნებოდა, როგორც დასავლეთში. მაგალითად, ჰქონდათ

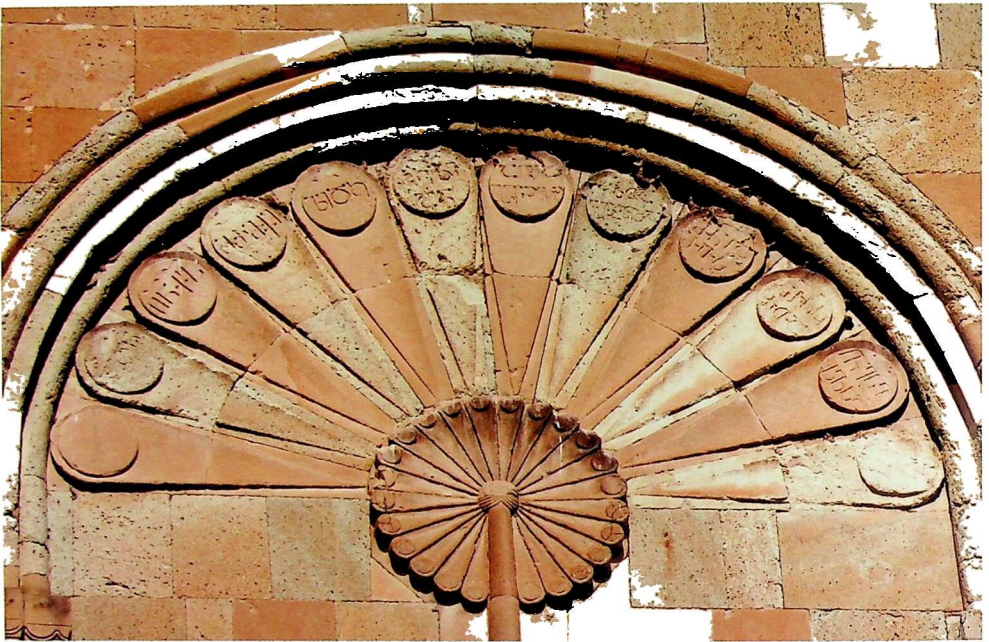

ბარაკონის მაშენებელ აეთანდღე შელაერელს ან ლუქსუშის მცხეთის ამგებ ნასყიდა ქართულს გამოვლილი პაქრული „სკოლა“? და თუ არა (წოდებას არ უმეცნებენ), რაღა მისინჯდამინც მათ იწვევენ დიხს გაღმა? ან ქალაქელია გორულის უკვე დამოწმებული ოსტატი პაპია, ასე „ქარანოდულად“ რომ შესთხოვს მოხსენიებას „ამათა და დათ“? ან იქნებ ის სოფელიდანაა წასული და უკან დაბრუნებული, როგორც თქნდაც ერთი გორელი მექელამნი¹⁸⁰.

ვინ იტყვის, რა რას აპირებებს, მაგრამ იმავე გვიან საუკუნეებში „ოსტატების“ მიმართ გამოკეთილი სასოგადოებრივი პარტიციპაცია გამოიხატება. ბევრი არაფერია, თუ მათ, ოდესღაც მშენებლობის მონაწილეებს, სასამართლო აზრს ეკითხება – როგორც ხარგისა გალატოსს უხმეს მოწმედ გვიო ამილახერისეულ სახახლეზე დავის გარნევისას, ზურაბ და ვახუშტი აბაშიძეებთან, შანშე ერისთავთან, ჯვარის მამა ონოფრესთან, ანისხატის ღვკანოს დაყთან და ერასტი მდივანბეგის ოჯახის წევრებთან ერთად¹⁸¹. მაგრამ უთუოდ ნდობის გამოცხადება, როდესაც მეფე სარაიდრებთან ერთად გალატოსებსაც მია-
ვლნებს შერიბის მფლობელების შესამოწმებლად, როგორც უკვე მოვიყვანი-
ერეკლე II-ის 1796 წლის წერილში ენახეთ. ანდა, უფრო ადრე 1789 წლის 11 მაისს მეტეხის გალაქანთან მცხოვრებთა ხანისერის პასუხად – მის აგებას
ვერ გაეწვდებითო, – მეფე განკარგულებას გაცემს მელიქ ავერქის – „შენ უნდა
გახეიდე მეტეხში, კალატოსებიც უნდა გაახსა, იმ დაცქელს ბურჯს რაც
ხარჯი მოუნდება, სწორე უნდა შეიტყოს და მოგვასხენი“¹⁸². ნამდვილ „ექსპერ-
ტებოდ“ გამოდიან გალატოსების უსტაბაში დაეთო, გალატოსები დაეთო ოტია-
შვილი და გოგია და ორი ხერო (ამათგან ერთი – უსტაბაში; სხვათა შორის,
ყველა წერა-კითხვის მცოდნეა) თბილისში გარეჯის წმ. იოანე ნათლისმცემ-
ლის მონასტრის მეტოქისა და სოლომონ მდივანბეგის დავის გარნევისას
არსებითად, ისინი წავეტენ, დაირღვა თუ არა გარეჯელი ბერების „უფლდ-
ბები“¹⁸³. ასეთივე „ექსპერტული“ დახმარება სთხოვა, იოანე ბატონიშვილის
დავალებით, ერეკლე II-სა და გიორგი XII-ის მდივან ნამყოფმა გარეჯარ
თუმანიშვილმა 1808 წელს გარეჯის წმ. დაეთის დაეთის გალაქანის მღვო-
მარეობის დასადგენად გალატოსების უსტაბაში გოგია კოტორაშვილს¹⁸⁴.

ნეენს მიერ დამოწმებულ (სხვაშიც) ევროპულ გამოკვლევებში ხაზგასმით
საუბრობენ (ინგლისში, საფრანგეთში, გერმანიაში, იტალიაში) ოსტატ-ხეროთ-
მოძღვართა დიდ დაფასებაზე. რაოდენობრივად – ქვეყანაც უფრო პატარა გვაქვს
და წყაროების რაოდენობაც უკვე ითქვა, რომ არათანაზომადია, – ნეენს ევროპის
ქვეყნებს ვერ გავუჯობებთ. მაგრამ ბაზილი ზარზმელისა და გიორგი მერნე-
ლეს ზევით მოტანილ ნაწყვეტებში საკმარისად უნდა ჩანდეს ხელოვნების
პატივდება. გაეიხსენოთ კიდევ ერთხელ – ზარზმას „კელოვნებით განთქმულ“
კაცს იწვევენ¹⁸⁵, ხოლო ხანისთის წმ. გიორგის „ახალ“ კელეხიას „ყოფილთა
სიბრძნით“ განასრულებს ამონა, აშკარად ხეროთმოძღვრად საგულდებელი.
წმინდა ბერთა „ცხორებებში“ ასეთი განსაზღვრებების გამოწვევად გარკვეულ,
ფესხვადგებულ შეხედულებას შეფასების არსებობას უნდა მოწმობდეს.

იმავე წიგნებში ხელოვან-„გალატოსთუხუცესთადმი“ დამოკიდებულების
ერთ-ერთ გამოვლინებად, სამართლიანადაც, წარწერებში მათი სახელების
წართვაა მინიჭული. იქ ასეთნი XII საუკუნიდან მოიპოვება¹⁸⁶, ნეენთან კი ამახვე
X საუკუნიდან ეხებათ. ეს შეიძლება დიდად მანევენებელიც არ იყოს – წინა-
მორბედი ხანიდან ხომ სამშენებლო წარწერებიც თითებზე ჩამოსათვლელი
გვაქვს. ნეენ მათი საკმაოდ ბევრი ნიმუში უკვე მოვიტანეთ, ამასთან კი

სურ. 43.
სვეტიცხოვლის
ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა
აღმოსავლეთ
ფასადზე

შეგნებულად გამოვტოვეთ რამდენიმე, თან ძალიან ცნობილიც. საქმე ისაა, რომ ბიზანტიაში, ჩვენს უშუალო მეზობელ სახელმწიფოში, რომელიც სვენთვისაც და, გარკვეულწილად მაინც, მთელი საქრისტიანოსთვის საუკუნეების მანძილზე სამაგალითო რეზოდა, გალატოზთა ხსენება გვიანბიზანტიურ ხანაშიდა მრავლდება. ამის მიზეზად რ. ოსტერმოტი საბუთებისა და წარწერების უკეთეს დაცულობას ასახელებს, თან კი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ – ისევე, როგორც ეს საბერძნეთის მოხატულობათა მიმართ ს. კალაპისი-ვერტიმ ნათქვამა, – ზედაწერილებში მათი მოხსენება მაშინ ხდება, თუკი ისინი სოციალურად დამკვეთს დიდად არ ჩამორჩებიან¹⁸⁷

საქართველოზე ეს დასკვნა, როგორც ჩანს, არ გადმოიტანება. ენახით ეს „უფულებელყოფილი“ წარწერები: კუმურდოს ტაძრის სამხრეთი კარის, 964 წლისა – „შეწვენითა ღმრთისათა იოჲანე ებისკოპოსმან დადგა საძირკველი ამის ეკლესიისაჲ, ჴელითა ჩემ ცოდელითა საკოცრისათა, ლეონ მეფისა ზს – ადიდენ ღმერთმან. ქრისტიონსა რძე, თუესა მახსსა დღესა შაფათსა, ახალ მოთუარისასა, ერისთავობასა ზეიასასა ესე ბაღაეარი მეჲ დაიდგა. ქრისტე შეეწიე მონასა შენსა. ამენ“¹⁸⁸; ბ. მცხეთა, სვეტიცხოველი – ჩვენ ზევით ვნახეთ ხუროთმოძღვარ არსუკისძის „საკუთარი“ წარწერა ნრდილოეთ კედელზე; მაგრამ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია საკურთხეულის ფასადის ზედაწერილი: „ადიდენ ღმერთმან ქრისტეს მიერ მეღქმესდეკ ქართლისა კათალიკოზი. ადგუნა ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ ჴელითა გლაზკისა მონისა მათისა არსუკისძისათა, ღმერთმან განაჴსენოს სულსა მისსა“¹⁸⁹ (სურ. 42, 43). გ. ახლა, ასე ვთქვათ, „მეფის

კათედრალის", ქუთაისის მიძინების, ე. წ. „ბაგრატის ტაძრის“ ერთ-ერთ წარწერასაც შეეხედეთ, აშკარად უმთავრესს, აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილს: „ქ შეწყვნითა ღმრთისაჲთა, ბაგრატისაგან – ნებითა ღმრთისაჲთა აფხაზთა და ქართველთა მეფისა და კერაპლატისა და დედისა მათისა გუარანდუხტ დედოფლისა, აღეშენა წმიდაჲ ესე საყდარი, კელითა... აღბათ, ნებისმიერი ადამიანი შეიგრძნობს უკანასკნელი წარწერის დრამატულ, თუ არა ტრაგიკულ, ბოლონაკლებობას: დინჯი, თანაბარი თხრობა, რიმელიც ხეროთმოდურის სახელით უნდა დაბოლოებულიყო, უეცრად წდება და სამუდამოდ გაველიება ხელიდან შესაძლებლობა ვინაობა მაინც შევიტყუო (რაც ყოველთვის ერთგვარი სიხალისის გრძნობას წარმოშობს) დიდებული ეკლესიის დიდნიქიური შემოქმედისა. იგი, ამასთან, მომგებულ ხელმწიფეთა რიგში, მათთან, არსებრეად, გათანაბრებით ნანს მოქცეული. კემურდოს წარმოდგენილი წარწერა პირდაპირ ხეროთმოდურისაა – იგი თავად, პირველ პირში მოგვმართავს და ისეუ – დიდი იერარქის, მეფისა და ერისთავის მწკრეში. არც ისაა დასაეიწი, რომ რადგან ტაძრის შიგნით ღეონ აფხაზთა მეფის და, გუარანდუხტ დედოფალია გამოკვეთილი და, აღბათ, თვით ღეონიც, უნდა ვიფიქროთ, რომ მშენებლობაში მათი რაღაც წილი იქნებოდა. საეურადღებოა, რომ აღმოსავლეთი ფასადის (სურ. 44) ორ წარწერათაგან ერთში იოვანე ეპისკოპოსი „მამენებლად“ მხოლოდითშია სახელდებული, მაგრამ იქვე, მეორე წარწერაში უკვე აქოველი

სურ. 44.
კემურდოს ცაძარი

სურ. 45.
აერული აქოლისის
წარწერებიანი
საფლავის ქვა
მცხეთიდან

მაშენებელნი“ და ვინმე „გლახაკი გიორგი“ ჩნდება¹⁰¹. ასე რომ, საკოცარი ფრიად „საპატო“ საზოგადოებაში წარმოგვიდგება. სვეტიცხოვლის წარწერაში არსუკისძეს „გლახაკი მონა“ კი უწოდეს, მაგრამ მისი სახელი კათალიკოსის გვერდით, მთავარ ფასადზე, თან ბევრად ვრცელი ტექსტით ჩნდება, თანაცვე გარდაცვლილია და თუ არა სხვათა – იმავე კათალიკოსის, – სურვილი, ასე – სახეიმოდ წარდგენილი არ იქნებოდა. ეთქვათ, საკოცარი რაიმეგვარად ეპისკოპოსს გაუთანაბრდა, მაგრამ ეინ უნდა ყოფილიყო ოსტატი სოციალურად კათალიკოსის და, მით უმეტეს, მეფის სწორად რომ ჩათვლილიყო? ეს იმდენად ძნელი წარმოსადგენია, რომ აწონ-დაწონადაც არ ღირს.

ისღა დაგვრენია, ჯერჯერობით მარტყად ეთქვათ: ეტყობა, ჩვენში გალატოთუხუცეს-ხუროთმოძღვართ მეტად სცემდნენ პატივს, ეიდრე კონსტანტინოპოლელ ხელმწიფეთა საბრძანისში. ამ კუთხით არც კიდევ ერთი ოშკური წარწერის გამოტოვება იქნება. სამხრეთ ფასადზე, შუა სარკმლის ქვეშ წერია: „წმიდაო სამებაო, აღიდენ შენ მიერ გვრგვოსანნი მეფენი ბასილი და კონსტანტი, რომელთა მიერ განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურეთა ტაძარი ესე ღმრთისად მონაზნობასა გრიგოლისსა და დავითისსა. ქრისტე, შეიწყალე მონაა შენი გრიგოლ და წყალობით მოისხენე გალატოზი იესე“ აქ ხსენებული „მეფენი

ბასილი და კონსტანტი“ არიან ბიზანტიის იმპერატორები ბასილი II (967-1025) და კონსტანტინე VII (1025-1028), რომელთაც ეყრათ ტაოს ეს ნაწილი¹⁰². როგორც ვხედავთ, ტაძარზე კრამიტის სახურავის მომწყობი იესე ჩვენში თვით „ბერძენთა“ კეისრებს ამოუყენეს გვერდში და, ეტყობა, სულ არ ინალღეს, „ახალ რომში“ ამას თუ ვინმე ურიგობად ჩამოართმევდა.

ძალზე საგულისხმო იქნებოდა, პირობითად თუ ვიტყვი, „სამინო“, სხვათათვის წასაკითხად განკუთვნილი და „სათავისო“, თითქოსდა ხელნაწერების ოლეებზე მინაწერით, ტაძრის საფასადო ელემენტთა საგულეებელ სემანტიკასთან დაუკავშირებელი, მასთან ერთობით „არწასაკითხი“ წარწერები განგვერჩია. გამოსაჩენ ადგილზე განთავსებული, იოლად გახარჩევი ტექსტი საზოგადოებრივად უფრო ფასეული რომ იქნებოდა, a priori შეგვეკძლო გვეყარაუდებინა. საბედნიეროდ, იმის დამამტკიცებელი საბუთიც გვაქვს, რომ წარწერებს არათუ კითხულობდნენ, სამართლებრივ მნიშვნელობასაც აძლევდნენ. ერთი გახლავთ XVIII საუკუნის მინაწერი XIII საუკუნის ბურჯულთა დაწერილზე: „ქ მღვიმეს [ე. ი. შიომღვიმეს, დ. თ.] რომ კრებულნი ბერები რომ წასულან და ბჭიებეს საყდარი აუშენებიათ, ის კრებულნი ამაშიგან სწერიან, იქ რომ სახელები სწერია საყდარსედა, ისინი არიან ეს კრებულნი“¹⁰³. როგორც

გაირკვა, წინანდელი „ბჭიტები“ თუ „ბჭითი“ ახლანდელი სოფელი ქარაიკია, სადაც XIII საუკუნის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე აწერია: „უფალო ღმერთო, შეიწყალე სულითა ბასილი მემდიმე და ძმაი მისი და შუენდჳენ დედასა და მამასა“, სამხრეთ კედელსა და გაფანტულ ქვებზე კი იოვება იოვანეს, მიქაელის, პაულესა და კეირიკეს სახელები. ნახსენებ პირთა ნაწილი ამა თუ სხვა შიომღვიმურ საბუთებში იხებება¹⁹⁴ და, ამდენად, ეკესიარეშეა, რომ მაშინდელი ქართველები ნაწერსა და ნაკეთს ერთმანეთს აჯერებდნენ და შენობის ზედაწერილი „თავითისი“, უკმი და ფუჭი სამკაული როდი ყოფილა.

არსებობს ასეთი საბუთიც, როგორც ეტყობა, თბილისის მთაწმინდის მონასტრის შესახებ: „...თისათა ჩუენ ორთა მონასრონა ჴელეკავით უდაბნოსა ამის, მცირისა ამის აღშენებად, ქრისტეს მიერ კურთხეულისა ქართლისა ქათალიკოსისა ნიკოლოზისა და ტფილელის იოანესა ნება-დართეთა, აღებაშენთ უდაბნო, რომელსა ეწოდების მთაწმინდა, საყოფელი ყოვლად წმიდისა, და ღირს ვიქმნენით ჩუენ, დაეთ და ნიკოლოზ, აღებაშენთ ხაყდარი სახელისა ზედა ყოვლად წმიდისა, ღთის მშობელისა და შვეწრეთ ორსა ხრამსა შუა უდაბნოსა ბაღი ეიდრე შარამდის. არა ეისი რა სასარსლო იყო, არც ეინ შეცილოს მეუდაბნოეთა. ჰქონდეს უცვალებლად ესე უდაბნოსა. ქებაედ ეწერა, ვლასქემან იოანე (ი)ე გადმოვსწერე. შენდობა იყვენ: კიხი ნიკოლოზ, ქსე: ხლ: [1542 წელი]“¹⁹⁵. ამ შემთხვევაშიც ქებაზე ნაკვეთი საკუთრების დამადასტურებელ დოკუმენტადაა ჩაგდებული.

არის სხვაგვარი მაგალითებიც. ზემოთ მოიყვანეთ აბულის ეკლესიის გუჩან გალატოსის წარწერა – ის ისე მაღლა არის მოთავსებული, რომ არსებითად არ ამოიკითხება. ამნაირივე „მინაწერთაგანი“ უნდა იყოს ბარაღეთის ეკლესიის XIII საუკუნის დასაწყისის წარწერა: „აღეშენა ეკლესიაჲ ესე მათ ჟამსა, ოდეს ლაშა მეფედ დაჯდა, ადიდენ ღმერთმან ორთავე ცხოვრებათა შინა...“¹⁹⁶. მეყის „ლაშად“ ხსენება „ოფიციალურ“, საბუთისგვარ ზედაწერილში, ალბათ, მისაღები ვერ იქნებოდა, ეს, თითქოსდა, უფრო „ეკრძო“ ჩანაწერია, არა იმდენად „სახსიოსო“, რამდენადაც „სათავისო“. ამდაგვარივეა წრომის ცნობილი წარწერა, რომლისაც ამჟამად ორი წაკითხვა გვაქვს (თ. ჟორდანიას და გ. ჩუბინაშვილი კითხულობდნენ: „წმიდაო ეკლესიაო, სტეფანოს უპატოსი /უბატოსი/ შეიწყალე“; ნ. შოშიაშვილი კი გეთავაზობს: „წმიდაო ეკლესიაო სტეფანოზ-გაბაი /გაბარაი? გარბანელი?/ შეიწყალე“) – თუ არ იცი, აქ რამ თუ წერია, მას ვერც კი შენიშნავ. თუ ეპიგრაფიკა ამ კუთხითაც იქნება შესწავლილი, უფრო დიდფერხვარებულად დაეინახება დროსა თუ კუთხეში ხუროთმოძღვრის სასოგადოებრივ ადგილსაც.

მასთანავეა კავშირში კიდევ ერთი „იდუმალი“ ამბავიც. ზვეთი ეახსენეთ, რომ ეახუშტი ბატონიშვილს „სარაიდარი“ „ხუროთმოძღვრის“ შესატყვისად მთაქეს, მაგრამ ეს ერთ-ერთია მთელ წყება სახელდებებში, რომლებითაც როტომ მეფემ XVII საუკუნის შუა ხანაში ძველი ქართული სამოხელე თანამდებობების სახელწოდებები ჩაანაცვლა. ასე რომ, „ხუროთმოძღვარ“-„სარაიდარიც“ სამეფო კარის ერთ-ერთი მოხელე იყო. ძალიან ცოტა რამ ვიცით ჩვენ მის უფლებამოვადეობათა შესახებ. არსებობდა იმასაც კი ვერ ვიტყვით, როდის წნდება ეს „საჴელო“, თუმცა მისი დიდი სიძველე საერაუფლოა. რაღაც ამის მსგავსი უნდა ყოფილიყო III-IV საუკუნეთა ცნობილი მცხეთური ბერძნული წარწერის (სურ. 45). ხუროთმოძღვარი და მხატვართუხუცესი“ ავრელი აქოლისი¹⁹⁷. ამის შემდგომ, 700 წლის მერე, ფოკას ეკლესიის ერთ-ერთ ზედაწერილთაგანში

ჩნდება „მიქელ ქართლისა ბქსალარი“¹⁹⁹. ეს სიტყვის ყველა აზრით „ქარაგმა“ ი. და გ. გაგოშიძეებმა გონებამახვილად და დამარწმუნებლად გახსნეს როგორც „ბანაქარსალარი“, რაც „ხუროთმოძღვართუხუცესს“ უნდა ნიშნავდეს²⁰⁰. ოღონდ ერთიცა და მეორე წარწერაც სახელწოდების მეტს არაფერს გვაწვდის. ვახუშტი ბატონიშვილის საკმაოდ ზუსტი მითითება: მეფის ხუროთმოძღვრის „...კელისა იყო სრულიად კელოსანნი და შენობა – სასახლეოთა და ეკლესიათა, კიდეა, ფუნდუკთა...“²⁰¹, მაინც ვერ გვეუბნება, „ზედამდგომლობს“ იგი თუ თვითონ აშენებდა როგორც, ვერ მიგვახვედრებს ბოლომდე, თუ რას საქმიანობდა ქართლის (ხოლო ერთიანობის, XII-XV საუკუნეებში – „სრულიად საქართველოს“) „მთავარი არქიტექტორი“. დასავლეთ ევროპაში – ინგლისსა და საფრანგეთში 1255 წლის ახლოს საბოლოოდ გამოინაქვთა მსგავსი თანამდებობები და სამსახურები, რომელნიც მთელი სახელმწიფოს მშენებლობას განაგებდნენ, თან კი კარის ხუროთმოძღვარნი შემოქმედ-დამგებარებელნიც არიან²⁰². არაფერი გვიშლის ხელს საქართველოშიც მსგავსი რამ წარმოვისახოთ, მაგრამ სუბიექტური დარწმუნებულობა-დაურწმუნებლობის იქით ეს ბევრს არაფერს მოგვიტანს.

სხვათა შორის, შუა საუკუნეებში თითქოსდა ერთდელ, ზარზმის მოხატულობის განმარტებით წარწერაში გაკრთება „მხატვართუხუცესიც“. ეს მხატვრობა საკმაოდ დატვირთული აღმოჩნდა თავსატეხებით, თუმცა ჩვენთვის ამჟამად სულერთია, რა დროისაა იგი ან მართლაც თუ ატარებდა ამ წოდებას ჯაყელთა ძლევაშოსილი საგვარეულოს რომელიმე წევრი²⁰³. თავი და თავი ისაა, რომ აერელი აქოლისის მერე, სულ ცოტა, 1000 წლის შემდეგ მას იცნობს საქართველო, მეორე მხრივ კი, ჩვენ არც ამ მოხელის ვალდებულებებზე ვუწყით რამე²⁰⁴. ვიცით კიდევ „მეფის მხატვარი“ თევდორე, ალბათ, გიორგი II-ის დაწინაურებული, რომელიც რატომღაც 1090-იანი წლებიდან ვიდრე 1130 წლამდე სვანეთშია – ყოველ შემთხვევაში, იქ სამ ეკლესიას ხატავს. რას აკეთებს ის შუალედებში, ან რა ვალდებულება აქვს სამეფო კარის წინაშე? ერთადერთ დასკვნასაა გამოიტანს კაცი – რომ მშენებლობაცა და მხატვრობაც ოდინდელ საქართველოში, გერკვეულ წილად მაინც, სახელმწიფოს საზრუნავი იყო.

ახლავე უნდა ვცადოთ გამოვეხმაუროთ ერთ საკითხს, რაც, ერთ დროს მაინც, დიდად აღელვებდა დასავლელ მკვლევართ – სასულიერო პირთა წილისა და ღვაწლის შესახებ ხუროთმოძღვრებაში. დამახასიათებელია: ინგლისელები ყოველნაირად ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ სამღვდელოებას არქიტექტურისთვის ბევრი არაფერი, ან სულაც არარა გაუკეთებია – ფ. ბ. ენდრიუსიცა და ჯ. პარეიც ირწმუნებიან, რომ ბერი-ქვითხუროები XII საუკუნემდე თუ ჩანან. ამათგან პირველი იტყვის, მანამადე, ვიდრე ნამუშავევი ტლანქი არისო, ან იმ შემთხვევაში, თუ ბერებმა გალატოზობა მონასტერში მისვლამდე ისწავლესო, მეორე კი (ის იმ ერთადერთ სახელგანთქმულ ხუროთმოძღვარ ეპისკოპოსს, უილიამ ვიქჰემელსაც ზემდგომელად ხედავს) გვეუბნება, რომ 1050-დან 1550 წლამდე ცნობილ 1200 ოსტატში სასულიერო პირი სულ 18-იოდე, ხოლო ნამდიდად ხელოვანი – ოთხად-ოთხი²⁰⁵. გერმანელი მეცნიერი მიახლოებით ამასვე კი ამბობს, ოღონდ აუღელვებლად – გოთურ ხანამდე ანტიკური გამოცდილება სავანეთა კედლებში ინახებოდა და მერეღა გადაიდის ქალაქელთა ხელშიო²⁰⁶. პირუკუ, პ. დჟუ კოლომბიეს ძალიანაც სჯერა სამღვდელო გალატოზ-გალატოზთუხუცესების არსებობა, რომანულ ხანაშიცა და გოთურშიც²⁰⁷. ძნელია აზრთა ეს სხვადასხვაობა ოდინდელ აღმსარებლობით დაპირისპირებას არ დაეუკავშიროთ პროტესტანტები თუ

„ნაპროტესტანტალი“ მეცნიერები ბერობას ეერ გუობენ, კათოლიკე პირიკით... გულმშვიდად ჩამოგდეთელის ბიზანტიის ისტორიაში მიგნებულ ღვთისმსახურ-ხურთმოძღვართ რ. ოსტერპოტი – მათ შორის კი თვით ათონის წმინდა მთის „ბერთა რესპუბლიკის“ დამამკვიდრებელი, წმ. ათანასე ათონელია²⁰⁰.

ჩვენი ქვეყანა, როგორც მოსალოდნელია, მაშენებელ ერისკაცთა და სასული-ერო პირთა თანაყოფის სურათს იძლევა. სვეით მაინც, ჩვენ სულ მსოფლიოთი ენახეთ – მათი სახელებიც კი, სოფჯერ გეარსახელების თუ საღაურობის ად-ნიშნის მინამგვანნი (არსუკისძე, ჭიჭაფორისძე, ფარეზასძე, შუარტყელელი) ან კიდევ ძველ-წარმართული (გუზან) ანდა ხელაც შედგომსახელოდ მქალერი (ფოცხევერ)²⁰¹ აშკარად საეროებისაა. ბერად შედგომამდე უნდა შეესწავლა გალატოზობა – ბრიტანულ მეცნიერთა ამ წუთს მოტანილი დებულების თანახმად თითქოს, – სარზმის პირველი ეკლესიის მშენებლობის თავად დადგენილ გარ-ბანელსაც²¹⁰ – აკი ვიცი, რომ მას „ნოკანი“ ეს-ესაა შეგოსა. სოგი რამ – კვლავ ეეროპელთა აზრის დასტურად²¹¹, – მართლაც გაფიქრებინებს, ბერები საშენებლად ხელს მაშინ გამოიღებდნენ, როდესაც მშველელი და ხელშეწყობი არ ჰყავდათო. ასეა ხანცთაში – ბერები თვითონ აგებენ ხის ეკლესიას და სატრაპეზო-სენაკებს, მერე კი, ხელის გამმართველად გაბრიელ დაფანჩელი რომ გამოიწდება, ასპარესს „პროფესიონალებს“ უთმობენ.

უფრო ადრე მსგავსი რამე გარეჯშიც მომხდარა. პირველ ხანებში, როდესაც „ყოვლით კერძო მორბოდეს [მისი ამბის გამგონენი, დ. თ.] წინაშე წმიდისა დავეითისსა და ევედრებოდეს, რამთა ღირს ენეს ყოფად იგინი წინაშე მისსა... და ვითარ ეერ დარწმუნა [წასვლად, დ. თ.], პრქუა მით [წმ. დავითმა, დ. თ.]: „...წარვედით და მოიხუენით სათხარნი და თხარენით ლაკუანი საწყლენი და ქუაბიცა საყოფელად თქვენდა“. გამოხდა ხანი და „შემკრიბა სიმრავლე სხუათაცა ძმათა და პრქუა დავით მამასა დოდოს: „წარვედ, ძმაო, რქას ამის კლდისსა, რომელ არს პირისპირ ჩუენსა, და წარიტანენ თანა სხუანიცა ძმანი...“ და ერნდა ბრძანებასა მისსა წმიდად დოდო და წარვიდა და აღაშენა უდაბნოს იგი სახელსა ზნდა ყოვლად წმიდას დედოფლისა ჩუენისა ღმრთის მშობელისასა“. მაგრამ ამის მერე, „...ვითარცა ნათელს-ილო ბუბაქარ, კუალად მოვიდა წინაშე წმიდისა დავითისსა...და თანა მიატანნა სათხარნი და მუშაკნი და შეუქმნა ეკლესია სალოცველად ძმათა...“²¹².

ხანძთის „ახალი“ ეკლესიის განმასრულებელი ამონა არ უნდა იყოს ბერი – მშენებლობა მონასტერში წარმოებს, სახელიც ძველთაგან ბერულია... მაგრამ ასე რომ ყოფილიყო, გიორგი მერჩულე მას, უთუოდ „მამად“ მოიხსენებდა. ასე რომ, ისიც მოწვეული, „გარედან“ მოყვანილ ერისკაცად უნდა ვიგულოთ²¹³.

ამასთან, ისეთი მოწმობანიც მოგვეძეება, სადაც „პროფესიონალი“ სწორედ რომ ღვთისმსახურია. მაგალითად, დღევანდელი შახმარლოს (სურტაკეტი) კარის ბალავარზე წერია: „ქ. სახელითა ღმრთისათა აშენდა ესე ეკლესიაჲ ჴელითა გლახაკისა სიმონ მღვდლისა სალოცველად წმიდისა დავით მეფისა და შვილთა მათთა. დაიდგა წმიდაჲ ბალავარი დავით მეფისა ცოდებათ შესანდობელად“. დავით მეფე ტაშირ-ძორაგეტის კეირიკიან მკერობელთაგანია და წარწერაც X-XI საუკუნეების მიჯნისაა. სოფელ ბეშთაშენის (თრიალეთი) გამქრალი ეკლესიის ქვაზე ეკითხულობთ: „ქ. ღმრთისა მშობლისა და ნათლისა მცემლისა მყო-ხებითა ესე ეკლესია იშრომა ჴელითა ჩემითა თავაის ძისა მოლაზონისათა გლახაკისა და მშვიერისათა“²¹⁴. ამ კუთხეშივე, სოფელ იმერაში კიდევ ერთი, იმავე ხანის, იმდაგვარადვე განადგურებული შენობიდან გადმონარჩუნებულ ქვაზე

წარწერით: „სახელთა ღმრთისათა ადგაშენით ხელდარი ესე სეობასა, ადი-
ლენ ღმერთთან, ღმირთჳსი ბეგრად გვიანი, 1667 წლის წარწერა იპოვნება...“²¹⁵.

ქვემო ქართლშივე, მანგლისში ბეგრად გვიანი, 1667 წლის წარწერა იპოვნება,
ასევე რაღაც დაკარგული ნაგებობის (სამრეკლოსი?), შემდეგი საკუთრული
შინაარსისა: „ღმერთო, შეიქმალე ამისი ამშენებელი მანგლელი ყვისკოპოსი
არსენ ოსტატი...“²¹⁶. „ვისკოპოსთან“ „ოსტატის“ შესიტყვება მართლაც არ უნდა
იყოს ნეყულებითი რამ. მაგრამ ეს ერთი მხრით, მეორეკმად კი უარაუდმა, რომ
სახელთან „ვისკოსი“ დაუღლება რისამე მეტოხელ-შემქმნელზე მოგვანიშნებს,
შეიძლება კიდევ რამდენიმე მღვდელმთავარ-გალატოსზე გვაპოვინოს. იქნებ
ამას ნიშნავს შემომატებული ცნობა ბანას ტაძრის შესახებ აღარნახემ
„აღაშენა... კვლითა კერძე ბანელისათა“-ო? ისევე ქვემო ქართლში, კიანეთში,
მოწეუქმრთებულ იმპოსტზე ასეთი რამაა ამოკვეთილი: „აიგო წმიდა ესე
ეკლესიაჲ კვლითა მიქალე ვისკოპოსისათა“²¹⁷ ნვენს ევროპელ თანამოსაქ-
მეთაგან განსხვავებით, ნვენ მცირეოდენი იმედის კი არ გვაქვს, ოღონდ შევი-
ტყუო, ეს მღვდელმთავრები ხელისათაგან აღსვენდნენ თუ ქვისხეობითა
მონასტერში ან კიდევ სხვა რამ გზით შეთვისეს.

კიდევ ერთი, ახლა უკვე წმინდა ბერი, სერაპიონ „ზარსმელი ხეროდ თაჲდ
პავოგრაფოსმა წარმოგვიდგინა. ნვენ უკვე ვნახეთ, რომ მას საკუთარი ხელით
ხის ჯერები გაუკეთებია. სხეგან ასეთი რამ გვეუწვევს: ადგილას, რომელსაც
„ბაკთას“ ეძახდნენ, წმ. სერაპიონმა „...აიღო კვლითა თვისთა ოროთჳს რკინისა
და გამოაქანდნა ჯუარნი ღოღთა რათმე სედა დიდ-დიდთა, რომელნი-იგი
იხილებიან ვიდრე დღევანდელად დღემდე“²¹⁸. ამ ორზე მეტად კი მეცნიერთა
გულისხმობა იმ ეპისოდმა მიიპყრო, სადაც ოპიხად ნახულ წმ. სერაპიონსე
ითქმის: იგიო „...იხილებოდა მღვდმარედ ხეროთა თანა საეკლესიოთა, რამეთუ
იყო სხუთავე თანა სათნოებათა მეცნიერ სჯულთა საეკლესიოთა და ყრიად
შემკრულ წესთა სეკობისათა“²¹⁹ შეიძლება აქედან გამოვიყვანოთ, რომ ის
ხეროთმოდგენიც იყო?²²⁰ თუ ასეა, უცნაური არაა, რომ ის საკუთარი საფრის
ტაძარს არ აძრებს და მთლიანად სხევეს ანდობს მას? კიდევაც ეს რომ მიეცე-
მდებოდა ავსხნათ²²¹, იქნებ საქმე სხვაა შეიძლება გაიხსენოთ, როგორ
განსაზღვრავს „გალატოსობას“ და „ხეროობას“ სელხან-საბა ორბელიანი:
„გალატოსი – კედლის მდგმელი“, „ხერო – მოღელი“²²². ხომ არ არის წმ. სერა-
პიონი სწორედ „მოღელი“, ხისა თუ ქვის დამმუშავებელი. მაგრამ არა
„მდგმელი“ და „დამმუშაველი“? ასეა თუ ისე, ორსავე შემთხვევაში წმ. ბერი მაინც
„ოსტატი“ გამოდის, ისევე როგორც 1000 თუ 900 წლის მერე არსენი მანგლელი.

ამგვარად, შუა საუკუნეების მანძილზე გაბეზრულ ვხედავთ გალატოს
თუ ხერო მღვდლებს, ბერებს, თვით ეპისკოპოსებსაც კი. აი, გვიგრაფოვლი
საზღვრები კი თითქოსდა მოინიშნება სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთ
საქართველო. შეიძლება გუგარხეინად ასეთი დასკვნაც გამოგვეტანა, რომ არა
კიდევ ერთი საგარეო ხელთაგან-მღვდელმსახური, სულ ცოტა კი ქართველი
საქართველოს ეკლესიის ერთი უძველესი საეპისკოპოსო კათედრალისა და
ქართული ხეროთმოდგენების ერთი უცნობილესი ქმნილების, სამთავისის მაც-
ხოვრის ტაძრის (სურ. 46). მის ცნობილ სამშენებლო წარწერაში ეკითხუ-
ლობთ: „ილარიონ სამთავნელ ეპისკოპოსთან აღაშენა ტაძარი ესე დასაბამით-
გან ქუეყნისა წელსა ხქლდ. ქორონიკონსა სნ (1030 წელი)“²²³. აქ ილარიონი
აღმშენებელ-მომხდელი ჩანს და არც ვინ გაიფიქრა გულში მის „გარეშე-
ტორებს“ თუ არა მეორე, უსახური (ალბათ ძველს ნანაცვლებული) ეკლესიის

წარწერა. ამ, აშურიანის ცალწელიან ტაძარს ზედაწერილი შერჩა, სადაც ნათქვამია, ეს „...ეკლესიამ უდაბნოვსა, სახლი წმიდისა ნათლისმცემლისა... ჴელითა ჩემ გლახაკისა ილარიონ სამთავენელ ეპისკოპოსისა, ძისა ვანე ყანჩაელისა“ 1032 წელს აშენდნენ²²⁴. ბუნებრივია, მაშინვე ჩნდება სურვილი სამთავისის ხუროთმოძღვრებაც მას მიეკუთვნოთ. და თუმც კი დანამდვილებით ამას, ალბათ, ვეღარასდროს ვიტყვი, ვერ გამოვრიცხავთ, რომ ადრე სხვა წარწერაც არსებულებო, სადაც სამთავენელის „ჴელი“-ც გამოჩნდებოდა. ასეთი რამ რომ შეუძლებელი სულაც არაა, ოლთისის ტრაპეზიც გვიმოწმებს, სადაც ერთგან წერია – „შეიქმნა ჴელითა გაბრიელისაჲთა“-ო, მეორეგან კი „გაბრიელ გომელმან... აღმართა წმიდამ ესე საკურთხეველი“, რაც შეიძლება გაღაწეულობასა თუ მქანდაკებლობასაც ნიშნავდეს და რასაც ცალკე აღებული პირველი წარწერა ვერ გვეტყობდა. რაც მთავარია, აშურიანის ეკლესიას მეორე წარწერაც აქვს, ზუსტად სამთავისის დამოწმებული ზედაწერილივით გამართული: „ქ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე ილარიონ სამთავენელმან, ძემან ვანე ყანჩაელი-სამან აღუაშენე წმიდამ ესე ეკლესია საყოფელად წმიდისა ნათლისმცემლისა ბრძანებითა და ფარის მიღებითა საკურთხეველისა მამისა ჩემისა ქორონიკონსა ონბ (1032)“²²⁵.

ერთი სიტყვით, ჩვენს ქვეყანაში ერისკაცნი და სასულიერო წოდების პირნი თანაბრად თუ არა, გარკვეული წილობით ინაწილებდნენ ხუროთმოძღვრული შემოქმედების „არეს“. ასეა ხომ ჩვენი ხელოვნების სხვა დარგებიც (საეკლესიო წიგნების გადანუსხება-მოხატვის გამოკლებით, სადაც სამიჯდოლოება აშკარად მეტობს). ყველაზე თვალსაჩინო ეს ჩვენს ჴელფრონებშია, სადაც ნაშუქვარიც ბევრია და ოსტატთა სახელიც. ასე, X-XI საუკუნეებში, ცალკერძო, გაბრიელ საფარელი, ივანე დიაკონი, მეორეკერძო კი – ასათ მოქმედი და გვაზავისძენი გეგავს, XII-XIII საუკუნეებში – ბექა და ბეშქენ ოპიზრები და თომანინაგბი, XVI საუკუნეში – ფილიპე მღვდელი და მამნე ოქრომჴედელი. სახელით ჩვენთვის ცნობილ მცირერიცხოვან ფერმწერთაგან, უჴკველი ერისკაცებია თვედორე მეფის მხატვარი (XI-XII სს.), გიორგი ჯოხტობერიძე (XVI ს.), ალბათ, მიქაელ მაღლაკელი (XII ს.) და სვეტიცხოელის „ცხოველი სვეტის“ მომხატველი გრიგოლ გულჯაგარაშვილი (XVII ს.); სასულიერონი – უბისის (ბერად საგულგებელი) დამხატვეი გერასიმე, 1673 წლის სამთავისის საკურთხეველის „მომსახველი“ მელიტონ სამთავენელი („დაიხატა წმინდა საკურთხეველისა ამას ჴელითა სამთავენელ [ეპისკოპოს] მელიტონ, შეუნდენეს ღმერთმან“²²⁶); ხოლო XVIII საუკუნის ბოლოსკენ, გელათის მთავარი ტაძრის გვეგურთა იკონოსტასების მოხატვა თბილისიდან იმერეთს წასულმა მამა საქარია გაბაშვილმა ითავა...

გაბაშვილის გვარის, მელიტონ სამთავენელის, კაცმა რომ თქვას, ილარიონ ვანეს ძის მოხსენებაც საბოლოო საკითხს შეგვახსენებს – ხურო-ხუროთ-მოძღვრება სასოგადოებრივ-წოდებრივ წარმოშავლობას. მის შესახებაც ჩვენ ხელმოსატყდი მონაცემები გვიანი საუკუნეებისთვისაა გვაქვს და ისინი – დასავლეთეკერძო-კეთილმოზიბილი არიან და ნამდიელად დასტურდება გვიარჩევილი. საქმე ისაა, რომ დასავლური ჰაერების წვერობა მხოლოდ და მხოლოდ პირადად თავისუფალ და კანონიერად შობილ ადამიანებს შეეძლოთ და არავითარ შემთხვევაში – საბატონო ყმებს თუ ნაბუშართ. მეტიც, სწორედ გალატოზი-მშენებლები ძველ ინგლისში აცხადებდნენ, რომ ისინი ჩამომავლობით წარჩინებულ-კეთილმოზიბილი არიან და ნამდიელად დასტურდება გვიარჩევილი გალატოზ-ხუროები და ისინიც, ეისაც წარჩინებულთა სადარ ბატებს მიაგებდნენ²²⁷.

ქართული პამქრების (XVIII საუკუნეში) თავისებურებათაგანი ისიცაა, რომ იქ ყმებსაც იღებდნენ და ბუშებსაც. მეტიც, როგორც ჩანს, არათავისუფალი მათი შემადგენლობის უმეტესობასაც შეადგენდნენ. ამ, პირადად დამოკიდებულთა შორის მშენებლობასთან დაკავშირებულნიც ჩანან – მაგალითად, მცხეთის საყდარი XVIII საუკუნეში გალატოსსაც ფლობს, 1807 წელს კი მის ყმებში მეაგურე და მეხათქაშეც ურევია; 1715 წელს ენშიაძისის საყდრის თბილისელ ყმათა შორის ქეისმთლელიც არის; 1755 წელს ბეჭეთაშვილებს ყმად ორი გალატონი ჰყავს, 1807 წელს იოანე ორბელიანს – ერთი ხურო და ერთი მღებავი, დარჩო ბებუთაშვილს – ორი მღებავი; 1786-1790 წლებში ჩანს ერასტი გოშტაშაიშვილის ყმა (თუ ნაქმევი) გალატონი სტეფანე შიხუაშვილი²⁸. სვეით ჩვენ ენახეთ გალატონები როგორც სასამართლოს თუ მშენებლობის „ექსპერტები“. ვინ იყვნენ ისინი უფლებრივად? ახდენს თუ არა გავლენას ყმობა თუ თავისუფლება მათ, ასე ვთქვათ, „საზოგადოებრივ ქმედობაზე“? როგორც ჩანს – არა. არაფერს ეტყობა, რომ რაიმე ქმედების პირობა მაინცდამაინც პირადად დამოუკიდებლობა ყოფილიყო. მეორე მხრივ, იერარქიულ საზოგადოებაში ყმის ადგილი დიდად სახარბიელო ვერ იქნებოდა. ასე იყო ადრეულ საუკუნეებშიც თუ, მართლაც, თავისუფალი ხელოსნების რაოდენობა წინათ ბევრად მეტი იყო?²⁹ თუ ეს ასეა, შეცვლილა X-XI საუკუნეებთან შედარებით ოსტატებისადმი დამოკიდებულება? აისახა თუ არა ეს რაიმეწიარად, მაგალითად, წარწერებზე? მართალია, ისინი რაოდენობით ნაკლებია, მაგრამ ნაკლებია ხომ – შეფარდებითი! – სამშენებლო წარწერების რიცხვიც. ამ დროს, ნახყიდა ქართულშია ლენხუმის მცხეთის კელესის კედელზე პირდაპირ გამოყვანილი არსუყიძის „ხელის“ გამოსახულებაც და ტექსტიც. ვერ დანეშებ, XVII-XVIII საუკუნეებში ხუროთმოძღვრის მდგომარეობა უსუსტად ისეთი იყო, როგორც 500-600 წლის წინათო. ჩანს, მართლაცაა, ამ ხანაში ვინმე არა მხოლოდ ნიჭიერება-გემოვნების, გეარისშვილობის მხრივაც იღარიონ სამთაყნელის ბადალი? ის ხომ იმჟამად ჯერაც ძლიერი და გავლენიანი, ერისთაყობის მაყრობელი გეაროიდანაა – ბიეთის წარწერაში, ასზე მეტი წლით ადრეც ხომ მისი წინაპრები ქვეყნის უპირველესთაგანი არიან. ამასთან კი, არც არსენი მანგლელი იქნებოდა უაზნოთა და უპოვართა წრიდან, მასაც სურვს ღონიერი, გავლენიანი სანათესაო გაუმავრებდა – ის კი არ თაკილობს თავი არა მარტო ეპისკოპოსად, „ოსტატად“, ხელოსნადაც გაგვაცნოს.

ვერ დავტოვებთ მოუხსენიებელს ქართლში აზნაურ კალატონიშვილების გეარის არსებობასაც, 1783 წლის ტრაქტატისთვის დართულ საგვარეულოების სიაში შეტანილს³⁰. ის ორმხრივია ნიშანდობლივი – ცალკერძ, გალატონის „გაწარმინებულობას“ გვიმოწმებს, მეორეკერძ კი იმის მოწმობადაც გვარტია, რომ „ქვემოგან“ წარმომაელობის კეალი, გეარსახელად დამწნეული სათაყიოდ არაყის მიუწნევი – ეს კი მრავალ ქვეყანაში ასე იქნებოდა და, მით უმეტეს, ახლად ახლექნეულობის არც თუ არაბუნებრივი. ასე რომ, საყუქველში ხელოვან-ხელოსანთა წრე ახლაც წინანდებურია – სხეადასხეა ყვწის და, უთუოდ, სხეადასხეა ღონის, განსწავლის, უნარიანობის, ყოველივე ამის კეალად კი განსხეავებული სეგაველენის მქონე, საზოგადოებაშიც ნარ-გეარად დამეყიდრებული ადამიანების მომცველი. სოგეერთი ამთაგანი დაწინაურებულ პირთაგანი შეიძლება გახდეს, ეიდაც მეშებში „ჩარწეს“, ხოლო რადაც ოდენობით, როგორც თავისი საქმის მცოდნე, მუდამ იყოს პატივმიგებულ.

სურ. 47.
თელავის მონასტრის
ფერისკაღებების
ეკლესია, ოთახი
ნართუქის სეპოთ

2. ღამკვეთი და შშენებელი

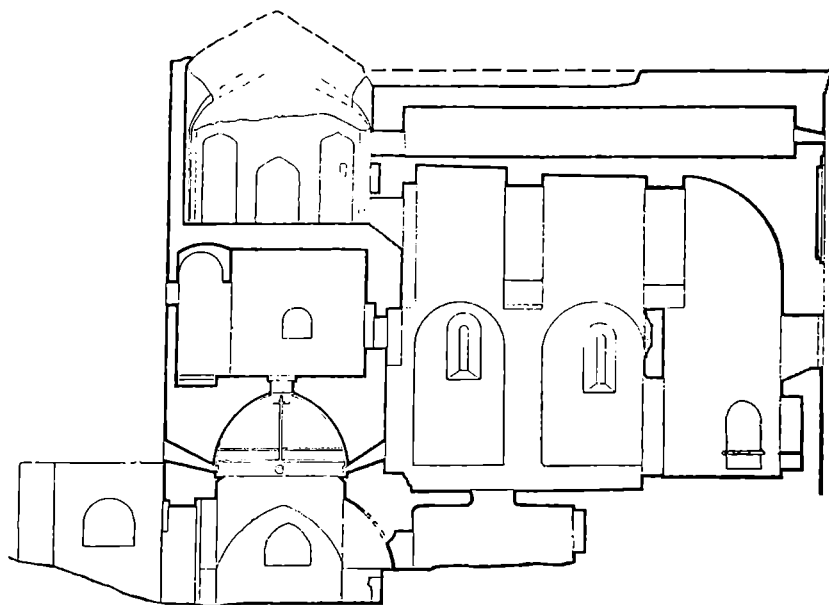
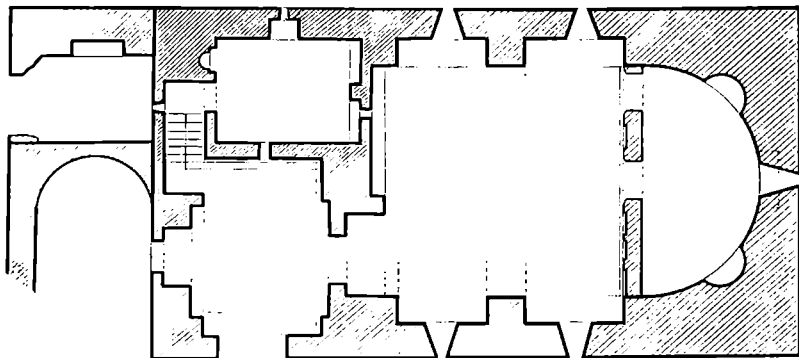
დამკვეთთა და ოსტატთა ურთიერთობაზე საუბრისას, უზოგადესად შეიძლება გავიზიაროთ პ. დიუ კოლომბეს დებულება დიდებული მშენებლობის მსვლელობაში დიდად არ ერეოდნენო²¹! იღონდაც მხოლოდღა მიახლოებით და – პირობითადაც: გაანია, „წარვეას“ რას დაეარქმევთ. მართლაც, სხვა კუთხით თუ შევხედავთ, გამოვა რომ სწორედაც ერეოდნენ, თავიდან და ბოლომდე. უკვე რაღაცის დაკვეთა („მსურს ამიშენო ტაძარი, ხასახლე, წისკიელი...“) ხომ შესწავლავა ოსტატის გ. წ. „შემოქმედებითი თავისუფლების“ და, ალბათ, არქიტექტორთათვის ის თუ არა საკუთარი ბინის მშენებლობა-გამართვისას ან ახლობლისთვის რისაზე თავისი ნებით მოფიქრებისას, არც როდის არსებულა და არც როდესმე იარსებებს. მაგრამ დაკვეთა ხომ ვერასდროს იქნებოდა ეგ „ხომ განუხაზღვრელი – ეკლესია დიდი ან პატარა, ხახლი ოთხ ან ორმოც-ოთახიანი. ორთავე ამა თუ იმ ადგილზე დასადგმელი იქნებოდა და შ. ნებისმიერი

„შეღვნილობა“ შენობისა – სადგომთა რაოდენობა-რაგვარობა, უთუოდ „არქიტექტურული დაეაღების“ ნაწილი უნდა ყოფილიყო.

მით უფრო ეთქმის ეს ისეთ შემთავრებებს ნაგებობისას ცხადია, მაგალითების მოყვანა საეკლესიო ხუროთმოძღვრებიდან მოგვიხდება, საეროს რაოდენობრივი ნაკლებობისა და ამ თვალთახედვით ნაკლები შესწავლილობის გამო, ან კომპლექსისას, რომელნიც მას შეიძლებოდა არც აქონოდა. თუნდაც ტაძრის მრავალ მომგებელს იგი თავის განსახეენებლად სურდა. ეინმე ერთი „საფლავად“ თვით ეკლესიას ისურვებდა²², სხვა დასაყრდელად მიუთითებდა ეგებურს – კარიბჭეს მიჯრილს (როგორც ეს ფიტარეთში)²³, ცალკე აგებულს (ცალწავიანი ეკლესია კრიპტაზე ზეგანის მონასტერში), ან ტაძარსვე მოშენებულს (მხარგრძელთა საძაფრე ახტალაში²⁴, დაეით VI ნარინისა გულათში²⁵, სევეტიცხოვლის კათედრალის სხვადასხვადროინდელი „სამარხოები“²⁶).

რასაკვირველია, უკვე სავსებით პიროვნულსა თუ პირად სურვილს ემყარება მთელი წყება წევნს ძველ ტაძართმშენებლობაში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, დღევანდელი თვალისთვის საკმარისად უცნაური სადგომებისა ეკლესიის „სხეულში“ ნართული საცხოვრებელი ოთახებისა. დღეს გამოვლენილთაგან უადრესი კარდანიხის საბაწმინდის მონასტრის უძველესი, თითქოს წმ. ნიკოლოზის სახელობის (ასე ამბობდნენ ადგილობრივი 1970-იან წლებში) ნახევრად-დანგრეული სამეკლესიოანი ბაზილიკაა. წრდილოეთი ნაგის თავზე აქ, მეორე ხართულად, გრძელი ოთახია, მთავარ, შუა სივრცეში სარკმლებით გამავალი. მომღვწეოც კახეთშია და ისიც სამეკლესიოანი ბაზილიკაში, იმ ზეგანის

მოპირდაპირე
მხარეს:
სურ. 48.
ფისხოვანი.
პართიონს
ხარკაწნელის
ეკლესია. გუმბა
და გრძელი კრილი
(დ. რეკლემოშელის
მისხედვით)

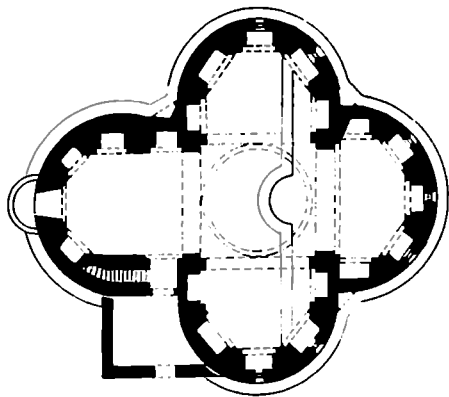

სურ. 49.
თბილისის ქაშუხეთის
იველი ეკლესია.
1880-იანი წლების
ფოტოსურათი

ეკლავშინდაში, ახლახანს რომ ვახსენეთ. შუა „ეკლესიაში“ დასაველით კედელს მიუღებელი, ერთგვარად ხიდისებრი მოცელობაა, ზევით სწორად, „ბაქანისებრ“ დასრულებული. მასზე კედლის ორთავე ბოლოსკენ გაწეული ორი კარი გამოდის – ეფრო სწორად, გამოდიოდა, ვინაიდან ეკვე დიდი ხანია წანგრეულია ტაძრის გარშემოსავლების ორსართულიანი დასაველითი მონაკვეთის ხართულშუა გადახურვა. როგორ (კამაროვნად? იქნებ ხის იატაკით?) იყო უკანასკნელი გამართული, თქმა ჭირს, ის კი უეჭველია, რომ ზევით, ნართექსისებრი სივრცის თავზე, საცხოვრებელი სათაყი იყო განლაგებული.

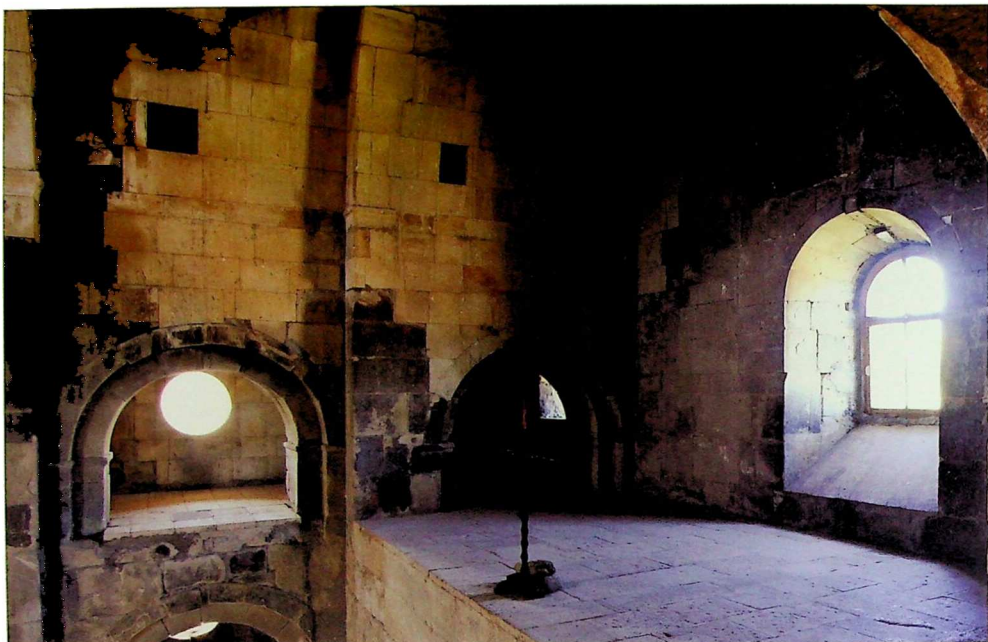
ამნაირადვე, ნართექსის ზევით არის მოწყობილი ოთახი ივალთოს მონასტრის მთავარ, ფერისცვალების გუმბათიან ტაძარშიც (IX ს., სურ. 47)²⁷ და ყინციისის წმ. ნიკოლოზის XIII საუკუნის დამდეგის გუმბათიანზე ტაძარში.

პირველში მეორე სართულის „ბინას“ დამატებითი „კარი“ დასაყვლეთი ბჭის მეორე სართულზეც აქვს და თვით ტაძართან მაკავშირებლად – მოხრდილი სარკმელი. ყინცვისში ზედა სადგომი სამნაწილიანია (შუა მაღალი და განიერი, გვერდითები – მომცრო და მოდაბლი), თითოეულს თავისი კარი აქვს, ძირითად სივრცეში მოსახეუდრად. აქაც, ზეგაანით, მთავარ სივრცეში საცხოვრებელს „აიუანი“ აქვს – ამჯერად არცთუ განიერი შევრილი, თაროს სახისა²¹⁸. შევდილია, მეტნაკლები ალბათობით, მოხლოდ ვეგარადით, ვინ იქნებოდა ამ სადგომთა ბინადარი – უნდა ვიფიქროთ, დაწინაურებული სასულიერო პირი, ეველზე მეტად მოსალოდნელია, მონასტერთა წინამძღვარი. ყინცვის რაც შეეხება, აქ, ეგებ, ტაძრის ქტიტორი, ჭეონდიდელ-მწიგნობართუხეცეხი ანტონი გლონისთავისძე „იღვა“ ხოლმე.

უფორ ზუსტად ვიცით ყუნქციური „მისამართი“ XVIII საუკუნის ორი ტაძრის ამნარჩევ სათავსებისა. პირველი მათგანი, საუკუნის პირველი ათეულისა, კახეთს, სოფელ ფისხოვანის ახლოს, ჩანს, ეკვე გადამდგარ-განმარტოებულმა ხარგაშნის ეპისკოპოსმა პართენოსმა ააგებინა (სერ. 48). ამ ცალნაიანი მოცულობის დასაყვლეთი მესამედი სამ სართულადაა აგებული. (თავიდან ის აღნეე აცდებოდა კიდევ საკუთრივ ტაძარს). მის სამხრეთსა და დასავლეთ კედლებში გატრილი კარებით ბრტყელი (ე. ჯობაძეს უყვარდა გამოთქმა – „ლაიმბაქისებრი“) გუმბათით დახურულ კარიბჭეში შევდივართ, რომელსაც შენობის სივანის მიახლოებით ნახევარი უჭირავს. ეს საქმეად „ჩვეულებრივი“ სადგომია, წვენთვის ნიშანდობლივი კი ჩრდილოეთი მონაკვეთია: აქ კიბეა მოწყობილი მეორე სართულზე ასასვლელად, რომლის იატაკი ეკლესიის ინტერიერისას მისი ხიმადლის, ასე, ერთი მესამედითაა აცილებული. მის ქვეშ კედლარტული სამლოცველოა, კერამიკული (!) გუმბათით დასრულებული (მისი ძირი, ასე, ეკლესიის საკურთხეულის აღნის სწორზეა) და, გადახურვის გარდა, მიწისქვეშ მოქცეული; მის პაწია აფხიდში მიცვალებულის შესასვენებელი ღიობია, აკლდამაში გამაყალი. მეორე სართულზე პატარა, მესამეზე კი მოხრდილი ოთახებია (ზედა კეთილმოწყობილია, ბუხრითა და საპირფარეშოთი) და ორივეგან სარკმლებია, ეკლესიაში გასახედად თუ ჩასახედად თუ არა, წარმოთქმულ-ნაგალობების მისაყურადებლად ხომ მაინც. დაეუმატოთ ამის ახლა ცალკე ვიწრო მოცულობად გამოყოფილი სხვენი და სამძალავეები კედლის კუთხეებში აფხიდის კონქს ზევით და ნათელი გახდება, რა ხირთულის, თითქმის რომ ახირებული რამ ატეირთებინა თავის ოსტატს (თუ, რასაკვირველია, თავად არ იყო „ხურთომილდვარი“, რასაც ველარასდროს გაეფიქრებთ) მღვდელმთავრობით გამოქანცულმა ბერმა. გალატოსთუხეცეხი მას ხერხიანი, გონებამახიელი შეხედა და დანაქისრებს თავი წარმარტებით გაარხა – გატხეფრითა და იატაკ-გადახურეთა დონეების „თამაშში“ ყველა სასურველი სადგომი მარტივ, არცთუ დიდ მოცულობაში „ნაბია“²¹⁹.

სერ. 50.
თბილისის ქაშვეისის
ძველი ეკლესია,
გუმბათი
(ი. სიმონისონის
მიხედვით)

სურ. 51.
წრომის ტაძარი.
კატრონიკისი

არანაკლებ ნეწი თუფლისთვისა და გონებისთვის მაინც, უცნაური რამ მოუთხოვია მშენებელთათვის ქვაშეუთის წმ. გიორგის გუმბათიანი (ხა-შაქუნა უძველესი აღარსებელი) ეკლესიის აგების მოწადინე გივი ამილახორს (სურ. 49, 50). ეს საიმედოდ გეგმარებითაც უწეულს ოთხაფხიდიანი, ტაძარი მომგებულს აშკარად უმაყებოდა – აკი მარმარილოს ფილაზე შემდეგი ამოატრეწინა: „სეუნი ამირ-ახორმან გოვმან, ძემან ანდუეაფარ ამირახორისაჲან და თანამეცხედრემან წყენმან ორბელის ძის ახულმან ბანგუამ, აღვაშენეთ ეკლესია ესე ღვაწლით შემოსილისა მთავარმოწამის გიორგისა ზღუდით, ბურჯით და სახლით. ვინც იხილვიდეთ, შენდობასა ბრძანებდეთ. აღვუო მეფობასა კეთილმსახურის გვირგვინოსანის თეიმურაზისსა და ძისა მისისა კეთილმსახურის მეფისა ირაკლისსა, ხოლო მამათმთავრობასა ანტონი დავითიანისა, განხორციულებსაგან სიტყვისა ღვთისასა წღნე (1753)“²⁰ ასეთ საზარხემო ტაძარს, ფოტოს თუ შევხედავთ, აქვს უცნაურად ბრტყელი, თითქოს უქანობო სახურავები და აფხილგბის სარკმელთა ასწვრივ, უწმინდესი კალისტრატე კათალიკოსის (ცინცაძის) სიტყვისამებრ, ვინც ნეწდა საბუღნიეროდ, ეს ეკლესია დაწვრილებით აღწერა, „პატარა-პატარა ჭუჭრუკანები, ზოგი სარკმლის მსგავსი და ზოგი ოთხსწორკუთხიანები, საიდანაც, განაგრძობს იგი, „ხინათელე შედიოდა გუმბათის ყელის ძირისა და გარე კედლებშუა (აშკარად აფხილგბის კონქების თაყუდ, დ. თ.) დატოვებულ ცარიელ ადგილში, გვირგვინაღურაში. ეს გაღურვა იმდენად მაღალი იყო, რომ კაცი თავისუფლად გაიეღლიდა; ცხადია, ტაძრის კედლები გარედან მისთვის იყო ისე უშნოდ ამაღლებული,

რომ გაღებულა საკმისოდ მაღალი ყოფილიყო. ამ (გარბილ ადგილის (რომელიც გარს უყლიდა გუმბათის ეკლესიას) და ქუჩურუბანების დანიშნულება ის იყო, რომ ამინათობის დროს ტაძარს ციხე-კოშკის მაგიერობა გაეწია, ხოლო მშენებლობის დროს შეეფარებინა უბნად დარჩენილი მოქალაქეები...²¹ უკანაურთა, მაგრამ, როგორც ჩანს, XVIII საუკუნის ერთ-ერთ ექვლასე თვალახისინ პოლიტიკოსსა და მხედართმთავარს და არცთუ მხოლოდ საქართველოში, მოქალაქეებში. ნაკლებად ნიჭიერი არქიტექტორი რგები, ვიდრე მღვდელმთავარს, რომლის გვარიც კი მოუგებელი გამსდარა, მაგრამ თავად ამოცანის თუ უმცაღლითობა არა, იმეითობა მისიც, ნათელი უნდა იყოს.

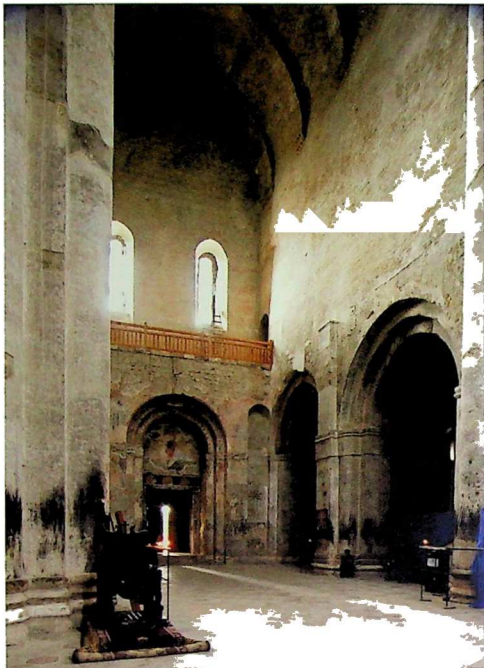

კიდევ ერთი „არახავალდებულო“ ელემენტი, რომლის გამოსენა დამკვეთის ნებაზე ჰქონდა პატრონიკენია. პირველად ეკლესიის „სედა ხართელის“ ეს ფორმა ზემონახსენებ კარდინალის წმ. ნიკოლოზის ტაძარშივე გვაქვს ის თავისებური, უკარგო ნართექსის თავზე იყო და, როგორც ჩანს, შეაპყლესიასთან საერთო კამარა აქონდა და მისგან არც რამენაირად გაყოფილი ყოფილა²².

ამდგავარადეკა მოწყობილი პატრონიკენი – უფრო სუსტად, მათი შეა მონაკვეთი VII საუკუნის წოდების გუმბათიან ტაძარშიც (სურ. 51), როგორც ცნობილია, მთორ ხართელი აქ დასაველთ მკლავს შემოუყვება – გვერდითი ნაწილები „ნაწერილი ჯვრის“ ხახის სიერცის დასაველთი კეთის კომპარტიმენტთა აწერიე მდებარეობს, შენა კი – ნართექსეა გადაყვანილი, უკანახკნელი სრულიად გადახსნილია მკლავისკენ და ერწყმის კიდევ; მას გვერდითი მონაკეთები თინაე უფრო „გამოჯნულია“ მკლავისგან ორ-ორი თალით, თუმცა კი მათი ხივანის წყალობით, ეს „გატისეკრა“ ფორმალური თუა²³.

სულ სხვაგვარია მომდევნო საუკუნეების პატრონიკენი ისინი როგორც წესი, თაღოვანი დიბებითაა მოდიბილი; თუმცა, IX საუკუნიდან ვიდრე XI საუკუნის დამდეგამდე შეგაინსგარი „ხილისა“ თუ „ფიცარნავისკბრი“ თაღებზე გადაყვანილი (ეაშლობისა და საყარის მიბინების ცალნავიან ეკლესიებში, ოთხთა ეკლესიასა და პარხალის ბაზილიკებში – X ს.) თუ ხის „აივებოდ“ გადმოკიდებული (ლიკანის მონასტრის სამკლესიბიანი ბაზილიკა – IX ს., სურ. 52, „სამერცხლეს“ კლდეში ნაყაფი ტრიკიპი – X ს., ენი-რბათის გუმბათიანი ეკლესია – X-XI სს., უფრო გვიან ერთაწინდის XIII ს-ის გუმბათიანი ეკლესია) პატრონიკენიც გვხვდება²⁴. ამგვარადეკ ხიდ-პლატფორმის ხახის პატრონიკენი ოშქშიც ყოფილა, მაგრამ აქ დასაველთ მკლავს ორხართულიანი წრფილოეთი მინაშენიც მიუყვება, მკლავისკენა სარკმლებით მთორე ხართულსე, თუკი ეს – ახე ფიქრბენ ე-თაფიშეილი და ე-ჯობაჟე – მართლაც ხაქალდებო „აინეკეიონია“ მაშინ ისიც პატრონიკენს უნდა მიუთუვალთ²⁵.

სურ. 52.
ლიკანის მონასტრის
ეკლესია,
ისი პატრონიკენი
კონსილუბი

სურ. 53.
ხევიცხელის
ტაძარი.
პატრონიკენი

სურ. 54.
აღავერდის ტაძარი.
პატრონიკენი

პატრონიკენი ამ ხანაშიც უფრო ხშირად დასახელებით მკლავის მომოხაწეულ ლავგება, თუმცა არის მათი სხვაგვარად დაგეგმარების ნიმუშებიც, ასეა ვანაძიანის ეკლესიის IX საუკუნის ტაძარში, რომლის შუა, გუმბათოვანი ნაწილი, როგორც ვიცით, „Kuppelhalle“-ს ხეროთმოდერულ სახეს იძლევა. მეორე ხართული სამხრეთი გარშემოსაველელის თაუშუა ამოუქანილი, ხოლო „ხაკეთრე“ პატრონიკენი, მათი ნაოსნ გაიყოფ-მართებული სამთადელებით-ურთ აქ სწორედაც ჯერის სამსავე სწორკუთხა მკლავის პირსუა. მსგავს ვითარებას ვხედავთ 960-იანი წლების მოქვის კათედრალში: იქაც ინტერიერს (ოღონდ „ნაწერილი ჯერის“ გვემისას) სამხრეთ სადგომები დასახელებით ნართექსი, სამხრეთ-მრდილოეთით სამლოცველოები – შემოსდევს, რომელთა კარები პირველ ხართულსე ღიობების მწკრივს წარმოქმნის; მის ასწრე კი მეორე ხართულსე მდებარე პატრონიკენის ღიობები – მათ შორის მკლავთა შემომწერ კედლებსეც: უფრო წვეულებრივი კი, როგორც ითქვა, პატრონიკეთა დასახელებით მკლავისთვის „შემოლაგება“ ასე ყოფილა თუ არის კუპედლოს 964 წლისა და ქუთაისის 1003 წლის, ბიკინტის X-XI საუკუნეთა მოხნის, მცხეთის სვეტიცხოვლის (სურ. 53) 1010-1029 წლების სამღვდელმთავრო ტაძრებში (ეკლესიან სამხრეთი), აღავერდის XI საუკუნის პირველი მესამედის კათედრალში (სურ. 54) და გელათის 1106 წლის მთავარ ეკლესიაში (გრძივი კედლების გაყოლებასე). მხოლოდ დასახელებთ ბოლოში, ნართექსსე დაშუ-ნებით გვაქვს პატრონიკენი VIII-IX საუკუნეების ამბარას სამეკლესიან

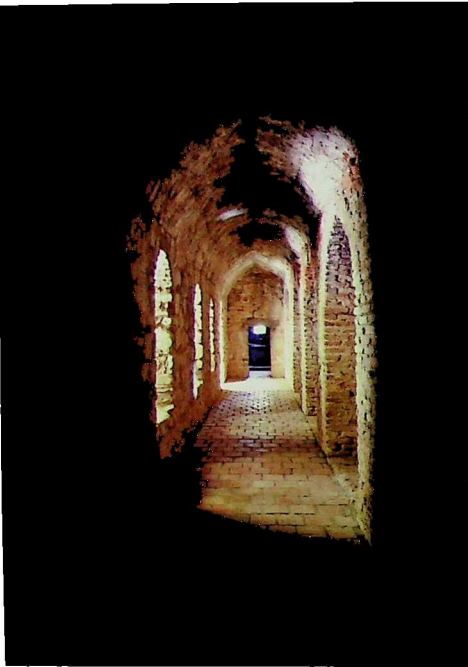
ბაზილიკასა და ამავე ეპოქის წირქოლის ღმრთისმშობლის ტაძარში, სადაც ხივრცე ურ-სართულიანი ორთაღედით ორადღა გავოყოფილი. პატრონიკენი დასავლეთი ნაწილის ზედა დონეზე მდებარეობს ღიხნეს ტაძარში. XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როგორც გამოჩეკეულია, პატრონიკენი „გადმონაშთურ“ ფორმად თუ გამოხედება. 1172 წლის იკოროთის მთავარანგელოზთა ეკლესიასა თუ საფარაში (XIII ს-ის მეორე ნახევარი) ბნელი, თითქმის რომ მიუღვამელი, ცუდად განათებული ზედა სამხრეთ- და ჩრდილო-დასავლეთი საღვამე-ბი, წუღრულაშენის (1210-იანი წლები) განიე მკლავებში „ჩადგმული“ „ხიდები“ თუ მხო-ლოდღა დასავლეთი მკლავის აქეთ-იქით ორ-სართულიან თაღედაღდა ქცეული „უიარაყო“ ხივრცეები ზარსმასა, ჭულესა და ბეღიაში ყველგან საფუძველში უდანიშნულებო, ვერ-გამოსაყენები კომპარტიმენტებია. და მაინც, მათ მოსაწყობად დამკვეთთა მოწადინება თუ არა, მათი თანხმობა ხომ მაინც თქნებოდა საჭირო.

თუ ადრე განხილული სამეოფეულ-საც-ხოვრებელი ოთახების ფუნქცია დიდად თავ-სატეხი არაა და ძნელად მისახვედრი მათი მოწყობის შინაგანი მუხტიღაა, ამასვე ვერ ვიტყვით პატრონიკენის შესახებ. სრულებით ნათელია, რომ სამონასტრო ეკლესიის, საეპისკოპოსო თუ საკათალიკოსო საეღრის, საეარაუღლო – სამრეველო ეკლესიის (წირქოლი, ერთაწმინდა) შიგნით მეორე სართულის გამოყენება ერთნაირი ვერც იქნებოდა²⁶. შეიძლება ყველაზე „იდუმალში“ წრომის ტაძარი, სადაც პატრონიკენს კიდევ რაღაც საღვამი ახ-ლავეს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში. დიდი ხნის განმავლობაში არ იმყოფა – თუმც, ალბათ, გამოუთქმელად თავის ჯერს ელოდა კითხვა, – რამ განაპირობა ამგვარი ნაგებობის ასშენება იქ, სადაც არც დედაქალაქია, არც სამღვდულ-მთავრო კათედრა, არც დიდი რამ საეანე. 1980-იან წლებში ეს „გამოცანა“ თავისით გადაიჭრა – გვიანი, XVIII საუკუნის ნაწერთა და ხალხური გადმო-ცემით ცნობილი ამბავი, რომ წრომია წმ. რაჟდენ პირველმოწამის მარტეო-ვლობის ადგილი და მისი პირველგანსახელებელი, ადრე შუა საუკუნეების მომლოცველთა მისდამი სავედრებელი დადასტურდა. ახლა ნათელია, რომ ეს შემორჩენილი ნაგებობაა, რომელიც ინახავს – ან ინახავდა, – წმ. რაჟდენის ნაწილს. ეს გვაგებობს ხეროთმოდერების ხარისხსა და მის, ასე უთქვათ, „შინაგანი მასშტაბურობას“ მაგრამ ირკვევა აქედან, ეინ და რატომ იდგა ტაძრის პატრონიკენზე ან, ვთქვათ, როგორ ხდებოდა იქ მღვამთა ზიარება? ამუამად ძნელი წარმოსადგენიც კია, როგორ მიუღდგეთ ამნაირ საკითხებს, მეტიც, რაგვარი წყაროები უნდა ვეძიოთ მათ გადასაწყვეტად.

თუმცა ჩვენში ამასე კიდევ უფრო ძნელად „ამოსაკითხი“ და მასში ჩადუ-ბული (ალბათ, მაინც დამკვეთისმიერი) სავესებო ინდივიდუალური ფუნქციის

ხერ. 55.
საეარის მონასტრის
წმ. საბას ეკლესია,
პატრონიკენი

სურ. 56.
გურჯაანის
ქველაწმინდა.
პატრიარქატის
სამსრუთი დერეფანი

სურ. 57
გურჯაანის
ქველაწმინდა.
პატრიარქატის შუა
ნაწილი

მხრივ ბევრად გაუგებარი ნაგებობაც მოიპოვება. ვეჯლისხმობთ გურჯაანის ქველაწმინდის ორგუმბათიან ტაძარს, სადაც აგრეთვე მეორე ხართულის დაგეგმარებაა „ხაიდეშლო“ (სურ. 56, 57). გ. სუბინაშვილმა მრავალი წლის წინ აწერა, რომ ქვედა ხართულის „ჩეკელდებიო“ ბაზილიკურ გეგმაზე „ხედლები“ არის მეორეს „სამეკლესიანი“ სქემა: „შუა ნაგი ამ დონეზე გვერდებიდან ერეკლდებით მოიფარგლება, რომელთა მიღმა დახაღლეთიდან აღმოსავლეთ ბოლოებში მთაფსეხელი სამლოცველოებისკენ გრძელი დერეფნებია გადაჭიმული. დახაღლეთი შემაერთებელი, ნართექსზე გადაყვანილი ბაქანი – ესეც ქველამ ვიცით, სამხართულიანი, ძალზე შთამბეჭდავი თაღებით გადის შუა სიერცეში და საკურთხევის მოპირდაპირედ ძლიერ, ზემოქმედების მხრივ თითქმის მის თანაბარ მახვილს წარმოქმნის“²⁷ ცალკე აღებული ზედა სამლოცველოების თაობაზე შეგვეძლებოდა გვეთქვა, რომ მონასტრის ძიობას რატომღაც – მაგალითად, მათ ხელთ არსებული რელიქვიების გამო – დამატებითი ტრაპეზები დასჭირდაო. უფრო ძნელი სათქმელია, ვინ შეიძლებოდა ეოფილიყო ბერთა კრებულში, თუ მის სიახლოვეს ისეთი, ვისაც ეგზომ ზეიმურ-ხაღდესასწაულო, ამ ზომით გამოძარცვ-გამომსენი დახაღლომ აღვილი უნდა ჰქონებოდა. მაგრამ როდესაც ამას სამხრეთი დერეფნის სამხრეთი კედლის დიდორნი თაღებით გახსნასა და მის წინ დანგრეული სამხრეთი კარიბჭის გადაშლურავი ბანის (ტაძრის მთავარი შესასვლელის თავსართისა და თაღდის შორის სხვა ვერაფერი მთაფსედებოდა) არსებობას დავემატებთ, მართლაც

თავსატყვის პირისპირ დავედგებით. ამ თაღვდის ერთადერთი დანიშნულება მის ღიაღებში ეიხიმე გამონეზა, გადმოღვომა შეიძლება იყო: ეილაღის, ეინც, შესაძლოა, გარეთ გასვლასაც იხებებს. ეის ეკეთენის ასეთი პარტივი? ეინ და ეის წარუდგებოდა ამ ეიწრო, მომცრო ხეობაში, სადაც არც ქალაქია, არც ქვემოყნები, ეერც ხალხმრავლობა იქნებოდა იდეხმე? ნეენი ცოდნა ისტორიისა ეერაყერს გვთავაზობს ხელმისაჭიდს ამ კითხეებზე პასუხის გასაცემად და ნამდვილი ინტერპრეტირების შეუძლებლობა მიუღი სისრულით წარმოგვიჩენს თავისებურებას დაკვეთისა, რომელიც იდეხლაც გერჯაანელ ხუროთმოძღვარს მიუღია.

შეიძლება მოგვიგონ, რომ ფენქციური წინასწარგანასხლერელობა არქიტექტურისთვის იმდენად ბუნებრივი რამაა, რომ მასზე შეყოვნება არც ღირდა. შეგვიძლია თუ არა სადმე ამოვიცნოთ ქტიტორის მხატვრულ-ესთეტიკური, არა მხოლოდ „რა“-ზე, არამედ „როგორ“-ზეც მიმართული მომთხოვნელობა? ბეერი რამ, რასაც ნეენს ტაძრებზე ეაკვირდებით – მაგალითად, რომელიმე კომპოზიციის, დეტალის, რომელიმე მხატვრული იდეის გამოყენება – იქნებ ქტიტორის მითითებით, გინდაც დაუინებოთ იქის გამოსწვევი²⁹, ნეენ კი ამას ეერც კი მიესჯებოთ და თუ რაღაც სასწაულად ეიგერნათ კიდეც, აბა, რა გზით უნდა ვაქციოთ ნეენი ინტეიცის ნაკარნახევი თეგინდ დასაბუთებულ ვარაუდად? როგორ გავარნიოთ მოთხოვლი ხელოყანის შეთავაზებულისგან, მით უფრო, რომ ჭეშმარიტ შემოქმედებას ძალუკის ყოველივე გარეგნულ-ეცხო გარდასახოს და გადაადგუდოს.

თუმცა გვაქვს ორი-სამი შემთხვევა, სადაც მითითებული ნიმუშის, ანდა ესთეტიკური შესლუდვის ამოცნობა ხერხდება. ერთი მათგანი, რასაკვირველია, 761-779 წლების სამშეილდის ხიონია³⁰ (ხერ. 58). საესებოთ ეუტყველია, რომ მის მშენებელთათვის მისაბაბი წრომის ტაძარია. ამას ამბობს მისი გვეგმარება, მის აღმოსავლეთ ფახადზე ამოღებული სამკეთხა ნიშები მათში „შეღმეული“ შეწყვილებული ხეებებით თუ ღიობების თავსართებით მორთვის პრინციპი, მისი საიმდროოდ უმაგალითო შესრულების ხარისხი – ეს ყოველივე წინავე ხანისკენ მიტყევას, უფრო მეტიც, მას მინერებას გეინენებს. მერე და რა? რა ეიცოთ, რომ ეს „კონსერვატიზმი“ თუ „რეტროსპექტივიზმი“ ოსტატისგან არ მოდის (ის, სხვათა შორის, ეყვედა შემთხვევაში შეიძლება კონსერვატორი იყოს – დამკვეთი ხომ ეძებს კიდეც თანხისთვის მოსაწონსა და სახერეულს), რომ ხელოყანის კი არა, ეისიმე ხეების (ან სხვების) თვალთახედვითაა შეპირბულებული? ამას ფრიად დაზიანებულ-დანაკუწებულთა და, მაინც, უადრესად საყურადღებო წარწერა მიეცხედარებს. აქ იკითხება: „ქ. აღეშენა შეწეენითა ქრისტესითა კაცთმოყვარებითა, საყოფელი ესე წმიდისა ღმრთისმშობლისა, სალოცველად... ქრისტე შეწყალენ... ნათესაეთ პიტიახშნი. წელსა კ მეფობისა კონსტანტინესა დაიდვა საიმრეველი ქვლითა მათითა... იქყო ამის სტოეისა შენება. ვარაზ-ბაკურ შეისუენა. და მისა უკუანის... თოვანე იწრ აყდის. აესრულა იგიცა... იქმნა სრულად აღშენება წმიდისა ამის ეკლესიისა... და სტოვთა. და წელსა გ ღეონ მეფისა, დღესა ენკენიასა, ეო სატფურება ე დღე დიდითა კრებითა, განშეენებალ...“³⁰.

წარწერის სრულად დასაყისებლად უნდა გავითვალისწინოთ, რომ იგი VIII საუკუნეში შეადგინეს, ნეენში არაბების უმწვერვალესი სიძლიერის ეამხ; რომ „პიტიახშის“ წოდება საიმდროოდ კარგა ხნის გადავარდნილია; რომ კონსტანტინე და ღეონ ბიზანტიის იმპერატორები ყოყილან. ეს უკანასკნელი, წელთაღრიცხვის „ბერძენთა“ ხელმწიფების სეობით ნეენება, არაბთა

სურ. 58.
სამშუგლის სიონი

ამირას სამეოფელიდან, თბილისისგან 60-65 კმ-ში აშენებულ მოსრდილ – ე. ი. გარდუეყვად ეთნიკურად შეგრელებულ მაინც, – ქალაქში უკვე ერთგარი გამოწვევაა, არად წაგდება იმათი, ვისაც მაშინ ქვეყანა დამორჩილებულ-დაქვემდებარებული აქონდა⁵¹. ამ „პოლიტიკური ორიენტაციის“ გაცხადებას პიტიახშთაგან წამომავლობის ხსენებაც ერთვის – ანუ ქვეყნის არაბებამდელ, ძველ თაყაყებთან მონათესაობაზე, მის ძალით, ე. ი. კი „ამის ჟამის“ მეუფეთაგან დამოუკიდებელ კანონიერება-ლეგიტიმურობაზეც. ეოველივე ამის გათვალისწინებით, ნათელი ეყინება ტაძრის „არქიტექტურული ენის“, მისი იერის ახლაც – მით უმეტეს მაშინ, – იოლად ამოსაცნობ მგუანებას არაბებამდელე ტაძართმშენებლობასთან – იგი წარმოგვიდგება გაცხადებად ნაშეოსთან გაუწვევრელი კავშირისა იქნებ კიდევ წარსულის თანადროულობისა... მით უფრო საგულისხმოა, რომ ნაწილთა თანაფარდობასა და მომრავლებაში (აღმოსავლეთ ნაწილი ახლა სამი კი არა, ხუთი განკვეთისაგან შედგება, მათ შორის გარედან ორი კი არა, ოთხი ნიშაა და ა. შ.), მოხართათა დამუშავებაში (სურ. 59) ამკარავდება სხეანაირი, მანამდე არარსებული მხატვრული გემოვნება, წვეულის რომ მსკეალავს და, მხატვრული თვალსაზრისით, განსასვლერავს მის შემოქმედებით რაობა-რავერობას. ასე რომ, გამოკვეთილი ცნობიერი მიზანსწრაფვისა და ამოცანისა, შეიძლება ითქვას, „მსა“ ფორმის მიდევნებისა(ც კი, ოხტა-ხელოვნის შემოქმედებითი პიროვნება ცხადლივ ღინ იცის, ეგებ უფრო სრულადაც) თვალსაწიოვდება.

მეორე მაგალითი სამშვილდის მსგავსად, ჩვენს მეცნიერებაში კარგად ცნობილი, – 1152 წლის თიღვის წმ. ჯვრის ტაძრია⁵². ის შეგვიძლია დავუკვათ, რადგან ის დამკვეთისმიერად „მინდიოდელისებელი“ დაგეგმარების სინებულ ნიმუშადაც გამოგვედგება და სამხსრუო თაღულიანი პატრიონიკისაც, როგორც ვიცით, ეს „ჩაწერილი ჯვრის“ ტიპის ორბურჯიანი, ნართექსიანი ეკლესიაა პატრიონიკით დასაყვანი მკლავის ირგვლივ. დღეს ტაძრის შეხედულის ერთი უთუო „შეუხადამბა“ ხვდება თუალს – ჩრდილოეთ მხარეს მიწიდან ზევით, პატრიონიკის დონეზე გატრილი მდიდრულად მომარნოებული კარი, თან კიდევ საკტიტორო წარწერით მის თავზე. „გამოცანა“ მარტივია – ოდესღაც კიდევ უფრო ჩრდილოეთით ორხართულიანი სახსლე მდგარა (მისმა ნაშთებმა XIX საუკუნემდეც მთაგანა), სადაც შარკანის შემონახულებულ დედოფალს, დაეით IV აღმაშენებლის ასულს, თამარს აქონდა ბინა. მეორე ხართულიდან პატრიონიკის შესახედელისკენ სიდი იყო გადებული, სადაც, ეტყობა, დედოფალყოფილი იდგა ხოლმე. ცნობილია ისიც, რომ შიდა სიერცის პროპორციული შეფარდებებით და, ნიშანდობლივ, პატრიონიკითა თაღებისა და დასაყვანი მკლავის მომსახდერელი თაღების მოსახელობათა, ასევე შექმრდილის თანაფარდობით თიღვის ტაძრის ინტერიერი თუ ეველა სხვაზე მეტად არა, ერთი ეველაზე გამომსახელებადგანა დაეით IV აღმაშენებლის მომდევნო (ვიდრე გიორგი IV დაშას ზეობამდე) ხანის ტაძართა შორის, თანაც თუ ის სხვათაგან გამორჩეულია, ეს, ახე ეთქვით, ერთგვაროვანია

სურ. 59.
სამშვილდის ხორი.
ხარკელის თაუხართი
აღმოსაყვანი
უახსლე

შორის აღმატებულებაა. გარეგანი სახე კი თამარ დედოფლისეული ეკლესიისა სწორედაც ატიპიურია. X-XIII საუკუნეების „დიდ“ არქიტექტურას განეეულ მხერას ის „განძარცულ“-„გაშიშვლებულად“ ეწევენა და თავისი დროის კვალობაზე მოურთველად შეიძლება წაითვალოს. ხუროთმოძღვრული, კერძოდ, ჩუქურთმოვანი სამკაული აქ არის, მაღალხარისხოვანიც, მაგრამ ისე მომჭირნედ და ისე უნეულოდ განაწილებული (ყველა სხვაზე მორთული მეორე ხართლის ჩრდილოეთი კარია, ყველაზე სადად – საკურთხეულის სამხრეთი სარკმელი და სულ უმკობი – გუმბათის ყელი), თუ მაშინ მიღებული კომპონირების წესებისა, თუ მაღალ-დაბლის და ქვეყნის მხარეთა იერარქიის ამობრუნებით, რომ ნება-უნებურად რაღაც განაზრახი უნდა ივარაუდოთ. ეს ა-დეკორატივიზმი როგორც მოთხოვნა და თვალთახედვა მით უფრო სარწმუნო ხდება გელათის მთავარი ტაძრის გახსენებისას, სადაც უბრწყინაღესი მენუქურთმეების პატრონ (ამის მოწმობაა საკურთხეულის აფსიდის გირჩი და საღიაკენის სამხრეთი სარკმელი) დამკვეთსა და ხუროთმოძღვარს ასევე არ უსურეებით ჩუქურთმის იმგვარად გამოყენება, როგორც ამას X-XI საუკუნეების მიჯნიდან „ყველა“ აკეთებდა²³. ძნელია იმის დაჯერება, თითქოს მსგავსი მხატვრული მოვლენები შემთხვევით უკავშირდება მამა-შვილის თაოსნობას – რომც სხვა არაფერი გეცოდნოდა, ორივე ერთი საწყისის, აზრის ერთიადიმავე მიმართულების, ერთიადიმავე გუნება-განწყობილების ნაყოფად უნდა გვევარაუდებინა. ჩვენ კი ხელთ გვაქვს დავით აღმაშენებლის თხზულებანი (ორი ანდერძი და „გალოხანი სინანულიანი“) და თიღვის წარწერა – სინამდელიეში წმ. ჯვრისადმი მიძღვნილი ლექსი. საესებით შესაძლებელია უკანასკნელი თავად თამარ დედოფლის გამოთქმული იყოს – მგოსანი მამისა და ძმის გვერდით არაფერი დაუჯერებელია, ასულს ბაგრატიონთა გვარისა, რომელსაც მერვეც არაერთი მეღეკსე და პოეტი ჰყოლია, კალამი თვითონაც ეცადა. და თუ არა, ის დაახლოებული პირისა იქნება, ვისაც დაქორციელებული მეფისწულის სულისკეთება უნდა გადმოეცა. იგი კი ძალიან ჰგავს მამისას – ესაა „ღვთის შიში“ უმაღლესი გაგებით, საკუთარი არასრულყოფილების მძაფრი განცდა, შერწყმული ეგზომსეე სასოებას და უსუნაესი მსაჯულის პირისპირ წარდგომის მოლოდინს. ამგვარ ხედვას კი²⁴ ბუნებრივად ეთვისება და ეუღლება კიდევც ასკეტურობის მოთხოვნილება – დავით მეფესაც ხომ სურდა ბერად შედგომა, და მისმა ასულმა ამგვარივე სურვილი აისრულა კიდევც. ასე რომ, მათ მიერ მოწვეულ ოსტატებს ისინი, როგორც ჩანს, მსგავს რასმე ავალბედნენ – რაც შეიძლება მეტ სისადავეს, იქნებ სიმკაცრესაც კი. აი, ხელოვანი მათ სხვადასხვანაირი შეხედათ – ხალვათი სიერცის მომცველ მოცულობას ტაძრისას გელათელი ხუროთმოძღვარი პლას-ტიკურ მასასავით „ძერწავს“ და, ამიტომ, გარე იერი ეკლესიისა ფორმის სისახის, მრავალფეროვნების შთაბეჭდილებას ახდენს. თიღვის მშენებელი დინამიკით აღსავსე ინტერიერს აგებს, გარე მასები კი, კარგად შეწონილი, მას, ჩვეულებრივების გამოუყენებლად, იმგვარადვე გამოიმხატველი ვერ გამოუვიდა.

ამდენად, ჩვენს ხელთ არსებული ფრიად ნაკლები მონაცემებით, მომგებულსა და ოსტატ-ხუროთმოძღვარს შორის ურთიერთობა, ასე ვთქვათ, „ნორმა-ლური“ ჩანს. მასალა გვიწევენებს საკმაო პარტიციპაციას გაწაფული მშენებლის (კოდან-გამოცდილებისადმი. შემოქმედებითი მოღვაწეობის მომხრეების „წარდა“, რასაც ვაკვირებით, „დიალოგური“ ბუნებისაა და არ სჯდება იმ სასულერებს, რაც დამკვეთ-შემსრულებლის ნებისმიერი თანამშრომლობისას არის მოსალოდნელი.

თავი III

მშენებელთა გამოსახულებები შუა საუკუნეების საქართველოში

მშენებლებს – ხუროთმოძღვრებს თუ რიგით ოსტატებს – უძველესი დროიდან გამოსახავენ. უადრესი შემორჩენილი მაგალითები – ეგვიპტელი ხუროთმოძღვრების იმპოტეპისა და პემიუნის ქანდაკებები – ძვ. წ. XXVII-XXVI საუკუნეებს განეკუთვნება.

მშენებელთა ფიგურები საკმაოდ ხშირად არიან წარმოდგენილი შუა საუკუნეების ხელოვნებაშიც. მათი უმეტესობა ხელნაწერთა ილუსტრაციებზე მოდის, გაცილებით ნაკლები – კედლის მხატვრობაზე. დასავლეთ ევროპაში რომანული ხანიდან ჩნდება ასევე მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებებიც, რომლებიც აღმოსავლეთ საქრისტიანოში საქართველოს გარდა არსად გვხვდება. მშენებლებს არ აქანდაკებდნენ არა მხოლოდ ბიზანტიის იმპერიაში, რომლის ხელოვნებაც საერთოდ არ სწავლობდა ფიგურულ რელიეფებს ეკლესიის კედლებზე, არამედ არსებითად არც სომხეთში, სადაც ქვის ხუროთმოძღვრებას მრავალსაუკუნოვანი უწყვეტი ტრადიცია აქონდა და ქვისმქანდაკებლობა ფართოდ იყო ფესვგადგმული (თითო-ორილა სომხური ნიმუშის შესახებ იხ. ქვემოთ).

საქართველოში ამ მხრივ თავისებური სურათი გვაქვს – ხელოვნების ის დარგი, რომელშიც მშენებელთა გამოსახვის ტრადიცია განვითარდა, სწორედ ქანდაკება იყო. ქართული წიგნის მინიატურა ასეთ გამოსახულებებს საერთოდ არ იცნობს, ხოლო კედლის მხატვრობაშ სულ ერთი ნიმუში შემოგვინახა.

მშენებელთა გამოსახულებები შუა საუკუნეების ქართულ ქანდაკებაში ყველაზე „არაფორმალურია“, მათი დადგენილი იკონოგრაფია არ არსებობს. ისინი, როგორც ჩანს, – შესაძლოა ზოგი გამონაკლისის გარდა – იქნებოდნენ არა დამკვეთის სურვილით, არამედ თავად მშენებელთა ინიციატივით. თუმცა, XI საუკუნემდე მაინც მათი უმეტესობა ქანდაკების კვეთაში საგანგებოდ დახელოვნებული ოსტატების მიერ უნდა იყოს შესრულებული. XII საუკუნიდან მშენებელთა გამოსახულებები უფრო სქემატური და პრიმიტიული ხდება. როგორც ჩანს, ქანდაკების ხელოვნების ზოგადი დაქვეითების კეალდაკადა, მკვეთრად

სურ. 60.
მცხეთის ჯვარი.
რელიეფი გუმბათის
სამხრეთ წახნაგზე

იკლო პროფესიონალ მოქანდაკეთა რიცხვმა. მათი როლი ახლა წეკურთმის მეკეთავეებმა ან, რიგ შემთხვევაში, სულაც წვეულებრივმა ხურობებმა იტვირთეს.

ხუროთმოძღვრის უადრეს გამოსახულებად საქართველოში ითვლება რელიეფი (სურ. 60) მცხეთის ჯვრის ტაძრის (586-607 წლები) გუმბათის სამხრეთ წახნაგზე (სავარაუდოა, რომ თავდაპირველად ის გუმბათის სარკმლის თავზე უნდა ყოფილიყო და X საუკუნის შეკეთების შემდეგ მცირეოდენი შეიცვალა მდებარეობა)²⁵⁵. ის ასახავს მეხლმოყრილ საერო პირს კვლრების ნიშნად წინაგაწდილი ხელებით. მისი ნაცბულობა უფრო სადაა, ვიდრე ამავე ტაძრის სხვა რელიეფებში წარმოდგენილი დიდებულებისა. მიუხედავად იმისა, რომ არაფერი მიანიშნებს მის ხელობაზე, გ. წებინაშვილმა იგი ხუროთმოძღვრად მიიხსია²⁵⁶.

მშენებელთა გამოსახულებები ქართულ ეკლესიებზე მეტწილად IX საუკუნის შემდეგ გვხვდება. ერთ-ერთი ადრეული მაგალითი შემოინახა რუისის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე (სურ. 61). აქ სარკმლის თალის აქეთ-იქით წარ-

მოდგენილია ორი მშენებელი ოსტატი. ერთ მათგანს მარჯვენა ხელში უტირავს წალკატი (?), მარცხენაში კეის პატარა ბლოკი; მეორეს მარჯვენა ხელში უტირავს წერაქვი (უფრო გრძელტარბიანი, ვიდრე წინა პერსონაჟის ინსტრუმენტი), მარცხენაში – გონი (ჩანს სწორი ტარის დასაწყისი). რელიეფი ტაძრის ადრეულ ფენას მიეკუთვნება და IX საუკუნით უნდა დათარიღდეს²⁵⁷.

ადრეულ ნიმუშებს შორის უნდა ვახსენოთ ზარზმის მონასტრის მეორე ეკლესიაც. ამ შენობას წვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ ბაიილი ზარზმელის თხზულების წყალობით ვიცით, რომ მის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლის სემით, წადგმული იყო მონასტრის წინამძღვრის მიქაელისა და ორი მშენებელი ოსტატის – ანონიმი სეფათელი გალატოსისა და შუარტყელელის რელიეფური გამოსახულებები („გამოსხატეს თვთ მიქაელისა ორთა მათ თანა გალატოსთა სედა სარკემელსა აღმოსავლეთისასა“) ²⁵⁸.

X საუკუნეს განეკუთვნება რელიეფი ოსტატის გამოსახულებით ნაიხას წმ. თინათ ნათლისმცემლის ეკლესიის სამხრეთი კარის წამოფარდნილ ზღუდარზე. მას აქვს ორი წარწერა, რომელთაგან ერთი მშენებელთა სახელებაც გვაძინობს: „წმიდაო სმონი შეიწყაღე ყოცხვერ გალატოსი და ჩანგა (?) გალატოსი“ ²⁵⁹.

სოგ შემთხვევაში მშენებელთა გამოსახულებების საკმარისად სარწმუნოდ იდენტიფიცირება სამშენებლო იარაღების გარეშეც ხერხდება. დოლისიანის ეკლესიის სამხრეთ ფასადზე, დიდი სარკმლის მარჯვნივ ამოკვეთილი წარწერა – „შეიქმნა ესე კედლითა გაბრიელ დიკონისასთა (ან დეკონოსისასთა)“ ²⁶⁰ – პირდაპირ გვეუბნება, რომ გაბრიელ დიკონს ეკლესიის მშენებლობაში ფიზიკური წვლილი შეუტანია, ხოლო მედალიონში ჩახსული მინიატურული მეკრდსსემითა ფიგურა წარწერის თავზე უთოედ მისი ავტოპორტრეტი²⁶¹ უნდა იყოს (სურ. 62).

სურ. 61.
ბუქის ქანკო,
მეცხეთის
ეპისკოპოსის
ხაზრეთი
ხატვისათვის

სურ. 62.
გოგოქიას
ძეგლის
განმარტების
ეპისკოპოსის
ხაზრეთი
ხატვისათვის

სურ. 63.
აგენის ხოინი, გერგოქმ ერეკლესის ძის (?) გამოსახულება
დახვედით ფასადზე

სურ. 64.
ფილაქსენების გამოსახულებით კალთას ეკლესიიდან

მნელი ითქვას, რას გულისხმობს აქ „ესე“
მხოლოდ სამხრეთი სარკმლის რელიეფებს
(იმავე ქვას, რომელზეც წარწერა და გაბრიელ
ლიაკის რელიეფია, გამოკვეთილია წმ. გაბ-
რიელ მთავარანგელოზის გამოსახულება,
ხოლო დიობის მეორე მხარეს წმ. მიქაელ
მთავარანგელოზისა), თუ რაღაც უფრო მეტს.
ე. ჯობაძის აზრით, გაბრიელი იყო მიქანდაკე
და, შესაძლოა, სურათმოდგერიც, რომელმაც
მონაწილეობა მიიღო დიობისეანის ეკლესიის
განახლებაში სემბატ მეფის (954-958 წლები)
დროს. იგი ფიქრობს, რომ ამ დროს შენობის
კვეთილ დეკორზე მექაობდა ორი ოსტატი,
რომელთაგან ერთი ნაკლებად დახელოვნე-
ბული – იყო გაბრიელი²⁶¹.

სურათმოდგერის გამოსახულებად მიიჩნე-
ვს ჯობაძე პარხლის ეკლესიის დახვედით
ფასადზე გამოსახულ ხელებაყრობილ ფი-
გურას, რომელმაც ახლავს წარწერა „ქრისტე
შეიქცაღე თეოდორე“²⁶².

ოშკის წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონა-
ტრის ეკლესიის (963-973 წლები) სამხრეთ გალ-
ერეის ცნობილი რუაქანაგა ხეების დახვედით
წახნაგზე გამოსახულია მეხლმოყრილი წვე-
როსანი კაცი ღოცვად ზეაყრობილი ხელებ-
მისი სხეული პროფილშია, ხახე – ფასში.

გრძელი სამისი გადანაკეცებიანი სახელოებით
და თითქოსდა ლითონის დეროებისგან შედგე-
ნილი ფართო ქამარი მოწმობს, რომ ის საერო
პირია. რელიეფს ახლავს წარწერა: „ქრისტე
შემინდე, მონაი შენი გრიგოლ“ მეკლევრები
მას ერთხმად აიგივებენ²⁶³ სამხრეთი კარის
ტიმპანის ერცულ ფერწერულ წარწერაში მის-
ხენიებულ „ხაქმესა ზედა-მღვთმ“ (ე. შმენებ-
ლობის ხელმძღვანელ) გრიგოლიდან.

(ცალკე უნდა ითქვას აგენის ხოინის შესა-
ხებ, რომლის ეკლესიამაც 980-იან წლებში აქ
მომეშავე სომეხი ოსტატების მიერ შესრუ-
ლებული არაერთი (გ. აბრამიშვილის მიხედვით

22) რელიეფი შემოგენიხა²⁶⁴. მათგან სამი,
გ. აბრამიშვილისა და ზ. აღუქსიძის აზრით,
თეთი ოსტატთა გამოსახულებები უნდა იყოს.
გუმბათის ეკლესიის აღმოსავლეთ წახნაგზე
სარკმლის თავზე წარმოდგენილია წმინდანის
წინაშე მეხლმოყრილი საერო პირი, თანმხლები
სომხური წარწერით — გრიგორ დაპის²⁶⁵

მას თვლიან ხეროთიმოდეს თოდოსაჲს თანაშემწედ და ხიონის გუგმბათის აღდგენის ხელმძღვანელად³⁶. შესაძლოა ეს ვარაუდი სწორი; იესო, მაგრამ მას არ ამბობს არც წარწერის შინაარსი და არც თეოთ გამოსახულება, რომელშიც მუხლმოკრული პერსონაჲს ხელობის დახადგენად ხელმძღვანელი არაფერია. კიდევ უფრო საეჭვოა ხიონის დახადგენით ფასადის შუა წახნაგზე, სარკმლის თავსართის ორნამენტში ჩართული მინიატურული ფიგურის ხეროობა (ხერ. 63). გ. აბრამიშვილი წერს, რომ მას მარჯვენა, მკერდთან მიტანილ ხელში „ქვის საკეუთი იარაღი“ უკერავს³⁷, მაგრამ სინამდვილეში ეს ჯვარია. ამ რელიეფის მოინწყევნ პორტრეტად ვინმე გერგოემ ერასმის ძისა, რომლის წარწერაც ამოკვეთილია რელიეფის ჩამოსწვრივ, სარკმლის ქვემოთ. ზ. ალექსიძის წაკითხვით, გერგოემ წარწერაში თავს მქანდაკებელად მოიხსენიებს, თუმცა ამ წაკითხვას ეყვლა არ იზიარებს³⁸. კიდევ ერთი რელიეფი – ამჟამად დაკარგული ნაღბებული იყო ჩრდილოეთი ფასადის დახადგენით ნიშაში (უთუოდ არა თავდაპირველ ადგილას) და წარმოგვიდგენდა კედრების ქუხვით ხელუბრაწოდ მამაკაცს. იქვე ამოკვეთილი სომხური წარწერიდან გადაწერილი ორი ასოს – ՈՒ (ოდ) – საფუძველზე გ. აბრამიშვილი ფიქრობდა, რომ ეს შეიძლება თავად თოდოსაჲს გამოსახულება ყოფილიყო³⁹.

მშენებელთა ზოგიერთი გამოსახულება თითქმის შეიცავს მინიშნებას მათ ვიწრო სპეციალიზაციაზე. ოსტატი რელიეფურ ფილაზე კალთობას ეკლავი-იდან (ახლა ინახება ბათუმში, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში)⁴⁰ ნახევრება წერტილით ხელში, თაღოვან ჩარნოში ჩასმული დიდი ჯვრის გვერდით (ხერ. 64). ეს გვაფიქრებს, რომ წარმოდგენილი ოსტატი რელიეფის მკვეთელი უნდა

ხერ. 65.
ქუთაისის ცაძრო.
მშენებლის
გამოსახულება
ჩამოსწვრივ ფასადზე

ხერ. 66.
ოშკის ცაძრო.
მშენებლის
გამოსახულება
გუგმბათზე

სურ. 67.
ქოროლის ეკლესია.
დასაფლავითი ფასადი

ყოფილიყო. ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის სამხრეთი ფასადსუ გამოსახულება კაცთ, რომელსაც სეაწეულ ხელებში ქვის დიდი ბლოკი უჭირავს²¹ (სურ. 65). გვერდსუ გადახრილი თავი და ხელების სხედასხვაგვარი მდგომარეობა ფიგურას ბუნებრიობას ანიჭებს. ეს უნდა იყოს მეშა, რომლის საქმესაც მძიმე არაკვალიფიციური შრომა – საშენი მასალის აღვითსუ მიტანა წარმოადგენდა. გვიან შუა საუკუნეებში მას – ისევე, როგორც სიმძიმის ასაწეუ ხელსაწყოს – ჯალამბარი ეწოდებოდა. „მეშა დიდთა ქვათა მაღლა ამტანი მხრებითა“ – ასე განმარტავს ამ სიტყვას ნ. ნუბინაშვილი.

არანაკლებ მეტეველია ქვის მზიდავი მეშის გამოსახულება ოშკის ტაძრის გუმბათის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს, დეკორატიული თაღნარის იმპოსტ-სუ²² (სურ. 66). საიხიდი ქვის ბლოკის „როლს“ აქ თავად იმპოსტი ასრულებს. მასსუ წინიდან დადებულია მშენებლის პორელიეფური წელსსუმოთა ფიგურა. იგი იდაყვებში მოხრილი ხელებით ნახჭიდებია მსხვილ საბეღს, რომლითაც ტვირთს სურსუ იმაგრებს. საბელი მის მხრებსუ გადადის და იმპოსტს ევლებს. მშენებელს თავი მოტეხილი აქვს, მაგრამ ნანს, რომ მას შარავანდი უნდა აქო-ნოდა. ის ალბათ მიგვანიშნებს, რომ მშენებელი სასულიერო პირია, ან რომ რელიეფის გამოკეთის დროს ის უკვე გარდაცვლილი იყო, ან ორივეს ერთად.

მშენებელთა გამოსახულებებით ეველასუ მდიდარი ეკლესია მდებარეობს მთიულეთში, სოფელ ქოროლსთან. ამ ნატეხი ქვით ნაშენ პატარა, უგუმბათო შენობას, რომელიც X საუკუნის მიწურულით თარიღდება, თითქმის არა აქვს შემეკულობა, მაგრამ დასაფლავითი ფასადის მაღალ კარნის მთლიანად ფარავს

რელიეფები²⁷⁵ (სურ. 67). კარნიზის ორ ფერდზე გამოკვეთილი სცენები სხვადასხვა სამუშაოთი დაკავებულ მშენებლების გვიჩვენებს. კესში წარმოდგენილია ღმრთისმშობელი ყრმით.

პირველი სცენა მარცხენა მხარეს, კარნიზის ქვედა კიდეში, სხეულები შედარებით ქიწროა, ენაიდან მასზე მხოლოდ ერთი ადამიანი გამოისახული (სურ. 68). ის სამტეხლოდან ქვას იღებს – წერაქვით ღარს კავებს მის გარშემო²⁷⁶. ამ ხელობის ოსტატებს ძველ ქართულში „ქვის-მკვლენი“ ეწოდებოდათ²⁷⁷. საყურადღებოა, რომ ის სამტეხლოდან უფრო მოღიწს კი არ იღებს, არამედ ცდილობს თავიდანვე წესიერი მართკუთხა ფორმა მიახლოს ქვას. ეს მოგვაგონებს შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის სამშენებლო პრაქტიკაში მიღებულ წესს, რომელიც გულისხმობდა ქვისთვის ფორმის მიცემას სამტეხლოშივე, რათა მასალის მშენებლობაზე მსიდავ მუშებს შედუმტი წინა არ ეთრიათ²⁷⁸.

შემდეგი რელიეფი ხაშენი მასალის მსიდავეებს აჩვენებს (სურ. 69): მარხილზე, რომელშიც შებრქულია წყვილი ხარი („უღლელე“). ქვის დიდი ბლოკი დევს. ქვის სიმძიმის შეგრძნებას აძლიერებს მისი მაღალრელიეფურობა – მაშინ, როცა თვით მარხილი დაბალი რელიეფით არის გამოსახული²⁷⁹. ერთი მუშა წინ მიუძღვის ხარებს, მეორე კი უკან მას ეყება მარხილს და გრძელი ჯახით იჭერს ქვას სწორ მდგომარეობაში, რათა ის მარხილიდან არ გადმოვიარდეს.

რელიეფი მასალის ტრანსპორტირების პროცესის ცოცხალი ილუსტრაციაა. ომკის ეკლესიის სამხრეთ შეხასუდელის თავზე დატანილი ვრცელი წარწერა ახსენებს ოცდაათ ხარს, „რომელ ქვასა კრებდა“²⁸⁰. შეარტელის ეკლესიის მამულებელი ბოლოკიბასილი მასალას ხარებშებმელი მარხილით კისიდებოდა²⁸¹.

მესამე სცენა სამშენებლო ხსნარის მომზადებას გვიჩვენებს (სურ. 70): ორი მუშა გობის აქეთ-იქით დგას და შიგ კირს ურევს წყალთან. მარჯვენა მუშას ნინაბი უჭირავს და გობში კირს ერის. თითქმის სკენის ახრის უფრო გახაოელსახინაოებლად, მის უკან დიდი დოქიც არის გამოსახული – კირის ხსნარის მკეთებლებს წყალი ახლოს უნდა პქინოდოთ. ყველაზე საინტერესო კი აქ ის ინსტრუმენტი, რომელსაც მარცხენა ოსტატი იყენებს მუშაობისას. სამწუხაროდ, რელიეფის ზედაპირის დაზიანების გამო ხელსაწყოის სტრუქტურა კარგად არ ნანს და მხოლოდ მიახლოებით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ როგორ მუშაობდა ის. მთავარი ელემენტია კირხსნარის ახარევი სპეციალური ნინაბი გრძელი ტარით და მასზე მართი კუთხით წამოცმული პირით. პირი ნამუშევრულია გობში, ხოლო ტარი ძირს არის დახრილი ისე, რომ მისი ბოლო ოსტატის ფეხთანაა. დამატებით, მისგან პირივე ხელთ ეერთკალური დგარები უჭირავს. რ. მყოფი საშეილი ამ ხელსაწყოის ახასიათებს როგორც თანამედროვე ბეტონსარების

სურ. 68.
ქოროლოს ეკლესია.
რელიეფი
„ქვისმკვლენი“
გამოსახულებით

მეზინდეს-იბრე
მარცხ
სურ. 69.
ქობილის ეკლესია.
რელიეფი
სარგებელს უკუ
მარტოლო ქუჩის
ხიდის ხედავით

სურ.
ქობილის ეკლესია.
რელიეფი
კონსტანტინის
მამიკაძის ხედავით

სურ. 71.
ქობილის ეკლესია.
რელიეფი
კონსტანტინის
კალაქის ხედავით

სურ.
ქობილის ეკლესია.
რელიეფი მარტოლო
ქუჩის ხიდის ხედავით

სურ.
კალენგის ეკლესია
(გოცლანდი,
შვედეთი).
რელიეფი
კირსხნარის
მომზადების სცენით

სურ.
კალენგის ეკლესია
(გოცლანდი,
შვედეთი).
რელიეფი მარხილზე
ქვის დაღების
სცენით

ერთგვარ წინამორბედს, რომელსაც ფეხის მოძრაობით ამუშავებდნენ²⁸⁰ შრომის მექანიზაცია, როგორც ჩანს, აუცილებელი იყო კირსხნარის განსაკუთრებით გულმოდგინედ ახარეოდ და, შესაბამისად, მაღალი ხარისხის მისაღწევად.

ამ ინსტრუმენტს ანალოგი არ მოეპოვება არც საქართველოში და არც სხვაგან. რომაულ და განსაკუთრებით გოთიკურ ხელოვნებაში (მინიატურებსა და ზოგჯერ რელიეფებშიც) ხშირად არის ნახევრები კირსხნარის მომზადება მართი კუთხით წამოცმულპირიანი ნიშნებით²⁸¹, რომლებიც მეტნაკლებად ჰგავს ქოროლოსს, მაგრამ ეს ნიშნები მშენებლებს ხელით უჭირავთ და ისე მუშაობენ (სურ. 73). არხად არის ნაგულისხმევი ნიშბის ფეხით მართვა, ასევე არხად ჩანს დამატებითი ელემენტი – დგარები, რომლებზეც ქოროლოს რელიეფის ოსტატია ნაკიდებული.

ქოროლოს ეკლესიის კარნიზის მეოთხე სკენა გამზადებული კირსხნარის გადატანის გეგმევენებს და წინას გაგრძელებად აღიქმება მეშუამა გობი და დოქი აიღეს და მშენებლობაზე მიაქცეო²⁸² (სურ. 71).

მეხუთე სკენა კვლავ მასალის ზიდვას ეომობა, ოღონდ ამჯერად გამწვევი საქონლის დაუხმარებლად (სურ. 72). გადსატანი ქვა შედარებით პატარაა და ამიტომ მეშუები თვითონ წვეენ მარხილს. ზოგადი მეოთხე იფიქრა, რაც მეორე სკენაში: ურთი მეშა მარხილს თოკით წინ ექსიზება, მეორე უქნიდან იტყრს ქვას.

ამის შემდეგ სკენათა თანმიმდევრობა კარნიზის მოპირდაპირე მხარეს გრძელდება – აქაც ქვედა კიდიდან კეხისკენ. კარნიზის ბოლოში გამოსახულია ქალი, რომელსაც საკმელ-ხასმელი მიაქვს მეშუებისთვის (სურ. 75). მარჯვენა ხელში მას ღანგარი უჭირავს, მარცხენაში – დოქი. ეს ერთადერთი ქალი პერსონაჟია ქოროლოს რელიეფებში თუ, რა თქმა უნდა, დმრთისმშობელს არ ნათვლით. მშენებლობა შუა საუკუნეებში (და კარგა ხანს შემდეგაც) არსებითად სულ ბილი დრომდე) მთლიანად მამაკაცური საქმიანობის სფერო იყო²⁸³ და, შესაბამისად, ქალები მშენებლობის სცენებში თითქმის არასდროს გამოისახებიან. ამდენად, ქალის წარმოდგენა – თუნდაც დამხმარე რილში ქოროლოს რელიეფზე თავისთავად საინტერესოა.

მიმდევნო კომპოზიცია გვიჩვენებს ქვის-მოღეღებს, რომელთა საქმესაც ქვის წინასწარი უბეში დამუშავება შეადგენდა (სურ. 76). ურობით შეიარაღებულნი, ისინი ქვის დიდი ბლოკის ორ მხარეს დგანან. მათი პოზები და ინსტრუმენტების განლაგება გვაფიქრებინებს, რომ აქ ნახევრები უნდა იყოს ე. წ. „პორბელით მუშაობა“²⁸⁴. ქვის გასაბოძად: ერთი ოსტატს ურო განსე აქვს გაწეული და აპირებს დატრახს მეორე უროს, რომელიც სხვა ოსტატს ქვასე უდევს – ისე, რომ უროს თავი წინასწარ ამოღებულ ღრმულშია მოთავსებული.

შემდეგ სცენაში გამოსახული ხაში მეშა, რომლებიც სერგით ეხიდებიან შედარებით მომცრო ქვებს (სურ. 77). პირველ მათგანს ქვა ებრალდო დაკეიბა ეკან გაწეული ხელებით, მეორე (შეა) კი მას სერგზე ოსტატებს ქაშით და ქაშირის ბოლოები ხელეში უკიბავს. მას მიჰყვება მეხამე მეშა, რომელიც ქვემოდან იჭერს თანამეშაქის სერგზე მიბმულ ქვას.

ქორღოს ეკლესიის კარნის მიმდევნო ორი სცენა უშეკადოდ არ უკავშირდება მშენებლობის პროცესს. ერთი მათგანი ასახავს ეკლესიის კუროთხევას, მეორე – მის მიმდინარე ღმრთისმშობლისადმი, რომელიც ერმოთურთ არის გამოსახული კარნის კეხში.

ამრიგად, ქორღოს ეკლესიის კარნისზე გამოკვეთილია ეკლესიის მშენებლობის ამსახველი რელიეფების მთელი ციკლი. თვალშისაცემია განსაკუთრებული აქცენტი ხაშენი მახალის ტრანსპორტირებაზე – ამ თემას ოთხი სცენა ეძღვნება. ეს არც არის გასაკვირი ისეთ მოთაგორიან, რთული რელიეფის ქვეყანაში, როგორიც საქართველოა და მით უფრო ბუნებრივია ქორღოლში, რომელიც მთის წვერზე დგას. მაგრამ უცნაურია, რომ რელიეფების ციკლი არ შეიცავს საკუთრივ მშენებლობის სცენებს. არსად ჩანან ხუროები, რომლებსაც ეკდლები ამოჰყავთ – ქვებს აწეობენ, ქაფებით კირხსნარს ასხამენ და ა. შ. მახალის ხიდვისად და დამუშავების სცენებს უცებ მოჰყვება უკვე დასრულებული ეკლესიის კუროთხევის სცენა. ხომ არ შეიძლება სიუჟეტების ასეთი შეწყვეა აისხნას მშენებელ ოსტატთა წრეში მიღებული წესით, რომელიც ხელობის საიდუმლოს შენახვის თუ სხვა რამ მიზეზის გამო კრძალავდა მშენებლობის პროცესის თუნდაც პირობითად წვენებას?

ბუნებრივია, ნიღბა კითხვა – რატომ ერგოთ ქორღოს მშენებლებს ასეთი განსაკუთრებული პარტიზი? საფიქრელია, რომ ისინი ერთგვარი თანაქტიორები იყვნენ – ხუროები და მუშები, რომელთაც თავიანთი შრომა „შესწირეს“ ეკლესიას, ანუ ისე იმუშავეს მშენებლობაზე, რომ გასაძრჯელო არ აიღეს. ასეთი მშრომელების დეაწლი სოფჯერ წარწერით აღინიშნებოდა ხოლმე (მაგალითად, ჯრეჭის წმ. გიორგის ეკლესიაში: „წმიდაი გიორგი, შეიწაღე მონა შენი გიორგი გაღატოზი და შეიღნი მისნი – ესე სეუმი უფასოდ ააგეს, ამენ“²⁸⁵). ქორღოლში კი ისინი გამოაქანდაკეს.

სურ.
ქორღოს ეკლესია,
რელიეფი ქვას
გამოსახულებით

როგორც ვნახეთ, ქოროღოს რელიეფებზე მშენებლები მეშაობის პროცესში არიან გამოსახულნი, რაც ქართული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი არ არის – ნეკნში უფრო მიღებული იყო მშენებლის რემპრეზენტაციული წარმოდგენა. ქოროღოს რელიეფების გარდა, საქართველოში მოიპოვნება ხუდ ორიოდე გამოსახულება, რომლებიც მშენებლებს პროფესიული საქმიანობის მომენტში გვიჩვენებს. ერთ-ერთი მათგანია პატარა რელიეფი (სურ. 78) საფარის მონასტრის მიძინების ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის კარნიზის კუთხეში (X საუკუნის ბოლო). მასზე წარმოდგენილი ქვისმთლელი – წარწერის მიხედვით, სახელად უაჩუ⁸⁶ – ცალ მუხლზეა ჩანოქილი და ორივე ხელით უჭირავს დიდი წალკარი, რომლითაც ამუშაუებს მის წინ დადებულ ქვას. თემატიკად ეს ქანდაკება ქართულ ნიმუშთაგან ყველაზე ახლოს დგას მომუშავე ქვისმთლელთა რომანულ გამოსახულებებთან (რელიეფი პეტრეს მუხეუმედან სურ. 79, ფორსისემის ეკლესიის დასავლეთი ტიმპანი – სურ. 80, პლინინგენის ეკლესიის ფრისი და სხვა⁸⁷).

მოპირდაპირე
მხარეს;
სურ. 76.
ქოროღოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის
დამუშაუების
ხედი

სურ. 77.
ქოროღოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის
მთლელი მუშების
გამოსახულებით

საგანგებო ეურადღებას იმსახურებს X-XI საუკუნეთა მიჯნის მომცრო რელიეფური ფილა სხეავას წმ. სამების ეკლესიიდან, რომელიც ახლა ონის მხარეთმცოდნეობის მუხეუმში ინახება⁸⁸ (სურ. 81). მოელი ტანით გამოსახული სამი ფიგურა მთლიანად აესებს ჩარხით მოფარგულულ. დაასლოებით კეადრატული ფორმის არეს. სამივეს გრძელი, ნაკეცებულ დაშუებული კაბა მოსავს. პერსონაჟების თავებთან ამოკაწრულია მათი სახელები – მარცხნიდან მარჯვნივ კეირიკე, ოქროპირი და მიქაელი. უფრო ზემოთ, ქვის გლუვ ზედაპირზე დარჩანილია წარწერა: „წმიდაო სამებაო, შეიქცაღე ოქროპირი და შეიღინ მისნი“ თუ ამ წარწერებს ერთმანეთს დაეუკავშირებო, რაც სავსებით ლოგიკური ჩანს – კომპოზიციის ცენტრში გამოსახული ოქროპირი მის გვერდით მდგარი კეირიკესა და მიქაელის მამად უნდა მიეინიშნოთ. ოქროპირის ფიგურა მხოლოდ ცენტრალური მდგომარეობით არ გამოირჩევა – მას სხეებთან შედარებით დიდი თავი აქვს, ცოტა განსხვავებული სამოსი აცვია და, რაც მთავრია, ადგას შარვაჲნდი, რომელიც ირბად ნაჭრილი სიბრტყით არის მოწყვანილი. ვეიქრობო, ამ შემთხვევაში ის უნდა აღნიშნავდეს ოქროპირის კეთილშობილას სასულიერო წოდებისადმი. თითქოს ამასვე მოწმობს მისი სამოსიც.

მაგრამ ყველაზე საინტერესო რელიეფზე ნაჩვენებია სამუშაო იარაღებით. კეირიკეს ორივე ხელით წაღლი უჭირავს მეგრდთან, ოქროპირს ოდნავ განზე გაწულ ხელში ქვემოთ დაშუებული სასომი ღატანი (?) უკავია, ხოლო მიქაელს მარჯვენა ხელით საღურგლო ცუელი აქვს მადლა აწეული. ამ ინსტრუმენტების მიხედვით თუ ეიმსჯელებო, გამოსახული ოსტატები ხითხურობები უნდა ყოფილიყვნენ.

შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურა უპირველეს ყოვლისა, ქვის არქიტექტურა იყო, თუმცა ეს, ცხადია, არ ნიშნავს, რომ მასში ხითხურობისა და დურგალეობისათვის ადგილი არ მოიძებნებოდა. ხე ფართოდ იხმარებოდა როგორც საერო, ისე საეკლესიო მშენებლობაში: იყო მთლიანად ხით ნაგები ეკლესიები; ზოგ ეკლესიას აქონდა ხის პატრონიკე; სასახლეებს, როგორც წესი, ძელებით ხურავდნენ. მაგრამ ესეც რომ არ ყოფილიყო, დურგალები მაინც სჭირდებოდათ ყველა მშენებლობაზე. ისინი აგებდნენ ხარამოებსა და ამწეებს, აკეთებდნენ ქარგილებსა და კალაპოტებს.

სხეავას რელიეფზე წარმოდგენილი იარაღების ნაერები უნიკალურია, ანალოგი წევნში არცერთს არ მოეძებნება. მათი სპეციფიკა საკმაოდ ზუსტად

არის გადმოცემული. წაღვს წვერმოკვეთებული ვიწრო პირი და გრძელი ტარი აქვს. ცუელი ნახევრებია ფართო პირით, რომელიც ტარისგან დაცილებულია – ეს დაცვილება აეცილებული იყო, რათა ღერგაღვს მორების თლისას ხელი არ დაეხიანებინა²⁸⁹ უფრო რთულია ოქროპირის ინსტრუმენტის იდენტიფიცირება. თუ აქ მართლაც ხაზში ღატანი გვაქვს, ეს პირდაპირი მითითებაა ოქროპირის პირველობაზე გამოსახულ ოსტატთა შორის – ზოგა უფროსი ხიოხეროს ზაქქეა, რომელიც, ტოტების კაფვისა და მორების თლისაგან განსხვავებით, ფიხიკერ ძალაზე მეტად ცოდნასა და გონებრივ უნარს მითითებს.

მშენებელთა გამოსახულება მოიძებნება სენაგოშიც. ღუგას წმ. გიორგის ეკლესიაში ნართელია XI-XII საუკუნეების ორი რელიეფური ფილა. ერთ მათგანზე წარმოდგენილია ფიგურა სავარაუდოდ წერაქით და წარწერით: „გიორგი გალატოზი“, მეორეზე – ფიგურა გონიოთი და წარწერით: „მიქაელ გალატოზი“ ე. ხილოგავას სწორი აზრით, თავიდან რელიეფები გვერდიგვერდ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული²⁹⁰

მნიშვნელოვანი სკულპტურული გამოსახულებები შემონახა სეგტიცხოვლის კათედრალში. XI საუკუნის სურთომოდვარი, რომელმაც ვახტანგ გორგასლის დროინდელი ბაზილიკა გრანდიოზულ ჯვარცმბათიან ტაძრად აქცია, უკუდაეყოფილია ჩრდილოეთ ფასადზე. შუა დიდ თაღში მოთავსებული გამოსახულებით – მარჯვენა ხელი (იდაევს ქვემოთ) გონიოთი – და რელიეფის ორ მხარეს ამოკეთილი წარწერით: „ველი მონისა არსეკისისა შეუნდეო“ (სურ. 82). არსეკისზე მოხსენიებულია აღმოსავლეთი ფასადის წარწერაშიც, ტაძრის მთავარ ქტიტორ კათალიკოს მეღვთისმეტყველთან ერთად: „ადიდენ ღმერთმან ქრისტეს მიერ მეღვთისმეტყველ ქართლისა კათალიკოსი, ამენ. აღაშენა ესე წმინდა ეკლესიაჲ ველითა გლახაკისა მონისა მათისა არსეკისისათა ღმერთმან განუსუენე სულსა მისსა“²⁹¹.

სეგტიცხოველი არ არის ერთადერთი ტაძარი, რომლის ეკლესიაც ხეროთ-მოძღვრის გონიოთიან ხელია გამოსახული. რომ არაფერი უოქეთ გვიანდელ ნიმუშებზე (იხ. ქვემოთ), შეიძლება დავასახელოთ ტეოდაერდის ეკლესია

სურ. 79.
ფილა აკუთვნებს
ეკლესიოდან
(საურ-ნაკვი)
ქვისმოღვლის
გამოსახულებით

სურ. 80.
ფირსეისის ეკლესია
(შველეთი).
ქვისმოღვლის
გამოსახულება
დახატული ტიხანზე

მოძღვრადიარე
მხარეს
სურ. 78.
ხაფარის მინასტრის
მძინების ეკლესია,
ქვისმოღვლ კანეს
გამოსახულება
აღმოსავლეთ
ფასადზე

სურ. 81.
ფილა სიხურების
გამოსახულებით
სხეულები ეკლესიიდან

ინგუშეთში ქართულ სეროთმოდერებასთან მჭიდროდ დაკავშირებული ნაგებობა. მის დახვედრით ფასადზე X-XI საუკუნეთა მოჯინის დიდი ხატიტორი კომპოზიციის 'ხელა ნაწილში, ტაძრის შიდაღვთის გვერდით, ასევე ნახევრები ოსტატის ხელი გონიოთი¹² (სურ. 83). მაგრამ სვეტიცხოველში ხელის გამო-
ხასხულება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს თანხმდებ და აღმოსავლეთი ფასადის წარწერებთან კომპინაციაში. არსუკისძის მოსხეიება ორ წარწერაში და მისი გონიოთი ხელის შეენება სეროთმოდერის მაღალი ღირსების აშკარა მანიფესტაციაა. ის შეიძლება განეხილდოთ როგორც მოწმობა სეროთმოდ-
ერის მაღალი ხოცაღვრი სტატუსისა XI საუკუნის საქართველოში. თუმცა გასათვალისწინებელია, რომ ასეთი პატივი შუა საუკუნეების არცერთ სხვა ქართულ მშენებელ ოსტატს არ ღირსებია. მას არც ბიზანტიურ და რომანულ ხელოვნებაში შივიებება პარაღული. ვვიქრობ, სეროთმოდერის ასეთი

Խճ. Բնակարանի
 Կառուցման
 Կենտրոնական
 խմբի մասին, Վանի
 քաղաքի կենտրոնի
 և քաղաքի կենտրոնի
 Կառուցման քաղաքի

Խճ. Բնակարանի
 Կառուցման
 Կենտրոնական
 խմբի մասին, Վանի
 քաղաքի կենտրոնի
 և քաղաքի կենտրոնի

ხერ. 84.
სვეტიცხოვლის
ტაძარი.
მშენებელთა
გამოსახულება
გუმბათის ელსე

უწყველო განდიდება შეიძლება აიხსნას მხოლოდ სვეტიცხოვლის ტაძრის ისტორიის კონტექსტში. ის სათავეს ტაძრის დაარსების დროიდან იღებს წერილობითი ცნობებით, მცხეთის პირველი ეკლესიის „აროქქის“ აეცორი და მშენებლობის ხელმძღვანელი ხომ თავად წმ. ნინოა, რომელიც უფალმა ალაქსო „სიბრძნითა ხეროთმოძღვრებისაჲთა“ ჯერ კიდევ IV-V საუკუნეთა ბერძენ-ღა-თინი აეცორები წერდნენ, მცხეთის პირველი ეკლესიის მშენებლები ტყვე ქალმა (წმ. ნინომ) დამოძღვარა, ხოლო თეოდორიტე კვირელი მას ბესელიელს საწამებლის კარვისა და ხეულის კილობნის მაშენებელს (გამოსლ. XXXI, 1-7) აღარებდა²⁹³ მოგვიანებით ეს შედარება ეყრემ მცირემ გაიმეორა, ხოლო გლინტი მროველი და ნიკოლოზ გულაბერისძე ახვევ აღნიშნავენ, წმ. ნინო „ასწავებდა ხეროებს“-აო²⁹⁴ შესაბამისად, მომღვწეო დროის ეოველი ხეროთმოძღვარი, რომელსაც წყლილი შეაქვს სვეტიცხოვლის აგებაში თუ ადღეგნაში, განსიხლება პირველი „არქიტექტორის“, ე. წმ. ნინოს საქმის გამგრძელებლად და ამ შემკვიდრების წეალობით მას ერთგვარად აეცომატურად ენიჭება გამორეული პატივი.

სვეტიცხოვლის კედლებზე არსუკისძის დროს მომეშავე სხვა ოსტატებმაც დატოვეს კვალი. საძრეთი ფახადის დიდი სარკმლის საპირეში ჩართულია მინიატურული რელიეფი მარჯვენა ხელი სამეშაო იარაღით (საჭრისით?). როგორც ნანს, სექერთმის მეკეთელმა აქ თავისი ხელი გამოსახა და ამგვარად აღნიშნა საკუთარი წელილი სვეტიცხოვლის შემკობაში. რელიეფი აშკარად შთაგონებულია ხეროთმოძღვარ არსუკისძის ხელისა და კონიოს გამოსახუ-ლებით. შესაძლოა XI საუკუნის ტაძრის მშენებლებს წარმოგვიდგენდეს ორი

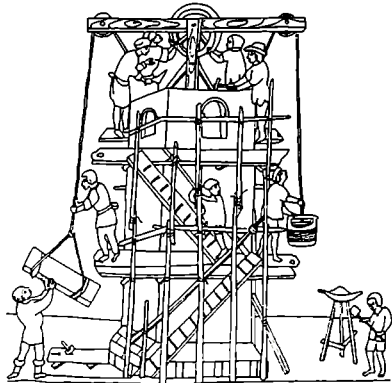
ერთნაირი პატარა ფიგურაც სრდილეთ ფახალზე, შუა დიდი ხარკმლის საპირეს აეოდებელი ნახევარსვეტების ბასისებზე ქვემოთ²⁹⁵

აქვე შეეხებოდა სვეტიცხოვლის ტაძრის კიდევ ერთ რელიეფს, რომელიც თუმცა კი არსუისმის ხანაზე ექვსი საუკუნით გვიანდელია, მაგრამ ასევე გვიჩვენებს განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას მშენებლისა და მისი შრომისაღმის. 1656 წელს ტაძრის გუმბათი ჩაიქცა და იმავე წელს ის აღადგინეს მეფე როსტომისა და დედოფალ მარიამის ბრძანებით. წარწერა გუმბათის ყელის კარნისზე გაამცნობს: „ქორანიკონსა ტმდ დაიქცა გუმბათი და აღუაშენე მეფემან როსტომ და დედოფალმან მარიამ, დადიანის ასულმან, ა ნაფრუს“²⁹⁶. ამ სამუშაოს შესრულებული ხუთი ოსტატი ნაჩვენებია პატარა რელიეფზე, რომელიც ნაღებულია გუმბათის ყელის დახაველეთ მხარეს, კარნისის ქვეშ (სურ. 84). მათ შორის ზომით, უხეტით და ნაცმულობით გამოირჩევა დიდი ფიგურა მარჯვენა მხარეს. მარცხენა დაშვებულ ხელში მას ნაქები უკირაფს, ხოლო მარჯვენა ფართოდ გარსე გაწვილი ხელში – გონიო, რაც აშკარად მიგვანიშნებს მის პროფესიაზე – ის მშენებელია. ამავე დროს, ოგი მაღალი სოციალური სტატუსის კაცი ნანს. უფიქრობ, ის უნდა იყოს მეფის მოხელე მთავარი ხუროთმოძღვარი. როსტომის დროს ამ თანამდებობას სპარსულ ეაიდაზე სარაიდარი ეწოდებოდა²⁹⁷ სვეტიცხოვლის გუმბათზე როსტომის სარაიდარი წარმოდგენილია, პირველ რიგში, სწორედ როგორც ხუროთმოძღვარი, შესაბამისი ატრიბუტებით. ამასთან, მისი გამორჩეული სოციალური მდგომარეობა ხაზგასმულია მისი ზომით, ანუ არსებითად, აქ მასშტაბური კონტრასტის მეშვეობით ნაჩვენებია მშენებელთა შიდა იერარქია, რაც სრულიად უწყველია.

ყილის მარცხენა, ფართო ნაწილზე წარმოდგენილი ოთხივე ფიგურა ერთი ზომისაა – ბევრად მცირე, ვიდრე მარჯვენა, მთავარი პერსონაჟი. მარჯვენა განაპირა ფიგურა, რომელიც ყველაზე ახლოსაა ცალკე მდგომ მთავარ პერსონაჟთან, მარცხენა ხელით მას გონიოს ართმევს. ეს ორი ნაწილის დამაკავშირებელი კომპოზიციური და შინაარსობრივი კვანძია – გონიოს გადაცემა სიმბოლური აქტია, რომლითაც მეფის ხუროთმოძღვარი ადასტურებს ხუროების კვალიფიკაციას და უფლებამოსილებას ანიჭებს მათ ააშენონ სვეტიცხოვლის ტაძრის დაქვეყნული გუმბათი.

ოთხ მშენებელს შუა, რელიეფის მთელ სიმაღლეზე აღმართულია დიდი ხელსაწყო. მის კვადრატულ ძირში ჩახშულია სვეტისებრი ევრტიკალური ღერძი, რომელზეც სუმიდან, ფიგურების თავებსზემით, დამაგრებულია გრძელი პორიზონტალური კოჭი. ბოლოებში კოჭს X-ის მსგავსად გადაჯვარედინებული ძელები აქვს მიმაგრებული. ფიგურები ამ ხელსაწყოს აქეთ-იქით წვეილ-წვეილად ღაგდებიან და ხელებით ეხებიან მას.

ეს ხელსაწყო საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს, ვინაიდან მსგავსი რამ საქართველოში არცერთ რელიეფზე არ გვხვდება. მისი უშუალო ანალოგი არც მშენებლობის ბიზანტიურ და დასავლეთეუროპულ გამოხატულებებზე

სურ. 85.
მინიატურა
მშენებლობის სცენით
რელიეფი ფონ კმის
„მოწოდებული ქრონიკის“
ხელნაწერში
(ხედავს ა. ბინდსეის
მიხედვით)

სურ. 86.
ერთაწმინდის
ეკლესია.
მშენებლის
გამოსახულება
სამსრუთ ფახალზე

მოპირდაპირე
მხარეს;
სურ. 87.
მირტაშნის ეკლესია.
დამხმარე ოსტატის
გამოსახულება
დასავლეთი ფახალზე

სურ. 88.
მირტაშნის ეკლესია.
გალატოზოთუხუცესის
გამოსახულება
აღმოსავლეთ
ფახალზე

მოიძებნება, თუმცა ეველაზე მეტად ის წააგავს შუა საუკუნეებში გავრცელებულ T-ს ფორმის ამწეს, რომელსაც ხშირად ჩატავენი რომანულ და გოთიკურ მინიატურებში (სურ. 85). ის ეკლესიის ნაშენებია სემოთ, ნახევრადამწებულ ნაგებობაზე მდგარი. უმთავრესი განმასხვავებელი ნიშანი ისაა, რომ ასეთ ამწეს, როგორც წესი, პორტიკალური კოჭის ბოლოებზე გადაჯვარედინებული ძეგლები არა აქვს, ეს ელემენტი მის დამატებით ხელსაწყოს ძირს მდგარ ჯალამბარს უნდა აქონდეს. ამ ჯვარედინი სახელურების მეშვეობით მეშები ჯალამბრის ღერძს ატრიალებენ, მასზე ეხვევა თოკი, რომელიც სემოთ ამწის პორტიკალური კოჭის ბოლოებზე დამატებულ ღარიან გორგოლატებზე მოძრაობს და თოკის მეორე ბოლოზე მიბმული ტვირთი მადლა აღის²⁸. არსებობდა განსხვავებული ტიპის ამწეც, რომელსაც ძირს მდგარი ჯალამბარი არ სჭირდებოდა თოკი პორტიკალურ ღერძზე იყო დამატებული, ღერძის ბრუნვისას ზედ ეხვეოდა და ტვირთი მადლა აქონდა. ეს ძალიან პგავს წვენს რელიეფზე წარმოდგენილ ხელსაწყოს, ჯვარედინი სახელურების ნათელით (მათ გარეშე ღერძს ვერ აბრუნებ).

მაგრამ აქაც არის ერთი არსებითი განსხვავება – ასეთი ამწე T-ს ფორმის ვერ იქნება, ის განსაკუთრებულ მდგარიობას საჭიროებს და ამიტომ ორ-საყრდენიანია²⁹. რა თქმა უნდა, გასაგებია წინებულება, რომ სვეტიცხოვლის გუმბათის რელიეფი მეტისმეტად პატარა და პირბითია, მასზე ამწის ზუსტად გამოსახვა და წერილმანების წვენება არც იყო მოსალოდნელი – ის მხოლოდ ძირითად სტრუქტურას გეიწვენებს.

როგორც ითქვა, ეს არის საშენი მასალის ასახიდი ხელსაწყოთა ერთადერთი გამოსახულება მშენებელთა რელიეფებზე საქართველოში. შემთხვევითი არ არის, რომ ის სწორედ სვეტიცხოვლის გუმბათის ხელახლა ამგებთა რელიეფზეა წარმოდგენილი – ისინი მიწიდან 30-40 მეტრის სიმაღლეზე შრომობდნენ და მასალის ატანა ამ სიმაღლეზე სამუშაოს ერთ-ერთი უმთავრესი ხირთუღე იქნებოდა. თუმცა, ამწის გამოსახულების განენის მთავარი მიზეზი მაინც XVII საუკუნის ქართულ ხელოვნებაში მომხდარი ცვლილებები უნდა იყოს. ამ ღერძის წყალობით სვეტიცხოვლის გუმბათის რელიეფი მშენებელთა ტრადიციული გამოსახულებებისაგან განსხვავებულ ელფერს იძენს. ეს არა მხოლოდ ოსტატთა რეპერსენტაციაა, არამედ გარკვეული ამბის მოხრობელი დოკუმენტიც. ამწე წვენს რელიეფში იმდენად ხუროს ხელობის სიმბოლო არ არის, რამდენადაც ილუსტრაცია: ის არა მხოლოდ მიგვანიშნებს, რომ წარმოდგენილი პერსონაჟები მშენებლები არიან (ამისთვის გონიო და ნაქუჩიც ხავეებით საკმარისი იქნებოდა), არამედ ასევე ხაზს უსვამს საშენი მასალის მადლა ატანის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ამ კონკრეტულ მშენებლობაში. ეფიქრობ,

შეიძლება ითქვას, რომ ეს არის გამოყვანილი ერთგვარი თხრობით-ყოფითი ელემენტის შემოტრისა გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიების ქანდაკოვან გაფორმებაში³⁰⁰

დავბრუნდეთ კვლავ რამდენიმე ასწლეულით უკან და განვიხილოთ მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებები XIII-XIV საუკუნეების ტაძრებზე. ისინი, როგორც წესი, უფრო მცირე ზომისაა, ვიდრე X-XI საუკუნეოა ნიმუშები. დამახასიათებელი მაგალითია რელიეფი ერთაწმინდის ეკლესიის (XIII საუკუნის შუახანი) სამხრეთ ფასადზე³⁰¹ (სურ. 86). აქ მთელი ტაბოთი ნახევრებითაა პატარა ფრონტალური ფიგურა, რომელსაც წელის დონეზე ორივე ხელით უჭირავს გაერკვეული ინსტრუმენტი. უკიდურესად დარღვეული პროპორციები და ხაზის დეკორაციული დამუშავება გვაფიქრებინებს, რომ რელიეფის შემსრულებელი ისტატი უფრო ნუქურთმის კვებაში უნდა ყოფილიყო გაწაფული. ვიდრე ადამიანის

სურ. 89.
საფარის მონასტრის
წმ. საბას ეკლესია.
გალატოს ფარესას
გამოსახულება
აქროტერიონზე

მშენებლის საინტერესო გამოსახულება შემოინახა აქროტერიონზე, რომელიც ერთ დროს საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესიის (1280-იანი წლები) კარნიზის ქვის აგებრგვინება (სურ. 89). ის ერთიანი ქვისგან არის გაპროექტებული და გუმბათიანი ეკლესიის სახე აქვს. 1950-იან წლებში ეს ქვა ვ. ბერიძემ შიგ ეკლესიაში ნახა³⁴. ამჟამად ის ინახება ახალციხის ი. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიის მუზეუმში (ექსპონირებულია რაბათის ყოფილი მენუთის შენობაში). ეკლესიის მოედლის სამი „ფასადი“ რელიეფურ გამოსახულებებს ეთმობა. ამათგან ერთსე ორმაგილივიან თაღოვან ჩარჩოში ჩაწერილია მშენებლის ნახევარფიგურა. მის მარცხნივ გაკეთებულია წარწერადან „ფარესს შეუნდვენ ღმერთმან“ – ვიგებთ მის სახელსაც: ვ. ბერიძემ პირველმა აღნიშნა, რომ ეს ფარესი უნდა იყოს წმ. საბას ეკლესიის ხეროთ-მოოდერის – ფარესას ძის (ასე იხსენიება იგი დასავლეთი ფასადის სამშენებლო წარწერაში) მამა³⁵. თუ ეს ვარაუდი სწორია, გამოდის, რომ მამა-შვილი მშენებლობაზე ერთად მუშაობდა, თანაც შვილს უფრო მაღალი სტატუსი ჰქონდა.

ფარესის ფიგურის გამოჩეკებული ერთაწმინდისა და მირტაშნის რელიეფების ავტორებთან შედარებით მეტ ოსტატობას ამჟღავნებს. თავი თითქმის ფასშია, ტანი – სამ მეთხედიტ მარცხნივ მიბრუნებული; ორივე ხელი მკერდის მარცხენა მხარესთანაა მიტანილი, ამასთან, არის მარცხენა ხელის რაკურსში გადმოცემის მცდელობა. ამავე დროს, თვალშისაცემია მასიურ თავთან და ტანთან შედარებით არაპროპორციულად პატარა ხელები და კიდევ უფრო პატარა სამიწაო იარაღები – ჩაქუნი (წეხისამებრ, მარჯვენა ხელში) და გონიო.

ქანდაკებისა. ყველაზე საინტერესო ამ გამოსახულებაში მშენებლის იარაღია – საკმაოდ მსხვილი და გრძელი მრგვალი ტარით და მისი პერპენდიკულარული მოკლე და წკრილი „ეუნწებით“ ორსავე ბოლოში. ცხადია, ეს არც ნაუწია და არც გონიო. შეიძლება გეგეფიქრა, რომ აქ ნაწვენებია საზომი ლატანი, მაგრამ საამისოდ ინსტრუმენტის ღერო მეტისმეტად სქელია. უფრო მგონია, რომ ეს არის აზარმაცი (საბას განმარტებით, „დიდი კეტი მძიმის ასასუცი“) ანუ ძალაყინი („ძელი... მძიმეთა ქვათა ასასიდი“).

ამავე ხანებს განეკუთვნება მირტაშნის ეკლესია, რომლის აღმოსავლეთ ფასადზეც გამოსახულია მშენებელი მარჯვენა ხელში წაღკატით, ხოლო მარცხენაში – გონიოთ (სურ. 88). მის გვერდით ამოკეთილია წარწერა: „ქრისტე შემოწალე დბს გაღატოთუხუცესი“ (ოსტატის სახელი, სამწუხროდ, ვერ იშოფრება)³⁶. დასავლეთ ფასადზე კიდევ ერთი რელიეფია ფიგურა დოქითა და სათლით (სურ. 87). გ. გაგომიძის სამართლიანი შენიშვნით, ეს უნდა იყოს გაღატოთუხუცესის თანამემწე³⁷. ამ რელიეფის წარწერა დაზიანებულია და არ იკითხება.

ისინი იმდენად მცირე ზომისაა, რომ მშენებ-
ლის ინსტრუმენტებად არც აღიქმება.

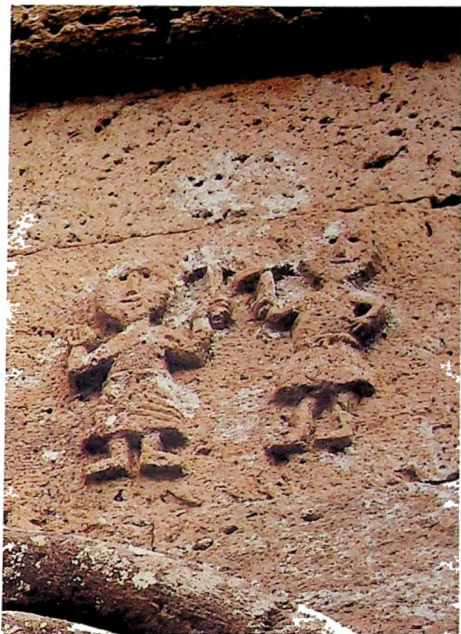
საგანგებოდ არის აღსანიშნავი რელიეფის
უნეუქლო მდებარეობა. ეს ერთადერთი შემ-
თხვეუაა ნეუნში, როცა მშენებლის გამოსახუ-
ლება ეკლესიის მოედელზე კედლება. მთლად
ნეუქლებრივი ამბავი არც ის უნდა იყოს, რომ
მოედლის სხვა წახნაგებზე გამოსახულნი
არაიან საფარის მთავარი ეკლესიის პატრონი
წმ. ხაბა და უცნობი წმინდანი⁹⁰. სხვათა შორის,
რელიეფზე თვით ფარესიც შარავანდითაა
ნახევრები – აქაც, ისევე როგორც სხვაგან, ამით
აღბათ მინიშნებულია, რომ ოსტატე სასუ-
ლიერო პირია ან გარდაცვლილია.

XIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, რო-
გორც ცნობილია, საქართველოში იჭედა სამ-
რეკლოების მშენებლობა. მაღევე ამის შემდეგ
მოკლე ხნით ერცეულდება წესი – თუ ეკლესი-
ასთან ერთად სამრეკლოც იგება, მშენებლები
საკუთარ გამოსახულებას მასზე აკეთებენ და
არა ეკლესიასზე. ძნელია ითქვას, დაშკეუთია
სურეილი იყო ეს თუ თავად ოსტატებისა. ნე-
ბისმიერ შემთხვევაში, მიზეზი უნდა ეოფილი-
ყო უფრო მოკრძალებული ადგილის მინე-
არასაკრავლერი გამოსახულებისათვის.

1300 წლის ახლოს ზარზმის მონასტერში მთავარი ტაძარი და სამრეკლო
აშენდა⁹¹. სამრეკლოს ათწახნაგა ფანაჩურის სამხრეთ-დასავლეთ თაღის ზე-
მით ჩართულია ფილა ორი მშენებლის გამოსახულებით (სურ. 90). ის აღბათ
განხილულ რელიეფებს შორის ყველაზე პატარაა. ხელში ორთავე მშენებელს
წერაქეები უჭირავთ, თანაც ერთს – მარჯვენაში, მეორეს – მარცხენაში, ისე,
რომ წერაქეები ერთმანეთის გვერდითაა ნახევრები ორ ფიგურას შორის.

სამცხის კიდევ ერთ მონასტერში კელეში სამრეკლოს შენობა
(საპარაულოდ XIV საუკუნისა) მთლიანად განადგურდა საბჭოთა პერიოდში.
ამჟამად ნანს მხოლოდ სამრეკლოს ნაშთი. მისი ქეები, როგორც ნანს, მეორადი
გამოყენებისათვის წაიდეს, მაგრამ რამდენიმე ნეუქურთმიანი და ქანდაკებიანი
ფრაგმენტები გადარჩა და ახლა ეკლესიის დასავლეთ ფასადთან დევს. მათ
შორისაა დაზიანებული ქვა, რომელზეც გამოკვეთილია მედლომარე ადამიანის
ფრონტალური ფიგურა (სურ. 91). იდაყვში ერთგვარად უხერხულად მოხრილ
მარჯვენა ხელში მას ნაქეში უჭირავს, მარცხენა ხელის ნაწილი ჩამოტეხილია
(ისევე, როგორც თავის ხელა ნაწილი), მაგრამ რაც დარჩა, ისეუ შთაბეჭდი-
ლებას ტოვებს, რომ პერსონაჟს ამ ხელშიც რაღაც უნდა სჭეროდა (გონიო?).

ამრიგად, ეს თითქოს მშენებლის გამოსახულება, მაგრამ ზოგი რამ მასში
დამაბეჭებელია. პირველ რიგში, უნეუქლოა ის, რომ მშენებელი ზის – მისი ფე-
ხები მუხლსზემით არც თუ მთლად დამაჯერებელ, მაგრამ მაინც რაკურსშია
ნახევრები. მედლომარე მშენებლების სკულპტურული გამოსახულებები გვეხედება
რომანულ და გოთიკურ ხელთვნებაში, მაგრამ მათი ჯდომა ყოველთვის მათ

სურ. 90.
ზარზმის მონასტრის
სამრეკლო.
მშენებელია
გამოსახულება
ფანაჩურის
სამხრეთ-დასავლეთ
თაღის ზემოთ

სურ. 91.
ფილა მშენებლის
გამოსახულებით
ჩულებს მონასტრის
სამრეკლოდან

საქმიანობასთან არის დაკავშირებული – ისინი სხედან იმიტომ, რომ ნაჩვენები სამეფოს მესრულება ასე უფრო მოსახერხებელია. მაგალითად შეიძლება მოვიტანოთ ჩუქურთმის მექეოელის გამოსახულება მოდენას ხან ჯემინიანოს კათედრალის პორტა დეი პრინიპიზე (1120-40-იანი წლები) ის სის პატარა სამეფო სკამზე ზის სატეხით და ნაქუნით ხელში³⁰⁸ შეაინფურტის წმ. იოანეს ეკლესიის (1225-1240 წლები) კაპარის კონსოლზე გამოკვეთილი ქვისმილელი ასეთსავე სკამზე ზის და უროს იქნევს³⁰⁹ ამოთგან განსხვავებით, ქულებს რელიეფი ოსტატის რეპრეზენტაციაა და არა მისი პროფესიული შრომის წყნება, ის არ მეფობს. თანაც, იგი უზურგო სამეფოს სკამზე კი არ ზის, არამედ დაბადს ხაფარძელზე, რომლის გვერდებიც ორნამენტებითაა გაფორმებული – აშკარად ნანს სურეილი ხაზი გაესვას ხაფარძლის მდიდრულობას.

უნეუელაა ქულები ოსტატის ნაცმულობაც. როგორც წესი, ქართულ რელიეფებზე მშენებლებს გრძელი (მეხდსქემით, ზოგჯერ კოცკამდეც) კაბები მოსაეთ ხოლმე. ამის კი თანამედროვე შარვლის მსგავსი რამ აცვია და ფეხები მოთლიანად უნანს.

უანქორის (ნიაკომის) წმ. სტეფანეს მონასტერში, რომელიც ჯერ კიდევ IX საუკუნეში უნდა იყოს დაარსებული (ამდროინდელია მისი ეკლესია³¹⁰), XIV საუკუნეში სამრეკლო აშენდა. მის ეკლესიაში ნართული რელიეფი მშენებლის გამოსახულებით 1959 წელს სოფელში წაიღეს და წყაროს ეკლესიაში წასვეს. ქვის სელაპირი დასიანებულია და რელიეფი ძნელად განირჩევა. მომავლს მისი აღწერა ე. თაყაიშვილის მიხედვით, რომელიც უანქორში 1907 წელს იყო:

„სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში სამრეკლოს ზედა ხართულისა, ფანჯრებს შუა, კალატოსს გამოუხატავს თავისი თავი ქეაზე. ეს კაცი მოზრდილი წვერით ზის და ხელი გაუშეკვრია გახათლელი ქვისაკენ; ქვემოდა ქვისა წერაქვია გამოხატული, ზემოდა კიდევე მეორე ხათლელი იარაღი და მას ღამაში ასომთავრული წარწერა აქვს: ქ ე გ ი (ქრისტე შეიწყალე გიორგი)“¹¹¹. დ. უინფილდის აზრით, ის, რაც გ. თავაიშვილს გახათლელი ქეა ჰგონია, ნაქუჩის თავია, ხოლო გაურკვეველი საგანი მის ქვემოთ ხატეხი (chisel)¹¹². ასეა თუ ისე, ეპიფორის ფილა იმ იშვიათ ქართულ რელიეფთა რიცხვს განეკუთვნება, რომლებსაც მშენებელი მეშაობის დროსაა გამოსახული. სხვათა შორის, თუ დ. უინფილდი არ ცდებოდა, ისტორიულ საქართველოში ეს არის ერთადერთი რელიეფი, რომელსაც ხატეხია ნაჩვენებია.

გურგუტის სამების სამრეკლოზე (XIV საუკუნის I ნახევარი) გვაქვს კიდევე ერთი იშვიათი ხელსაწყოთა ილუსტრაცია. აქ წარმოდგენილ ოსტატს მარჯვენა ხელში ტრადიციული გონიო უკავია, მარცხენაში შეეული (სურ. 92). ეს უკანასკნელი წარმოადგენს მოკლე თოქსე ნამოყიდებულ სიმძიმეს, ალბათ ღლითონისა ან, შესაძლოა, ქვისა. რელიეფზე ის ბურთისებრია, რაც შეიძლება რელიეფის სქემატიზირების ბრალი იყოს. თანადროულ დასავლეთ ევროპაში შეეულის სიმძიმეს, როგორც წესი, მართკუთხა ფორმა აქონდა¹¹³. წარწერა, რომელიც მთლიანად ფარავს ქვის ფილას გურგუტის რელიეფის აქეთ-იქით, სამრეკლოს მშენებლობის ქტიტორ იაკუნდის ძესთან ერთად ახსენებს ოსტატსაც – „...გა-ლატოსსა გრიგოლს შეუწლევნ ღმერთმან“¹¹⁴.

ზემოთგანხილულთაგან სრულიად განსხვავებული გამოსახულება შემოინახა რეისის ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზე (სურ. 93). კვლავტს მიახლოებული ფორმის ფილაზე გამოკვეთილი რელიეფი ორ კომპონენტისაა შეიცავს. ზემოთ ექვსი ერთნაირი გრძელკაბიანი, მარცხნიდან მარჯვნივ მიმართული ფიგურის პროექციაა. სიუჟეტი ეერ ღვინდება, რადგან ზედა ნაწილი თავებითურთ ნამოსულია. ქვემოთ უცნაური სამყიგურიანი სცენაა: მარცხნივ ერთი კაცი ღვას და ორივე ხელით გონიო უჭირავს; შუაში მდგომი პერსონაჟი მარჯვნივ არის მიმართული და ხელებს უწვდის ცალ მეხლზე დანაჟიდ მესამე პერსონაჟს, რომელსაც ორივე ხელი ასევე მისკენ აქვს გაწვდილი. ცალკე მდგომი ფიგურის ფუნქცია, ასე თუ ისე, გასაგებია – ის ნაჩვენებია ღმრთისტრაციულად წინაგაწდილი დიდი გონიოთი, რათა ცხადი იყოს, რომ რელიეფზე მშენებლები არიან გამოსახულნი. რაც შეეხება სხვა ორს, მათი მოქმედების ახსნა ჭირს. ეს ნამდვილად არ არის მეშაობის პროცესის წვენება, რადგან პერსონაჟებს ხელებში არაფერი უჭირავთ, არც საშენი მასალა და არც სამუშაო იარაღები. შეიძლებოდა გაეფიქრა, რომ აქ ოსტატად კურთხევის სცენაა წარმოდგენილი,

სურ. 92.
გურგუტის მონასტრის
სამრეკლო.
გალატოს გრიგოლის
გამოსახულება

სურ. 93.
რუისის ტაძარი.
სცენა მშენებელთა
გამოსახულებით
ხრდილოეთ ფასადზე

მაგრამ ეესტებს რეპრეზენტაციულობა აკლია (უფრო ყოფითია, „საქმიანი“, ერთგვარად ნერეულიც). რაც მთავარია, ასეთ სცენაში აუცილებლად იქნებოდა შესაბამისი სიმბოლოები – თუნდაც კელაე იგოვე გონიო. რაც არ უნდა ძნელი დასაჯერებელი იყოს, რელიეფის ერთადერთი სარწმუნო ასხნა ისაა, რომ ის გვიჩვენებს ხარამოდან გადადარდნილი მშენებლის გადარჩენის ცდას. ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, მას შეიძლება დაეუკავშიროთ ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ტაძრის სამხრეთი შესასვლელის მარცხნივ: „კალატოხოთა ზედა მომგესა შალვას შეუნდეეს ღმერთმან. ამინ“ წარწერა რელიეფის თანადროულია ორივე XV საუკუნის II მეოთხედში, მეფე ალექსანდრე დიდის მიერ რუისის ტაძრის აღდგენის დროს

არის გაკეთებული. წარწერის შინაარსიდან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „კალატოხოთა ზედა მომგე“ შალვა სამეფაოების დასრულებამდე გარდაცვლილა³¹⁵. შესაძლოა, ის სწორედ მშენებლობისას მომხდარი უბედური შემთხვევის შედეგად დაიღუპა და რელიეფიც ამ ინციდენტს ასახავს. შესაბამისად, ქვის ზედა, დასიანებულ ნაწილზე შეიძლება გამოსახული ყოფილიყო დაღუპული მშენებლის (შალვას?) დასაფლავება.

რუისის ტაძრის რელიეფის შესრულების მანერა უაღრესად სქემატური და პრიმიტიულია³¹⁶. ცხადია, რომ ის არ არის პროფესიონალი მოქანდაკის ნახელაფი. ის გაკეთებულია რიგითი ხეოების მიერ, რომელთაც მქანდაკელობისა არაფერი გაეგებოდათ, მაგრამ სურდათ როგორღაც უკელავეყთ თავიანთი თანამეშაქი და ასეთი პიქტოგრაფიასავე მარტივი ფორმით მაინც მოეთხროთ მისი ტრაგიკული დაღუპვის ამბავი.

შუა საუკუნეებში უბედური შემთხვევები მშენებლობის დროს ხშირი იყო საქართველოშიც და სხვაგანაც. სხვადასხვა ტექსტებში ასეთ ამბებს მრავლად ენახეთ, მაგრამ შუა საუკუნეების ხელოვნებისათვის მშენებლის დაღუპვა პროფესიულ ინციდენტში უწყველო თემაა³¹⁷. ალბათ არ არის შემთხვევითი, რომ ის სწორედ XV საუკუნის დასაწყისში იწენს თავს. ვფიქრობ, ამაში შეიძლება დავინახოთ ანარეკლი იმ სულიერი განწყობისა, რომელიც სუფევდა თემურლენგის გამანადგურებელი შემოსევებით გაანადგურებულ საქართველოში.

XVI-XVIII საუკუნეებში მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებები კლებულობს. ორივე განვითარებულ რეპრეზენტაციას ეხედებით ქვემო ქართლში. ტბისის (ამლივის) 1683 წლის ეკლესიის დასაყდეთ ფასადზე ერთ დიდ ფილაზე გამოკვეთილია ორი მშენებლის ფორნტალური ფიგურები, მოელი ტანით, ზეაწეული ხელებით (სურ. 94). მათ თავებს შემოწერს ერთგვარი თავსართები (სარკმლის თავსართების მსგავსი, შუა ფართო რკალით და ბოლოებში მოკლე პორისონტალური გადანაკეცებით), რომლებზეც დატანილია წარწერები: მარცხენაზე „ოსტატი პაპუა“, მარჯვენაზე – „ოსტატი პოდ(ო)ზა“ ფიგურები ერთნაირია, თუ არ ჩავთვლით განსხვავებას ზომებში (პოდოზას უფრო დიდი თავი აქვს) და ტერფების მდგომარეობაში (პაპუას ფეხები განზე აქვს გაშვებული, პოდოზას – ორივე მარჯვნივ). ფილის კიდევზე, ოსტატების

Էջ. 95.
 Գրք. Կոնստանդին
 Կոնստանդին
 Կոնստանդին
 Կոնստանդին
 Կոնստանդին
 Կոնստանդին

სურ. 96.
ფილა გალატოსის
ხელთაშნის
გამოსახულებით
რკინის
მონასტრიდან

გვერდით გამოსახულია უროები, მათ შუა – დიდი ღოჭი მრგვალი მუცლითა და მაღალი ეიწრო ყელით. დამატებით, პოლოზასა და ღოჭს შორის ნაჩვენებია ინსტრუმენტი სამკეთხა პირითა და მოკლე ტარით – ალბათ ქაფხა.

არქიტექტურული თავისებურებებით ცბის-თან ახლოს დგას კასრეთის მახლობლად მდებარე დაფით საგარეჯოს ეკლესია, რომელიც ახვეუ XVII საუკუნის II ნახევრისა ჩანს³¹⁰. მის აღმოსავლეთ ფასადზეც ორი მშენებელია წარმოდგენილი (სურ. 95): ერთი (მარცხენა) გონიო-თი და მეორე წალკარით. ინსტრუმენტებს შორის, რელიეფის ცენტრში, გოლგოთის ჯვარია გამოსახული. თავისუფალი ხელებით ოსტატები (გონიოიანი – მარჯვენათი, წალკარიანი – მარცხენათი) მასზე მიგვითითებენ. მათი ქესტი – მკერდთან მიტანილი გაშლილი ხელი ვედრების გამომხატველია. მაგრამ პირველ რიგში ეს რელიეფი ღირშესანიშნავია ნაჩვენები იარაღების არანეკლებრივი ზომებით. გონიო, რომელიც ოსტატს ვერტიკალურად უჭირავს, ზუსტად მისი სიმაღლისაა. „უჭირავს“ აქ ალბათ არც ითქმის, ვინაიდან გონიო მიწაზე დგას და ოსტატი მხოლოდ იკავებს მას სწორ მდგომარეობაში. წალკარი ახვეუ ვერტიკალურად დგას. ის გონიოზე ცოტა დაბალია და აქვს უსაშველოდ გრძელი პირი, რომლის ცალი ბოლო გონიოს გუბინება, მეორე კი თით-

ქოს კისერში ერტობა ოსტატს. სამშენებლო იარაღებისა და ადამიანების ზომების თანაფარდობის ასეთ დარღვევას ვერცერთ სხვა რელიეფში ვერ ვნახავთ.

რელიეფური ფილა მშენებელი ოსტატის გამოსახულებით რკინის მონასტრიდან XVII-XVIII საუკუნეებით თარიღდება (სურ. 96). ფიგურას ახლავს მისი სახელის შემცველი წარწერა: „ქ. გალატოსისა ხელთაშნის შეუწდოს დამერთმან. ამინ“³¹¹. მარჯვენა ზეაწეულ ხელში ხელთაშნს დაბრეცილი ნაქეში უჭირავს. ფიგურის მარჯვნივ ირიბად დიდი ჯვარია გამოსახული. უხერხული პოზა და სქემატური შესრულება ქანდაკების კეთაში გაქწაფავ გალატოსს ამუღავნებს.

რამდენიმე გვიანდელ ეკლესიაზე გამოკვეთილია ხუროთმოძღვრის ხელი. ლენხუმის სოფელ მცხეთის წმ. გიორგის ეკლესიის (1728-1744 წლები) აღმოსავლეთ ფასადზე სარკმლის საპირეს ქვედა კუთხეში ჩასმულია მარჯვენა ხელის გაშლილი მტკვნის გამოსახულება, რომელსაც ახლავს წარწერა „ხელი ნასყიდას, კალატოსის ქართლელის“³¹². როგორც აღნიშნავს ე. ბერიძე, ნასყიდა აქ აშკარად კბაძეადა არსუეისძეს, რაიაც ალბათ ერთგვარი ბიბიო სოფლის სახელწოდებამაც (მცხეთა) მისცა³¹³. ლარგეისის წმ. თევდორეს ეკლესიის (1759 წელი) დახაველი ფასადზე მარჯვენა ხელის მტკვნის რელიეფურ გამო-სახულებას ემატება ხუროს იარაღები: ხელს ძაღზე პირობითად „უჭირავს“

პატარა წერაქი (ცალი წვეტიანი პირით, პ. ზაქარაია მას „ქვის ხალოდ ნაქუნს“ უწოდებს¹²); იქვეა გონიოც (ოლინდ ცალკე „საგრში“, ის არაეის უკაია¹³).

დასასრულს, უნდა ვახსენოთ მშენებლის ჩვენში შემორჩენილი ერთადერთი ფერწერული გამოსახულებაც, რომელიც XIV საუკუნით თარიღდება. დაეთოგარეჯის ნათლისმცემლის მონასტრის ერთ-ერთი სამარტომიოეფლოს ხატიურებული ქვაბის სრულიყო კედელზე დახატულია ბერის წიხით შემოსილი მასკაცი, რომელსაც ზედაპირული წაღკატი უკარაქს (ხერ. 97). ხატი და ხელები დაზიანებულია, მაგრამ შეაფიოდ განირჩევა იარაღის გრძელი ტარი და ორმხრივ ღამახილებელი პირი¹⁴.

მშენებელთა გამოსახულებები ძვირფასი წარმოა შეა საუკუნეების საქართველოს კულტურისა და ეოფის მთელი რიგი ასპექტების შესასწავლად, მაგალითად, მხოლოდ მათზე დაყრდნობით შეგვიძლია მხკ ელოდა ოსტატთა ნაცქელობისა და ეარცხილობის შესახებ, წერტილობითი ტიპები ამის თაობაზე არ მოიძეება. შემოთგანისილელი რელიეფები გვიჩვენებს, რომ IX-დან XVIII საუკუნეებზე ქართველ მშენებელ ოსტატთა ნაცქელობა დიდად არ შეცვლილა; მთელი ამ პერიოდის მანძილზე ისინი, ჩვეულებრივ, გამოსახებიან გრძელი (წვიებაძე, ზოგჯერ კოჭებაძე) კაბითა და წელზე შემოსერილი ქაბით. ზოგჯერ მათ ქელები ახერაეთ დაბალი და მრგვალი (ქოროლოს რელიეფების უმეტესობა), შემადლებელი (ხეროთმოდ-ვარი და ერთ-ერთი ოსტატი ხვეტიცხოელის გუმბათზე), ან შემოთკენ გაყარით-ბელი (დავით საგარეჯო).

შეა საუკუნეების ქართველი მშენებლები, როგორც წესი, წვერელეაშს ატარებდნენ. XI საუკუნის შემდგომ რელიეფებზე თითქმის ყველა მშენებელს ერთნაირი მოკლე სამკეთია ან მრგვალი წვერი აქვს (გამონაკლისია მარჯვენა მშენებელი დავით საგარეჯოს რელიეფზე - ის უწვერელია). მანამდე შედარებით მეტი მრავალფეროვნება შეიმჩნევა. ქოროლოს კარნისზე ოსტატების უმეტესობა გრძელი, ზოგჯერ ორად გაყოფილი წვერით არის ნაჩვენები. ახევე გრძელწვერისებრი არიან ოსტატი ვანე საყარის მიძინების ეკლესიიდან და ქვის მხოდაეი მეშა ქუთაისის ბაგრატის ტაძრიდან. სხეავს რელიეფზე კიორიკისა და მიქაელს პირიქით, წვერ-ელეაში თითქმის საერთოდ არა აქვთ - შესაძლია ეს მინიშნებაა მათ ჰაბეკ ასაკზე. თმა მშენებლებს მოკლე ქაინდათ შეტრილი ან, იშვიათად, ხელა (გადაპარხული პაპა და პოლიზა ტბისის რელიეფზე).

რა თქმა უნდა, მშენებლების - მოთემეტეს, რეათი ხეროების - სამოსი ეფრო ხედა იყო, ვიდრე წარმინებულებისა. მაგრამ სინტერესია, რომ ნაქვის სტილის ძირითადი ტენდენციები მათ სამოსზე ერთნაირად აისახებოდა. მირტაშნის

ხერ. 97.
დავითგარეჯის
ნათლისმცემლის
მონასტრის
მშენებლის
ფერწერული
გამოსახულება

ეკლესიის რელიეფზე წარმოდგენილ გალატოზოზუცეს წელში გამოყვანილი და კალთაშეჭრილი კაბა მოსავს³²⁵ – ზოგადად ისეთივე, როგორიცაა გამოსახადრენ XIII საუკუნის პირველი ნახევრის მოხატულობებში დიდებულებს და თვით მეფე გიორგი ლაშასაც³²⁶. XVII საუკუნეში საქართველოში, ირანის გავლენით, გავრცელდა ზედა სამოსი (პირობითად შეიძლება ეუწოდოთ „ქერანგი“) ხშირი შესაკრავებით მეკრდთან. მას ატარებდნენ, მაგალითად, ლევან დადიანი და მისი ოჯახის წევრები, როგორც მოწმობს მათი გამოსახულებები ჭედურ ხატებსა და კედლის მხატვრობაში³²⁷. მოდას არც მშენებლები ჩამორჩნენ. ტბისის ეკლესიის რელიეფზე პაპუა და პოლოსა ასეთივე პერანგებით არიან წარმოდგენილნი, ამასთან, მიუხედავად რელიეფის საერთო სქემატურობისა, მჭიდროდ მიჯრილი შესაკრავები დიდი გულმოდგინებით არის ნაწვენები. XVII საუკუნეშივე შემოვიდა ირანიდან ფეხსაცმელი მადალი ქესლოთა და წაგრძელებული აპრეხილი ტუნიტით. ის შეიძლება ინახოს ქტიტორთა მრავალრიცხოვან ფერწერულ და ჭედურ გამოსახულებებზე. ასეთი ფეხსაცმელი აცვით პაპუსა და პოლოსასაც. ეს, როგორც ჩანს, ერთგვარი „გამოსახედილი ფორმა“ იყო, თორემ ძნელი წარმოსადგენია მშენებლობაზე მომუშავე ადამიანებს მადალქუსლიანი ფეხსაცმელი ყოველდღიურად სცმოდათ. იმავე ეპოქის მოდას ასახავს ტბისის მშენებელთა გრძელი გაწყვილი უღვაშებიც. საერთოდ, როგორც ჩანს, პაპუსა და პოლოსას ძალიან სურდათ, რომ რელიეფზე (რომელიც ალბათ მათივე ნახელავია) მათი „მოღურობა“ სრულად ყოფილიყო წარმოსენილი.

მშენებელთა რელიეფები ავსებს მწირ წერილობით ცნობებსა და ეთნოგრაფიულ მონაცემებს შუა საუკუნეების სამშენებლო იარაღების შესახებ. ერთ-ერთი ყველაზე ხშირად გამოსახული ხელსაწყო, როგორც ენახეთ, არის გონიო – ქვისმთელის უძველესი ინსტრუმენტი, რომელიც გამოიყენება მართი კუთხის სისუსტისა და გვერდების სისწორის შესამოწმებლად. როგორც მარტივად გამოსახახავი და იოლად ამოცნობადი და, ამასთან, სამშენებლო საქმეში აუცილებელი ხელსაწყო, გონიო ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი მთავარი სიმბოლოა. ამასთან, რაკი გონიო შედარებით ვიწრო პროფესიული გამოყენების ინსტრუმენტი იყო (განსხვავებით, ეთქვამთ, ნაქუნისაგან, რომელიც მრავალი სხვა ხელობის ოსტატსაც სჭირდება³²⁸), ის ხურო-გალატოზთა იდენტიფიკაციის მთავარი ნიშანი გახდა – ადამიანი გონიოთი ერთმნიშვნელოვნად ხასიათდება, როგორც მშენებელი. მეტიც, გონიო სიმბოლისირებს ზოგადად მშენებლის ხელობას და პროფესიულ ცოდნას³²⁹.

ასევე ხშირად გამოსახადრენ მშენებლებს ქვის დასამუშავებელი ინსტრუმენტებით, რომლებიც პირობითად შეიძლება გაავერთიანოთ „ნაქუნის“ ცნებით (ძველ ქართულში ის არ გვხვდება). სხვადასხვა სამუშაოს შესასრულებლად სხვადასხვა სახის ნაქუნი გამოიყენებოდა. შუა საუკუნეების საქართველოში ცნობილი იყო შემდეგი სახეობები³³⁰:

წერაქვი – კლდიდან ქვის ჩამოსატეხი, საბას განმარტებით, „ესე არს ცალგნით სათხროლი აქენდეს კლდეთ დასარღვევად“, ე. ი. მას ერთი ბასრი პირი აქვს. უნდა ვივალდისხმოთ, რომ მეორე გლუვია, მასიური.

წალკატი – ქვის გახათლელი იარაღი, საბას განმარტებით, „ორ-წევროსანი წერაქვი“, „ორგნითვე საკეთი აქენდეს ქვათა სათლელად“, ე. ი. მისი ორივე პირი ბასრია. ნ. ზუბინაშვილის მიხედვით, წალკატი არის „მოკლეტარიანი ქუთა სათლელი“.

ორთოხი – საბას განმარტებით, „ორგანიტეუ სათხროლი აქენდეს“, ე. ი. ეს წალკატის სინონიმი უნდა იყოს. სერაპიონ ზარზმელმა რკინის ორთოხის საშუალებით გამოკვეთა ჯვარი ქვაზე³¹. მოგვიანებით სიტყვამ მნიშვნელობა შეიცვალა და მიწის სათხრელ იარაღს ეწოდა.

ენო / ენუ / ენი – წერაქვის მსგავსი, მაგრამ, როგორც ჩანს, უფრო ფაქიზი და ბასპირიანი ინსტრუმენტი. გამოიყენებოდა როგორც ქვის, ისე ხის სათლელად და საკვეთად. მოგვიანებით, ჩანს, მნიშვნელობა დაეწვრებოდა. საბა ენოს განმარტაეს, როგორც „ხის სათლელს“. ნ. ჩუბინაშვილის მიხედვით, ენო ხითხუროთა ცუღია, რომელსაც „პირი ტარსედ შემოცქელი აქეს არათუ გასწურევ, არამედ გარდიგარდმო“.

ურო – დიდი ჩაქუნი ორივე მხრიდან მასიური გლეკვი პირით, ორი ხელით მოსახმარი.

სანგი – იგივეა, რაც ურო.

ხედა – ხის ურო.

კვერი / კუერი – „მცირე ხედა ან ურო რკინისა“ (ნ. ჩუბინაშვილი).

ამ ინსტრუმენტთან მშენებელთა რელიეფებზე ყველაზე ხშირად გამოისახება წერაქვი (რუისი – სარკმლის რელიეფის მარჯვენა ფიგურა, ქოროლო – „ქვის-მკდელის“ რელიეფი, საფარის მიძინების ეკლესია, კალოთა, ლუპა, ვანეძორი, გერგეტის სამება, სვეტიცხოვლის გუმბათი, ლარგვისი) და წალკატი (რუისი – სარკმლის რელიეფის მარცხენა ფიგურა, კალოთა, მირტა-შენი, საფარის წმ. საბას ეკლესია, კაზრეთის დაეთი საგარეჯო). უფრო იშვიათია ურო (ქოროლო – ქვის გაპობის სცენა, ტბისი). ინსტრუმენტაროუმის თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა სხვაგან რელიეფი, რომელიც ხის დასამუშავებელ იარაღებს – წალდხა და ცუღს გვიჩვენებს. საეარაულოდ, აქვე სასოში ლატანიც არის გამოსახული.

სხვა საგნებიდან, როგორც ვნახეთ, ეპიზოდურად გამოისახება ნინაბი, გობი და კირხნარის მოსარევი უცნობი ხელსაწყო (ქოროლო), შეუვლი (გერგეტის სამება), სატეხი (ვანეძორი), ძალაყინი (ერთაწმინდა), ქოფა (ტბისი). ცალკე უნდა აღინიშნოს მასალის ტრანსპორტირებისა და შემოთ ატანის საშუალებები (ხარებიანი მარხილი და ხელის მარხილი ქოროლოს ორ სცენაში, ამწე სვეტიცხოვლის გუმბათზე).

შემოთ უკვე ითქვა, რომ მშენებელთა სკულპტურული გამოსახვის ტრადიცია, გარდა საქართველოსი, არ განვითარებულა აღმოსავლეთ საქრისტიანოს არცერთ სხვა ქვეყანაში. სომხეთში სულ რამდენიმე მაგალითი გვაქვს, ამთგან ყველაზე ადრეული, მნიშვნელოვანი და, ამასთან, ყველაზე იდეალურით მოცული არის ზეართნოცის ტაძარში (641-661 წლები). მისი მრგვალი გარშემოსავლელის საფასადო თაღნარის არქივოლტებს შორის წარმოდგენილი იყო ადამიანთა რელიეფური ფიგურები – როგორც ჩანს 32, თაღების რაოდენობის შესაბამისად (სურ. 98, 99). ამთგან შემორჩა ცხრა ფიგურა, სხვადასხვა სამშენებლო იარაღით. ტრადიციულად, ამ ფიგურებს „მშენებლებად“ მოიხსენიებენ, თუმცა მკვლევართა უმეტესობა მათ „ნამდილ“ მშენებელთა გამოსახულებად არ მიიჩნევს. მაგალითად, ს. მნაცაკიანის აზრით, აქ გამოსახულნი იყვნენ ტაძრის მშენებლობის დამკვეთნი და ხელშეწყობნი³². ზ. აკოფიანი ფიქრობს, რომ ეს ქანდაკებები არის ნაწილი ერთიანი საფასადო კომპოზიციისა, რომელიც სამოთხეს წარმოადგენს³³. მართლაც ნაკლებად-სარწმუნოა, რომ ტაძრის კედლებზე 32 (!) ხურო-გალატოხი ყოფილიყო

სურ. 98-99.
 ზეარტინოკის ტაძარი
 (სომხეთი).
 მშენებელთა (?)
 გამოსახულებები

გამოქანდაკებული და არცერთი ქტიტორი, კაცმა რომ თქვას, სვენი ისიც არ ვიცით, დაკარგული 23 ფიგურაც სამშენებლო იარაღებით იყო აღჭურვილი თუ არა.

შემდგომ ხანებში მშენებელთა სკულპტურული გამოსახულებები სომხურ ეკლესიებზე ეპისოპურად წნდება, ამასთან ისინი, როგორც წესი, მღებარეობს ეველასე აქტიური ქართულ-სომხური კულტურული კონტაქტის ზონებში. ასეთია, მაგალითად, ხოქორის ეკლესია ქვემო ქართლის სამხრეთ, სომხეთთან მიმდებარე ზონაში. ის თითქმის მთლიანად ხელახლა არის აშენებული სომხების მიერ უფრო ადრინდელი ქართული ეკლესიის ადგილას 1050-იან წლებში³³. აღმოსავლეთ ფასადზე, საქტიტორო რელიეფის ქვემოთ ამოკვეთილია სკემატური ფიგურა – გ. გაგოშიძის სამართლიანი აზრით, მშენებელი ოსტატი³⁵ აქვე შეენიშნა, რომ არ დასტურდება ე. თაყაიშვილის ცნობა, თითქოს წანგლის ეკლესიაში, – რომელიც ქალკედონიტი სომხების მიერ არის აგებული XI საუკუნის პირველი ნახევარში და, გარდა ქართული წარწერებისა, მთელი რიგი არქიტექტურული თავისებურებებითაც უკავშირდება ტაოს, – სამხრეთი პასტოფორიუმის კარის წირთხლებში მშენებელ ოსტატთა გამოსახულებიანი ქვები იყო ნატანებული³⁶. ეს ქვები, როგორც ნანს, აღრეული შუა საუკუნეების სტელების ბაზისებია და წანგლის ეკლესიაში ხელმეორედ არის გამოყენებული. მათი რელიეფების ხიჯეუბების ბოლოდროინდელი ინტერპრეტაციაც³⁷ საკამათოა, მაგრამ მშენებლებსა და მათ სამუშაო იარაღებს ისინი წამდევდა არ წარმოგიდგენს.

რამ განაპირობა ქართველებისა და სომხების ასეთი განსხვავებული დამოკიდებულება მშენებელთა გამოსახულებებისადმი? მშენებელი თავის თავსა თუ თანამუშაქს ეკლესიის კედელზე საკუთარი ინიციატივით გამოსახავს და არა ქტიტორის დაკვეთით, მაგრამ დამკვეთის ნების წინააღმდეგ ამას ვერ იხამს. ვერ უიტყვი, რომ სომხეთში მშენებელ ოსტატებს ნაკლებად აფასებდნენ, ვიდრე საქართველოში, მაგრამ აშკარაა, რომ ნაკლებად იწუნებდნენ მათ თვითშემოქმედებას. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა 'სემოთანასხნეები მოსაზრება ატენის ხიონში სომეხი ოსტატების თოდოსაკის, გრიგორ დაპისა და გერგოუმ ერასხანის ძის გამოსახულებების არსებობის თაობაზე, თუ ეს მოსაზრება სწორია, ის მოწმობს, რომ თავად სომეხი მშენებლები სულაც არ ეოფილან წინააღმდეგნი თავიანთი რეპრეზენტაციისა, მაგრამ სომხეთში მათ ამის შესაძლებლობა არ ჰქონდათ, საქართველოში კი, თითქოს თავისუფლება იგრძნესო, თავიანთი სკელპტურული გამოსახულებები დატოვეს ტაძრის კედლებზე. თემცა, ვიმეორებ, ეს მხოლოდ ვარაუდია.

სურ. 100.
კონკის სენ-ფუას
ძელებისა
(საფრანკეთი).
მშენებელთა
გამოსახულება
ტრანსეპტის
კაპიტელზე

მშენებელთა რელიეფების განხილვისას სემოთ არაერთხელ იყო მოტანილი პარალელები სხვადასხვა ქვეყნის რომანული და გოთიკური ხელოვნებიდან. ქრისტიანულ დასავლეთში ოსტატის გამოსახვა ეკლესიის კედელზე ნეწეულებრთუი ამბავია, საფრანგეთში უადრესი მაგალითები უკვე (X)-XI საუკუნეებში გვაქვს (რელიეფი პუატიეს მეზეუმიდან, ტურნიუს სენ-ფილიბერის ეესტიბელის კამარის მარჯვენა იმოსტი, კონკის სენ-ფუას ტრანსეპტის ერთ-ერთი კაპიტელი³⁸ – სურ. 100), სხვა ქვეყნებში – XII საუკუნიდან. დასავლური ხელოვნების საერთო ხასიათის შესაბამისად, ეს ქანდაკებები, ქართულთან შედარებით, უფრო მდიდარია დეტალებით. მშენებელი, როგორც წესი, მეშაობის პროცესშია ნაწვენები, რეპრეზენტაციული გამოსახულებები თითქმის არ არის. უფრო ფართოა ინსტრუმენტარითი. უკვე XI საუკუნიდან მშენებელთა იარაღებს შორის გეხედება ფარგალი (ვანდომის სენტ-ტრინიტიეს ნრდილოეთი ტრანსეპტის კონსოლი³⁹), რომელიც შემდგომ ხანებში ხუროს მთავარი ატრიბუტი ხდება. ქართულ რელიეფებზე, როგორც ვნახეთ, ფარგალი არსად არის გამოსახული.

თავი IV

მშენებლობის ორგანიზაცია

ყოველგვარი მშენებლობის დაწყების წინ, ბუნებრივია, მომავალი ნაგებობისთვის ადგილი უნდა შეირჩეს. ეკლესიის ასაგები ადგილი მრავალი სხვადასხვა ფაქტორით შეიძლება ყოფილიყო განსაზღვრული. ადრექრისტიანულ ხანაში უამრავი ეკლესია აღიმართა წმინდანთა საფლავებზე ან მათ ცხოვრებასთან თუ მარტვილობასთან დაკავშირებულ ადგილებზე. ამის მაგალითები საქართველოშიც არის ცნობილი: მცხეთის ქვემო ეკლესია (სვეტიცხოველი) უფლის კვართის დაფლვის ადგილას აიგო; ზემო ანუ გარეუბნის ეკლესია (ხამთაერო) – „მაველოვანში“, სადაც ხამი წელი გაატარა წმ. ნინომ; ბოდბეს ეკლესია ტრადიციით წმ. ნინოს საფლავზე აშენებულად ითვლება; წმინდის ტაძარი, საერაუდოდ, წმ. რაქდენის მოწამიობრივი აღსასრულის ადგილას დგას.

ზოგიერთი უადრესი ეკლესია წარმართული ხალოცაეების ადგილას აშენდა. ამის ანარეკლი ჩანს გადმოცემაში წმ. ანდრია პირველწოდებულის მიერ ჭკონდიდში წარმართთა თაყვანისცემა მუხის მოჭრისა და მისი მახალთა ეკლესიის აგების შესახებ. ამ გადმოცემაში, „ტრაპეზი მარტვილის ეკლესიისა დადგმულთა იმ მუხის ძირზე, რომელიც მოჰკეთა ანდრია მოციქულმა, ოდეს მეგრელნი მოაქცია“³⁴⁰, არის პირდაპირი ცნობაც – „ჯუანშერის მიხედვით, ვახტანგ გორგასალმა „ალაშენა ეკლესია ნიქოსსა საგზებელსა თანა ცეცხლისასა“³⁴¹, ე. ი. ეკლესია მეფეს ცეცხლთაყვანისმცემელთა მოშლილი ხალოცაეის ადგილას თუ მის სიახლოვეს აუგია.

პატიოგრაფიულ ლიტერატურაში ხშირად არის ნახსენები უფლისგან მიღებული ნიშნები, რომელთა მიხედვითაც ხდება ადგილის შერჩევა ეკლესიის ასაგებად. წმ. შიო და ვეაგრე ეკლესიას აშენებენ „ადგილსა მას, სადა უწევინა უფალმა“ კეამლის სვეტის გადაადგილების მეშვეობით³⁴². „ადგილსა მას ღმრთის მიერ წინებულსა“ არსდება ხანძისის მონასტერი (სურ. 102) – მის ჯვარაც აუგებელ ეკლესიას მარტომყოფი ბერი ხუციდისი ხილვაში ხედავს³⁴³. ბოლოკბახილი ეკლესიას იქ აგებს, სადაც წმ. გიორგიმ „თუთ აუწყა“³⁴⁴. „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ ნახსენები ღამის ყველა მშენებლობა ხიზმრად თუ

მაჰირდაპირე
მხარეს
სურ. 101.
ნიქოსის
მაცხოვრის ტაძარი

სურ. 102.
ხანკოს მონასტერი

ცხად'ში ნახილვებ ადგილას იწყება. აზრთა სხვადასხვაობისას საბოლოო არსეულის კვლავ უფალს ანდობენ: როდესაც წმ. სერაპიონი და იოანე ვერ შეთანხმდნენ სად აეშენებინათ ზარზმის ეკლესია, ორ სავარაუდო ადგილას ღამით ანთებული კანდელები დატოვეს. დილით ერთი კანდელი ნაძქრალი დახვდათ და, შესაბამისად, უპირატესობა მეორე ადგილს ერგო.⁵⁴⁵

სხვათა შორის, ნახსენები უთანხმოება სავსებით პრაქტიკულმა ხაკითხმა გააზიწვია. წმ. სერაპიონს სურდა ეკლესია მთის წვერზე აეგო, რაზეც იოანემ და სხვა ბერებმა უპასუხეს: „ნუ, წმიდაო მამაო, ადგილსა ამას, რამეთუ მაღალ და ცივ არს, და მძანი ესე შიშუელ და გლახაკ“.⁵⁴⁶ ეს ეპიზოდი კარგად გვიჩვენებს მოთხოვნებს, რომელთა მიხედვითაც ხდებოდა სამონასტრე ადგილის შერჩევა ადრეულ შუა საუკუნეებში. ერთი მხრივ, ბერები საგანგებოდ ეძებდნენ ასკეტური ყოფის შესაბამის მკაცრ გარემოს, მეორე მხრივ ამ ძიებაში იხინი საღ აზრს არ უნდა გასცდენოდნენ და უნდა ეხრუნათ იმაზეც, რომ ბუნებრივი პირობები გაუხადისი არ ეოფიდიყო.

შთამბეჭდავი მდებარეობა იყო კიდევ ერთი ფაქტორი, რომელიც უთუოდ ხშირად თამაშობდა გადამწყვეტ როლს ეკლესიის ადგილის შერჩევისას. ნაგებობის ეფექტური „ნახში“ გარემოში ქართული არქიტექტურის ორგანული თემა ხებაა მისი მშენიერება სრულად გარემომცველ ბუნებასთან კავშირში ვლინდება. შუა საუკუნეების უამრავი ნაგებობა თვალნათლივ მოწმობს, რომ მის მშენებლებს ადგილი ესთეტიკური ფაქტორის გათვალისწინებით

შეურენვეიათ. ამის შესახებ წერენ შუა საუკუნეების ავტორებიც; დაეთ აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, მეფემ გელათის მონასტერი (ხერ. 103) „დამტკიცა... ადგილსა ყოვლად შეენიერსა და ყოვლითერთ უნაღლისა“¹⁴. გამოთქმებს „შენიერი ადგილი“, „ადგილი შემკული“ ხშირად ხსარობს ვახუშტი ბატონიშვილი ეკლესია-მონასტრების მდებარეობის დასახასიათებლად¹⁵, თუმცა გახათვადისწინებელია, რომ ზოგჯერ ეს უფრო კარგ კლიმატურ პირობებს გულისხმობს, ეიდრე ლანდშაფტის სილამაზეს.

ეკლესია-მონასტრების დაარსებისას მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ბუნებრივ საყრდენებსაც. სენაეთში, მაგალითად, ეკრადლებას აქცევდნენ იმას, რომ სამშენებლო ადგილი მეწყერსაში არ ყოფილიყო. თუმცა ისიც ხდებოდა, რომ სხვამხრივ ხელსაყრელი ადგილის ნახვისას საყრდენებს არ ითვალისწინებდნენ და ამას ცუდი შედეგი მოჰყვებოდა. ქსნისა და ჭყრთას შესართავთან, კონცხზე აშენებული ღარგვისის მონასტრის ნაგებობები რამდენჯერმე დაანგრია აღიდებულმა მდინარემ¹⁶.

ეკლესიისათვის ადგილის შერჩევის შემდეგ ხდებოდა მისი საფუძვლის სიმბოლური ჩაურა და კურთხევა. სამწესაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება ისეთი თხზულება, როგორიც არის მაგალითად, VIII საუკუნის სომეხი კათალიკოსის იოანე ოძუნელის ტრაქტატი, რომელიც დეტალურად აღწერს საძირკვლის დადებისა და კურთხევის რიტუალს¹⁷. ქართული წყაროების ძენწი ცნობებით არ ჩანს, რომ ჩვენში ასეთი დაკანონებული წესი არსებულებო. გიორგი მერქელეს მიხედვით, ხანამ ხანძის პირველი ეკლესიის აგებას შეუდგებოდნენ, წმ. გრიგოლმა ბერებს წააკითხა ფრაგმენტები ფსალმურიდან (64, 11-14; 88, 1-2; 89, 16-17; 120, 1; 123, 8), შემდეგ „ერთობით ჯუარი დასწერეს ადგილსა მას და იწვეს საქმელ“¹⁸. მეორე ეკლესიის მშენებლობის დაწყების წინ წმ. გრიგოლი წარმოთქვამს ვრცელ ლოცვას, რომელშიც არის სიტყვები: „შენ, უფალო აწცა აკურთხე ადგილი ესე წმიდისა შენისა ეკლესიისა...“¹⁹. ორსავე შემთხვევაში და სხვა დროსაც (მაგალითად, გენათდეს დედათა საფრის დაარსებისას) აღინიშნება, რომ მან „ჯუარი დასწერა“ სამშენებლო ადგილს, რაც, ყოიქრობ, კურთხევის გარკვეულ რიტუალს უნდა გულისხმობდეს.

ერთი გვიანდელი (1671 წლის) საბუთი მოგვითხრობს, რომ ნიხბისის ეკლესიის საძირკველი მშენებლობის დაწყების წინ თეთი კათალიკოსის დომენტის ეკურთხები²⁰. კათალიკოსის მონაწილეობა არაფრით გამოჩნეული რიგითი ეკლესიის საძირკვლის კურთხევაში უცნაური იქნებოდა, რომ არა ერთი გარემოება – ეკლესია მისი დის საფლავზე შენდებოდა.

უშუალოდ მშენებლობის დაწყებას წინ უძღოდა მშენებელი ოსტატებისა და მუშების გუნდის შეკრება. ბუნებრივია, მისი ზომამ დამოკიდებული იყო შესასრულებელი სამუშაოს მოცულობაზე. მცირე ეკლესია შეიძლება რამდენიმე კაცსაც აეგო, მაშინ, როცა დიდი ტაძრების მშენებლობაზე დასაქმებულთა რიცხვი ახს ატარებდა. ოშკის სამხრეთი შესასვლელის თავზე დატანილი ერკელი ფერწერული წარწერის მიხედვით, ტაძარს აშენებდა 70 ოსტატი (ხურო, გალატოსი და მკედელი) და 80 „ერი და მოქმელი“, რაც არაკვალიფიციურ, შავ მუშახელს უნდა გულისხმობდეს²¹. საინტერესოა, რომ მშენებელთა თითქმის ანალოგიურ რაოდენობას ასახელებს ერთი გვიანდელი წყარო ოშკის თანადროულად აგებული ოღონდ მასზე ბევრად პატარა – თეოტოკოსის ეკლესიისათვის. მოხოს ლუკასის მონასტერში. ამ ცნობით, მშენებელთა გუნდში 80 დახველურებული ოსტატი და ამდენივე შეგირდი ყოფილა²².

სურ. 103.
გელათის მონასტერი

მშენებლობის მოთავეები ზოგჯერ არტელებს იწვევდნენ, მაგრამ ხშირად, როგორც ნანს, ისინი ოსტატებს ხათითაოდ აგროვებდნენ და დროებით ხამ-შენებლო ორგანიზაციას ქნიდნენ (ეს ნეულებრივი პრაქტიკა იყო ბიზანტიამაც¹⁶⁶). იყო შემთხვევები, როცა რომელიმე პატარა ეკლესია მთლიანად სოფლის ან თემის ძალებით შენდებოდა, ანუ ეველა მომუშავე ამ სოფლის მკვიდრი იყო, მაგრამ, როგორც წესი, ხერო-გალატოზებს იწვევდნენ – ზოგჯერ მქსობელი სოფლიდან თუ ქალაქიდან, ზოგჯერ საკმაოდ შორიდანაც. მოწვეულ ოსტატთა კვალიფიკაცია დიდწილად იყო დამოკიდებული მშენებლობის თაოსანთა მატერიალურ შესაძლებლობებზე. ანალოგიური სურათი გვაქვს მონასტრებშიც: თუ გარეშე შემწე არ ჰქავდათ, ბერები თვითონ აშენებდნენ, თუ ჰქავდათ – დახელოვნებულ ოსტატებს უხმობდნენ. ეს ორივე ვითარება ცოცხლად არის აღწერილი ზემოთ არაერთგზის დამოწმებულ „სერაპიონ ზარხმელის ცხოვრებასა“ და „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ხანძთის პირველი ეკლესია 780-იან წლებში ახლადდაარსებული მონასტრის მშობამ თავად ააგო, მესამე (ამჟამად მდგარი) ეკლესიის (სურ. 104) შემოქმედნი 910-იან წლებში კი

„სიბრძნით სრულიად მსმენებელი“ სეროთმოდ-
ღარი ასინა და როგორც „ეცლიობლად
მოწმობს შენობის არქიტექტურა – სეულობის წი-
ნებულად მცოდნე სერო-გალატოხები იყენენ“
გოთრგი მერსულე არ გვეუბნება, საიდან მო-
ვიდნენ ისინი, მაგრამ ცხადია, რომ ასდენი
მაღალკვალიფიციური მშენებელი ხანძისი ბე-
რებს შორის ვერ მოიძებნებოდა, მათი მოწვე-
ვა კლარუ, ხელმოწევითა ამოტეკებისა და
გერგებ კრისთაფი-კრისთაფის მხარდაჭერის
წყალობით გახდა შესაძლებელი. უფრო ნათე-
ლია სერათი სარხმაში. მონასტრის პირველი
ეკლესია აქაც ადგილობრივი ძაღებით
მეორესათვის კი ოხტატს „ჰელღუნებითა
განთქმულსა კაცსა მოქსეს სეუათიდან,
აქეკენისაგან ბერძენთასა“¹⁵⁸ მას თანამეწვეც
ქაუდა, სახელად შუარტყელი როგორც
ნანს, ზემო აჭარის სოფელ შუარტყელიდან.

ზემოაჭარელ მშენებელ ოხტატთა მოღვა-
წეობა მშობლიური კუთხის გარეთ სხვა
წერილობითი წყაროთი; დასტურდება. ტბელ
აბეხერისძის თხზულებიდან ვიგებთ, რომ ასე-
ვე შუარტყელის მკვიდრი, ქვითხურო ბოლოკ
ბახილი „მოხარეწულად“, გ. ი. ხაშოვარზე დადი-
ოდა ქვემო ქართლში, თბილისის მღვამოებში,
სადაც ეკლესიების მშენებლობაში მონაწი-
ლეობდა. თხზულების მიხედვით, როდესაც მას
წმ. გოთრგი ეცხადება და მშობლიურ მხარეში
ეკლესიის აგებას ავალდებს, ბახილი ცდილობს
თავი შეაცილოს წმინდანს და უხსნის, რომ
თავისი თავისა და ოჯახის ხარხნად მისთვის
აუცილებელია სახლიდან შორს მეწამობა: „და ესრეთ
გლახაკა წუგეშინის-
საცემლად ნემდა მაქუნდა უცხოებასა მეწამობა, რათა
მოვიტყუო დახარხუნელი სახელმწიფლთა
წემითა“¹⁵⁹ ბახილის ეს „უცხოებასა მეწამობა“
ინდივიდუალური საქმიანობა ნანს, ის ამქრის თუ
არტყელის წვერი არ არის, სხვათა შორის, მას არც
საკუთარი სამეწამო იარაღი გააჩნია. უნდა წარმოვი-
დგინოთ, რომ ასეთი ოხტატი მეგობრად
ეცხო მხარეში (სოფ. კერ საქართველოს ფარგლებს
გარეთაც), გასად იგებდა სად იგებება ან მომდინარეობს
მშენებლობა, ნადიოდა ადგილსე და თავის
შრომასა და ცოდნას სთავაზობდა მშენებლობის
ხელმძღვანელს, თუ მეწამება სჭირდებოდა, მას ქირაობდნენ,
აძლეოდნენ საჭირო ინსტრუმენტებს და
ამეწამებდნენ. მშენებელ ოხტატთა ასეთი
მოძრაობის მეშვეობით ხდებოდა, საბაზრო
ეკონომიკის ენაზე რომ ვთქვათ, მთიანეთისა და
შუაქაზების რეგულირება. სოფელი შუარტყელი
შუა ხაუკუნებში ქვითხურობის ცენტრი
ნანს. აქ აღბრუნებოთ კარგი ოხტატი იყო და,
ბუნებრივია, ზემო აჭარაში საქმეს
ეყვლა ვერ იპოვოდა. მეორე მხრივ, ქართლში
მშენებლობა თითქმის ყოველთვის
ფართოდ იყო გაშლილი და, შესაძლოა,
ადგილობრივი სერო-გალატოხები

სერ. 104.
სახლის მონასტრის
წმ. გოთრგის ეკლესია

სოფჯერ საქმეს ეერ აუდიოდნენ. X საუკუნის ბოლოს ატენის ხორის აღხადგენად ოსტატები – თოდოსაკი და მისი თანამოხაქმენი – სელაქ ხომეხიოდან მოაქვეს, ტბელ აბუესირისის თხზულებაში აღწერილი ამბები XII საუკუნის II ნახევარში ხდება⁶⁰ და შემთხვევითი არ არის, რომ ბოლო-ბახსილი სწორედ ქვემო ქართლში მიდის – იმხანად ამ მხარეში ინტენსიური მშენებლობა მიმდინარეობს. „მახლობლად თუფილისისა“, ხადაც მან სამუშაო იშოვა, აღნიშნულ პერიოდში და ცოტა მოგვიანებით აშენდა ბუთაია, ღურჯი მონასტერი, კოჯრის კაბენი...

მშენებელთა მიგრაცია გვიან შუა საუკუნეებშიც ჩანს. იმხანად მთიან მხარეებში, როგორც ჩანს, აღარ დარჩნენ რამდენადმე რთული შენობების აგების შემდეგ ოსტატები, ამიტომ დიდი გემბათიანი ტაძრების ახაშენებლად მათ ბარიდან (ეძეცხად ქართლიდან) იწვევდნენ. ასე მოხვდა ნახედა, „გალატოხი ქართლელი“, ღენხეჰის სოფელ მცხეთაში, ხადაც XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში წმ. გიორგის ეკლესია ააგო. ცოტა მოგვიანებით, 1753 წელს, ბარაკონის დმრთისმშობლის ეკლესიის (ხერ. 105) მშენებლობაზე როსტომ რაჭის ერისთავმა შელდარეოდ ოსტატი ავთანდილი მოიწვია.

წერილობით ცნობებთან ერთად, რა თქმა უნდა, ბუერის მოქმედია თუთ არქიტექტურაც. მასზე დაკვირვებით შეიძლება ითქვას, რომ უნდა ყოფილიყო მშენებელ ოსტატთა მიგრაციის შემთხვევითი შედეგებით უფრო მასშტაბური შემთხვევებიც. უკველი მგონია, რომ 980 წლის ახლოს ბანადან ქუთაისში გადასულ ბაგრატიონთა სამეფო კარს თან წაქეა ტაოდ მშენებელთა დიდი გუნდი, რომელიც აქტიურად დაასაქმეს X საუკუნის მიწურულსა და XI საუკუნის დასაწყისში იმერეთში მიმდინარე მშენებლობაზე. სხვაგვარად ძნელი ახასხნელია ქუთაისის ბაგრატის ტაძრის, კაცხის, ეხეევის და სხვა ეკლესიების მტდრო კაეშირი ტაოს არქიტექტურასთან.

სეენ თითქმის არაფერი გვაქვს ხელმისაქიდი იმის დახადგენად, თუ რა გასამრჯელოს იღებდნენ მშენებლები. ერთადერთი წყარო, რომელიც შეიცავს ცნობას მათი შრომის ფულადი ანაზღაურების შესახებ, ოშკის ტაძრის ხამჩრთი შესახეღელის შემოსხეებელი წარწერაა. მის მიხედვით, 70 ოსტატისა და 80 მუშის „მისდი“ წლიურად 20 000 დრამს უტოდლებოდა, ანუ საშუაოდ ერთი მუშაკის დღიური გასამრჯელო 0,36-0,37 დრამს შეადგენდა. ცხადია, ეს გამოთვლა პირობითია, თუნდაც იმიტომ, რომ ეკლიფიციური ოსტატისა და შავი მუშის შრომა ერთნაირად ეერ ანაზღაურდებოდა. ამასთან, ხამჩრთში სიცივის გამო სამუშაოთა დიდი ნაწილი წედებოდა, ისევე, როგორც საუკლეო დღესასწაულების დროს. ყოველივე ამის გათვალისწინებით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მუშის დღიური ჯამაგირი დაახლოებით ¼ დრამი იყო, ხოლო ოსტატისა – ერთ დრამამდე. ამ შემთხვევაში წელსწადში – თუ დავუშვებთ, რომ მუშაობა 250 დღეს მიდიოდა⁶¹ მუშა 60-65 დრამს გამოიმუშავებდა, ოსტატი – 250-მდე.

შეიძლება ეს X საუკუნის ეკლობაზე კარგ ანაზღაურებად წათვალის? ძნელი სათქმელია. ე. თაყაიშვილმა სწორად შენიშნა, რომ ოშკის წარწერის დრამი არის ხმელთაშუაზღვისპირეთში ფართოდ გავრცელებული ვერცხლის არაბული დრამი, მაგრამ სეენ არ ვიცით, როგორ შეესაბამებოდა ბაგრატიონთა სამეფოში მოხმარებული (თუ სელაქ აქვე მოტრილი?)⁶² დრამი/დირამი სხვა ქვეყნების დრამას. მონაცემები არაბ მშენებელთა შრომის ანაზღაურების თაობაზე უფრო მაღალ რიცხვებს გვიყენებს. 910 წლის ახლო ხანებით დათარიღებული პაპირუსიდან ვიგებთ, რომ ქალაქ ფუსტატში (ახლა ქაიროს

მოპირდაბრე
მხარეზე;
ხერ. 105.
ბარაკონის ეკლესია

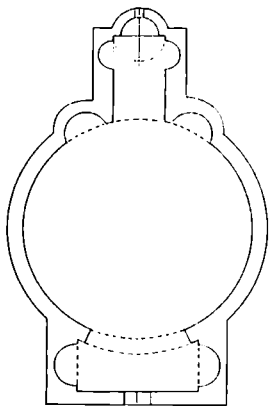
სურ. 106.
კერამიკული
ფილა ოხრიდიდან
ნაროეკსიანი
სამნაიაიანი
ბასილიკის გუმბათის
გამოსახულებით

სურ. 107.
კერამიკული
ფილა ოხრიდიდან
ნაროეკსიანი
სამნაიაიანი
ბასილიკის გუმბათის
გამოსახულებით

ნაწილია) გალატოს ყადაღს დაეკირაუებია ორი მეშა და მათთვის ერთად დღეში 234 ღირჰამი გადაუხდია³⁶. უფრო გვიანდელი ცნობებით მშენებელთა ჯ ამაგირი უფრო მაღალიც ჩანს. ქაიროს სინაგოგის გენიზის დოკუმენტების მსხველეთ, XI საუკუნეში მშენებლობის ხელმძღვანელი დღეში 8¼ ღირჰამს იღებდა, უფროსი ოსტატი - 7-ს, სხვადასხვა ხელობის კვალიფიციური ოსტატები - 4-დან 7-მდე, მეშები - 2-დან 4-მდე, შეგირდები - 1-დან 2½-მდე. ამათთან შედარებით ოშქის მშენებელთა შრომის ანაზღაურება ერთობ მოკრძალებულად გამოიყურება. ხმელთაშუაზღვისპირეთის კონტექსტში ის მეტისმეტად სუსტი ჩანს მსხველეთობითი შესაძლებლობების თვალსაზრისითაც. იმავე ქაიროს სინაგოგის გენიზის დოკუმენტებიდან ვიგებთ, რომ XI საუკუნის დასაწყისში მაღრიბში 120 ფუთა სელი 32 421 ღირჰამი ღირდა³⁶, ანუ ერთი ფუთა დაახლოებით 270 ღირჰამი. თუ ამ მონაცემს ზემოთ გამოუვიანდს შეუდარებით, გამოდის, რომ კვალიფიციურ ტაიულ ოსტატს თავისი მთლიანი წლიური შემოსავლით ერთი ფუთა სელის ყიდვაც არ შეეძლო, რაც სრულიად წარმოუდგენელია. ვფიქრობ ეუბეულია, რომ ოშქის წარწერის დრამი სულ ცოტა ოთხჯერ მაინც უნდა აღემატებოდეს X-XI საუკუნეთა არაბული ღირჰამს.

საფიქრელია, რომ ისევე, როგორც ახალ დროში, შუა საუკუნეებშიც ყოველი მნიშვნელოვანი მშენებლობის წინ ღებოდა ხარჯთაღრიცხვა, რომელიც ითვალისწინებდა მასალისა და მეშახელის ხარჯს. დასაყვლეთ ევროპაში მშენებლობის ხარჯთაღრიცხვები მრავლად შემორჩა XIII საუკუნის შემდგომი ხანიდან. საქართველოში ასეთი საბუთი მხოლოდ ერთი გვაქვს და ისიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მიწურულის 1790 წლისაა. ის ეხება ნახიდურის ციხის აშენებაზე გასაწე ხარჯებს და შეიცავს მუხლებად გაწერილ ბიუჯეტს - რა ღაჯდება სხვადასხვა საშენი მასალა და რამდენი უნდა გადაუხადონ მშენებლებს. საინტერესოა, რომ შეფარდება ოსტატებისა და არაკვალიფიციური მეშების ანაზღაურებას შორის აქაც დაახლოებით ისეთივეა, როგორიც

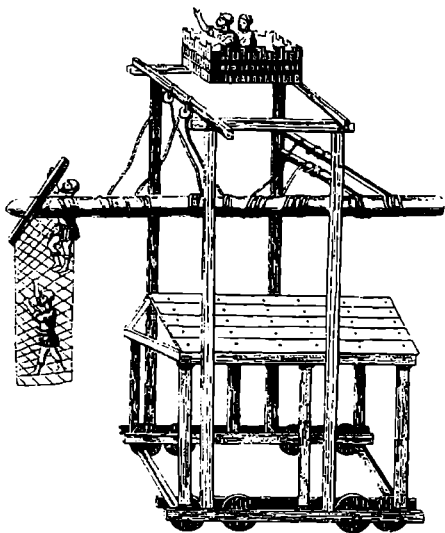

სურ. 108.
მარმარილოს ფილა
ათენის პომპეიუმიდან
როტონდის გვერდის
გამოსახულებით

X-XI საუკუნეების არაბულ ხაშქაროში: გალატოხისთვის განსასღერულია 14 შაური, ქვისმიდელისთვის - 12 შაური, მუშისთვის, რომელსაც ქირაობენ „ხადირეკელს გასათხრელად“ და ხსენა ასეთი ხაქმებისთვის - 3 შაური⁵⁶.

შენობის დაგეგმვისა და აგების პროცესში უძველესი დროიდან გამოიყენებოდა არქიტექტურული გრაფიკა. გვერდის, კრილის თუ ორთოგონალური პროექციის ნახაზები დასტურდება ძველ შუამდინარეთში, ვევიკეში, ურარტუში, საბერძნეთში, ელზისტურ აღმოსავლეთსა და რომში⁵⁷. ნახაზების მომზადების ანტიკური კულტურა გადმოვიდა ადრექრისტიანულ ხანაშიც. როელი არქიტექტურული და ურბანული ნახაზებისა და მათ მოხაზუადებლად საჭირო განვითარებული სახაზავი ხელსაწყოების არსებობას მოწმობს V-VI საუკუნეების წერილობითი წყაროები⁵⁸ საგანგებო ეურადლებას იმსახურებს არქეოლოგიური მასალა, რომელმაც არქიტექტურული ნახაზების ადრექრისტიანული ნიმუშები შემოგვინახა. ასეთია ორი კერამიკული ფილა ოხრიდიდან, საფარადოდ V საუკუნისა. ფილებზე დატანილია ხაქმდესიო შენობათა გვერდები: ერთზე - ნართექსიანი სამნავიანი ბაზილიკისა (სურ. 106), მეორეზე ტეტრაკონქისა (სურ. 107). დაახლოებით იმავე ხანისაა ათენის პომპეიუმზე ნაოენი მარმარილოს ფილა როტონდის გვერდის გამოსახულებით (სურ. 108). გვერდ გვიჩვენებს შენობის ეველა არსებით ელემენტს - ძირითად წრულ სიერცეს, ორაფხიდიან ნართექსს დასავლეთით და ძლიერშევილ სამაფხიდიან ხაქურთხეველს აღმოსავლეთით. როელია დანამდვილებით ითქვას, რა შეიძლება ყოფილიყო ამ ნახაზების დანიშნულება. ისინი საქმარისად ზესტად გადმოსცემს ზოგად არქიტექტურულ იდეას, მაგრამ ძნელი წარმოსადგენია მშენებლობის პროცესში ასეთი ნახაზებით ეხელმძღვანელათ. მათ უფრო სადემონსტრაციო დანიშნულება უნდა აქონოდა - კერამიკულ თუ ქვის ფილაზე დატანილ გვერდს წარუდგენდნენ დამკვეთებს, რათა მათ ენახათ რამდენად შეესაბამებოდა ხეროთ-მოძღვრის ჩანაფიქრი წაყენებულ მოთხოვნებს.

V-VII საუკუნეებში დეტალური არქიტექტურული გრაფიკის არსებობის დამადასტურებელ ირიბ საბუთად უთუოდ გამოდგება დიდად მსგავსი ხაქმდესიო

სურ. 109.
ხალაქო მანქანის
ნახატი
ქერონ ბიზანტიელის
ტრაქტატიდან
(რ. ოსტერსონის
მისუდეით)

ნაწილს სჯერა, რომ რთული სამრეცქო ნახაზების მომზადების მეთოდები ბიზანტიაში ცნობილი იყო VII საუკუნის შემდეგაც⁶⁰ კონსტანტინე როდოსელის მიერ 931-944 წლებს შორის დაწერილ „მოცემულია ეკლესიის აღწერაზე“ და-
კერძობით, გ. დაქინ ასკენის, რომ იმხანად ბიზანტიელებს უნდა სცოდნოდათ არქიტექტურული გარეგნის სამი სახე – გუმბა, ჭრილი და პერსპექტივა, თუმცა სოგადად ბიზანტიურ სამშენებლო ნახაზებზე მსჯელობისას ის საკმაოდ ფრთხილია⁶¹. ე. პაჯიტრიფონოსი ცდილობს ახსნას, რატომ არ შემორჩა სამშენებლო ნახაზები და, გარდა სოგადი მისწვებისა (თიხები, ხანძრები...), აღნიშნავს პრაქტიკულ ასპექტებსაც. კერძოდ, იფარაულებს, რომ ძირითადი ნახაზი – პაპირუსისა და ეტრატზე შესრულებულ ნახაზებს არ ინახავდნენ. მას შემდეგ, რაც შენობა აიგებოდა და ნახაზები საჭირო აღარ იყო, მათ უბრალოდ ფხეკდნენ და ეტრატს თუ პაპირუსს თავიდან იყენებდნენ. ეს პრაქტიკა მართლაც დასტურდება დახვეწილ ევროპაში („რემისის პალიმფესტი“), მაგრამ ბიზანტიური პალიმფესტი-ნახაზები ცნობილი არ არის. ასეთივე პირობებშია მოსაზრება, რომ სამუშაო ნახაზები ცვილით დაფარულ დაფებზე დაიტანებოდა⁶² (სურ. 109). ამ ფაქტორების გათვალისწინებით რ. ოსტერსონი ფიქრობს, რომ VIII საუკუნიდან, როგორც წესი, ბიზანტიაში სამშენებლო ნახაზებს არ აკეთებდნენ, თუმცა იქვე თავად განიხილავს X საუკუნის ანტიკური პერონ ბიზანტიელის ტრაქტატს სამხედრო მანქანების შესახებ „Poliorcetica“-ს, რომლის ილუსტრაციებიც ფუნქციურად ახლოსაა არქიტექტურულ ნახაზებთან⁶³. საინტერესოა, რომ ამ ილუსტრაციებში, რომელთა წყარო რომაელი არქიტექტორი აპოლონო-რია, ანტიკური ორგანოსმიმდებარი ნახაზები სამგანსომილებიან თხრობით

შენობების არსებობა ადრექრისტიანული სამყაროს სხვადასხვა მხარეში⁶⁴. ამის კარგი მაგალითი საქართველოშიც მოიპოვება – მცხეთის ჯვარი და მისი მიმდებელი ნაგებობები, ეპირ-ელეს ყოვლისა კი ატენის სიონი. ორიგინალის გათვალისწინებით სიზუსტის ისეთი ხარისხის მიღწევა, როგორც ატენში ვხვდებით, შეუძლებელი იქნებოდა განვითარებული არქიტექტურული დოკუმენტაციის გარეშე. მხოლოდ გუმბა, ცხადია, ამისთვის საკმარისი არ იქნებოდა.

ბიზანტიის იმპერიაში ნახაზების მომზადებისა და მოხმარების წესები უძველესად ცოცხალი იყო VII საუკუნემდე, ხანამ სერო-თმოდვართა პროფესიული მომზადება ანტიკურ ტრადიციას ეფუძნებოდა. რა სტადიაზე შემდეგ, მთლიანად ნათელი არ არის. წერილობით წყაროთა ცნობები, რომლებიც შეიძლებაა შუა და გვიანბიზანტიურ ხანაში ნახაზების არსებობის დამადასტურებლად მოგვეცემოდ, ცოტაა, თანაც მეტწილად ბუნდოვანი. საფიქრელია, რომ ისინი, როგორც წესი, გულისხმობს გუმბის და-კვლევის აღგებზე და არა მასშტაბურად შემ-ცირებული ნახაზების გაკეთებას ეტრატსა თუ ქაღალდზე. მოხუცდავად ამისა, მკვლევართა

ნახატებად აღა ქცეული. ამის მიზეზს თავად ქერონ ბიზანტიელი აღნიშნავს – ანტიკური ნახაზები მშენებლობისთვის საჭირო ინფორმაციას სრულად არ დიდყოფო. ეს შეიძლება საყურადღებო მინიშნება იყოს იმაზე, რომ ის, რაც დღეს წვენ სამშენებლო ნახაზი არ გვეკონია, თავის დროზე საესეებით პრაქტიკული დანიშნულების გამოსახულებად განიხილებოდა.

უფრო ცხადი ჩანს სურათი რუხეთში. პ. რაპაპორტი გადაკრთი ამბობს, რომ X-XIII საუკუნეებში (და ბევრად გვიანაც) ძველი რუხი ხუროთმოძღვრები ნახაზებს არ ხმარობდნენ¹⁵¹. დასაყუთ ქეროპაში სამშენებლო ნახაზების გამოყენების კელტურამ განეითარება მხოლოდ კოთიკურ არქიტექტურაში დიდიყო, თუმცა არის ერთი გაცილებით ადრინდელი ნიმუში – სანკტ-გალენის მონასტრის გეგმა, დათარიღებული 830 წლის ახლო ხანებით¹⁵². 1230-40-იან წლებს განეკუთვნება ვილარ დე ანეკურის ცნობილი ალბომი, რომელიც შეიცავს ეკლესიების გეგმებსა და ფასაღია ნახაზებს¹⁵³. XII და მეტადრე XIV საუკუნიდან გამოისახული არქიტექტურული პროექტები უკვე საკმაოდ ბევრია¹⁵⁴. წერილობითი ცნობებით, უფრო ადრინდელი ხანიდან – უკვე VIII-IX საუკუნეებშიდან – ჩანს გამოყენებულ ნახაზები (პერგამენტზე ან ეტრატზე დატანილი გეგმები) ისლამურ ქვეყნებში¹⁵⁵ თუმცა ეს ცნობები ეპიზოდურია და, როგორც ჩანს, განსაკუთრებულ შემთხვევებს ეხება. ნახაზების მომზადება-მისმარების პრაქტიკის ფართო გავრცელება XIII-XIV საუკუნეებიდან არის ხაერაული, პირველ რიგში ილხანიდთა სამფლობელოებში¹⁵⁶.

რა ეითარება გეაქეს ამ მხრე კავასიაში და, კერძოდ, საქართველოში? იგივე რ. ოსტერპოტო, რომელიც, როგორც ენახეთ, სეპტიკურად უქურებს VII საუკუნის შემდგომ ბიზანტიაში ნახაზების არსებობას, ა. დასარიანთან ერთად დაწერილ ნარკვევში შენიშნა: „კავასიაში განცალკევებით მდებარე სომეხთისა და საქართველოს არქიტექტურა ბევრი ნიშნით განსხვავდება ბიზანტიის იმპერიის არქიტექტურისაგან, რომელთანაც მათ წვეულებრივ აჯგუფებენ ხოლმე. რთულმა გეომეტრიამ, არქიტექტურული ნაფიქსის გადაცემით ერთი ცენტრიდან მეორეში და თლილი ქვის განეითარებულმა ხუროთმოძღვრებამ შეიძლება გეაფიქრებისოს, რომ ამ რეგიონში უწვევად ხმარობდნენ არქიტექტურულ ნახაზებს, კარგა ხანს მას შემდეგაც, რაც მათი ხმარება შეწყვიტეს ბიზანტიაში. მკიდროდ მორგებული თლილი ქვის შენობებს წინასწარი მომზადების უფრო მაღალი ხარისხი სტრუქტურადა, ვიდრე ბიზანტიისთვის ტიპური ქვისა და აგურის შენობებს, რომლებშიც შეუსაბამოები შეიძლება კირის ხსნარის უხვი ხმარებით შენიღბულიყო“¹⁵⁷.

ეფიქრობ, ეს მოსასრება საკმაოდ საფუძელიანია. რა თქმა უნდა, ყველა ეკლესიის აშენება ნახაზებს არ მოითხოვდა – მარტვი სტრუქტურის პატარა შენობები ოსტატებს შეიძლება „სეპირად“, თავიანთი პრაქტიკული ცოდნითაც ავეოთ, მაგრამ ისეთ რთულ, გეომეტრიულად სრულიყოფილ, თლილი ქვით მონარკეთებულ ტაძრებს, როგორიცაა მცხეთის ჯვარი, წრომი, სამშვილდე, ეანაბიანი, ოშკი, კუმურდო და მრავალი სხვა, მოსამზადებელი ნახაზები ნამდვილად დასტრუქტურადა¹⁵⁸.

შუა საუკუნეების საქართველოში არქიტექტურული ნახაზების გამოყენების დადასტურება წერილობით წყაროებშიც მოიპოვება. XI საუკუნის II ნახევრის მწერალი უფრემ მცირე ქართლის მოქცევის ამბების გადმოცემისას მოგვითხრობს მცხეთაში პირველი ეკლესიის აგების ამბავს და აღნიშნავს, რომ წმ. ნინომ მეფე-დედოფლის თხოვნით „დაუსახა მათ ტაძარი“, შემდეგ კი იგივე გააკეთა

ხერ. 110.

ქორღოს ეკლესია,
რელიეფური ფილა
ქტიტორებისა და
ეკლესიის გუმბათის
გამოსახულებებით

მშენებლებისთვის: „ოგი დაძახებდა, ხოლო იგინი აღმოცემოდეს და აშენებდეს“¹⁸¹ ყურემ მცირე აქ თეოდორიკე კეიორელის „ეკლესიის ისტორიას“ (დაიწერა 449 წელს) ეყუქმნება. მოტანილი ცნობა წმინდანთა მიერ საეკლესიო შენობების დაგეგმვის ისტორიების მდგრად სქემას მოხდევს, მაგრამ თუნდაც ეყნდოთ მას, წმ. ნინო კაპადოკიელის განსწავლულობა არქიტექტურული ნახაზის გაკეთების საქმეში რომაულ-ელისნისტურ სამეაროში მიღებულ ცოდნასე მიეკუთვნება და IV საუკუნის ქართველ მშენებელთა მეთოდების ხაილესტრაციოდ არ გამოდგება. სამაგიეროდ, ის ღირებულება XI საუკუნის საქართველოს ეითარების გასაგებად, ბუნებრივია, ყურეში „ტაძრის დასახვაზე“ ღაპარაკს ვერ დაიწყებდა, მას რომ არ სცოდნოდა ასეთი პრაქტიკის არსებობა. მისი ტექსტი გულისხმობს, რომ არსებობს „აღშენებადი ტაძრის“ სახე, პროექტი, რომელსაც წინასწარ „დასახავენ“ და შემდეგ „დასახულის“ მიხედვით აშენებენ¹⁸²

ამას გარდა, წვენ გეაქეს „ნამდვილი“ გეგმაც; ქორღოს X საუკუნის მიწურულის ეკლესიის ცნობილ საქტიტორო გამოსახულებაზე, ხდაც ის მომგებელს ტაძრის სახეების მაგიერად უჭირავს¹⁸³ (სურ. 110). ეს გამოსახულება სრულიად უნიკალურია, მას მიახლოებით პარალელიც არ მოეძებნება არც საქართველოში და არც საღმე სხვაგან, ამიტომ მასზე საგანგებოდ შექმერდები.

რელიეფი გამოკვეთილია ქვის მართკუთხა ბლოკზე, რომელიც თავიდან ალბათ კაპიტელის ფუნქციას ასრულებდა, ამჟამად კი თავდაჯიროა წართული უხეიროდ ნაგებ გვიანდელ სამხრეთ მინაშენში. რელიეფი წარმოგვიდგენს სამ ქტიტორს, ამათგან მარცხნიდან მესამეს – ზომით სხვა ორზე ღიფს – მარცხენა

ხელით ვერტიკალურად წაგრძელებული დიდი მართკუთხა საგანი უჭირავს. მისი სიმაღლე ქტიტორის სიმაღლის დაახლოებით 3/4-ს შეადგენს. ამ საგნის ზედაპირი წარმოადგენს სწორ სიბრტყეს, რომელსაც ღრმა ღარით დატანილია შენობის გვერდი – საკმაოდ მარტივი, მართკუთხა, ზემოთ (უნდა ვიგულისხმოთ – აღმოსავლეთით) სამი რკალით დაბოლოებული.

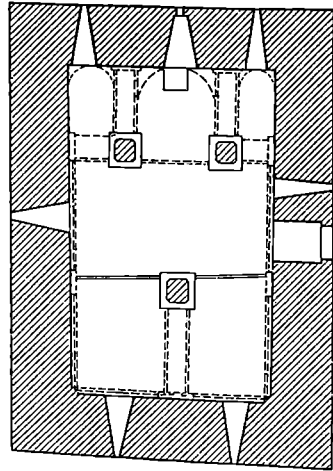
ქოროლოს ეკლესია, როგორც ცნობილია, თავისებურადაა აგებული – ორქანობა სახურავით დასრულებული, გარედან იგი ცალნაეიან შენობას ჰგავს, მაგრამ შიდა სტრუქტურა უწყველად რთულია. ინტერიერში სამი სვეტი დგას, რის შედეგადაც დასავლეთით ორი „ნაი“ წარმოიქმნება, საკურთხეველი კი სამნაწილიანია. გვერდში სამივე ნაწილი მართკუთხაა, მაგრამ გადახურულია კონქებით⁸¹. გვერდის ქვაზე ამოკვეთილას გამოშქანდაკებულმა არ დაიტანა სვეტები, სამაგიეროდ მორკაღვევებით გადმოცა აღმოსავლეთით სამი ნახევარგუმბათი ის, რაც მას, ეტყობა, უმთავრესად მიაჩნდა. ანუ, აქ არსებითად გვაქვს კომბინირებული ნახაზი, რომელშიც შერწყმულია გვერდი და გადახურვის პროექცია. რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია, რომ ეს თავად სამუშაო გვერდი კი არა, გვერდის სეკულარული რეპრეზენტაციაა, რომლის მიზანსაც დეტალების ჩვენება არ შეადგენს.

ვუკირობ, ქოროლოს რელიეფზე ნახევნები გვერდი ცხადი მოქმობა X-XI საუკუნეების საქართველოში არქიტექტურული გრაფიკის არსებობისა. მეტიც, ის ადასტურებს, რომ გვერდის ნახაზის იდეა ნაცნობი და გახაგები იყო არა მხოლოდ მშენებელი ოსტატებისთვის, არამედ დამკვეთებისთვისაც და, საფიქრელია, უფრო ფართო წრისთვისაც. წინააღმდეგ შემთხვევაში მის წარმოდგენას ეკლესიის ფასადზე აზრი არ ექნებოდა.

შეიძლება გავიხსენოთ მანხუტის ზედა ეკლესიის (VI-VII საუკუნეები) სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის დიდ ქვას ამოკაწრული უცნაური, ერთი შესხევით ქოტური ნახაზიც (სურ. 112). გამოთქმულია აზრი, რომ ის წარმოადგენს დაკვადვის ესკიზურ სქემას, რომელიც ითვალისწინებს შენობის პროპორციულ დანაწევრებას⁸².

საინტერესოა გავიხსენოთ როგორ განმარტავს სიტყვა „გვერდის“ სულხან-საბა ორბელიანი: „ესე არს რისადც აღშენება ეწადოს პირველ მოხაზოს მსგავსება“. ეს, არსებითად, საპროექტო ესკიზის განმარტებაა.

სამუშაოდ, „ნამდვილი“ სამშენებლო ნახაზები მხოლოდ XVIII საუკუნიდან შემოგვრჩა, ისიც მხოლოდ ორი და თანაც ორივე სამოქალაქო (არასაეკლესიო) ნაგებობებისა⁸³. მათგან უადრესია 1720 წელს შესრულებული გარეჯის წმ. დავითის ღაერის ორი კოშკის პროექტი, რომელიც შეიცავს ასაგები შენობების თითო ფასადის ნახაზს და ვრცელ განმარტებთ ტექსტს (სურ. 113). ნახაზი დაფერულია და ნანს მასალის (აგურის, ქვის) ფერის ჩვენების ცდა.

0 1 2 3 4 5 M

სურ. 111.
ქოროლოს ეკლესია.
გვერდი
(რ. მეფისაშვილის
მისჯელი)

ხერ. 112.
მანსუეტის ზედა
კელესია.
შენიშნის დაკეფის
სქემა (?) სამხრეთ-
აღმოსავლეთი
კუთხის ქვაზე

შესრულება სესტია, თუმცა ყველაფერი გახაგებად არის მოცემული⁸⁸ სახაზავი ხელნაწილები შემსრულებელს აშკარად აკლდა. როგორც ჩანს, მას ფარგალიც არ ჰქონია – გუმბათებისა და სარკმლის თაღების ნახევარწრეები ხელით არის მოხაზული. მხოლოდ ზოგიერთი სწორი ხაზია სახაზავით გაელეხული. პროექტი არ განხორციელებულა.

მეორე პროექტი ქოლაგირის ციხისაა, თარიღდება XVIII საუკუნის ბოლითი. ის სამ ნახაზს შეიცავს – გეგმის პირველი ვარიანტის ზეგ ნახაზს (მის მეორე გვერდზე განმარტებითი ბარათია), გეგმის მეორე ვარიანტის ზეგ ნახაზსა და ამავე ვარიანტის თეთრ ნახაზს. ზოგან ზომებიც არის მითითებული სიტყვიერად. გეგმები სქემატურია, მაგრამ ციხის აგება მეტ დეტალიზაციას აღბათ არც სატირობდა.

როგორც სამართლიანად შენიშნავს ე. ბერიძე ამ ნახაზების განხილვისას, „არ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ესაა უმაღლესი დონე, რომელსაც ჩვენში ხუროთმოძღვრული ჩანაფიქრის გრაფიკულმა გამოხატვამ მიიღწია“⁸⁸. ეს პროექტები უფრო იმ დაცემის მანუენებელია, რომელიც ქართულ არქიტექტურაში XIV საუკუნიდან დაიწყო და ახალ დრომდე გაგრძელდა. საფიქრელია, რომ ადრინდელი ნახაზები უფრო ხარისხიანად უნდა ყოფილიყო შესრულებული.

საქართველოსთვის უცხო არ ყოფილა მოცულობითი პროექტირებაც – მოდლების დამზადება⁸⁹ მათი არსებობის შესაძლებლობას საკმარისად აჩვენს ეკლესიების ქვის გამოხატულებანი, ხან ტაძრების ფორტონებსა, ხან

კი საფლავის ძეგლებზე რომაა შემოდგომული. არის კერამიკული მოდელებიც, რომლებიც ქვისასთან შედარებით მეტ დეტალებს გვიჩვენებს (თუმცა, ბუნებრივია, არცთუ სუსტად). ასეთია ალავერდის ტაძრის ლავიარდისფრად მოჭიქული „ხატი“, სავარაუდოდ XVII საუკუნისა (ხურ. 114). იმავე ხანებში უნდა იყოს დამსაღებელი სეპტიცხოვლის კერამიკული მოდელებიც (ხურ. 115, 116). ის, როგორც ჩანს, ცალი მხრიდან სამშურად იყო გამოხეული და ამ მხარეს ოსტატმა შეუსაბამა ტაძრის სამხრეთი ფასადი, რომელიც მოდელზე სულმოქმედონო დეტალურად არის ნახევრები. რაც შეეხება განივ ფასადებს, აქ ოგი ზოგადი და, რაც მოგვარია, ორიგინალისაგან დიდად განსხვავებული გადაწყვეტით შემოიფარგლა. აღმოსავლეთ ფასადზე, მაგალითად, ნახევრები ერთი დიდი ნიშა შუაში და სამი საპირუშემოვლებული სარკმელი მის ზემოთ.

შუა საუკუნეების საქართველოში მოდელების არსებობის თაობაზე უტყვარი წერილობითი მითითებაც გვაქვს. არსებობს ასეთი მინაწერი – ღვათ მეფე იტყვადო, იმ ხნის კაცი ვარ, რომ მოვესწარი, „ოდეს არხენი... მარჯუნისა გუერდსა ზედა წა, ნოსელსა იკითხეიდა და დოღმაცკინსა აწამებდა [ქ. ი. ამოწმებდა] და ცვლისა სოფლა წმიდასა იგივე მარტო იქმოდაო“⁹⁰. განურჩევლად იმისა, ვინაა ეს არსენი (ალბათ, მარტლაც იყალთოელი), რას ნიშნავს „სოფლა წმიდა“ (ჩვენში ასეთი სახელობა თითქოს არ გვაქვს; ბიზანტიური ტაძრის ცვილის მოდელს „იქმოდა“? რისთვის, რა მისნით?), მისი საქმიანობა დამწერს აშკარად არ ეუცხოვება და არც მკითხველისთვის უცხოა იგულისხმება.

ამ თვალსაზრისით საქართველო გამონაკლისი არ არის. წერილობითი ცნობებით ვიცით, რომ IX საუკუნეში ოქსერიის სენ-ვერმენის მონასტრის ცვილის მოდელი შეუქმნიათ⁹¹. ქვის მოდელების დამსაღების მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია არსებობდა სომხეთში⁹².

ჩვენ არ ვიცით, რა საზომ ერთეულებს იყენებდნენ ხეროთომოდერები საქართველოში. ბაგინეთზე გათხრილი ნაგებობების შესწავლის საფუძველზე ივარაუდება, რომ ძვ. წ. II-I საუკუნეებში მშენებელთა საზომი ერთეული 52,0-52,5 სმ-ს უდრიდა, რაც ძალიან ახლოსაა ეგვიპტურ სამეფო წერტასა (52,5 სმ) და ე. წ. ურარტულ წერტასთან (51,8 სმ). ბაგინეთზე გამოვლენილი აგური და კრამიტი და ასევე თლილი ქვების უმეტესობა სიგრძით ერთი ასეთი ერთეულის ტოლია⁹³. იმავე ბაგინეთის მასალით, გვიანანტიკურ ხანაში მიღებული ჩანს 16 სმ-ის ტოლი საზომი ერთეული⁹⁴, რომელიც შეიძლება ბერძნული ჰემი პოლიონის (15,8 სმ, ნახევარი ატიკური ფუტი, რვა აქტილონი) ადგილობრივ ანალოგად მივიჩნიოთ. უფრო გვიან ეს ერთეული ცნობილია სომხეთშიც⁹⁵.

არაბობამდელი ხანის საეკლესიო მშენებლობაში, როგორც ჩანს, საზომ ერთეულად – ზოგჯერ მაინც – გამოიყენებოდა ადრებიზანტიური ფუტი, რომელიც დაახლოებით 31 სმ-ს შეადგენს⁹⁶. მას, მაგალითად, ძალიან კარგად ევრება წრომის ტაძრის გუმბის ძირითადი (თუმცა არა ყველა) ზომები: აღმოსავლეთი ფასადის სიგანე – 1985 სმ (=64 ფუტს), აღმოსავლეთი ფასადის გვერდითი სიბრტყეების სიგანე (კუთხიდან ნიშამდე) – 592 სმ (=19 ფუტს), დასავლეთი ფასადის სიგანე – 2353 სმ (=76 ფუტს), გუმბათქვეშა კვადრატის დიაგონალი – 1025 სმ (=33 ფუტს) და სხვა⁹⁷. ცთომილება არცერთ შემთხვევაში 4-5 სმ-ს არ აღემატება, რაც, ზომების შუა საუკუნოვანი მეთოდების სიუსტის ხარისხის გათვალისწინებით, დასაშვებზე ბევრად ნაკლებია⁹⁸. ადრებიზანტიური ფუტი უნდა იყოს გამოყენებული ქსნის ხეობის VIII-IX საუკუნეთა ეკლესიებშიც – წირქოლში, ყანჩაეთის კაბენსა და არმაზში⁹⁹.

მომდენო
კაპრდებზე
ხურ. 113.
ღვათ პარკელის
ღვარის ორი
კომის პროექტი

სურ. 114.
ალავერდის ტაძრის
კერამიკული
მიწოდვა

მასალის გადაზიდვის მთავარ საშუალებას შუა საუკუნეებში ხარებზემბეული მარხილი წარმოადგენდა. ის ქოროლოს ერთ-ერთ რელიეფზეც არის გამო-
ხატული. ოშკის ეკლესიის სამხრეთი შესასვლელის წარწერა გვაგონებს, რომ
მის მშენებლობაზე ქვის საზიდად 30 ხარი ჰყოლიათ. ეს, როგორც ჩანს, სწორედ
უღელქუდ სარტა რაოდენობაა. ცალკეა ნახსენები იქვე 30 ჯარი და აზავერი
(ი. ჯაყახიშვილის განმარტებით, საკიდარი და არა საუღელე ხარია³⁰¹)
რომელიც ხაონდიკის ქვას ეზიდებოდა გრიგოლწმინდიდან და 60 „სხუაჲ
აზავერი“, რომელსაც რაღაც სხვა სამუშაოსთვის სავარაუდოდ ქვიშია და
კირის საზიდად – იყენებდნენ (წარწერა აქ დაზიანებულია)³⁰². გაბოლის სულ 120
სული საქონელი. მათი ასეთი სიმრავლე საეხებით შეეფერება ოშკის ტაძრის
მასშტაბებს და მისი პატრონების – ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავისა და დავით
მაგისტროსის (მომავალი კურაპალატის) მატერიალურ შესაძლებლობებს. რა
თქმა უნდა, მშენებლები ეველგან ასე არ იყვნენ უზრუნველყოფილნი და არც
სჭირდებოდათ; საშუალო ზომის დარბაზული ეკლესიისათვის საჭირო მასა-
ლის მოსაზიდად ამის მეათედიც საკმარისი იქნებოდა. ტბელი აბუხერისძის ნაამ-
ბობი, რომ ქვითხურთ ბოლოკაბახისს შუარტყლის ეკლესიის მშენებლობაზე

ბეერი დაწერილა შუა საუკუნეების ქარ-
თული ეკლესიების პროპორციული აგების
კანონზომიერებებზე³⁰³. საუკეთესო ნაგებობათა
პარმონიული არქიტექტურული იერსახე ნამ-
დვილად გვიბიძგებს მათი ხაერთო ზომებისა
თუ ცალკეული ნაწილების ურთიერთშეყარ-
ლებაში რაიმე ცნობილი პროპორციული სქემა –
„ოქროს კვეთა“, ეგვიპტური სამკუთხედი, $\frac{3}{4}$ და
შ. – ამოვიკითხოთ. ცალკეულ შემთხვევებში
ეს მართლაც შესაძლებელია, თუმცა ზოგადად
ასეთი პროპორციული სისტემების გამოყენი-
სას დიდი ხიფთიხილვა საჭირო, რათა შუა
საუკუნეების ხურთმომდგარს არ მივაწეროთ
ის, რასაც მას არც უფიქრია.

მასალის მოპოვებისა და სამშენებლო მო-
ედნამდე მიტანის თაობაზე შუა საუკუნეების
აეტირები, როგორც წესი, ყოფრო ერცლად
წერენ, ვიდრე თეით მშენებლობის შესახებ.
ბახილი ზარზმელი, გიორგი მერნულე და
ტბელი აბუხერისძე ემოციურად ჰქევიბან
ამ სამუშაოს ღეტაღებს და ყურადღებას
ამახვილებენ მის ხრთულეზე. მათი ნაამბო-
ბიდან იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მშენებ-
ლობის პროცესის ეველაზე მძიმე ნაწილი
მასალის სამშენებლო მოედნამდე მოზიდვა
უნდა ყოფილიყო. ეს სამუშაო მთავარი თემაა
ქოროლოს ეკლესიის რელიეფებშიც, რომ-
ლებიც მშენებლობის სხვადასხვა ეპიზოდებს
გვჩვენებს ათი სცენიდან ოთხი მასალის
ტრანსპორტირებას ახახავს.

სურ. 115-116.
სვეტიცხოვლის
ცაძის კერამიკული
მოდელი

მხოლოდ ერთი „კარაული“ (ჯარი) და ერთი უღლეული სარი ქეაქლა, აღბათ წმ. გიორგის სასწაულების კონტექსტში უნდა გავიგოთ (იხევე, როგორც ის, რომ მან ეკლესია მარტო, ეისამე დაუხმარებლად ააგო), მაგრამ შესაძლოა ასეთი შემთხვევები რიგით მშენებლობებზე მართლაც ყოფილიყო. საინტერესოა, რომ მხიდავი საქონლის ფუნქციები აქაც ისეა განაწილებული, როგორც თშკის წარწერაში: ჯარი ქვიშას უხიდება, უღლეული – ქვებს.

მასალის ტრანსპორტირების წესი საუკუნეთა მანძილზე არ შეცვლილა. უღლეულს აბაზღნენ მარხილში და ზედ ქვებს ეწყობდნენ. მარხილი კარგა ხანს რჩებოდა საშენი მასალის გადატანის ერთადერთ სატრანსპორტო საშუალებად. ბორბლიანი ტვირთსა ხიდი ურიკები მოგვიანებით გაჩნდა, დასავლეთ ევროპაში იხიანი ხმარებაში მხოლოდ XIII საუკუნიდან შემოვიდა¹⁰⁵. საქართველოს მთიან რეგიონებში მარხილებს ურმებთან ერთად ბოლო დრომდე იყენებდნენ ქვის გადასატანად¹⁰⁶. საბაის განმარტებით, „ქვის სახიდარ მარკილს“ თურში ეწოდებოდა.

ხარბეშებში მარხილით საშენი მასალის ტრანსპორტირებისას უბედური შემთხვევებიც სდებოდა. ტბელი აბუხერისძე მოგვითხრობს ინციდენტს, რომელიც ბოლოკობახილს შემთხვევით¹⁰⁷ – მარხილი ზედ დადებულ უსარმახარ ქვიანად უღლეულს მოსწყდა და დაღმართზე დასრიალდა. იმ ჯერზე თავად ოსტატი და მისი ხარები არ დაშაგებულან, თუმცა ცხადია, რომ ასეთ შემთხვევებს ზოგჯერ მძიმე შედეგიც შეიძლება ჰქონოდა. ქოროღოს რელიეფზე ჩანეწერები უკან მიმოყლილი მუშა შრომის უსაფრთხოების შეასაუკუნოვანი სეკულარტის ხოლოდისხმო ილუტრაციია – ის ქვის მდგომარეობასა და მარხილის მოძრაობას აკონტროლებს და, ამდენად, ინციდენტის რისკს ამცირებს (სურ. 69).

მასალის გადასასვლად ფართოდ გამოიყენებოდა ადამიანის შრომაც. იმავე ქოროღოს რელიეფი მოწმობს, რომ თუ მარხილი ძალიან არ იყო დატვირთული, მას თავად მუშები ეწყობდნენ (სურ. 72). სხვა რელიეფი, როგორც ენახეთ, საშენი მასალის სურვით მხოლოდ მუშებსაც გვიჩვენებს (სურ. 77). ის პირდაპირ ეხმარება აგრეთვე ხანძრის ცხოვრების ეპისოდს, რომელშიც ხანძრის ახალი ეკლესიის მშენებლობა აღწერილი: „ხოლო ქეა და კირი ფრთად შორით

სურ. 117.
ვენეციის
ხან-მარკოს ტაძარი.
ბაბილონის
გოდოლის აგების
სცენა

ვეელაზე ხშირად, როგორც ჩანს, ხიფათი ხარაზიოთბან იყო დაკავშირებული. შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში ხარაზიოთბან გამოსახელებები არ მოგვეპოვება. არც მათი აღწერა ან თუნდაც ხსენება მოიძებნება წერილობით წყაროებში. ვიცით, რომ ხარაზის ფაღანგი ერქვა („ფაღანგი ეწოდების კედელთ სიმაღლისათჳს გაღატოთ ფერკის სადგმელსა“ – საბა). არსებობდა ცალკე სიტყვა ხარაზის საყრდენი ბოძებისთვისაც ხაზრამ („ფაღანგთ სვეტნი, რომელსა თურქნი ნიბუხს უწოდენ“ – საბა). თუმცა, რამდენადაც ბიზანტიური და დასავლეთევროპული გამოსახელებებით შეიძლება ვიმსჯელოთ, ბოძებიანი ხარაზი შუა საუკუნეებში იშვიათი უნდა ყოფილიყო. დასავლეთ ევროპაში ის თითქმის მხოლოდ XV საუკუნიდან ჩანს. ბიზანტიური წრის ხელოვნებაში მისი ერთ-ერთი ადრეული გამოსახულება ვენეციის ხან-მარკოს ტაძრის მოზაიკებში გვაქვს, ბაბილონის გოდოლის აგების სცენაში (სურ. 117). მანამდე უფრო გავრცელებულია დაკიდული პლატფორმა, რომელიც ექმნება კედელში ერთ სიმაღლეზე ნატანებულ ორ ან რამდენიმე ძელზე გადებული ფიცრებით (სურ. 118). ძელს კედლის ამოყენისას ატანდნენ, კირხსნარის გაშრობის შემდეგ ის საკმარისად მყარად იჯდა წყობაში ხაიმისოდ, რათა ზედ გადებულ ფიცარზე ქვითხუროს ემუშავა. მშენებლობის დამთავრების შემდეგ ძელებს კედლიდან იღებდნენ და მათ ბუდეებს აესებდნენ⁴⁰⁸. ასეთი შევსებული ბუდეები კარგად ჩანს ოშკის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე (სურ. 119).

მოაქუნდა ძნელთა მათ გზათა კაცთა ზურგი-თა⁴⁰⁶. საშენი მასალის ზურგით ზიდვის მოსუ-ში შეიძლება ყოფილიყო არა მხოლოდ უგზო-ობა, არამედ გამწევი საქონლის სიმცირეც. უსაფრთხოების ზომების დაცვას ამ შემთხვე-ვაშიც ცდილობდნენ – რელიეფზე გამოსახულ ერთ-ერთ მუშას ქვა ქამრით აქვს ზურგზე მიმაგრებული, მეორე კი უკან მოაქვება და ამ ქვას ქვემოდან იკაფებს. ეს მეთოდი უფრო მოსახერხებელი იყო, ვიდრე ქვის ხელში დაჭერა და ასე წადება, მაგრამ ამასთან უფრო სასიყატოც იქნებოდა, ვინაიდან მიიმე ქვა იოლად შეიძლება გამსხვრავიო ქამრიდან. ამიტომ ტიპრთის მზიდავს აყოლებდნენ დამ-ხმარეს, რომელიც ქვემოდან აშეკლებდა ხელს.

უბედური შემთხვევები მშენებლობის პრო-ცესშიც ხდებოდა. ტბელ აბუხერისძეს, გარდა ზემოთნახსენებისა, კიდევ ორი სამშენებლო ინციდენტი აქვს მოთხრობილი, რომელთაგან, მართალია, არცერთს მსხვერპლი არ მოჰყოლია ერთხელ ბოლოკბასილს ქვა დაეცა და ის „იქცა ვითარცა მკუდარი მყოვარ უამ“; მეორედ იგი თავისსავე გაპოზიდ ქვაში გაიკვდა – ეს, თხზულების ავტორის თქმით, წმ. გიორგის ერთგვარი ხუმრობა იყო ქვითხუროს გამო-საცოცხლებლად („ნუ ხარ მოწყინარე მსა-ხურებისა წემისა...“)⁴⁰⁷.

შუა საუკუნეების ხარანოს მთავარი არ
აქონდა. ზოგჯერ შეიძლება კედელში ნატანე-
ბული ძელი ან მასზე გადებული ფიცარი
აღმოჩენილიყო არასაკმარისად გამძლე, რაც
ტრაგიკული შემთხვევის მიზეზი ხდებოდა.
1178 წელს კენტერბერის კათედრალის აღ-
დგენის ხელმძღვანელ ოსტატ გიომო სანელს
(Guillaume de Sens, William of Sens) ხარანოს
ფიცარი ნაუტყვია, 15 მეტრის სიმაღლიდან
გადმოვარდა და დასახინდა¹⁰. ბიზანტიურ
წყაროებში ცნობილია ხარანოს ნანგრევების
ნაკვეთილი ხეობებისა თუ მომხატვრელების
ხასწაულებრივი გადარჩენის რამდენიმე ის-
ტორია¹¹. სხვათა შორის, ტბელი აბუხერისძე
ხაგარგბოდ აღნიშნავს ხისათა ეკლესიის მშე-
ნებლობისას მომხდარ ხასწაულებს, მაგრამ
მათ შორის ხარანოების ნამოქცევა ნახსენები
არ არის: „მრავალნი ხასწაულნი აღესრულეს,
მრავალთა კაცთა ფათერაკთაგან კხსისანი; ქვისა, დახაქმად განშაღებულთა-
სა, მრავალთა არღარა მოსაწყუეულად გარუქუენქვეანი; და წამოქცეულთა
კლდითაგან მშეცლობით ხსნანი მრავალთანი“¹².

ხაშშენებლო ინციდენტის ერთადერთი – ისიც სათუო – გამოსახელება ზემოთ
იყო განხილული. ეს არის რელიეფი რუისის ტაძრის ჩრდილოეთ ფასადზე,
რომელიც, ნემო ახრით, გვიჩვენებს ხარანოდან გადავარდნილი მშენებლის
გადარჩენის ცდას (ხურ. 93). თითო ხარანო აქ ნახევრები არ არის.

ზოგჯერ უბრალო შემთხვევის მსხვერპლი ხდებოდნენ არა მხოლოდ
ხეოვანი, არამედ ქრთოვანიც, რომელთაც მშენებლობის უშუალო ზედამხედ-
ველობა სწავდათ. 1000 წლის ახლო ხანებში ათონზე თავის ღაღრუბულ
ლაერის მშენებლობაზე დაიღუპა წმ. ათანასე დიდი¹³. შესაძლოა, ცნობილ გად-
მოცემასაც (ის აუზანდაძეთა 1475 წლის ნატყუარი სიგელიდან მომდინარეობს)
გელათის მონასტრის მშენებარე გადავინდან დაეთ აღმაშენებლის გადმო-
ვარდნის შესახებ რეალური ამბავი – ხარანოს ნანგრევი – ელის საფუძვლად.

წარწერებსა და ნარატიულ წყაროებში მოთხოვრა რამდენიმე ცნობა
ეკლესიათა მშენებლობის ხანგრძლივობის შესახებ. მათგან უძველესია
ბოლნისის სიონის ჩრდილოეთი შესასვლელის სტელაზე ამოკვეთილი
წარწერა, რომელიც გვამცნობს, რომ ეკლესია თხოთმეტ წელსწადში აუგიათ¹⁴.
გუმბათიანი ეკლესიები, როგორც ნანს, უფრო დიდხანს შენდებოდა. მცხეთის
ჯვრის დიდი ტაძარი, რომელსაც საფუძველი 586 თუ 587 წელს ჩაუყარა, ორმოცი
წლის შემდეგ, იმპერატორ პეტრელეს ქართლში მყოფად უმოსელის დროს,
კელავ დაუსრულებელი იყო, ის კარგა ხნის შემდეგ დაამთავრა სტეფანოს II-მ,
ტაძრის აგების ინიციატორის შვილიშვილმა¹⁵. მშენებლობის დროში ასეთი
გაწვდვის მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო წესი, რომელიც საქართველოში აქა-იქ
XIX საუკუნემდე შემორჩა – გუმბათი ეკლესიას მხოლოდ მას შემდეგ ადგამდნენ,
რაც კელავ კორპუსი სრულად შემტკიცდებოდა, ამას კი წლები ხტოდებოდა¹⁶.

მშენებლობებში ხშირი იყო წყვეტილობა – არა მხოლოდ ომების, არეულო-
ბების, ეპიდემიების თუ სტიქიური უბედურებების გამო, არამედ დამკვეთთა

ხურ. 118.
აუგუსტინელთა
მონასტრის
სელაწერი
ბუღინ-სიერ-მერის
ბიბლიოთეკიდან.
მინატიკრა
მშენებლობის
სქემა
(სქეზს. ბიბლიის
მისედვი)

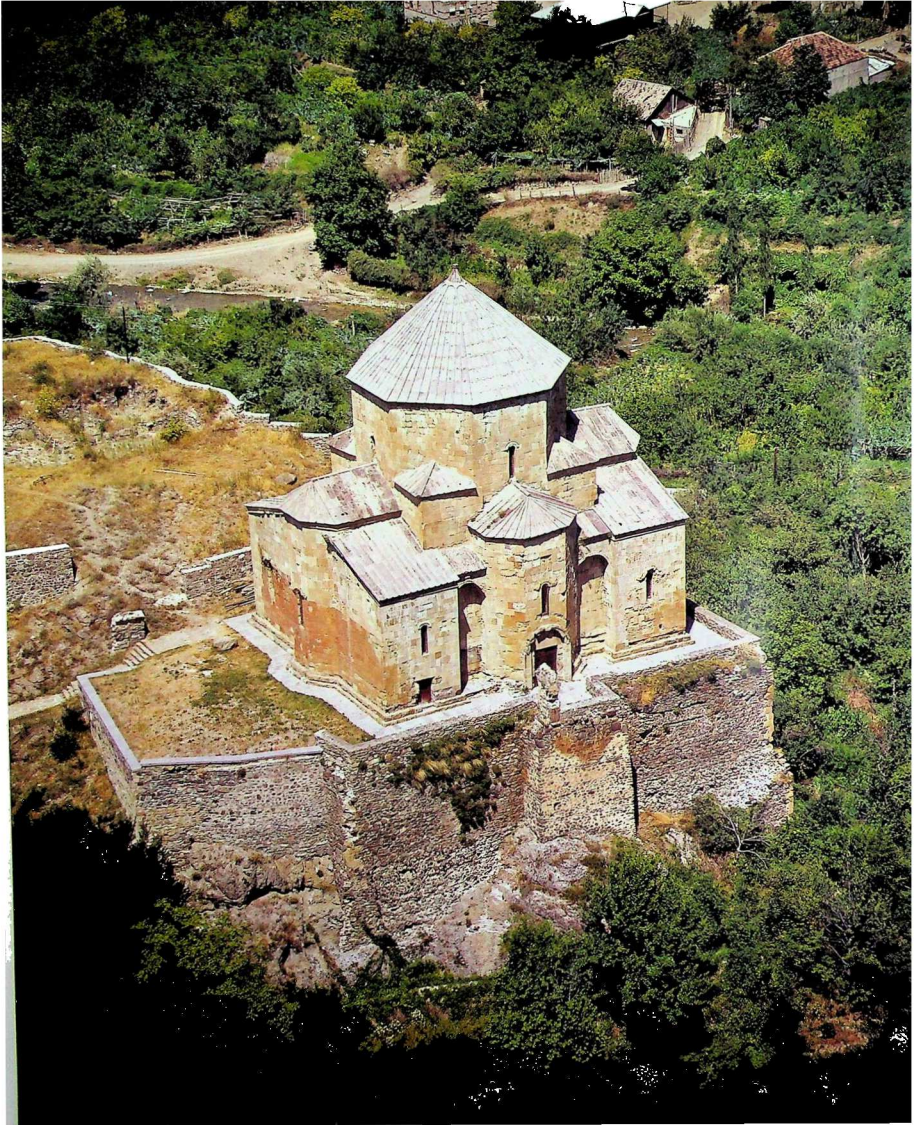
სურ. 119.
ოშკის ციხარი.
სარაშის
კონსოლების
ამოხსნეული და
ამოუკლებელი
ფოსიები სამხრეთ
ფასადზე

ეკონომიკური მდგომარეობის შეცვლის მიზეზითაც. სამშვიდლის ხიონის ძლიერ ფრაგმენტირებული წარწერიდან ჩანს, რომ ეკლესიის მშენებლობა ორჯერ შემწყდარა და შემდეგ კვლავ განახლებულა. სულ მშენებლობას 18 წელიწადი დასჭირდა 761-დან 779 წლამდე¹⁶ რიგითი დარბაზული შენობის აგება, ბუენბრეია, ბუერად ნაკლებ დროს მოითხოვდა. ბასილი ზარსმელის ცნობით, ზარსმის პირველი ეკლესია სამ წელში დაუხსრელებიათ. თემცა, არახელსაყრელ პირობებში პატარა ეკლესიის მშენებლობაც შეიძლება გაწელილიყო. ზემოთ მოტანილი იყო ფრაგმენტი დღოთიურს კათალიკოსის ანდერძიდან, რომლიდანაც ვიგებთ, რა ტანჯვით ავგიათ იტრიის ეკლესია. მისი მშენებლობის პერიოდში ქართლმა გადაიტანა შაჰ თამაზის ოთხი შემოსევა და მეცხრეა ღალა-ფაშას დაშეპრობა. მშენებლობა რამდენჯერმე დიდი ხნით შეწყდა, 1540-იან წლებში

გალატოსეები სპარსელთა თარეშის პირობებში მუშაობდნენ („მოგუიჯდებოდეს თარეშნი აგარიანთა და აგჰყერიდეს წაქარტებსა გალატოსეები და ტყეშიგ ნავ(კვიოდებოდით ყველანი“), 1578 წელს მშენებარე კელესია თურქებმა დაწვეს. გასაკეირი არ არის, რომ საბოლოო ჯამში მშენებლობა 1540 წლიდან 1580-იან წლებამდე, ე. ი. ორმოც წელზე მეტხანს გაგრძელდა¹⁷.

X-XI საუკუნეებში დიდი გუმბათიანი ტაძრების მშენებლობის ხანგრძლივობა საქართველოში 10-20 წელს შორის მერყეობს. ოშკის ეკლესია ათ წელიწადში აშენდა¹⁸. მოქის ტაძრის ამგებად „მატიანე ქართლისა“ ახახელებს აფხაზთა მეფე ლეონ III-ს, რომელმაც სულ ათი წელი იმეფა (957-967), ამასთან ხაზ-გახმელთა, რომ მან შენობა „აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“ და აქ საეპისკოპოსო საყდარიც დააარსა¹⁹. ბაგრატის ტაძარს საფუძველი 978 წლის შემდეგ დაედა (აღბათ 980-იან წლებში), როცა მისი მამშენებელი ქართველთა კურაპალატი აფხაზთა მეფედ ეკურთხა და ტაოდან ქუთაისში გადავიდა, 1003 წელს კი მშენებლობა უკვე დასასრულს უახლოვდებოდა. სვეტიცხოველი, როგორც ეს დანამდვილებით არის დადგენილი, ხელახლა აიგო 1010-1029 წლებს შორის²⁰, ანუ მთლიანად მის მშენებლობას ოც წელზე მეტი არ დასჭირვებია.

აღმოსავლეთქრისტიანული სამეაროს სხვა მხარეებში X-XII საუკუნეებში მშენებლობის საშუალო ვადა უფრო მოკლეა, ვიდრე ჩვენში. მაგალითად, ერთ-ერთი უდიდესი შუაბიზანტიური ნაგებობა – პანტოკრატორის ეკლესია კონსტანტინოპოლში (სეირექ ჯამი) სულ ექვს წელიწადში აშენდა, კიევის რუსეთში დიდი ტაძრის აგებას ოთხ-ხუთ, იშვიათად ექვს წელს ანდომებდნენ²¹. რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია, რომ ქვეთ მშენებლობა გაცილებით მეტ დროს მოითხოვდა, ვიდრე აგურით – მით უმეტეს მაშინ, როცა თლილი ქვის პერანგიც კეთდებოდა და უხვი კვითილი შემკულობაც.

თავი V

სამშენებლო ხერხები და მეთოდები

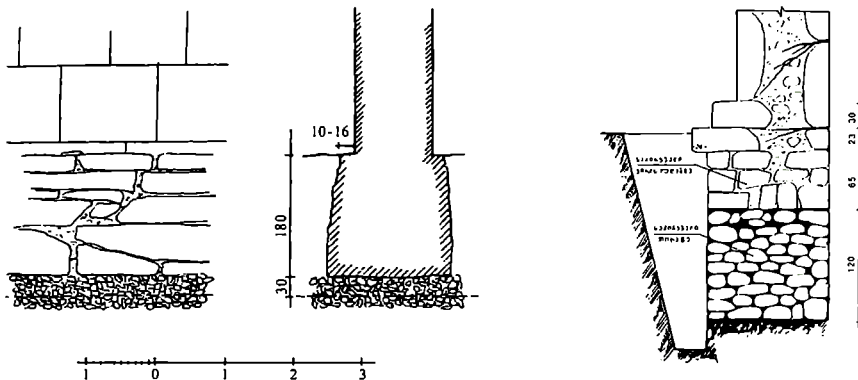
1. საძირკველი

ნებისმიერი სახის ნაგებობის მშენებლობა საძირკვლის ამოყვანით იწყებოდა. მას შემდეგ, რაც შენობის ასაგებად ადგილი შეირჩეოდა, ხდებოდა ნიადაგის მოშადება საძირკვლის ნახაერელად. სწორ ადგილზე აკრებული ეკლესიების საძირკვლები მიწაშია გათხრილი. მათი სიღრმე დამოკიდებული იყო როგორც გეოლოგიურ პირობებზე, ისე შენობის სიმაღლეზე და, შესაბამისად, დატვირთვის სიდიდეზე. შუა საუკუნეებში საძირკვლის მოშადების ცოდნა დროთა განმავლობაში დაგროვილ ემპირიულ გამოცდილებას (მათ შორის წინამორბედთა შეცდომების გათვალისწინებასაც) ემყარებოდა. ბუნებრივია, საძირკველს განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა, ენაიდან მის სწორად გამართვაზე დიდად იყო დამოკიდებული შენობის მდგრადობა. საფიქრელია, რომ ყველა თუ არა, დიდი ეკლესიების აგებას მაინც წინ უძღოდა სამშენებლო ტერიტორიის წინასწარი გაცნობა საძირკვლის სიღრმისა და სტრუქტურის განსახსნელად.

ტბელი აბუხერიძე მოგვითხრობს, რომ წმ. გიორგიმ ეკლესიის ასაშენებლად ბოლოკ-ბასილის მიუთითა „ადგილსა ზედა მწყურნებსა და მიწასა ზედა ლბილსა“ დატკობებული („მწყურნები“) ნიადაგის გამო, ევლად მომუშავე ოსტატს ღრმა საძირკვლის ამოთხრა მოუწია და „მათ სიღრმეთათგან იქყო შენებად და ესრეთ განასრულა ტაძარი“⁴²². ავტორს არც იმის თქმა აეიწყება, რომ ხურო წმინდანის მიერ შერჩეული ადგილით დიდად ემაყოფილი არ ეოფილა და „მწყურნებით შეჰყრობილი“ თხრიდა. საერთოდ, საძირკვლის თხრა იყო ყველაზე დაბალანსდაურებადი შავი სამუშაო, რომელზეც არაკვალიფიციურ მუშახელს ასაქმებდნენ. ნახიდურის ციხის მშენებლობის შემთხვევაში ხარჯთაღრიცხვის მიხედვით, საძირკვლის მთხრელ მუშებს გალატოსსა და ქვისმთლელთან შედარებით ოთხ-ხუთჯერ ნაკლებს უხდიდნენ.

საძირკვლისათვის გამოიყენებოდა ნატეხი და რიყის ქვა, აგური (თშვითად) კირი და თიხა. პატარა შენობის ფუნდამენტი, როგორც წესი, მცირე სიღრმეზე იჭრებოდა. სამთავროს მცირე გუმბათიანი ეკლესიის (V საუკუნე) საძირკველი

მოპირდაპირე
მხარეს;
სურ. 120.
ატენის სიონი

სურ. 121.
ანისხატის ეკლესია,
ფუნდამენტის სქემა
(რ. გუგუშვილის
მიხედვით)

სურ. 122.
წრომის ტაძარი.
ფუნდამენტის სქემა
(დ. სიმშიაშვილის
მიხედვით)

ამოყვანილია ორი რიგი რიყის ქვის წყობით. შემაკავშირებელ მასალად გამოყენებულია კირის დუღაბი⁴¹. დიდ ეკლესიებს ღრმა, განვითარებული ფუნდამენტები ჰქონდა.

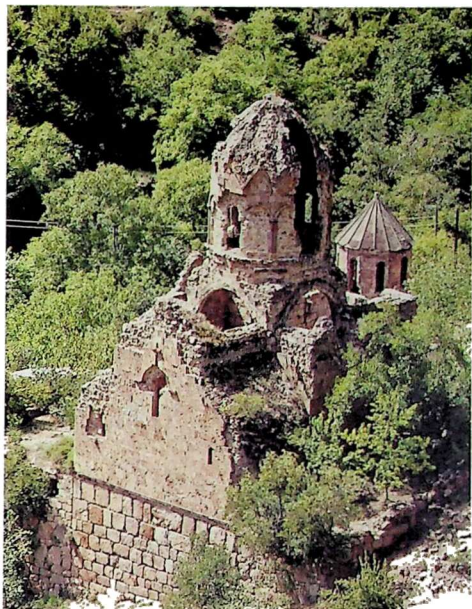
VI-VII საუკუნეებისათვის დამახასიათებელ მაღალ სამშენებლო კულტურას მოწმობს თბილისის ანისხატისა და წრომის ეკლესიების საძირკველები. ანისხატის ტაძრის კედლები ეფუძნება მათზე ორსავე მხარეს 10-15 სმ-ით განიერ საძირკვეებს (სურ. 121), რომლებიც აგებულია დიდი ფილებით კირის ხსნარზე და 1,8 მეტრზე ნადის. მათ ქვეშ დევს მსხვილი რიყის ქვის სქელი ფენა. 1958 წელს, როცა ანისხატზე კვლევითი სამუშაოები დაიწყო და შერყევი გაკეთდა, დადასტურდა, რომ „საძირკვეების მდგომარეობა საუკეთესოა“⁴².

წრომში საძირკველი (სურ. 122) მთლიანად 185 სმ სიღრმისაა, 65 სმ სიღრმეზე ნაგებია ნატეხი ქვით კირის დუღაბზე, ხოლო უფრო ქვემოთ, დარჩენილი 120 სმ ამოყვანილია რიყის ქვით თიხის ხსნარზე. ივარაუდება, რომ თიხის გამოყენება ფუნდამენტის ქვედა ნაწილში ემსახურებოდა კედლების დაცვას გრუნტის წყლებისაგან⁴³. უთუოდ ასეთი კარგად გაასრებული ტექნიკის შედეგია, რომ ფუნდამენტს თოთხმეტი საუკუნის მანძილზე დეფორმაცია არ განუცდია, ის არ დაზიანებულია 1920 და 1940 წლების ძლიერი მიწისძვრების დროსაც.

ალავერდის კათედრალის (XI საუკუნის I მესამედი) საძირკველის მოწოდებისას, როგორც ნანს, უსრუნეოა იმაზე, რომ მას გრუნტის წყლებთან შეხება არ ჰქონია. საძირკველი მიწაში 1,6-1,7 მ-მდეა ჩაღრმავებული, ხოლო გრუნტის წყლები მისი ფუძის ქვემოთაა⁴⁴.

საქართველო მთაგორიანი ქვეყანაა, ამის გამო ეკლესიათა მშენებლობა უმეტესად არაერთგვაროვან რელიეფზე უწევდათ. ასეთ დროს ხდებოდა არა მხოლოდ ნიადაგის გათხრა, არამედ მისი ხელოვნურად ამოყვანაც სამშენებლო მოედნის დასაფუძვლად. ამოშენებულ ბაქნებზე ღვას მრავალი ქართული ეკლესია, რომელთა ნამოთხაა შორს წაგვიყვანდა. ყველაზე მნიშვნელოვან ადრეულ მაგალითებს შორის შეიძლება დავასახელოთ მცხეთის ჯვარი, რომლის დასაფუძვლი კედლის ქვეშაც ცოცხალი ფერდობი საგანგებოდ არის ამოშენებული. ატენის სიონის ასაგებად მოედნის მომზადებამ მოითხოვა პატარა

კონცხის გარშემო უსარმაზარი სუბსტრუქციის ამოყვანა – სამხრეთ და აღმოსავლეთ მხარეს მისი კედლის სიმაღლე ზოგან 15 მეტრს აღწევს (სერ. 120). სამხრეთიდან სუბსტრუქციას შუაში შეყრილი აქვს, რომელიც ტაძრის აწ დაზარალებულ სამხრეთ კარიბჭეს შეესაბამებოდა. უფრო გვიანდელ ეკლესიათაგან დიდი სუბსტრუქცია აქვს ზედა ეარსიას, საფარის წმ. საბას, გრემის მთავარანგელოზს (სამივეს აღმოსავლეთ მხარეს), თბილისის ბეთლემის ეკლესიას (მრდილოეთ მხარეს).

სერ. 123.
სანქის ეკლესია

ასეთი სუბსტრუქციების ამოყვანა ხანგრძლივი შრომატევადი სამუშაო იყო. გიორგი მერჩულე საგანგებოდ აღნიშნავს ხანძის ახალი ეკლესიის (910-20-იანი წლები) სამირკელის მოშლადების ხორთულებს. მისი თქმით, ეკლესია ააგეს „ფიცხელსა მას კლდეთა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქუთკირთა მუართთა მრავალთა ეამთა დაავაქეს და ესრეთ შეპრაკხეს შემსაღებად ადგილისად მის, ყთარმკა სრულიად აღუშენა“²⁷ ხანცია ამ მხრით განმარტების არ არის კლარჯეთის მონასტრების უმეტესობა დამრეც ფერდობებზეა განლაგებული და ბევრი სამონასტრო ეკლესია (ოპიზა, ჭმერტი, პარეხი, ნუკა-ხაყდარი) ხელოვნურად ამოყვანილ მადლ ბაქნებზე დგას. წყაროსთავის მონასტრის სატრაპეხო ეფექსება მსდარ სუბსტრუქციას (მისი წინა კედლის სიმაღლე 9 მეტრს აჭარბებს), რომელშიც მოუწყეით დამხმად სთავსები ორ იარუსად, არტანუჯის ეკლესიის სუბსტრუქციაში გაკეთებული კრიბა ნაწილობრივ კლდეში იყო ნაკეთი ან, შესაძლოა, მოიცავდა ბუნებრივ მღვიმეს²⁸. ხანძის ეკლესიისა და სატრაპეხოს სუბსტრუქციებში სამი განმეორითი კამაროვანი სთავსია გაკეთებული. მათი მოწყობა ათოლებად სამშენებლო მოედნის მოსწორების მისე სამუშაოს და ამცირებდა დაწოლად გაღაენის კედლებზე. ამავე დროს, ეს სთავსები გათიენებოდა საეფნაობად, მარნებად ან სხვა რაიმე პრაქტიკული მოსიით²⁹.

სთავსებიანი სუბსტრუქციები საქართველოში ეკვე ადრეული ხანიდან არის ცნობილი. ერთ-ერთი უადრესი მაგალითი მცხეთის ჯვრის მცირე ტაძარში (VI საუკუნის II ნახევარი) გვაქვს, სადაც ძირითადი სიერცისა და პორტიკების ქვეშ ოთხი პატარა სამარხი ოთახია გაკეთებული³⁰ კიდევ უფრო ადრინდელია ნეკრესის მცირე სამლოცველო, რომელიც ასევე შეიცავს საძვალეს სუბსტრუქციაში.

სუბსტრუქციებში სხვადასხვა დანიშნულების სთავსების მოწყობის პრაქტიკა ფართოდ იყო გავრცელებული ბიზანტიაშიც. კონსტანტინოპოლში ეკლესიებისა და სახაღვლეების ფუნდამენტებში სშირად აკეთებდნენ ცისტერნებს (პანტეპოპტეს, გვიანდელი ესქი იმარეთ ჯამი – 1080-იანი წლები, პაპიარისტოხი, გვიანდელი ფეთიე ჯამი – XII საუკუნე, ქორას მონასტრის სამლოცველო – XIV საუკუნე). ამაჟამად გოულ ჯამის სახელით ცნობილი XII საუკუნის ეკლესიის სუბსტრუქცია შეიცავს რამდენიმე პატარა ოთახსა და დერეფანს. სამარხი

სურ. 124.
აჭყერის ტაძარი.
საქურთხელოს
აფხიის კედელი

მოპირდაპირე
მხარეს;
სურ. 125.
აქენების ეკლესია.
კედლის წიობა
საქურთხეულში

კრიპტები ბიზანტიაში შედარებით იშვიათია (მოხიოს ლუკასის კათოლიკონი 1010-იანი წლები)³³ განუთარებული კრიპტის კარგი ნიმუში შემონახა ბუღგარეთში, ბანკოვოს (პეტრიწონის) მონასტრის მასლობლად. დამრეკ; ფერდობზე აგებული დარბაზული ეკლესიის მაღალ სუბსტრუქციაში მოწყობილია საძვალე, რომელშიც დაკრძალული არიან გრიგოლ ბაკურიანის ძე და მისი ძმა³².

საძირკვლის ამოყვანის შემდეგ მის ზედაპირს კარგად მოასწორებდნენ და შემდეგ მასზე უშუალოდ ნაგებობის კედლებს აგებდნენ. ნასტაკისის სამნავიან ბაზილიკაში, რომელიც აღრეკრისტიანული ხანით თარიღდება, ქვიშაქვის დიდი ღოღების ერთი რიგით გამოარეული საძირკვლის ზედაპირი გულმოდგინედ არის მოსწორებული და მასზე აღიშის აგებით კედლებია ამოყვანილი³³ საგულდაგულოდ არის მოშანდაკებული საძირკვლის ზედაპირი აზმანას (VIII საუკუნე) ეკლესიაშიც, სადაც ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს, რადგან ეკლესია დასავლეთი მხრიდან ხრელიად ღია იყო³⁴.

თუ მეარი გრუნტი ამის საშუალებას იძლეოდა, ეკლესია საძირკვლის გარეშეც შემოდება აქმენებისათ. ასეთია სამწყურისისა (VII საუკუნე) და თელავანის (IX საუკუნე) ეკლესიები, რომლებიც უშუალოდ მიწის ზედაპირზეა აგებულნი³⁵ ორივე შედარებით მოძერო გუმბათიანი შენობაა. აღბათ უბრალო დამთხვევა უნდა იყოს, მაგრამ მაინც აღენიშნაუთ, რომ ორივე წმ. ჯვრის („ჯვარპატოხნის“) სახელობისაა. გერგეტის სამეფის სამრეკლო (XIV საუკუნე) დგას ფიქალის ვერტიკალურ ძარღვზე, რომელიც ნიადაგიდან დაახლოებით 1,5 მეტრზეა ამოზრდილი. ცხადია, შენობას ფუნდამენტის თხრა არ დასჭირდებოდა – ამ ბუნებრივ საძირკვლს სწორი ფორმა მისცეს და ზედ დაამყნეს სამრეკლო³⁶.

2. კედლები და თაღ-კამარები

შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიის კედლის სისქე, წვეულებრივ, 0,9-1,1 მეტრის ფარგლებში მერყეობს. ციხეებსა და გაღავენებში ის შემოდება 2 მეტრსაც აღაბეზდეს. კედლის ამოყვანის ტექნიკა საქართველოში საუკუნეთა მანძილზე არსებითად არ შეცვლილა, ძირითადი და ყველაზე ფართოდ მოხმარებადი საშენი მასალა იყო ქვა. კედლის პირი შიგნითაც და გარეთაც ამოჰყავდათ ქვის წიობით, ხოლო გულის აგებდნენ ნატეხი ქვითა და ღორღით კირის ღებობზე. აზგვარად, ქვის ორმხრივი წიობა მშენებლობის პროცესში ერთგვარად კოფრაჟის (ხის კალაპოტის, „შუფიცრის“) ფუნქციას ასრულებდა. ის არა მხოლოდ მოპირკეთებდა, არამედ კედლის სტრუქტურის არსებითი ნაწილიც – პირითი წიობის ქვები,

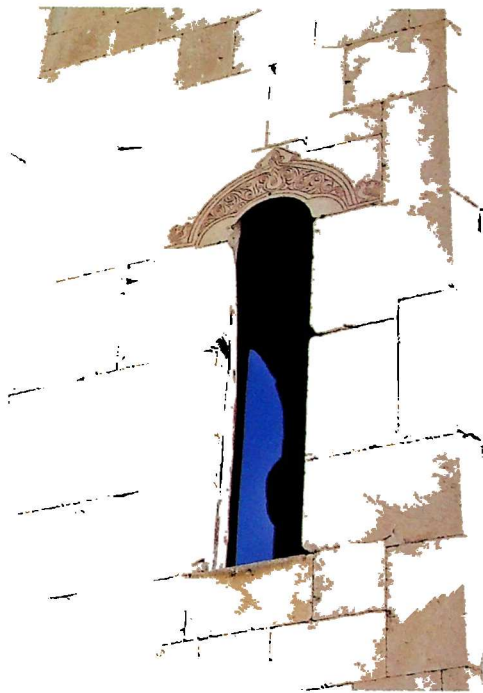

როგორც წესი, ღრმად სის კედელში, ხშირად მათზე მოდის კედლის ზედათი სიხის 3/4 ან მეტიც კი. არის შემთხვევები, როცა შიდა და გარე წიბების ღიბრანი ქვები დაკეპშაყებული ზურგებით თითქმის ესება ერთმანეთს, ქვების გათხელება და, შესაბამისად, დედაბის გულის წილის არსებითი ზრდა აღინიშნება მხოლოდ X საუკუნის შეახანებთან. აქერის კათედრალს თლილი ქვის პერანგი დიდწილად შემოდარცელი აქვს, მაგრამ კედლების ნაწილი მაინც დგას. კედლის გული საკმარისად მტკიცე აღმონდა საიმისოდ, რომ უპერანგოდ არ დანგრეულიყო (სურ. 124).

ქვის დამუშავების წესი დიდად სხვაობს არა მხოლოდ პერიოდებისა და რეგიონების მიხედვით. მასზე გავლენას ახდენდა საშენი მასალის თვისებები, მშენებელთა კვალიფიკაცია და დამკვეთის მატერიალური შესაძლებლობები. სეფთოდ თლილი ქვის ორმხრივი წიბა დამახასიათებელია V-VII საუკუნეებისა და X საუკუნის II ნახევრისა და XI საუკუნის დასაწყისის დიდი ნაგებობებისათვის (სურ. 125, 128). ადრეულ ხანაში ზოგჯერ კედლებს პირთა წიბოებს ირიბად უთლიდნენ, რაც წიბის ნისაბს განსაკუთრებულ გამომსახველობას ანიჭებდა (ქვემო ბოლნისში, მცხეთის მცირე ჯვარში, წრომში, სამწყერისში¹⁾). დაახლოებით 1030-იანი წლების შემდეგ თლილი კედლები მხოლოდ ფასადებზე იხმარება, კედლის შიდა წიბისათვის მათი გამოყენება იშვიათია. პრაქტიკულად მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე რიგით მშენებლობებზე გამოიყენება მეტ-ნაკლებად უხეზად დამუშავებული ქვა - ზოგჯერ მოსწორებული პირთ, მაგრამ გამოუყვანელი წიბოებით (სურ. 126, 127), ზოგჯერ ზოგადად დაკეთხილი, ზოგჯერც სრულიად შემთხვევითი მოყვანილობისა, სახელდახეოდ დატეხილი. VIII-IX საუკუნეებში ეს ძირითადი საშენი მასალაა. კახეთში (ზოგჯერ სხვა მხარეებშიც) ფართოდ მოიხმარდნენ რიყის ქვასაც. იმ შემთხვევებშიც, როცა ეკლესია ნატეხი ან რიყის ქვით იგებოდა, თაღების, პილასტრების, წირთხლებისა და კუთხეების გამოსაყვანად, ჩუქვლებრივ, უფრო წესიერად დამუშავებულ ქვებს იყენებდნენ.

სხვადასხვაგვარია ქვის ზომაც. ზოგჯერ კედლების ძირში დიდი ღიბებია ნართული, ხოლო უფრო ზემოთ წიბა საშუალო ან პატარა ქვებისგან შედგება (არტანუჯი - ქალაქის ეკლესია, ფერისის „შვიი ხყეღარი“). გიგანტური ქვები თლილი ქვის პერანგშიც შეიძლება შეგვიხვეს - გელათის მონასტრის ღმრთის-მშობლის ტაძრის სამხრეთი ეგვტრის სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედლებში ნაღმუღლია ორი დაახლოებით 3,0x1,6 მეტრის ზომის ქვა, რომელთა დაღებაც გადმოცემა თუთი დაგით აღმაშენებელს მიაწერს (სურ. 129). გამორჩეულად დიდი ქვები გამოიყენებოდა კარის არქიტრავებზე. მაგალითად, ფოკას ეკლესიის სამხრეთი შესახეღლის ბაღაყარი 378x127 სმ ზომისაა.

სურ. 128.
თჱის ცაძარი,
ხაფხაღლი წიბა

მოსიღღარე
მსარესი
სურ. 126.
ქჱშის (ღღღღღის)
მჱღღღღღი, კედღღღის
წიბა ინტერერში

სურ. 127.
ღღღღღის მონასტრის
ეკლესია, კედღღღის
წიბა ინტერერში

სურ. 129.

გელათის მონასტრის
დმირთისმშობლის
ეკლესია.
სამხრეთი ეგვტრის
კედლის წიობა

ანტიკური ხანიდან საქართველოში ცნობილი იყო აგურიც. შუა საუკუნეებში ის უფრო ხშირად ქვასთან ერთად იხმარებოდა. დახაველეთ საქართველოს ადრეულ საფორტიფიკაციო ნაგებობებში (შორაპანი, სკანდუ, ვარციხე, ვაშნარი, ტოლები და სხვა) გაერქვდებოდა ბიზანტიური opus mixtum-ის მსგავსი ტექნიკა, რომელიც ქვისა და აგურის რიგების მონაცვლეობას გულისხმობს³⁸. ამ შენობებში აგურის გამოყენება უხეშად დამუშავებული ქვის რიგების მოსწორების აუცილებლობით არის ნაკარნახევი. ქართულ საეკლესიო არქიტექტურაში შერეული სამშენებლო ტექნიკა, როგორც წესი, განსხვავდება ბიზანტიური opus mixtum-ისგან. ზეენში აგურითა და ქვით შენობის სხვადასხვა ნაწილები იგება, ამასთან, აგური უმეტესად (თუმცა არა ყოველთვის) იხმარება იქ, სადაც შესრულების მეტი ხიზუსტეა საჭირო.

საეკლესიო მშენებლობაში V-VII საუკუნეებში აგურს ქვასთან ერთად იყენებენ შავისღვისპირეთში (ბიჭვინტის ორნავიანი ეკლესია, ვაშნარი), ხოლო VIII საუკუნიდან – კახეთშიც. გურჯაანის ეფელაწმინდაში აგურისაა კედლები შიგნიდან, ბურჯები, თაღები, კამარები, მთელი შუა ნაწი, გუმბათქვეშა კონსტრუქციები და გუმბათები (სურ. 130), ეანაძიანის ეფელაწმინდაში – "სოფი თაღი და კამარა, ტრომოები (დამხმარე ხათავსებში) და გუმბათი (სურ. 131), ზედახნის ბაზილიკაში – თაღები (აქა-იქ ჩართულია კედლებშიც), ალუანის ნათლისმცემელში – ბურჯები და თაღები, აკურას მამალაფითში – საფასადო დეკორის და ინტერიერის ცალკეული ელემენტები, ცხვარიჭამიაში – კედლის თაღები. მთლიანად აგურით აგებული ეკლესიის იშვიათი ადრეული მაგალითებია ოზაანის ამიდლება (სურ. 133) და საგურამოს "აგურის საყდარი"

ცალკე უნდა ვახსენოთ ხანაგირეს ღმრთისმშობლის ეკლესია (XI საუკუნის დასაწყისი), რომლის აღმოსავლეთ ფასადზე, სარკმლების ზემოთ და ქვემოთ, პორიზონტალური რიგის ყოველ ქვას ეგრტიკალურად დადგმული ხაზი აგური მოჰყვება (სურ. 132). შედგავად, თითოეული ქვა ოთხივე მხრიდან აგურით არის „მონარნობელი“ ეს ნეკნში უიშეათეხი მცაღალითა ბიზანტიაში გაერცელე-ბული cloisonné („ტისრული“) წყობისა.¹⁹

X საუკუნეში აგური აქა-იქ დამხმარე მასალად ჩანს ტაი-კლარჯეთში. უნეუელო შემთხვევაა ესბეკის ბაზილიკა, რომელშიც აგურით მხოლოდ აფხილია აშენებული. დოლისიანაში აგურით ნაგებია პასტოფორუმებისა და ეკვტრების კამარები. იშკში აგური უხმარიათ სრდილოეთი ვადერეიდან გუმბათზე ასახ-ელებული კიბის ამოხაყანად. ოთხთა ეკლესიის მონასტრის კრიპტანი დარბა-ზული სამლოცველოს კედლები აგურისა და ქვის რიგების მონაცვლეობით არის ამოყვანილი (სურ. 134). ეს ტექნიკა, რომელსაც opus listatum ეწოდება, ფართოდ იყო გაერცვლებული ბიზანტიაში. თუმცა ბიზანტიურ ეკლესიებთან შედარებით, ოთხთა ეკლესიის სამლოცველოში მეტი ირეგულარულობაა. აგურის წყობის რიგების რაოდენობა ერთიდან ექვსამდე მერეეობს. იმავე მონასტრის დიდ ტაძარში მცაგეხი წყობა გვხვდება მხოლოდ შიგნით, სა-კერთხეელის აფხიდსა და გვერდით ნაეებში. ფასადები მილიანად თლილი ქვისაა. მცაგეხი სურათია კახეთის X-XIII საუკუნეების სოგიერთ ეკლესიაშიც (მცაგლითად, კარდანახის ხაბაწმინდაში – XIII საუკუნე).

სურ. 130.
გერჯახის
ეკლესია

სურ. 131.
უახსიანის
ქველავნისა,
სელი გუმბათი

სურ. 132.
ხაჩაიურის ეკლესია,
აღმოსავლეთი
ფასადი

საეკრავლეობა, რომ ბიზანტიური შერეული წყობა შესწავლულად გაერკველა აფხაზეთშიც, ხალაქ ქველასე ძლიერი იყო ბიზანტიური არქიტექტურის სოგადი გაელენა. ადრეული ეკლესიებიდან ის საკმაოდ თავისებური სახით გვხვდება დრანდაში. აქ ძირითადი მასალა აგურია, მაგრამ აგურის წყობაში აქა-იქ უხისტე-მოდ ჩართულია რიყის სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ქვების რიგები (სურ. 135). VI-X საუკუნეთა ეკლესიების გუმბათობა (ძველი გარა, აბაანთა, ცანდრიფში, მოესერა, ზისიფი, ანაკოფია, ლისხე, მოქცი) ქვით არის ნაგები. Opus listatum სამშენებლო ტექნიკა წარმოდგენილია ბიკინტის გუმბათიან ეკლესიაში (ხაერაუდოდ X-XI საუკუნეთა მოხსნა, სურ. 136). მის ფასადებზე თანაბარსომიერი ქვების რიგები მონაცვლეობს აგურის ოთხ ან ხუთ რიგთან (ზოგან შეიძლება იყოს მეტი ან ნაკლებიც). გუმბათი, კამარები და თაღები აგურისაა.

დასაქვლო საქართველოს სხვა მხარეებში აგური გვიან შუა საუკუნეებამდე იშვიათად იხმარება. აგურის სურათმომღერების ეველასე თვალსაჩინო ნიმუში აქ არის გვეგუთის სახახდე, რომელმაც დღევანდელი სახე მეფე გიორგი III-ს დროს (1156-1184) მიიღო.

აგური ფართოდ გამოიყენება დავით აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების მიერ ქართლში აგებულ ეკლესიებში. შერეული ტექნიკის თავისებური ნიმუშია არმაზის მონასტრის მთავარი ეკლესია. ალაგ-ალაგ მისი წყობა opus listatum-ს ლაგავს, მაგრამ მეტწილად უფორმო ქვები აგურის რიგებში უხისტესოდ არის ჩართული. მთლიანად აგურითაა ნაგები შიომღვიმის მონასტრის ღმრთისმშობლის ტაძარი და მონასტრის მასლობლად მდებარე ამაღლების პატარა ეკლესია. თიღვის ეკლესიაში, რომელიც ქვით არის ნაშენი, აგურისაა პატრონიკეს კამარა.

სურ. 133.
ოხანის ამაღლება

XII-XIII საუკუნეთა მოხსნაზე მთლიანად აგურით აშენდა ყინციხისა და ტიმოთესუბნის ტაძრები, XIII საუკუნის II ნახევარში შერეული ტექნიკით თბილისის დედაციხის ეკლესია და მეტეხი (ინტერიერის კედლები ქვანარევი აგურისაა, ფასადები – თლილი ქვის). XVI საუკუნიდან აგურის გამოყენება მეყუთრად იხრდება. გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ეკლესიების, სამრეკლოების, სასახლეებისა და საფორტიფიკაციო ნაგებობების მნიშვნელოვანი ნაწილი მთლიანად ან ნაწილობრივ აგურით არის ნაშენი. აგურს ფართოდ მოიხმარდნენ ქვის ძველი, დანგრეული ნაგებობების აღდგენის დროსაც (ბოლნისის სიონი, ურბნისი, ანისხატი, ნინოწმინდა...).

შუა საუკუნეების ქართული არქიტექტურა კამაროვანი არქიტექტურაა. ქვითა და აგურით ნაშენი ეკლესიების ხით გადახურვა მიღებული არ იყო, მათ ასევე ქვის ან აგურის კამარებით ხურაუდნენ (გამონაკლისია ზოგიერთი ადრექრისტიანული

ხურ. 134.
ოთხთა ეკლესიის
მონასტრის
კრიკიანი
სასლოცელო

ბაზილიკა შავისღვთისმშობელში – ბიკინტის I, II და III ეკლესიები, ნოქალაქების I ეკლესია¹⁰). თაღები და კამარები ამოკეცვდათ ხის ქარგილებზე (ხოვან მათი კვალიც შექონდა).

თაღები და კამარები მოხაზულობის მხრივ მრავალფეროვანია. მოგვი შუა საუკუნეების მანძილზე გვხვდება ნახევარწრიული თაღები. IX საუკუნემდე (ხოვან მაგალითად, ჯაფახეთში X-მდე) აკეთებენ ნაღისებურ თაღებს. IX საუკუნიდან შემოდის ისრული და კვერცხისებრი ფორმა¹¹ ადრეულ ხანაში თაღის კონსტრუქციაში ზოგჯერ იყენებდნენ კბილანებიან ქვებს, რაც აძლიერებდა მის სიმტკიცეს (ხურ. 137).

გუმბათქვეშა კვადრატის გუმბათის წრესზე გადახსველვად V-IX საუკუნეებში იხმარება ტრომპები. IX საუკუნიდან თანდათან შემოდის აფრები. X-XI საუკუნეებში სამხრეთ საქართველოში (და ეპიზოდურად სხვაგანაც) გამოიყენება კომბინირებული ფორმა – აფრა-ტრომპები (ხურ. 138). ის ხელახლა ბრუნდება გვიან შუა საუკუნეების არქიტექტურაში კახეთში და აქა-იქ ქართლში¹².

საქართველო სეისმური აქტივობის ზონაში მდებარეობს. შუა საუკუნეთა მანძილზე აქ რამდენიმე ძლიერი მიწისძვრა მოხდა 1088 წელს სამცხე-ჯაფახეთში, 1283 და 1325 წლებში ქართლში, 1350 წელს ღვინაში, 1668 და 1742 წლებში კახეთში, 1785 წელს გურიაში. საეარაუდოდ საქართველომდე უნდა მოედწია დვინის 893 წლისა და განჯის 1139 წლის დამანგრეველი მიწისძვრების ბიძგებაც. ამ კატასტროფების შედეგად დაიქცა ან დაზიანდა არაერთი შენობა, მათ შორის აწყურის ტაძარი, თმოგვის ციხე, ვანის ქვაბები (ხურ. 139), მცხეთის სეკტიცხოველი და სამთავრო, აღაგერდის ტაძარი...

ბუნებრივია, მშენებლებს აფიქრებდათ ეს პრობლემა და ცდილობდნენ თავიანთი ნაგებობებისათვის მეტი სეისმომდევლობა მიენიჭებინათ. სოცოეთ ნაგებობაზე დახტურდება საგანგებო საშუალებების გამოყენება გამჭიმავი ძალებისა და ძირითადი დარტყმების გასაწეობის მიზნით. წრომის ტაძარში შემორჩენილი კედლებში ნატანებული ხის ძელების ბუდეები, დაახლოებით 30 სმ დიამეტრისა. ძელები ჩადებული იყო კედლების სედა ნაწილებში მთავარი კამარების ქუსლების პარალელურად. ძელების სედაში არ ბუდეებში უსწორმასწორო, რაც მოწმობს, რომ ძელებს არ თლიდნენ და საგანგებოდ ხორკლიან სედაში უტოვებდნენ, რათა მათ ქვის წყობასთან მეტი ხახუნი შეესაბამებოდა, შესაბამისად, ეკეთესად ემუშავათ გაჭიმვაზე. ასეთი საშუალებით ხდებოდა კედლის დაცვა დაზარალებისგან, რაც შეიძლებოდა გამოეწვია არა მხოლოდ მიწისძვრის, არამედ საძირკვლის არათანაბარ ჯდენასაც¹³⁵. ხის ძელების ბუდეები რამდენიმე ადგილას ნანს ახევე ეანაგეთის კბენისა და კაღვლის ეკლესიებში¹³⁶. მათი საშუალებით იყო არმირებული კედლები ოშკის ეკლესიაშიც – მისი დასავლეთი მკლავის ჩრდილოეთი კედლის მთელი შუა ნაწილის გაყოლებაზე კარნისის ქვეშ ნატანების 24 სმ დიამეტრის ფიჭვის (Pinus Sylvestris ან Pinus Nigra) მორი¹³⁷. იშვიათი ხერხია გამოყენებული ხახულის ტაძარში სამსრუთი მკლავის დასავლეთ კედელზე დიდრთი თლილი ქვების წყობა ქმნის ერთგვარ ჯაჭვურ სარტყელს, რომელსაც მიწისძვრის შემთხვევაში კედელი გახეთქვისგან უნდა დაცეცა. როგორც ნანს, არსებითად იმავე მიზანს ემსახურებოდა ქვის ხიშაღის ცეცხლი ერთი რიგის ფარგლებში ერთი ხიშაღიდან მეორეზე გადასვლა. ამქმნიდა კბილანს, რომელიც ამცირებდა კედლის გაბზარვის შესაძლებლობას

სურ. 135.
დრანისი, კ. ძარი

სურ. 136.
ბიქინის ტაძარი

სურ. 137
მანსუკის ქუდა
ეკლესია.
კარის თაღის
კბილანებთან ქვები
სამსრუი ფახალზე

ქორისონტალური ბიძგების შემოსევეაში. ეს ხერხი გვხვდება ტაოს X საუკუნის დიდ ტაძრებში (ხახუდი, ოშკი, ოთხთა ეკლესია). ის ცნობილია სომხეთშიც¹³⁷

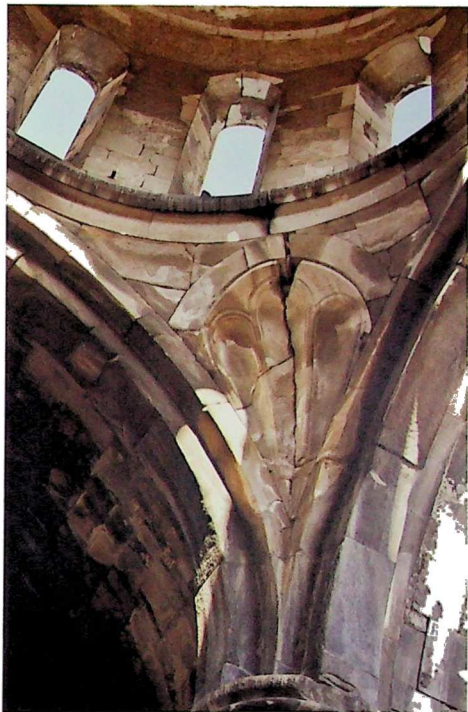
ეკლდის გასამაგრებლად სხვა მეთოდებიც გამოიყენებოდა. გუდრუხის ეკლესიის განათხარ მასალაში გამოიყენებოდა შირიმის კვადრი, რომელშიც ღითონის კაუჭი იყო ჩარტობილი. ასეთი ღითონის კაუჭი შენობაზე კიდევ რამდენიმე აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, ეკლესიის მშენებლები ქვების ერთმანეთთან დასაკავშირებლად ღითონის სამაგრებს იყენებდნენ¹³⁸ ეკლდის ხიმტკიცის გასაძლიერებლად ხმარობდნენ ქვის გათლილ სოფლებსაც. ისინი ნაპოვნია პატარა ონის ეკლესიაში¹³⁹

მოწისძვრის გარდა, ეკლესიის დანგრევის მოხეზი სხვა ხახის სტიქიური უბედურებაც შეიძლება გამსდარიყო. სემოთ უკვე ვახსენეთ ღარგეისის მონასტერი, რომლის ნაგებობებიც რამდენჯერმე შეეწირა ადიდებულ მდინარეს. 1660-იან წლებში თბილისის მეტეხის ეკლესია მეხის დაცემისაგან დაზიანდა¹⁴⁰

შენობები ინგრეოდა ადამიანთა ხელითაც. რელიგიური ფანატისმით ანთებული უცხო რჯულის დამპყრობლები ხშირად ანადგურებდნენ ეკლესიებს. 1226 წელს სეარასმელთა შაჰმა ჯაღად ედ-დინმა წამოაგრია თბილისის სიონის გუმბათი. აღდგენილი ტაძარი 1522 წელს ხელახლა დააქცია ირანის შაჰმა ისმაილ II-მ. 1400 წელს საქართველოში მეექვსედ შემოსულმა თემურლენგმა დაანგრევინა მცხეთის ხეყეციხოველი, რუისის ტაძარი და რკინის მონასტერი¹⁴¹. 1691 წელს ქუთაისის კათედრალი („ბაგრატის ტაძარი“) თურქებმა ააფეთქეს. კიდევ უფრო მეტია ცნობები ქალაქებისა და ციხეების დაქვევის შესახებ. ამ თვალსაზრისით ერთ-ერთი ექვლაზე მძიმე უნდა ყოფილიყო არაბთა

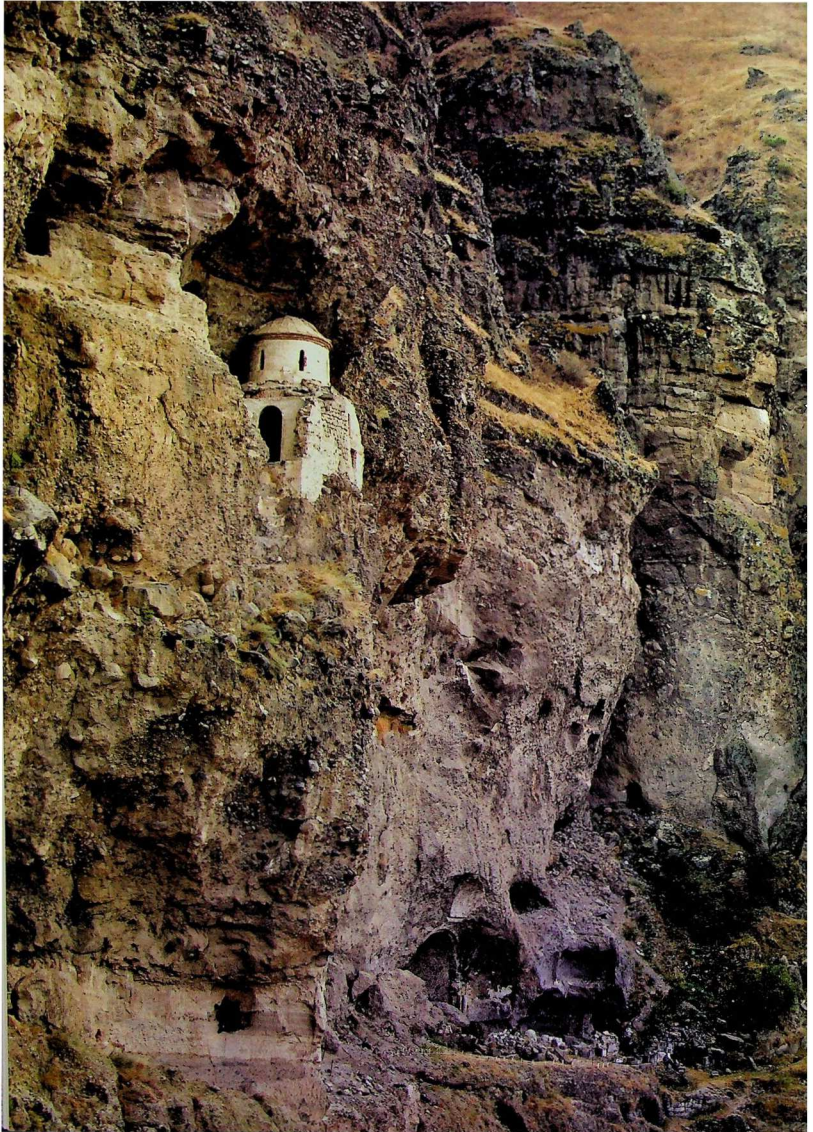
735-737 წლების შემოსევა მერეან ერეს მეთაურობით, რომელმაც „შემესრნა ყოველნი ქალაქი და უმრავლესნი ციხენი“ ქართლსა და ეგრისში, მათ შორის ციხე-გოჯი (გვიანდელი ნოქალაქევი) და ცხემო⁴⁵ (ციხეებს სოფ. ჯერ თაყად ქართველებიც ანგრევდნენ, ექვლაზე ცნობილი მაგალითია შაი აბას II-ის მიერ კახეთში აშენებული ბასტრიონის ციხე, რომელიც 1659 წლის დიდ ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ დაანგრეს აჯანყებულმა კახელებმა.

ბუნებრივია, მიუღი შუა საუკუნეების მანძილზე, როცა კი ამის შესაძლებლობა ჰქონდათ, ქართველები ცდილობდნენ აღდგენათ დაანგრეული ეკლესია-მონასტრები, ციხეები თუ სასახლეები. „მეორედ მაშენებელი“ საერო და სახელმწიფო პირები ხშირად გვხვდებიან წერილობით ცნობებში. სვეტიცხოვლისა და რუისის ტაძრის აღსადგენად, როგორც ცნობილია, მეექვსე ალექსანდრე I-მა საგანგებო გადასახადიც კი დააწესა: ბერი ეგნატაშვილის ცნობით, მან „მოიპოვა ღონე უხევეთარი და დახდვა იმიერთა და ამერთა, ზემო ქართლსა და კახთა, კომლზედ ექუხი შაური. ყოველსა წელიწადსა ამა მალს გამოართმევდა და ამით იწყო შენებად მცხეთისა და რუის ღმრთაებისა ხაყდრისა“⁴⁶.

სურ. 138.
ომკის ეკლესია,
ნრდელი-
ალმასხელეთი
აფრა-კრძისი

გვიან შუა საუკუნეებში მიმდინარე აღდგენითი სამუშაოების ხასიათის წარმოსადგენად უაღრესად საინტერესო დოკუმენტია ნინოწმინდელი მიტროპოლიტის საბა ტუხისშვილის ანდრძი, რომელშიც მითხრობილია ნინოწმინდის ტაძრის გუმბათის განახლების ამბავი⁴⁷. 1740-იან წლებში, როცა საბა ნინოწმინდაში მოღვაწეობას შეუდგა, ტაძრის ძველი გუმბათი ისეთ მძიმე მდგომარეობაში ყოფილა, რომ მღვდლებს უშინოდათ თავი შეარდკეთოდათ („ნინადაგ შიშსა შინა ვიყვნით დაცემისათვის“). საბამ გუმბათი დააშლევინა და ახლის ამოყენას შეუდგა, ამასთან, როგორც იგი გვამცნობს, დანგრევა აგებაზე არანაკლებ ძნელი ყოფილა („დაქცევასა ამას ზედა ჭირნი არა უმცირეს აღშენებისა იყვნეს“). ასევე დიდი შრომა დასჭირდა „ფილანგის“, ე. ხარანოების აგებას („მრავლითა ჭირ-ღვებითა ფილანგი შემოეგულე სამუშაოს“). მაგრამ მთავარი პრობლემები წინ იყო. ნინოწმინდა ადრეული შუა საუკუნეების ერთ-ერთი უდიდესი ეკლესიაა, მისი თავდაპირველი გუმბათის დიამეტრი დაახლოებით 10-11 მეტრი უნდა ყოფილიყო. საბა ნინოწმინდელის ეპოქაში ამხელა გუმბათებს ეკლარ აკეთებდნენ – XVIII საუკუნის შუახანების ექვლაზე დიდ ქართულ ეკლესიებშიც კი (თბილისის ქვეშევთი, ლარეკისის წმ. თევდორე, ბარაკონის ღმრთისმშობელი) გუმბათის დიამეტრი 4-5 მეტრს არ აღემატება. თავის ანდერძში საბა, თითქმის თავის იმართლებს, აღნიშნავს, რომ გუმბათის ძველი ეკლესიის შიგნით ახლის ამოყენა,

სურ. 140.
ახალციხის ციხის
სიკის ენის ქვით
აგებული მსხვილი
დახვეწილი
კვადრები

ანუ, არსებითად, გუმბათის დასმეგრის შემცირება შეუძლებელი იყო (ამას უნდა ნიშნავდეს ხიტეულები: „აწცა მის ძუხლსაჲვე ექელისა მხიდველნი განსიკურეტო მისსა ფარგალსა შიგან ეერ შენებულებასა“). ძველი კელი არ მოანგრეთ, დატოვეს და რატომღაც ძალიან აამაღლეს, მასზე დიდი წყაღებით აგურით ამოიფენეს გუმბათის ნახევარსფერო, მაგრამ მან „წყალი არ შეისაგრა“ ამიტომ დაშალეს და თავიდან ააშენეს. საბოლოოდ გუმბათი უხიმოდ დიდი გამოვიდა – იმდენად დიდი, რომ მისი მდგრადობა იმთავითვე ეკეს იწვევდა. გადმოცემით, 1771 წელს ერეკლე II-ს უნახავს განასაღებელი ტაძარი და მცროსი დიდი ტიპის უთქვამს: „მერწმუნე, მღვდელმთავარო, რომ ეკლესია შენ დაგანგრევია და არ აგომუნებია, საბაღნე დიდი დაგიდგამს, ვეხები გამოიცდიან“-ით. მეუფის პირქუში პროგნოზი მაღე ასდა – 1824 წლის მიწისძვრისას გუმბათი მთლიანად ჩამოიქცა.

ს. ბარნაველმა ეწერა დედა მთაქცია იმ უცნაურ ფაქტს, რომ საბა ნინო-წმინდელის მონათხრობში ტაძრის განასაღების შესახებ არსად ნახსენებია მომდგარი⁵⁵ იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ეველაზე პასუხსაგებ ტექნიკურ გადაწყვეტილებებს იღებს თავად საბა, რომელიც დიდად ეერ ერკვევა მშენებლობის საკითხებში. მთლიანად, დოკუმენტი კარგად გვიჩვენებს რა პრობლემებს აწვებოდა ადრინდელი ეკლესიების აღმშენებლები გვიან შუა საუკუნეებში.

მოპირდაპირე
მარცხ:
სურ. 139.
კანის ქვების
მონახტური

სურ. 141.
ძალისა.
ტრაკლინიკის
მოზაიკური იატაკი

არქეოლოგიური მასალითა და უშუალოდ ძეგლებზე დაცული ნიმუშებით დასტურდება იატაკის მოგების სხვადასხვა ტექნიკა. საქართველოში გამოვლენილია გეომანტიკური და ადრექრისტიანული ხანის რამდენიმე მოზაიკურიატაკიანი ნაგებობა. ძალისაში (III საუკუნე) მოზაიკა ამკობდა სასახლის ტრიკლინიუმს, აბანოსა და ღია ეზოს¹⁵⁶ (სურ. 141). შუგეითში (IV საუკუნის II ნახევარი) – აბანოს აპოდიტერიუმს¹⁵⁷ უადრესი საეკლესიო შენობა მოზაიკური იატაკით ბიკინტის ბაზილიკაა. V საუკუნეში შესრულებული მოზაიკა ძირითადად საეკლესიო და ნართექსში შემოინახა, მაგრამ ფრაგმენტები მოწმობს, რომ ის მოუღ იატაკს ფარავდა. შესრულების მანერის მიხედვით ვარაუდობენ, რომ აქ აღვილობრივი მოზაიკური ხაზგაშთი არსებობდა¹⁵⁸.

ადრექრისტიანული ხანიდანვე მიღებული იყო იატაკის აგებით მოკირწყლევა. მას თანაბრად ფართოდ მიმართავდნენ როგორც საეკლესიო, ისე საერო არქიტექტურაში. ერთ-ერთი უადრესი მაგალითი ქუთაისის სამეფო სასახლის იატაკია (IV-V საუკუნეები), რომლისთვისაც მოგძმო $31 \times 17 \times 5$ სმ აგური გამოყენებით¹⁵⁹. უფრო გვიან ნაგებობებში იატაკი, როგორც წესი, კვადრატული აგურით

არის მოგებული (თბილისის ღვთაების ეკლესია – XIII საუკუნის II ნახევარი¹⁶⁰, კარდნახის საბაწმინდა – XIV საუკუნე და სხვა).

ასევე ადრეული ხანიდან გამოიყენებოდა იატაკის მოზაიკრწყლად კირის ხსნარი, რომელიც კარგი გამძლეობით გამოირჩევა¹⁶¹. ე. ვაიდენბაუმის 1879 წლის ცნობით, ბანას ეკლესიის იატაკი „მინასაჲთ გლუჲე“ იყო, რაც შეიძლება სწორედ პიდრაფლიკური კირხსნარით მოღესილ ზედაპირს გულისხმობდეს¹⁶², სვეტიცხოვლის მეღაქისეკლესიულ ტაძარში იატაკი პიდრაფლიკური კირხსნარისგან დამზადებული $26 \times 26 \times 8$ სმ ზომის ფილებით მოაგეს¹⁶³. ამავე მასალით მოღესილი იატაკი გამოვლინდა ტაძრისის წმ. გიორგის (X საუკუნის ბოლი)¹⁶⁴ და გუდრუხის¹⁶⁵ ეკლესიებში, ასევე უნეალის ნაქალაქარის სამხავე ეკლესიაში (XI-XIII საუკუნეები)¹⁶⁶.

კირხსნარში ხშირად დანაჲილ აგურს ურევენ, რაც, ერთი მხრივ, მეტ სიმტკიცეს ანიჭებდა მას და, მეორე მხრივ, აძლიერებდა მხატვრულ ეფექტს, რადგან იატაკის ზედაპირი სახამოვნო ღია მოვარდისფრო შეფერილობას იღებდა. ასეთი შემადგენლობის პიდრაფლიკურ ხსნარს სიგნინი (opus signinum) ეწოდება. ღია ვარდისფერი სიგნინით მოღესილი იატაკი ქუთაისში, ღღეჲანდელი ბაგრატის ტაძრის აღვილას მდებარე IV საუკუნის ბაზილიკის ძირითად სივრცესა და სანათლავს, VII საუკუნეში მას ნაენაცვლა უფრო ღილი

ტაძარი, რომლის იატაკი „კირხსნარისა და სხვადასხვა ფერის ხრეშისაგან შედგენილ მოზაიკას წარმოადგენს – პრიალა ზედაპირით“¹⁴² მოწითალო-აგურისფერი ჰიდრავლიკური ხსნარით იყო დაფარული სეკცი(ხოვლის გორგასლი-ხეული ბახილიცისა და კანდრიფშის ტაძრის (VI-VII საუკუნეები) იატაკები¹⁴³, ბოლბის ეკლესიაში (IX საუკუნე), ღია ვარდისფერი ნალესობა აგურით მოკირწყლულ იატაკს ფარავდა¹⁴⁴, აგურის ფხენილნარევი 2-3 სმ სისქის მტკიცე ხსნარია დასხმული ნაჯახოვოს გუმბათიანი ეკლესიის (X საუკუნე) იატაკზე¹⁴⁵.

წყენამდე მოღწეულ კირხსნარის იატაკთაგან ყველაზე შთამბეჭდავი ბაგრატ III-ის მიერ აგებული ქუთაისის კათედრალისაა (სურ. 142). შენობის ჩრდილოეთ კედელზე ამოკვეთილი წარწერის წყალობით – „ოდეს განმტკიცნა იატაკი ქორონიკონი იჟო 223“ – ჩვენ ვიცით მისი მოგების ზუსტი დრო – 1003 წელი. ტაძრის ძირითად სივრცეში იატაკი მოღესილია ვარდისფერი ჰიდრავლიკური ხსნარით, ხოლო საკურთხეველის წინ სხვადასხვაფერი მინარეკებით, ე. წ. „იკრესტაციის“ წესით გამოყვანილია დეკორატიული მოტივი¹⁴⁶, რომელიც სამი უსარმაზარი, თექვსმეტფოთლიანი ვარდელისაგან შედგება. ვარდისფერი და იისფერი ფოთლების მონაცვლელობით გამოყვანილი ვარდულები თეთრი წრიული კონტურით არის შემოხაზულნი და ნახშილია დიდი და მცირე რგოლების რიგით შედგენილ ერთიან მართკუთხა ჩარჩოში.

სურ. 142.
ქუთაისის ტაძარი.
იატაკი
საკურთხეველის წინ

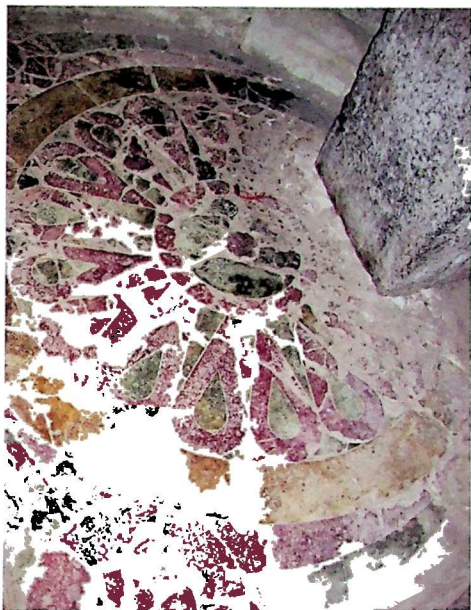
სურ. 143.
კანდისკნის
შენიშნა,
აღასის ფრესკები

სურ.
შენიშნის ნახატი,
აღასი

ყველაზე ხშირად იატაკის მოსაგებად ქვის ფილებს ხმარობდნენ. ადრეულ ეკლესიათაგან ქვის დიდი ფილების იატაკის ნაშთი ნაპოვნია თბილისის ანნისხატში⁷². იატაკისთვის სოგჯერ მუქი ფერის მოწითალო ან მომწვანო ქვას იყენებდნენ – როგორც ჩანს, შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად. ვარდისუბნის როტონდაში (V-VI საუკუნეები) ძირს კარგად გათლილი ღვიზისფერი ფილები ეგო (სურ. 143). სამხრეთის მცირე აფსიდის წინ იატაკზე ამოკვეთილია დიდი ზომის (65x80 სმ) ჯვარი⁷³. მარტვილის დიდი ტაძრის თავდაპირველი იატაკის შემორჩენილი ფრაგმენტებით (ის ბევრგან განახლებულია, სოგანაც გვიანდელი საფლავის ქვებით „ჩაჭრილი“) კარგად იკითხება მისი სტრუქტურა: თბილი ყვითელი ფერის ქვის ფილები რადიალურად არის დალაგებული შენობის ცენტრში გამოყოფილი დიდი წრის ირგვლივ⁷⁴ (სურ. 144).

სურ. 145.
რუსის ტაძარი,
ნრდილოეთი ვეცერის
საქართველოს
იატაკი

იატაკის ქვაყენილისათვის მეტწილად ქვიშაქვასა და კირქვას იყენებდნენ, სოგჯერ შირიმსაც (მაგალითად, თიანეთის სიონის მთავარი ეკლესიის აღმოსავლეთით მდებარე აკლდამაში⁷⁵). წერილმარცვლოვანი ქვიშაქვის თლილი ქვებით არის მოგებული იატაკები ტაოს X საუკუნის ორ უდიდეს გუმბათიან ეკლესიაში – ოშკა და ხახულში. ოშკეში მხოლოდ რამდენიმე ფილა (15 სმ სისქისა) შემორჩა საკურთხეველში, ხახულში კი ძველი იატაკი თითქმის დაუზიანებელია⁷⁶.

ძველი ქვის იატაკი მეტწილად კარგად შემორჩა განვითარებული შუა საუკუნეების ბევრ ეკლესიაში – მაგალითად, სულდაში, ხანდაში, წინწყაროში (ყველა X ს.), ქორეთში (1000 წელი), ნიხაში, ქვემო წულეულეთში (ორივე XIII ს.), ხოსიოში (XIV ს.)⁷⁷ და სხვა. ზემო ერისში (X ს.) კარგად გათლილი კვადრებით მოგებული იატაკის ცენტრში, ერთ ფილაზე დაბალი რელიეფით გამოკვეთილია წრეში ჩასმული ექვსფეხიანი ყვავილი. გამოთქმულია ასრ, რომ ხანდასა და წინწყაროს ეგლესიებში იატაკის ქვაყენილის არარეგულარული წყობა ეამისწირვის სპეციფიკურ წესს შეიძლება ასახავდეს⁷⁸.

იშვიათი ფერადოვნებით გამოირჩევა რუსის ტაძრის ნრდილოეთი ვეცერის საკურთხევლის იატაკი, რომელიც XI საუკუნის I ნახევრით, უფრო კი 1030-იანი წლებით (მარიამ დედოფლის კონსტანტინოპოლიდან საქართველოში დაბრუნების ხანი) თარიღდება⁷⁹ და თავისი ეპოქის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს (სურ. 145). ის საბი ფერის – მუქი მწვანე, ღვინისფერი და ქვიშისფერი ქვებით არის მოგებული. ქუთაისის კათედრალის მსგავსად, აქაც გამოსახულია დიდი ვარდული, რომელსაც თითქმის მთელი აფსიდი უკავია. ვარდულის ცენტრში პატარა მრგვალი ღვინისფერი ქვაა ჩასმული, მას ჯერ შედარებით ფარდო მწვანე, ხოლო შემდეგ ასევე ღვინისფერი ვიწრო წრე ევლება. წრიდან რადიალურად გამოიზრდება 18 ფურცელი. ისინი ღვინისფერი ხარტყლებითაა მოხაზული, ხოლო გულუბად მწვანე ქვებია ჩასმული. ამავე ფერით არის

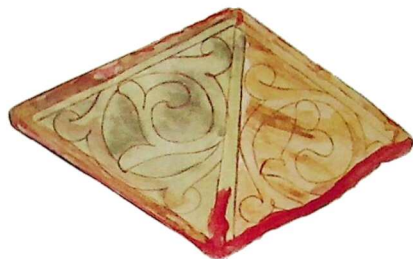
სურ. 146.
მღვიმეის ეკლესია.
იატაკი

შეესებელი ფერცლებზეა არეებიც. ეარდულს ფართო წრიული ქვისფერი სარტყელი შემოხსდერავს. აფხიდის კუთხეებში დარჩენილი არეები მწკანე და ღვინისფერი ქვებით გამოყვანილი პატარა ეარდულებით არის შეესებული.

განსხეეებული მასალის მიუხედავად, რეისის ტადრის იატაკი ქუთაისის მთავარანებს, დეკორის სტრუქტურა და შემადგენელი მთვრეები თითქმის ერთნაირია, რაც გეოგრაფიკურებს რომ ეპოქისათვის დამახასიათებელ ტენდენციასთან უნდა გეკონდეს საქმე.

უფრო გეიანდელ შემობათაგან მსგავსი პრინციპით აგებული ქვის იატაკი აქვს მღვიმეის XIII საუკუნის II ნახევრის ეკლესიას (სურ. 146). სეფთად გათლილი თბილი ქვისფერი ქვებით მასზე თანაბარი ზომის ორი დიდი წრეა გამოყვანილი. თითოეული მთვანი შედგება მომცრო წრიული ქვით მოწმული ცენტრისაგან და მის გარშემო რადიალურად დლაგებული ტრაპეციული ფილების სამი რეისაგან ისე, რომ იქმნება ოთხი კონცენტრული წრე. მღვიმეის იატაკი, როგორც ნახს, ადრეული ნიმუშით არის მთავარანებული¹⁸⁸ თავისი სტრუქტურით ის, პირველ რეგში მარტვილისას აგავს, თემცა აშკარაა კომპოზიციური ნათესაობა ქუთაისისა და რეისის ტადრების იატაკებთანაც.

ქართული არქიტექტურის ისტორიაში უფრუერობით უანალოგო ნიმუშად გეველისება ოხაანის ამადლების ეკლესიის საკურთხეულის კერამიკული

ფილებით მოგებული იატაკი, რომელიც, ქუთაისისა და რუისის ტაძრების გვერდით, შუა საუკუნეების დეკორაციული ხელოვნების საკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს. თვით შენობა IX-X საუკუნეთა მიჯნას განეკუთვნება, ხოლო იატაკი XII საუკუნისაა. საკურთხევის 16,28 კვ. მ ფართობის იატაკს მოლიანად ფარავდა კერამიკული ფილები, რომელთა თავდაპირველი ოდენობა 750 ცალს აჭარბებდა¹⁸¹ (სურ. 147). სამწუხაროდ, დღეს ისინი მოლიანად აყრილია და მხოლოდ მიწატეპნილი საფუძველია დარჩენილი.

ოხანის იატაკის ნახატს გეომეტრიული სახე ჰქონდა. მის შესაქმნელად სამი ფორმის ფილები იყო გამოყენებული: 1) ტოლგვერდი ექვსკუთხედი 27 სმ დიამეტრით, 2) რომბისებური 14 სმ სიგრძის გვერდით და 22 სმ საერთო სიგრძით, 3) ტოლგვერდი სამკუთხედი 14 სმ სიგრძის გვერდით. ოსტატმა ისინი ისე განალაგა, რომ ყოველი ექვსკუთხედი ფილის ყოველ გვერდს სამკუთხედი ფილის გვერდი ეკუთვნოდა და, მოლიანად, ექვსკუთხედი ვარსკვლავი იქმნებოდა¹⁸².

ზ. მისურაძის დაკვირვებით, იატაკის ფილები გაკეთებულია არა მკერამიკე ოსტატის, არამედ მეჭურჭლის მიერ¹⁸³. მათი მასალა კარგად განლექილი, კერამიკული ჭურჭლისათვის განკუთვნილი წმინდამარცვლოვანი თიხაა, რომელიც დაფარულია წაბლისფერი, ფირუზისფერი, მწვანე და ღვინისფერი სქელი ჭიქურით. ერთფეროვანის გარდა, გვხვდება მონათხედი ფილებიც – ისინი,

სურ. 147.
ოხანის ასფლზა.
იატაკის
კერამიკული ფილები
(ზ. მისურაძის
ნახატის მიხედვით)

სურ. 148.
აკურთის ეკლესია.
ხამსრეთი კარის
არქიტექტურა

როგორც ჩანს, საკურთხეველის იატაკის კიდეზე, კედლებთან ახლოს იყო განლაგებული. მათი მოსატვის ტექნიკაც მეჭურჭლის ხელს ამკლავებს ფილებზე თეთრი ანგობის თხელი ფენა გადაუქლიათ, მისი „შეშრობის“ შემდეგ წვეტიანი ხელსაწყოთი ორნამენტული სახეები ამოუკარავთ და ნაირფერი ჭიქებით დაუფარავთ.

ოსაანის ეკლესიის ძირითად სივრცეში ძირს წვეულებრივი კვადრატული აგურები აგია. ასეთი სურათია, როგორც ენახეთ, ქუთაისის ტაძარსა და რუისის ეგვტერშიც – იქაც გამორჩეულად მდიდრული იატაკით გამოიყოფილია საკურთხეველი და ბემა, ხოლო დანარჩენი იატაკი ერთი ფერისაა. ხამსავე შემთხვევაში იატაკის ფერადოვნება ეკლესიის მთავარი ნაწილის მხატვრულ აქცენტირებას ემსახურება.

იშეიათ შემთხვევებში იატაკის მოსაგებად სხვა მასალებიც გამოიყენებოდა. ნასტაკის მთორე სამშენებლო ფენის სამეკლესიანი ბასილიკის (VI-VII საუკუნეები) შუა და მრდილოეთი „ნაგები“ ბრტყელი გვერდებაკიცილი კრამიტით იყო მოგებული. ბეკრ მათგანს აკეცილი გვერდები ნამოთილილი აქეს⁴⁸⁴. ნატკორას ბაზილიკას (VI საუკუნე) თიხატკეპნილი იატაკი ჰქონდა⁴⁸⁵ ზოგ ეკლესიაში ძირს ხის ფიცრებსაც აგებდნენ. შესაძლოა თავდაპირველი იყოს ხის იატაკი აენევის (XIV-XV საუკუნეები) ეკლესიის საკურთხეველში⁴⁸⁶.

სხვადასხვანაირად აგებდნენ იატაკს ხაერო ნაგებობებშიც. ქვის იატაკი ჰქონდა საცხოვრებელ სახლს ნადარბაზუეის სასახლის (XII საუკუნე) გვერდით⁴⁸⁷ და ღომისის ეკლესიის დასავლეთით მდებარე სათავსოს (XVI საუკუნე),

რომელიც წარწერაში „მარნა“ არის წოდებული¹⁸. გვიანი შუა საუკუნეების ერთ-ერთ საეკლესიო ნიშნულს რისტომ მეფის თბილისის ხასხასის აბაზოს (1640-50-იანი წლები) საბაზაო განყოფილების იატაკი წარმოადგენდა. ის შიპირ-კეთებული ყოფილა ნახევრადგამკვეთივით, თბილისი მთავარდისფრო-მთიწვეთა-ლო შუაგულიდან არაგონების ფიდელებით¹⁹.

სურ. 149.
წუნის ეკლესია,
კარის ზღუდარის
ლოდო

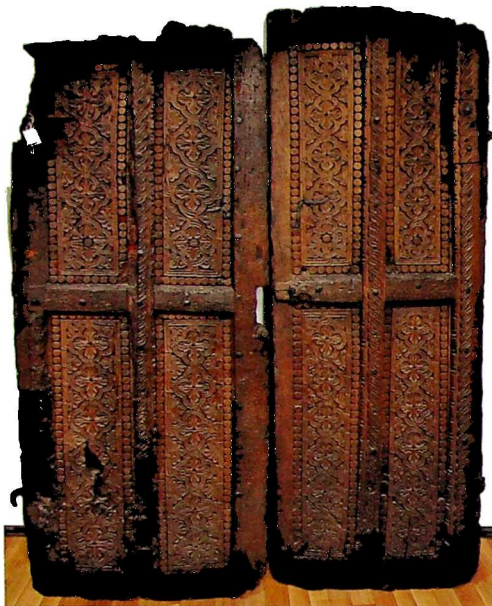
4. კარის და სარკმლის დიორეგირი

შუა საუკუნეების ქართულ ეკლესიებში შესასვლელები, როგორც წესი, კეთდებოდა სამხრეთიდან და/ან დასავლეთიდან, უფრო იშვიათად ჩრდილოეთიდან და უმთავრესად – აღმოსავლეთიდან (ცნობილია სულ ხაში მაგალითი, ხამივე ადრეული ხანისა – ძველი გაგაზი, თბილისის ანისისა და ეანნადიანის მონასტრის სამეკლესიანი ბაზილიკა²⁰). კარის ზომა, პირველ რიგში, დამოკიდებული იყო თვით ეკლესიის ზომაზე. რიგით დარბაზულ ეკლესიებში შესასვლელის ზოგან ხშირად ერთ მეტრს არ აღემატება. გელათის ღმრთისმშობლის ტაძრის ნარეკიშიდან ძირითად ხიერეკში შესასვლელი კარისა კი ორმეტრნახევარს აღემატება.

მთავარი შესასვლელის ღიობს, წვეულებრივ, კედლის ხისხის ნახევარზე არქიტრავი ხურავდა, მეორე ნახევარზე – თალი. პატარა კარი შეიძლება მთლიანად არქიტრავული ან მთლიანად თაღოვანიც ყოფილიყო. ადრეულ ხანაში ზოგჯერ აკეთებდნენ გამკოლ ლუნეტებს. ამავე დროისთვისაა დამახასიათებელი განმეტყვორთავი დრე არქიტრავის თავზე, შუაში, რაც მისი ნატეხის ხაშიშ-როებას ამცირებს (სურ. 148).

კარის ნარჩო და ფრთები ხისგან ან – იშვიათად – ქვისგან მზადდებოდა. ერთიანი ქვისგან გაბითვლილი კარი აქვს ბაიების (XII-XIII საუკუნეები) არქიტექტურული კომპლექსის გაღაგანს. ის საგანგებო ბუდეშია ნადგმული და სათვალთვალო ხერხივ აქვს გაკეთებული²¹. კარის შესახიდი კონსტრუქცია დარჩენილია ყორანთაში (XIII-XIV საუკუნეები). აქ შესასვლელის ღიობის თაღის ქუსლის დონეზე, მარჯვენა მხარეს, ნადგმულია მართკუთხა ქვა,

სურ. 150.
წუნის ეკლესია,
ურდელის
გახაღები დრმული

სურ. 151.
ხის კარი მღვთმშენის
მღვთმშენისა

მომარდახორე
მხარეს
სურ. 152.
აკურთხევის ეკლესია.
საქართველოს
სარკმელი

სურ. 153.
წარსართავის
მონასტრის
სარკმელი
მცირე სარკმელი

რომელშიც ამოტრიალია ნახევარწრიული ღარი. ამ ღარიანი ქვის ღერძზე, იატაკზე ყოფილა მოთავსებული ფოსლიანობის ქვა (ის გალაქიანთან იქნა ნაპოვნი), რომელიც კარის შესაბამელ კონსტრუქციას წარმოადგენდა. კარის წირთხლებში სხვადასხვა სიმაღლეზე ურდულისათვის სპეციალური ბუდეები გაკეთებული. კარის შესაკიდი კონსტრუქციის ნაშთები ბევრ ქართულ ეკლესიაში შემოგვრჩა, მაგალითად კეხის ჯვარში (IX საუკუნე) ფოსლიანობის ქვა¹², წუნდაში – სელვარის ძირზე გაყოლებული დიდი და წირთხლში ურდულის გასადები ღრმული (სურ. 149, 150).

ბუნებრივია, უფრო სწორად კარს ხის ფრთებს აბამდნენ. ისინი კვეთილობით იყო ხოლმე გაფორმებული. ასოილ წლის წინ ბევრი ასეთი კარის ნახეა ჯერ კიდევ შეიძლება აღვათხოვო, ახლა უმეტესობა მცხეთაშია გადატანილი (ნეკელი, ჯახუნდური, ოცინდალე, ცაგური სურ. 151, მღვთმშენი და სხვა¹³). კვლავ აღვათხოვო რამდენიმე ეკლესიის ძველი კარი სვანეთში, მათ შორის X-XI საუკუნეთა შესანიშნავი ნიმუშები მდელი ოსტატობით შესრულებული კვეთილი

დგეორით ფსორტურში, მაჭხარაშხა და ფარის სეფში. თითო-ორიღა შემორჩა სხვა რეგიონებშიც. ხის ძველი კარი ხისავე საკვრით დღესაც კიდია ხარის ეკლესიის (ჯავახეთში) დახვედრით შესასვლელში¹⁴.

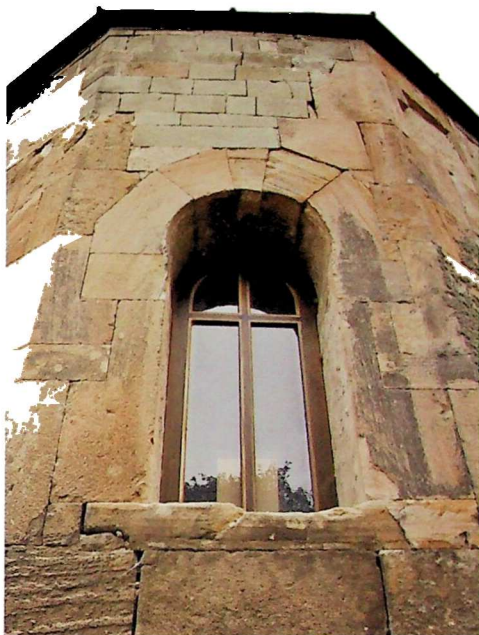
საეკლესიო შენობათა სარკმელი ადრეულ შუა საუკუნეებში განიერთა და შიგნითკენ მკირულ ფართოვდება. ზოგჯერ მათი წირთხლები ურთიერთპარალელურად არის (აკურთხა – სურ. 152, უკანგორი). VIII-IX საუკუნეებიდან სარკმელი ფასადზე ეთრთვება და განსხვავება შიდა და გარე სივრცის შორის თვალსაჩინო ხდება. ამ დროიდან უფრო დამრეცია რაფაც. ზოგჯერ მას ასაფეხურებენ (ეკლასე დამახასიათებელი მაგალითი – წირქოლი). სარკმლები თითქმის ყოველთვის თაღოვანია, ამასთან, VIII საუკუნის შემდეგ (ზოგჯერ მანამდეც) სარკმლის თაღი ფასადზე, როგორც წესი, ერთ მოვლიან ქვაშია გამოკვეთილი. კეხისფერად გეხვდება შიგნიდან მართკუთხა, არქიტრაფიანი სარკმლებიც (მაგალითად, სეგანის ეკლასეში¹⁵). ადრეული ხანიდან ცნობილია ასევე მრგვალი სარკმლები (მაგალითად, წრმის ეკლესიაში). იშვიათად შეიძლება შეგეხვდეს სხვა ფორმებიც. წარსართავის მონასტრის სარკმელის (X საუკუნე) ერთ-ერთი პატარა სარკმელი, რომელიც ერთ ქვაშია გამოკვეთილი, გვიჩვენებს მრგვალი მოქვიანობისა, საღამოს ტბის დიდი ეკლესიის სამხრეთი ეგატრის (X საუკუნის ბოლო) აღმოსავლეთი სარკმელი ორნაწილიანია: ზედა დიდი მოგრძია, ორსავე მხარეს მომრგვალებული დაბოლოებებით, ქვედა – წრიული, სულ პაწა. დიობები წართულია ერთიან მონარსივებულ კომპოზიციაში, რომელიც მოიცავს იონახა და ექსპანის ორ სარკმლებს და სიმეტრიულ გამოსახულებასაც.

VIII-IX და. განსაკუთრებით, X საუკუნიდან სშირად აკეთებენ შეწყვილებულ ხარკმლებს, რომელთაც თხელი კედელი აქოვს სიღმე-საქართველოში უცნობია ბიზანტიური ტიპის შეტყეპებული ხარკმელი შექაში ხევეთი. შესაძლოა ამ მოცივის შორეული გამოცხადი გეგონდეს სახელისა (ხერ. 154) და ოშკის ტაძრებში, ხადაც ხევეთები შეკედლისებზე წინი-დან არის მიღებული.

არქეოლოგიური მასალები მოწმობს, რომ საქართველოში გეოანტიკური სახიდან არსუ-ბობდა სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა ხარკმლების შემსიხის ცრადიცია. ოსხანად სახარკმლე მინას ძირითადად ომპორტირებდ-ნენ აღბათ ხირიდან და რომის ომპრიის სხვა აღმთხაღლეო პროექციებთან¹⁸ ადგი-ლობრიუი წარმოების ეველასუ ადრეულ ნიმუ-შად ურბნისში ნაპოვნი III საუკუნის ხარკმლის მინის ნატეხია მინეველი¹⁹.

ადრექრისტიანული ხანის სახარკმლე მინა დიდი რაოდენობით არის აღმოხენილი ბიკუნს-ტაში. ეს არის გაძქვირვალე, საკმაოდ მალალი ხარისხის მინა, რომელსაც ღია მწკანე, ცისფე-რი, მოვეითაღო ან შაბთამისევერი შევერთილო-ბა აქეს²⁰ ასევე პერიოდის მიეკეთებება ბობიუ-ეათის სამსაქიანი ბაზილიკისა და ნოქალაქე-ვის აბაზის გათხრებისას გამოსეღენილი ღია მწკანე და მოვეითაღო ფერის სახარკმლე მინის ნატეხები²¹ (ხერ. 155). ოხინი დაბალი ხარისხისაა არაერთგვაროვანი ხისქისა, და-ხასუელი. მწკანე ნატეხები ერთიანად დაბეშ-ტეულია, შემსინევა გაუმეღალი ნაწილაკებიც.

ხარკმლის მინის დამზადების ტექნოლოგია სხვადასხევერითი იყო. ნაპოვნი როგორც ნა-მოსხმელი, ასევე ბერეით დამზადებული ნიმუ-შები, შსა მინის ფორფიტის მოვეითაღობა დამო-კიდებული იყო ხარკმლის ხარისზე, რომელიც ქვის, ხის, თაბაშირის, თიხის ან ღითთისეგან მზადდებოდა. სშირად გეხეღება მრგვალი ფირ-ფიტები, რომელთა დიამეტრი 12-დან 25 სმ-მდე მერეეობს. გამოიეენებოდა მართკუთხა და – შე-დარებით ნაკლებად – სამკუთხა ფორფიტებიც. წრომის ეკედისის აღმთხაღლეო კედელთან აღმოხნდა რვაფერცლიანი კარდელის ფორმის აღუბასტრის ხარნოს ნაწილი შიგ ხარნენილი მწკანე მინის ნატეხით, ხეგარაუდოდ, ეს ალათა

სურ. 154.
ხახულის ტაძარი.
სამხრეთი მკლავის
შესასვლელი
სარკმელი

ვარდულის, მხის, ქექსქიმიანი კარსკვლავის რელიეფური გამოსახულებებით⁵⁰⁴. მრავალრიცხოვანი ნიმუშები აღმოჩენილია რუსთავეის ციხესე, გუგუთში, ნადარბაზეში, გუდარესში, დმანისის აბანოსა და თბილისში (ეველა XII-XIV საუკუნეთა ფარგლებში)⁵⁰⁵. ეს ნიმუშები ადგილობრივ ნაწარმად არის მისიეული, რადგან სხვა ქვეყნებში მას ანალოგი არ ეძებნება⁵⁰⁶.

რუსთავეის ნაციხვარის აბანოსა და სასახლის გათხრებისას გამოვლინდა როგორც გამკვირვალე ღია მწკანე, ასე სრულიად გაუმკვირვალე მუქი ნატეხები (სურ. 157-159). ორივე უმაღლესი ხარისხისა და ერთი სახელოსნოს ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს. მუქი მინის ზედაპირზე ვარდულია ამოტყეფრული. გვხვდება უფრო სადა გამკვირვალე ნიმუშიც, ცენტრში მსუბუქად ამოტყეფრული კოპით. აქვე ნაციხვარზე აღმოჩნდა მოვეითალო-მოვარდისფერი თაბაშირის ალათის ნატეხიც შიგ ჩასმულ მინასთან ერთად⁵⁰⁶, რაც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ მოუღო წარწოხ სტრუქტურა (სურ. 160, 161). წარწოში გამკვირვალე, კრიალა მწკანე მინის სამი წრიული ფირფიტა იყო ჩასმული. მინა დამზადებულია ორნამენტულ ეალიბში ჩაბერვით და მსუბუქად შესწექილი ფორმა აქვს. ამობერცული „მუცელი“ ზემოთნახსენების მსგავსი ვარდულით არის შემკული.

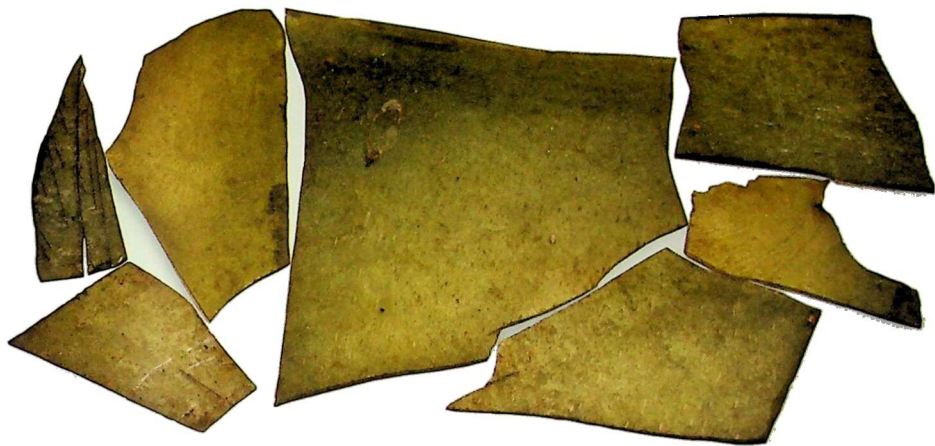
პატარა-პატარა ნახერვებით დაცხრილული ძეული კერამიკული ალათები ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი აღნიშნული უბოქის რამდენიმე ეკლესიაში – ეინცვისში, ტიმოთესუბანში, საფარაში, სარზმაში⁵⁰⁷ ერთაწმინდაში კერამიკული ალათები დღემდე შემოინახა წრდილოეთი მკლავის დიდმა სარკმლებმა. მათში მონაცვლეობით წრიული და ოთხეკრა ხერვლებია გაკეთებული, თითოში

ეკლესიის ერთ-ერთ მრგვალ სარკმელში უნდა ყოფილიყო ჩასმული⁵⁰⁹.

არქეოლოგიური მასალით დასტურდება სხედასხვა ფერისა და ხარისხის სასარკმლე მინის გამოყენება შემდგომ ხანებშიც. ხუფას ეკლესიის (VIII-IX საუკუნეები, აფხაზეთი) სარკმლებს ღურჯი მინა უნდა ჰქონოდა⁵⁰⁸, ნაჯახოვოსას (X საუკუნე) მოიისფრო, სეს-ტი გამკვირვალობისა⁵⁰⁹ თაბაშირის ალათის ფრამენტები გახული საუკუნის დასაწყისამდე იყო შემორჩენილი ოშქის ტაძრის გუმბათის ერთ-ერთ სარკმელში⁵⁰².

VIII-IX საუკუნეებში ორბეთში არსებობდა მინის საწარმო, რომელშიც ჭურჭლის, სამკეულისა და მოზაიკის ენჭების გარდა, მაღალი ხარისხის ფერად სასარკმლე მინასაც ამზადებდნენ. ამ საწარმოდან ცნობილია მაღალი ხარისხის ფირუზისფერი და ყვითელი სასარკმლე მინის ნიმუშები (სურ. 15).

XII საუკუნიდან ხმარებაში შემოდის ორნამენტთან ეალიბში დამზადებული სასარკმლე მინა. ის მრავალფეროვანია როგორც ტანალობით (მწკანე, ციხფერი, ღვინისფერი, უფერი), ისე მოეანილობით. ფირფიტებს ამკობდნენ

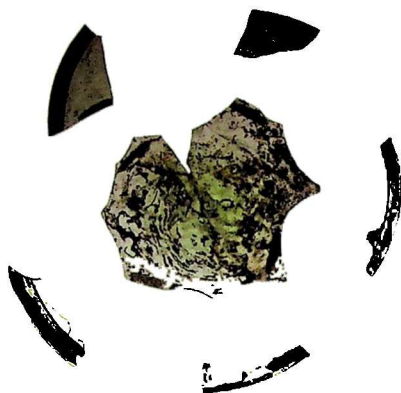
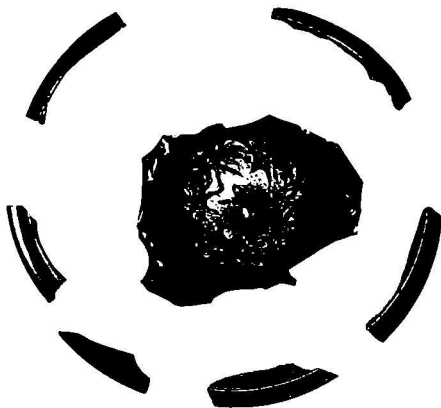
სურ. 155.
ნოქალაქქეო.
სახარკმლე მინა

სურ. 156.
სახარკმლე მინა
ორბუთის საქმლადან

ცხრა (უკეთ შემორჩა მარჯვენა სარკმელზე სურ. 163). კარგი ნიმუშია XIV საუკუნით დათარიღებული გამოჩენილი წითელი თიხის ალათა (ვაიშიდან (სურ. 162). მის ცენტრში ამოჭრილია პატარა ზომის წრე, რომლის გარშემო წვიმის წვეთის მსგავსი ხერხელები რადიალურად არის განლაგებული – ისე, რომ იქმნება რეაფურცლიანი ყვავილის მსგავსი კომპოზიცია. საფარის წმ. საბას ეკლესიაში გვაქვს კერამიკული ალათების ერთგვარი იმიტაცია. გუმბათის ყელისა და დასავლეთი პორტიკის ცრუ სარკმლებში ღიობების აღგილას ქვაში წრეებია გამოჭრილი – ვ. ბერიძის გამოთქმით, „თიხის ალათების „სურათია“ რელიეფურად გამოყვანილი“⁵⁰⁸ (სურ. 164).

გვიანი საუკუნეების კერამიკული ალათები შემორჩა გელათის მონასტრის წმ. გიორგისა და კორცხელის ღმრთისმშობლის ეკლესიების გუმბათების

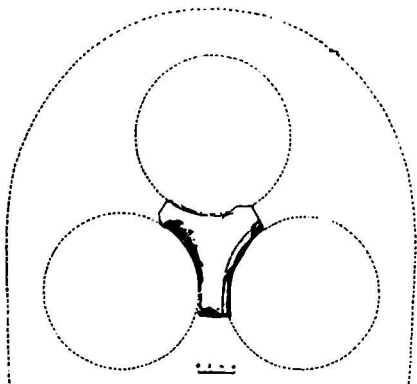

სურ. 157-159.
რუსთავეის ნაგავიკარი.
სასარკმლე მინა

მოტივი აქვს – ბორჯღაღი, სწორ-სხივებიანი „მზე“, პაწია სამკეთისა ღრმულების მჭკრეები და სხვა⁵⁰

გელათისა და კორცხელის ეკლესიების აღათებს გამოხატული დეკორატიული ხასიათი აქვს და შენობათა გაფორმების არსებითი ელემენტია. მათი ნახატი ხემატიკითაც და შესრულების ხასიათითაც ხეზე კვეთილობის ნიშნებს უახლოვდება. ორხავე ეკლესიაში აღათები გამჭოლი იყო, მათში მინის ნახმა არ იგულისხმებოდა.

გვიან შუა საუკუნეებში სარკმლის მინის გამოყენების შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული ისტორიულ საბუთებში. მანუარ თეძანაშვილის XVIII საუკუნის ბოლოს ციხის საყდრის გუმბათის სარკმლების გასაწყოებად დაუქვარდისფერი მინა შეეძენა⁵¹ მიტროპოლიტ საბა ტუხისშვილის ზემოთ-დამოწმებული ანდერძიდან ვიგებთ, რომ ნინოწმინდის ტაძრის სარკმლებში ძველი ხის აღათების ნაცვლად სპილენძისა გაუკეთებიათ და მინაც ჩაუსხამო: „ამას გუმბათსა, გინა ყელსა, და ძირს ეკლესიასა რაცა კანკელი (რომელ

არს ფანჯარა) აქუნდა, ხისა იყო, და იგიცა დაძველებულ. მე ახლად ქმნილნი სპილენძისა მართულითა ფანჯარანი განვაწვენ რიცხვით ათეკესმეტი. და გარდა ამისა მართულისა ფანჯარასა მას, წეიმისა და ქართა შემოუსვლელობისათჳს, მინა განვაწვე და რეა ფანჯარა კერძოვსუდ ესრეთ შეუმკ⁵¹¹.

საკულტო ნაგებობებთან ერთად მინა ფართოდ გამოიყენებოდა საერთო შენობებშიც. XVI-XVIII საუკუნეების ხარკმლის მიწის ნატეხები გამოვლენილია გრემის ნაკლავარში, თბილისში (ნარიალაზე და ერეკლე II-ს მიუდანხე), მცხეთაში (სვეტიცხოვლის მიმდებარე სასახლეში)⁵¹². რუსულ წყაროებში არის ცნობები მოსკოველი „მეფის მესარკმლის“ (royaumes oisiers mares) ნიკოლოზ გრიგორიევის შესახებ, რომელიც 1637 წელს ხატმწერებთან ერთად ჩამოაყვია ეოლკონსკისა და ხეატოვის ეკლესიას კახეთში⁵¹³. მან ჩამოიტანა შესაბამისი ხელსაწყოები და მასალაც, მათ შორის სამი ფუთი ქარსი, სურინჯი (ნარსოების შესაღებად), ნახევარი ფუთი მავთული და 5000 ლურსმანი. მოთხოვნა მის ხელობაზე, როგორც ჩანს, დიდი იყო – 1642 წელს, როცა მომდევნო რუსულმა ეკლესიამ გრიგორიევი მოიკითხა, თეიმურაზ I შეეცადა ოსტატი თავისთან დაეტოვებინა. მიშეცკი ახსენებს მოსკოველი მესარკმლის ნახელავ ქარსის ხარკმლებს თეიმურაზ I-ის ორ სახლში გრემთან, მაგრამ საფიქრელია, რომ მას ბევრად მეტი ნამუშევარი უნდა აქონოდა.

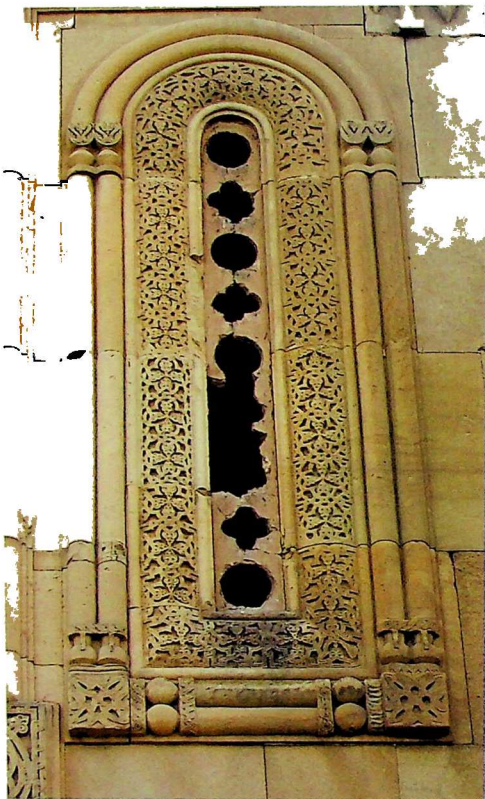
გვიანი შუა საუკუნეების სასახლეებში, როგორც ჩანს, წესად იყო სხვადასხვა ფერის მინებიანი ფანჯრების გაკეთება. უოზუფ პიტონ დე ტურნეფორი, რომელმაც თბილისი 1701 წელს მოინახულა, ქალაქის ციხის ძირში მდებარე

სურ. 160.
რუსთაის ნაციხარი.
ალათის ფრაგმენტი

სურ. 161.
რუსთაის ნაციხარი.
ალათის სქესა

სურ. 162.
ცაიშის ტაძარი.
ხარკმლის ალათა

მეფის სასახლის შესახებ წერს: „ჩვენ შეგვიყვანეს ახალ დარბაზში, რომელიც, მიუხედავად იმისა, რომ ხისა იყო, საკმაოდ სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენდა. ყოველი მხრიდან მას ღურჯი, ყვითელი, ნაცრისფერი და კიდევ სხვა ფერის მინებიანი დიდი და დახურული ფანჯრები აქონდა“⁵¹⁴.

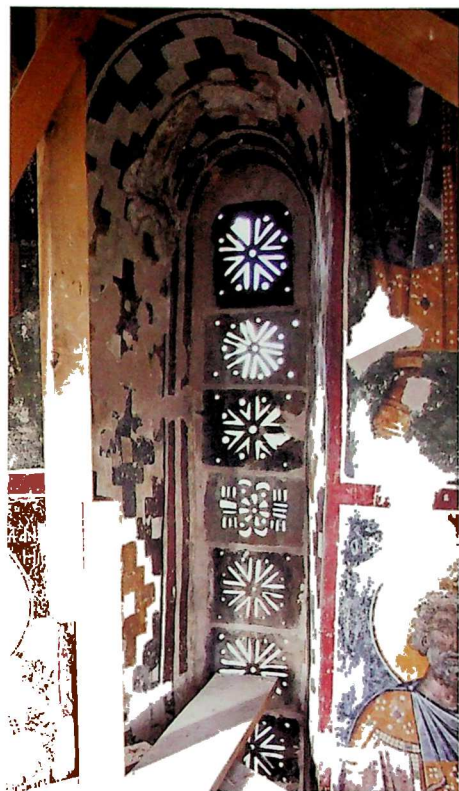
5. სახურაში

შუა საუკუნეების საქართველოში შენობის დასაბურად იყენებდნენ კრამიტს ან ლორწინს, უფრო იშვიათად – ხის თხელ ფიცრებს (ყავარს), კიდევ უფრო იშვიათად და თანაც მხოლოდ გუმბათისათვის – წვეულებრივ აგურს. საგანგებო ყურადღება ეთმობოდა სახურავის გამძლეობას, რათა მას ნაგებობა ნალექის ზემოქმედებისაგან დაეცვა. მშენებლობის დასრულების შემდეგ აგურის ან ქვის კამარა იფარებოდა კირის სხნარის ფენით, რომელზეც დასაბური მასალა ლაგდებოდა⁵¹⁵. შემაკავშირებელ მასალად ხმარობდნენ კირსხნარს იმ შემთხვევაშიც კი, თუ სახურავის მოსაწყობად ხე იყო გამოყენებული. მაგალითად, ფიტარეთის ეკლესიის გუმბათის ლორწინის საბურველი, რომელსაც ყაყლან ორბელიანის მიერ XVII საუკუნეში მონასტრის განახლებას უკავშირებენ, კირსხნარის შემაკავშირებელი ფენით არის დამაგრებული ხის კონსტრუქციით გაკეთებულ სახურავზე⁵¹⁶.

სურ. 163.
ერთაწმინდის
ეკლესია.
ნრელილოეთი მკლავის
ხარკმლის აღათუბი

ზემოთ (გვ. 37) მოტანილი იყო ურბნისის სიონის X საუკუნის წარწერა, რომელშიც თვედორე ეპისკოპოსი გვამცნობს, რა მდგომარეობაში დახვდა მას ტაძარი და რა გააკეთა თავად. სხვა დასიანებათა შორის, იგი აღნიშნავს „სუეტნი ქარტოცისანი დამაჲლ იყუნეს“-ო. „სუეტნი ქარტოცისანი“ ალბათ უნდა გულისხმობდეს კამარებს ზემოთ მოწყობილ ხის კონსტრუქციას, რომელსაც ეფუძნებოდა სახურავი⁵¹⁷.

ლორწინით – თლილი ქვის ფილებით შენობების გადახურვა საქართველოში, როგორც ჩანს, VII საუკუნიდან დაიწყო. ამავე დროიდან არის საფარუდებული მათი გამოყენება სომხეთშიც, თუმცა ფართო გავრცელება ორსავე ქვეყანაში ლორწინმა მხოლოდ X საუკუნიდან პოვა⁵¹⁸. გამოთქმულია აზრი, რომ სამხრეთკავკასიური ეკლესიების გუმბათის გარე ფორმის შეცვლა მომრგვალებულიდან პირამიდულისკენ ან კონუსურისკენ სწორედ ლორწინის მიერ კრამიტის გამოდევნას უნდა უკავშირდებოდეს⁵¹⁹ ქვის ფილების გადახურვა მიღებული იყო ბიზანტიის იმ მხარეებშიც, სადაც კრამიტის წარმოების ტრადიცია არ არსებობდა ან სათანადო მასალა არ მოიპოვებოდა (ანატოლიის შიდა რეგიონები, ათონი)⁵²⁰.

საქართველოში შენობების დასაბურად ხმარდნენ როგორც დიდივან. ისე უდიდესი ღორფინის, დიდი (როგორც წესი, 8-10 სმ დიამეტრისა) ქვის ფილას ეკეთებოდა შევეულ კიდეზე, ნაშენის სახით. ის შესაბამის ფილას ედებოდა და უზრუნველყოფდა წყალგაუმტარობას ღორფინებს შორის. უდიდესი ღორფინებისათვის დიდებუნი ცალკე ითლებოდა და საეკლესიო კბილით მიგრდებოდა ხსნარში ორ გლეჯ ფილას შორის (ახეთი კონსტრუქცია ნაკლებად გამსლუვა, დიდებუნი დროთა განმავლობაში შეიძლება ამოვარდეს სურ. 166). უდიდესი ღორფინის კიდეც ერთი ვარიანტი გულისხმობს სქელი და თხელი ფილების მონაცვლეობას პირისპირაგულურ რიგში ისე, რომ სქელი ფილების „კბილები“ თხელს ზედ ედება (სურ. 167). ვერტიკალური ზოდის შესაბამის ფილებს შორის ეკეთებოდა განივი კლიტეები სამკეთილ ბუდეების სახით. გუმბათის დასაბურად, მისი კონკრეტი ფორმის შესაბამისად, საგანგებოდ მზადდებოდა ტრაპეციული ფორმის ღორფინები (სურ. 168). ცალკე ითლებოდა კეხის ქვები ორი ქანობის შეერთების ადგილის დასაბურად⁵² თუ გადახურვა გამოცდილი ოსტატის მიერ გამსლუვ მასალით, კვლა წესის

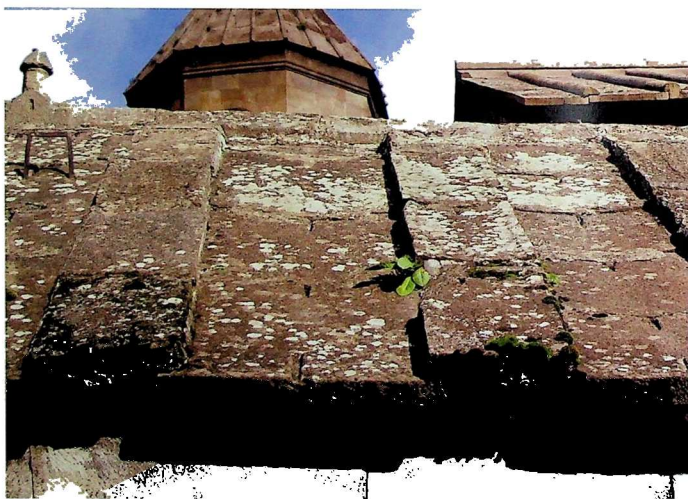
სურ. 164.
საფარის მონასტრის
წმ. სპას კედელია.
დასავლეთი კარბის
ცრუ ხარკელი

სურ. 165.
გელათის მონასტრის
წმ. გიორგის
კედელია.
გუმბათის ხარკის
აღაოა

სურ. 166.
მარტაშის ეკლესია,
ღორეულის
ხაბერეკლი

სურ. 167
ხაჯაბის მონასტრის
წმ. გიორგის ეკლესია,
ღორეულის
ხაბერეკლი

დაცვით იყო შესრულებული, ის ასწლებლების განმავლობაში უზრუნველყოფდა ნაგებობის დაცულობას. ქვის საბურველი ერთ-ერთი ყველაზე გამძლე და საიმედოა.

შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში არაერთხელ არის ნახსენები ხევადასხეა დანიშნულების ნაგებობების ქვის ფილებით დაბურვა. სომხეთში მდებარე ქობაირის მონასტრის მთავარი ეკლესიის სრდილოეთ კედელზე ამოკვეთილ 1292 წლის ქართულ წარწერაში, რომელიც აღდგენით სამუშაოებს ეხება, კეთიხულობთ: „ქორინიკონსა [ხ]ევე ქრისტე მოწყალებითა ღმრთისათა და მეოხებითა ყოვლად-წმიდისა შაშიანისა ღმრთის-მსობლისათა, მე შანშე მანდატურთუხუცესისა ძე ბერი გიორგი, ღირს ვიქმენ დიდსა იწროებასა შინა ჟამთა და ნაკლულო ეანებასა საკმარათა და დაფიქლე ეკლესიით ესე ყოვლით კარისბკით-ურთ...“⁵²². „დაფიქლე“ აქ ქვის ფილებით გადახურვას ნიშნავს.

ქვით დაუბურავს ღარგეისის მონასტრის ნაგებობები დაახლოებით 200 წლის შემდეგ შემონახვებულ გრიგოლ შინდას ძე ავაგაროსის შეიღის „...მაშინ უღირსმან შევიმოსე სახე მონაზონისა და საფლავსა ჩემსა ზედა აღვაშენე კარის ბჟე და დაეხატე ხელით ჩემითა... ავაგე მარანი და ნაფდგი ოცი ჭური, ავაგე ზედა სამიოფი სახლი, ბეღელი, საწოლი, დერეფანი, სამიკელის და ბოსელი და დაეპურე ყოველი სიბითა“⁵²³ (ანუ გათლილი ქვით).

კიდევ უფრო გვიანია (1710 წლისა) ცნობა თბილისის სიონის გადახურვის შეცვლისა და სადრეწაო სისტემის მოწყობის შესახებ. აქ გვხვდება ტერმინი „ლორფინიკ“: „ქ. მადიდებელი სამებისა, დავითიანი, მისიწული სახელოვანისა მეფისა გიორგისა და ძე დიდად პატიოსნისა ღუგანისა, გამტეხული ქართლისა, ბატონიშვილი ვახტანგ, განმთავლებული გუმბათით, ღორფინ-საცვართ მონასტრისა ამის, სუფლისა მეფის ბიძის და მამისათა, დედისათვის და სულთა ჩემთა და მეუღლისა, ძისა და ასულთა აღსაზრდელად. ქრისტეს აქეთ წიღი, ქეს ტქ“⁵²⁴. სიონის ღორფინებს განედლებულჯვრთანი ღილეები დაუქვევებოდა, რასაც დამატებით დეკორაციული აქცენტი შექმნდა ტაძრის საერთო მხატვრულ სახეში⁵²⁵.

ლორფინს განსაკუთრებით ინტენსიურად თლიდნენ საქართველოს იმ პროვინციებში, სადაც საამისოდ ვარგისი ქვის კარიბჭები ჰქონდათ. სამცხე-ჯავახეთის ეკლესიების დიდი ნაწილი ბაზალტის ან ანდეზიტის ღორფინით იყო დაბურული.

სურ. 168.
აქენის
მცირე ჰელსია,
ლორფინის
საბურველი

სურ. 169.
ვოტარეთის ეკლესია

როგორც წესი, საბურეველის დათარიღება რთული საქმეა. ის შენობის სხვა ნაწილებზე ხშირად საჭიროებდა შეკეთებას ან სულაც მთლიანად გამოცვლას, ამიტომ თავდაპირველი საბურეველი ცოტა ნაგებობამ თუ შემოინახა. ძველი (რაც არ ნიშნავს მაინცდამაინც თავდაპირველს) ლორფინი სრულად ან ფრაგმენტულად ახალ ღრმადე შემორჩა ატენის მცირე გუმბათიან ეკლესიას, თორის საკვირიოქეს (რამდენიმე ფილა), ხევის სიონს, ნიქოსის მთავარანგელოზის (გუმბათზე), იკორთას, ბაიების ორსავე ეკლესიას⁵²⁶. განსაკუთრებით მრავლად გვაქვს (მეტწილად სამცხე-ჯავახეთში) ლორფინით დაბურული XIII-XIV საუკუნეების ნაგებობები: ფიორეთი (სურ. 169), საფარის წმ. საბა, წმ. გიორგი და სამრეკლო, ზარზმის დიდი ეკლესია და სამრეკლო, ჭელე. სამცხის ბიუთი, დაბის წმ. გიორგი, გავეთი, განძანის წმ. ნიკოლოზი, სადამოს მესამე ეკლესია, ზემო ხოხბო, თორის ეკლესიის ჩრდილოეთი ევკუთი და სამრეკლო, მირტაშენი, ხოელე⁵²⁷ და სხვა. ჩამოთვლილ შემთხვევებში უმეტესობას თანადროული სახურავი უნდა ჰქონდეს. ამავე ხანებში გაუქმდა ლორფინის სახურავი საფარის მისინებისა და წმ. სტეფანეს X საუკუნის ეკლესიებზე⁵²⁸ (სურ. 170).

რამდენადაც ქვის კათლიკო ეკლესიების სახურავის მოწყობა დიდ შრომასთან და ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, XVI საუკუნიდან მოყოლებული, ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობის გაუარესების კვალდაკვალ, ის იშვიათობა ხდება. გვიან შუა საუკუნეებში ლორფინს ეპიზოდურად იყენებენ (დავით საგარეჯო, ხანძთის სამრეკლო, თბილისის სიონი). მასთან შედარებით უპირატესობა ენიჭება უფრო იაფ, სერიულად დამზადებულ კრამიტს, ან – დახვეწილ საქართველოს რიგით მშენებლობაში – ევარს. ქვეითდება შესრულების ხარისხიც. XX საუკუნის დასაწყისისათვის მეღორფინეს ხელობა თითქმის სრულად გააქრა. 1910 წელს ე. თავაიშვილი იკორთის ახალი გადახურვის მოწყობის მესვეურებს სთავაზობდა სპილენძის ან თუნუქის საბურეველი გაეკეთებინათ, რადგან იმდროინდელ ოსტატებს, მისი აზრით, ლორფინის ხარისხიანად დამზადება თუ დაგება აღარ შეეძლოთ⁵²⁹.

ლორფინით გადახურვის სისტემასთან არის დაკავშირებული ქვის აკროტერიონი ეკლესიის მიღელი, რომლებიც საეკლესიო შენობის სახურავის კეხის კიდეზე იდგმებოდა. ის ხშირად გადაბმულია კეხის ქვაზე და, ამდენად, სახურავის ორგანული ნაწილია. აკროტერიონი, როგორც წესი, ცენტრალურ-გუმბათოვანი შენობის ფორმებს იმეორებს – მოეხედავად იმისა, რომ ხშირად თავად ეკლესია, რომელზეც მას დგამენ, დარბაზულია. მისი ნიმუშები ბევრგან შემორჩა. ერთ-ერთი დამახასიათებელი მაგალითი გვაქვს საფარის წმ. გიორგის ეკლესიაში (სურ. 171). აკროტერიონი კეხის განაპირა ქვასთან ერთად არის

გამოთლილი. ეკლესიის მოძღვლის დასაყდნით მხარეს მართკუთხა კარი და ერთი სარკმელია ნაჩვენები, თითო სარკმელია დატანილი ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეს. მოძღვლს აგვირგვინებს სიკოს მსგავსი გუმბათი მაღალი ევლითა და სახურავის ფართო კონუსით.

ქვის თლილ ფილებთან შედარებით ნაკლებხარისხიანია, მაგრამ უფრო თოლად მოსაპოვებელი და დასამუშავებელი ფიქლის ფირფიტები, რომლებიც გამოიყენებოდა საქართველოს მთიან რეგიონებში კოსკების (იშვიათად, ასევე ეკლესიების) დასაბურავად.

მდიდარი არქეოლოგიური მასალით დასტურდება კრამიტის ფართო გამოყენება ანტიკური ხანის საქართველოში. არსებითად, ამ პერიოდში შემუშავებულ კრამიტის წარმოების ტრადიციას მისდევდნენ შუა საუკუნეებშიც⁵⁰.

საქართველოში ძირითადად გავრცელებული იყო ბრტყელი (სოლენი) და ღარიანი (კალიბტერი) კრამიტი. სოლენი წარმოადგენს ოთხკუთხა ფილას შემადგენელი კიდეებით. მისი ქვედა ბოლო შეიწროებულია. საბურველის დაწლობისა ზედა კრამიტი ქვედას ედება და მისი ვიწრო ბოლო ქვედა კრამიტის ბორტებს შორის შედის, რაც უსრუველყოფს წვიმის წყლის ნაკადის გაღასკვლას ერთიდან მეორეზე. გრძელ ნაკერებს ბრტყელი კრამიტების კიდეებს შორის ფარავენ კალიბტერებით, რომლებიც ასევე შედის ერთმანეთში. გამოწკლისის სახით გვხვდება ორმაგი, ნაირპროფილიანი კრამიტიც, რომელიც ბრტყელი და ღარიანი კრამიტის შერწყმით არის მიღებული. მისი მაგალითი სულ რამდენიმეა (მცხეთის ანტიოქია, ნეკრესის სამეკლესიანო ბაზილიკა, აღავერდის ტაძარი, არმაზის მონასტერი). ასეთმა კრამიტმა საქართველოში ფართო გავრცელება ვერ პოვა, თუმცა არსებობს ასრი, რომ ის შესაძლოა ღორფინის პროტოტიპი იყოს.

ცნობილია კრამიტის დასამზადებლად სხვა დანიშნულების სამშენებლო კერამიკის მეორადი გამოყენების შემთხვევები. ვეჯინის „ღუთაბის საყდარზე“ (XIV-XV საუკუნეები) აღმოჩნდა წყალსადენი მილის შუაზე გაკეთებული ღარიანი კრამიტი. მის შიდა პირს ჩარხის კვალი ეტოლება⁵¹.

IV-VII საუკუნეების კრამიტი ფორმით დიდად არ განსხვავდება გვიანანტიკურისაგან, თუმცა ხარისხით, როგორც წესი, ჩამოუვარდება მას და ზომითაც შედარებით პატარაა. ფართობორტიანი სოლენის სიგრძე ჩვეულებრივ 40-45 სმ-ია. კალიბტერს აქვს მაღალი, გაშლილი კალთები და ზურგზე შევიდოი ქიმი (კრამიტები ქუთაისის ნაქალაქრიდან, ბეჰინტიდან, ნოქალაქევიდან - სურ. 173, ძალისაღან - სურ. 172, ურბნისიდან, ვარდისუბნიდან...⁵²). ადრეული ხანიდან გვხვდება დაფერილი კრამიტი. წითელი ანგობით დაფარული ნიმუში აღმოჩენილია სამთაეროს მცირე ეკლესიის (IV-V საუკუნეები) გათხრისას⁵³. წერნაკით შეღებილი დიდორი ბრტყელი და ღარიანი კრამიტებით იყო გადასხურული ჭერემის დარბაზი (V საუკუნე)⁵⁴.

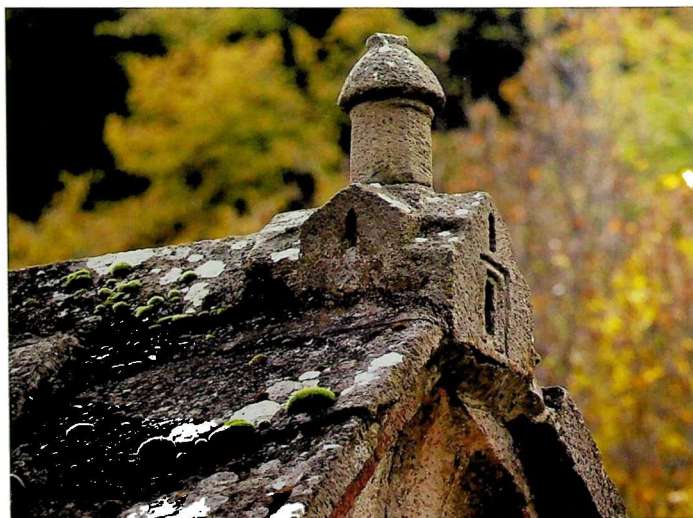
VIII-X საუკუნეების კრამიტი საგრძნობლად შემცირებულია ზომით (ყიხილდერესი, ქუთაისის ტაძარი⁵⁵), რაც შეიძლება აიხსნას კონსტრუქციის შემსუბუქებისა და წარმოების რაციონალიზაციის მოთხოვნით⁵⁶. ღარიანი კრამიტის ზურგზე აღარ გვხვდება შევიდოი ქიმი თუ კოპი, მათ ნაცვლად კალიბტერს სამი ღარი დაუყუება ან მისი ზურგი სრულიად სადაა.

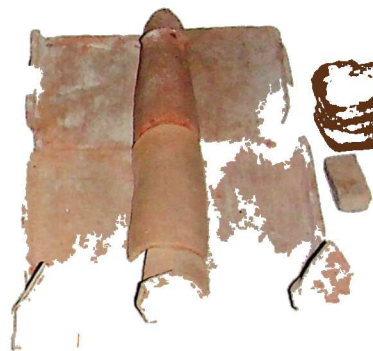
ამავე ხანებში წნდება ფერადი მოჭიქული კრამიტი (ქუთაისის „შიდა ქალაქის“ ტერიტორიაზე გამოვლენილი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები - სურ. 174), მაგრამ განსაკუთრებით ფართოდ ის X საუკუნის II ნახევრიდან ვრცელდება.

სურ. 170.
საფარის მონასტრის
V ს. სვეტების ეკლესია,
ლორესის
ხაბერძენი

სურ. 171.
საფარის მონასტრის
V ს. გიორგის ეკლესია,
აქროცენი

სურ. 172.
ღარიანი და
ბრტყელი კრამიტები
აღმოსავლეთიდან

სურ. 173.
ღარიანი და
ბრტყელი კრამიტები
სიქაღმოსავლეთიდან

მოჭიქული კრამიტის სახურავი ფერადოვნებითა და ცხოველხატელობით გამოირჩევა და განსაკუთრებით მდიდრულ იერს ანიჭებს შენობას. მისი საუკეთესო ნიმუშები ტაოს დიდი ტაძრების – სახელისა და იშხნის გუმბათებშია (სურ. 176) შემოგვინახა⁵⁷. ორივე სახურავი ტაძრების მშენებლობის დასრულების თანადროულია (სახელი – 960-70-იანი, იშხანი – 1030-იანი წლებისა). საბურველი ორივეგან ერთი პრინციპითაა დაგებული: გუმბათის სახურავის კონუსი დაყოფილია ტოლ სექტორებად, რომლებიც მონაცვლელობით დაბურულია ღვიზისფერი და მორუხო-მოდურჯო კრამიტით. როგორც ბრტყელ, ისე ღარიან კრამიტს აქვს საგანგებო კიბე შუაში სახურავით ღურსმნისათვის. ღუდაბის ფენაში ჩარტობილი ღურსმნები საიმედოდ ამაგრებდა კრამიტებს სახურავის დამრეც კალთებზე. მთლიანად, სახელისა და იშხნის სახურავები ტაოელ ოსტატთა მაღალი სამშენებლო კულტურის საგულისხმო საბუთია.

მოჭიქული კრამიტი გამოიყენებოდა საქართველოს სხვა რეგიონებშიც. თავდაპირველი ცისფერი კრამიტი ბოლო დრომდე ბურავდა კვერთხის ეკლესიას (X საუკუნის ბოლო – სურ. 175). აქვეა აღმოჩენილი მწვანე და სოხანისფრად მოჭიქული კრამიტები, რომლითაც არქიტექტურული ანსამბლის სხვა შენობები უნდა ყოფილიყო გადახურული⁵⁸. მწვანედ და წაბლისფრად მოჭიქული კრამიტები უხეად გამოვლინდა, ქუთაისის „ბაგრატის ტაძრის“ ინტერიერში და მიმდებარე ტერიტორიაზე, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ის ამ ორი ფერის კრამიტით უნდა ყოფილიყო გადახურული⁵⁹. წაბლისფერ ღარიან კრამიტს თავის გადაბმის ადგილზე აქვს ქელი, რომელთანაც საღურსმნე ნახევრებია დატოვებული⁶⁰ (სურ. 178).

განსაკუთრებით ფართო მოხმარება ჰქონია კრამიტებს XII-XIII საუკუნეებში კჳონდა. ძალიან მაღალი ხარისხის ცისფრად მოჭიქული ღარიანი კრამიტის ფრადმენტია გადარჩენილი საორბისის გადახურვიდან (1152 წელი – სურ. 180). ის დამზადებულია წითელი, კარგად გამომწვარი თიხისაგან და შემოდან სქელი ღაფურდისფერი ჰქონი აქვს გადავლებული. ოსხანის ეკლესიის საბურველის (ის საფარავლოდ იატაკის თანადროული, XII საუკუნისა უნდა იყოს) ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები დამზადებულია კარგად განვლებილი თიხისგან და მწვანე ჰქონით არის დაფარული (სურ. 177). ბრტყელი კრამიტები

სურ. 174.
მოტიკული ღარიანი
და ბრტყელი
კრამიტები ქუთაისის
„შიდა ქალაქიდან“

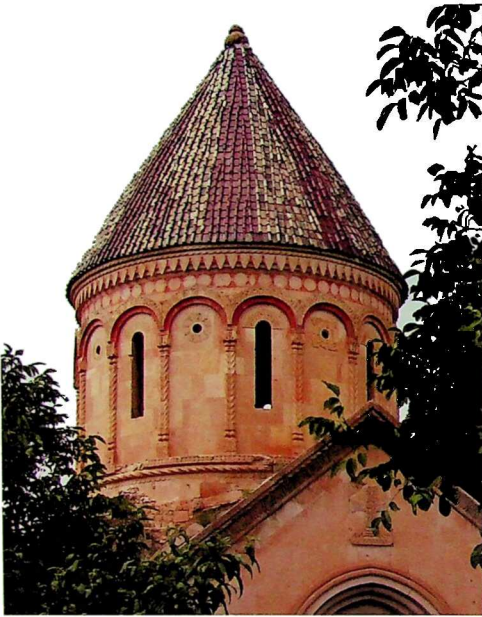
მცირე ზომისაა, დაბალი ბორცითა და ირიბად დაშვებული კიდეებით. ქვდიანი ზურგის მქონე ღარიანი კრამიტი ზუსტად ერგება იმავე ფერის ჭიქურით დაფარულ კონკრეტულ ფორმის ანტეფიქსს. ფორუსისფერი ჭიქური ამშვენებდა ტიმოთესების ეკლესიის სახურავს (სურ. 179); XIII საუკუნეს მიეკუთვნება ცისფრად მოტიკული კრამიტები გელათის სემინარიის შენობიდან. უფრო გვიანი ხანის ეკლესიებიდან აღსანიშნავია საქადაგანოს წმ. დიმიტრი (1498 წელი) მწკნევი ჭიქურით დაფარული კრამიტის საბურველით და გელათის წმ. გიორგი (XVI-XVII საუკუნეები), რომელიც ასევე მწკნევი და ღურჯად მოტიკული კრამიტით იყო დაბურული.

ადრეული ხანიდან ბრტყელ კრამიტებზე გვხვდება ჯერის რელიეფური გამოხატულებები. ასეთი კრამიტები გამოყენებული იყო გურჯაანის ყველა-წმინდის, ეფრემიანის ყველაწმინდის, აკურას მამადავითის, ერწოს სიონის⁵⁴¹, თიღის, ფიტარეთის, თბილისის სიონის (XIV საუკუნის ფენა სურ. 181) ეკლესიების სახურავებზე. ადრეული შუა საუკუნეების ჯვრიანი კრამიტის ფრაგმენტი გამოვლინდა ქუთაისის ციხეზე. გამოთქმულია აზრი, რომ ჯვრიანი კრამიტებს მონასტრებთან არსებულ კერამიკულ სახელოსნოებში ამზადებდნენ⁵⁴², თუმცა შესაძლოა, ისინი წვეულებრივ სახელოსნოებშიც გაეკეთებინათ და ჯვრებით საგანგებოდ აღენიშნათ, როგორც საკულტო ნაგებობების დასაბურავ განკუთვნილი.

ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა ბრტყელი კრამიტები, რომელთა ზედაპირზე, ფართო ბოლოში, ელიბის მეშვეობით პერალდიკური შროშანის (fleur-de-lis) მსგავსი სამეურა ყვევლია გამოყვანილი. მათი ნაწილი მოტიკულიც იყო⁵⁴³. საფიქრელია, რომ ისინი მხოლოდ სახურავის გამოსანენ ნაწილში უნდა ყოფილიყო დაწყობილი. შროშანიანი კრამიტები დიდი რაოდენობით არის

მოპირდაპირე
მხარეს;
სურ. 175.
კმეტრას ეკლესია

სურ. 176.
იშნის ეკლესია,
გუმბათი მქაიქული
კრამიკის
საბურველით

ეროვნული მეჩუქემის შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მეჩუქემის სეროთ-მოდერების ფონდში დაცული კრამიტი (საინფ. №901) – „ქრისტე, შეიწყალე აღნა“; კრამიტი ახაშნის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიიდან – „ქელო ცხორებისაო, აცხოვე საგინა“ (სურ. 183); იეალოთი მონასტრის ტერიტორიაზე აღმონილი კრამიტი⁵⁴ – „ქრისტე, შეიწყალე თეფდორე მნათე“ ეს უკანასკნელი შესაძლოა მიგვანიშნებდეს მონასტერთან სამშენებლო კერამიკული სახელოსნოს არსებობასა და იქაური სახელოერო პირების სამშენებლო საქმიანობაში მონაწილეობასე.

კრამიტის სახურავის ნაწილია ანტეფიქსები – მომცრო ფილები, რომლებიც უშუალოდ კარნიზის თავზე ეწყობა და სულ ქვედა რიგის ღარიანი კრამიტების ბოლოებს ფარავს. სოგჯერ ანტეფიქსი შერწყმულია ღარიან კრამიტთან (კრამიტი ქუთაისის კათედრალიდან – სურ. 184), მაგრამ უფრო ხშირად მათ ცალკე ამზადებდნენ. მათ სვეტებზე ხუთკუთხა (ქვემოთა ნაწილში მართკუთხა და ზედაში სამკუთხა), სამკუთხა ან ნახევარწრიული ფორმა ჰქონდა. ანტეფიქსები კარგად ჩანდა, ამიტომ მათ გაფორმებას საგანგებო ყურადღება ექცეოდა. სოგ შენობაში ისინი შენობის საფასადო ღეკორის არსებით ელემენტს წარმოადგენდა.

ადრეული შუა საუკუნეების ანტეფიქსებზე გვხვდება რელიეფური ტვიფრით გამოუენილი ცხოველთა ფიგურები. შავშუთის ბოხლეთიდან ჩაოტანილ ანტეფიქსზე ერთმანეთის პირისპირ გამოხახულია ორი გრძელნისკარტა წერო. მათ ახლავს დაქარაგმებული წარწერა „ქრისტე შეიწყალე მამასახლისო“ ქვედა სტრიქონის ასოები შ და ზ იმეადროულად ერთგვარი ქანდარებია,

აღმონილი XII-XIII საუკუნეთა ძეგლებზე ნაღარბაუეის სახახლეში, ეაკისა და დაღეთის ეკლესიებში, სამღერეთის „მონასტრის“ ეკლესიასა და სატრაპეზოში⁵⁵, რუსთავის ნაქალაქარის სახახლეში (სურ. 182). ამავე ხანების შროშანიანი კრამიტები უხვად გამოეოლიდა თბილისის გათხრებისას. ციცოშვილი ამ სახის კრამიტებს სამეფო კართან არსებულ ან მეფეს დაქვემდებარებულ სახელოსნოებში წარმებულ პროდუქციად მიიწევს⁵⁶ თე ეს კარაქი სწორია, საფიქრელია, რომ კერალდიკური შროშანი საქართუველოში ჯვაროსნებთან კონტაქტის შედეგად უნდა გაენილიყო⁵⁶.

აქვე უნდა ეახსენოთ ასომთავრულ და ნუსხურწარწერაიანი კრამიტები. წარწერები ნედლ თისაზე, კრამიტის გამოწვამდეა შესრულებული. გვხვდება როგორც ამოხრცვით, ასევე – უფრო იშვიათად – ნახუნქვით შესრულებული წარწერები. ისინი, როგორც წესი, საეღრებელი ხასიათისაა და შეიცავს მამგებლების ან მეკრამიტე ოხტრების სახელებს. მაგალითად: კრამიტი ფოსტორაულების (თელავთან) სამეკლესიიანი ბაზილიკიდან

„ქრისტე, შეიწყალე ეკოლ“; საქართუველოს

სურ. 177
მოტიკელი დარბანი
და ბრეცელი
კრამიკი კლასის
ეკლესიიდან

სურ. 178, II
მოტიკელი დარბანი
კრამიკი კლასის
პაგრასი ციხიდან

სურ. 179.
მოტიკელი
ბრეცელი კრამიკი
ციხიდან
ეკლესიიდან

სურ. 180.
მოტიკელი დარბანი
კრამიკი ხაორბის
ეკლესიიდან

რომლებსედაც შემომსხდარან ფრინველები (სურ. 185). ანტეფიქსი ადიანი-დან ცხერის ფიგურებს გვიჩვენებს¹⁸. მომრგვალებულ ანტეფიქსზე ურბნისის ქვაცხელადან წარმოდგენილია სამი ირემი თუ ჯიხვი – ერთი დიდი შუაში და ორი პატარა მის ზემოთ-ქვემოთ¹⁹ (სურ. 186). ადრეული შუა საუკუნეების კიდევ ერთ ანტეფიქსზე²⁰ გამოსახულია განტოტეილრქებიანი ხარიერმი და მის წინ, მარჯვენა კუთხეში გაფართოებულბოლოებიანი განეცდლებული ჯვარი (სურ. 187). იკონოგრაფიითა და შესრულების მანერით ეს გამოსახუ-ლებები უახლოვდება VI-VII საუკუნეების ქვის რელიეფებს. ადრეული შუა საუკუნეების თემატიკას აგრძელებს ფოთოლეითის ეკლესიის ანტეფიქსი (IX-X საუკუნეები)²¹. მისი შუა არე მსუბუქად ნახსენებია და მასში ერთმა-ნეთის პირისპირ მდგომი ორი ირემია გამოსახული.

ადრეული ხანიდან გვაქვს ასევე ნიმუშები წმ. გიორგის გამოსახულებით – მაგალითად, ანტეფიქსი ბროწეულადან (სოფელ ზედა მესხეთთან, ქუთაისის ახლოს). მისი ზედა ნაწილი მომტკრეულია, მაგრამ გადარჩა წმ. გიორგის ფიგუ-რა, ცხენი და სქემატურად ნაწვენები გველეშაპი, რომელსაც წმინდანი შუბით განგმირავს. არც თუ კარგად განლექილი თიხა წითლად არის გამოშწვარი.

ყველაზე ხშირად ანტეფიქსებზე ჯვარი გამოისახება. უადრესი (IV-VI საუკუნეების) ჯერიანი ნიმუშები ნოქალაქევიდანაა, ამასთან, რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა, ისინი საერო ნაგებობაში – მეფის სასახლეში აღმოჩნდა⁵². ხუთკუთხედის ფორმის ანტეფიქსებს შემოწერს ერთი ან ორი წერილი ღილვით გამოყვანილი ჩარჩო, რომლის შუაში სხვადასხვა კონფიგურაციის ჯერები გამოყვანილი (სურ. 189, 190). დაახლოებით ამ პერიოდის ჯერიანი ანტეფიქსები ნაპოვნია ქუთაისის კათედრალის ეზოშიც. ცოტა გვიანდელი უნდა იყოს წითლად გამომწვარი თიხის სამკუთხა ანტეფიქსი ბოყევიდან (სურ. 191). მეტი დახვეწილობით გამოირჩევა ადრეული შუა საუკუნეების ორი ანტეფიქსი განედლებული ჯერების გამოსახულებებით. ორივე ნახევარწრიულია, წითლად გამომწვარი თიხისა. ერთ მათგანზე ტეფურით წაკვეთილია ერთი ჯვარი, მეორეზე – ორი, ერთმანეთისკენ გადახრილი⁵³ (სურ. 188). ჯერები დადგმულია ბუნებზე, რომელთა ორთავე მხარეს ყლორტები ფრთხილად იშლებოდა.

ზოგ ანტეფიქსზე ჯვარს ახლავს სავედრებული წარწერა. მათში – ისევე, როგორც

ბრტყელი კრამიტების წარწერებში, - მომგებ-
ლები ან მეკრამიტე ოსტატები არიან ხოლმე
მოხსენიებული (აქრისტე, შეიწკალე ზებულე",
აქრისტე, შეიწკალე მამართი⁵⁵, IX-X საუკუნე-
თა ანტეფიქსზე გუდაუთის რაიონის სოფელ
მხიგხუდან: აქრისტე შეიწკალე მიქალა⁵⁶).
ქუთაისის ტაძრის ერთი ანტეფიქსის წარწერა-
ში მივევ იხსენიება: აქრისტე ადიღე გიორგი
მეფე⁵⁷, ხაქაროველოში აღმოჩენილია ასევე
ანტეფიქსები უცხოენოვანი წარწერებით, ნიქა-
ლაქეში ნაპოვნ ადრექრისტიანული ხანის
ანტეფიქსზე ბერძნული წარწერა ჯერის მკლა-
ვებს შორის არის განაწილებული (სერ. 194).
კოფურწარწერიანი ანტეფიქსი რუსთაიდან
XII-XIII საუკუნეებით თარიღდება (სერ. 195).

სერ. 184.
ანტეფიქსიანი
კრამიტის ქუთაისის
„ბაგრაქის
ცოდინა“

განვითარებულ შუა საუკუნეებში მოქიქულ კრამიტებთან ერთად გაერქელ-
და მოჭიქული ანტეფიქსებიც. გელათის აკადემიის გათხრებისას გამოვლინდა
XII-XIII საუკუნეების ოთხი ნიმუში, ეველა ჯერის გამოსახულებით⁵⁸ (სერ. 196).
მწვანე და ცისფერი ჭიქურით დაფარული ანტეფიქსების მოყვანილობა ცოლ-
გვერდა სამკეთხელს უახლოვდება. რუხის ტაძრის კედელში მოგვანიებით ჩას-
მული ჯერისანი ანტეფიქსი ჭიქურის ინტენსიური ღერჯი ფერით გამოირჩევა.

ცალკე უნდა ვახსენოთ დიდი კერამიკული ფილები, რომლებიც კრამიტის
ფუნქციით იყო გამოყენებული ქსნის ხეობის VIII-IX საუკუნეების ორ ეკლესია-
ში - წირქოლში, სადაც ისინი ბოლო დრომდე აღვიღზე შემორჩა, და კაბენში,
სადაც ფილები გვიან შუა საუკუნეებში ხელმოკრედ მოიხმარეს ერთ-ერთ
თაღში, როგორც უბრალო საშენი მასალა⁵⁹.

წირქოლის ეკლესიის კერამიკული ფილები (მოიძებნა ხელ ოთხი ცალი,
ამათგან მთელი - მხოლოდ ერთი) სვეულებრივ კრამიტზე შესაშინევედ დიდია
- 76,5 × 38,5 სმ. ეველა ფილა ერთი ყალიბიდანაა ამოწნეხილი. მათზე 25 სმ
დიამეტრის მრგვალ ჩარჩოში დატანილია წმინდანთა მკერდსეხმთა გამო-
სახულებები. ერთნაირი ფიგურების ერთგვარად გასამრავალფეროვნებლად
ოსტატმა ისინი გამოშრობის შემდეგ წვეტიანი ხელსაწყოთი დაუშუშაუებია:
ერთ წმინდანს თმა და წვერი აქვს დამტრისხული, მეორეს - თმა და საშისი,
სხვადასხვაგვარადაა გამოყვანილი თვალებიც. კაბენის ეკლესიის ფილები
(ხუთი ცალი, ეველა ფრაგმენტული) უფრო პატარაა - 66 × 33 სმ⁶⁰. ისინი სამი
ყალიბიდანაა ამოწნეხილი და, შესაბამისად, სამ სხვადასხვა გამოსახულებას
წარმოგვიდგენდა: ორ ფილაზე ნაჩვენებია იყო დანიული ღომების ხაროში, სხვა
ორზე - დავითისა და გოლიათის ბრძოლა, კიდევ ერთზე - წმინდანის ფიგურა
წრიულ ჩარჩოში (ხოვგადად წირქოლის ფიგურების მსგავსი, თუმცა უფრო
პატარა და დეტალებით განსხვავებული).

რელიეფიანი კერამიკული ფილების გამოყენება ეკლესიების გადასახურად
ქსნის ხეობის VIII-IX საუკუნეების არქიტექტურის უნიკალური თავისებურებაა.
ფილებს კრამიტისათვის დამახასიათებელი ელემენტები არა აქვს და, ამგვანად,
ნვენ არ ვიცით როგორ იყო უსრუენელყოფილი მათი შემუშავებით უნების დაკვა
ნალექისიგან. არც ის ვიცით, მთელი ეკლესია იზებრებოდა ასეთი ფილებით,
თუ მათ მხოლოდ გამოსანენ ადგილას ალაგებდნენ. ნებისმიერ შემთხვევაში,

მოსიზდასიზე
მხარზე
სერ. 181.
ჯერანი ბრტყელი
კრამიტის თბილისის
ხორდან

სერ. 182.
შროშინანი
ბრტყელი კრამიტის
რუსთაის
სასახლიდან

სერ. 183.
წარწერიანი
ბრტყელი კრამიტის
ახაშის ეკლესიიდან

სურ. 185.
ანტეკეიქის წეროების
გამოსახულებით
ბოსღეთის
ეკლესიიდან

სურ. 186.
ანტეკეიქის ირმების
გამოსახულებით
ქვეტხელაიდან

რელიეფებით შემკული, დიდრონი წითელი ფილების სახურავი შენობას უძველესი იერს შესცენდა.

XVI საუკუნის კახეთში ერთხანს გავრცელდა ეკლესიის გუმბათის ნეკელბრთვი აგურით დაბურვის წესი. აგურით ბურავდნენ არა მხოლოდ ახლადაშენებულ ეკლესიებს, არამედ ძველებსაც, რომელთაც სახურავის განახლება ესაჭიროებოდა. ასეთი საბურველი გაუკეთდა ძველი შუამთის ორსავე გუმბათიან ეკლესიას (დიდისა ახლა გამოცვლილია), ხირსის სტეფანწმინდას, გრემის მთავარანგელოზს (ახლა გამოცვლილია), მატანის წმ. ნიკოლოზს⁵⁶⁰. ამჟამე ხანის ურთი მაგალითი გვაქვს თბილისშიც – ჯვარის მამა. ეკლესიის სხვა ნაწილების აგურით დაბურვა მიღებული არ იყო.

ლორწინთან და კრამიტთან შედარებით იაფ და ადვილად დასამზადებელ გადასახურავ მასალას ხის თხელი ფიცრები – ეკარი წარმოადგენდა. ის საკულტო ნაგებობათა დასაბურავ ინტენსიურად XVII-XIX საუკუნეებში შემოვიდა ხმარებაში. გვაქვს იმის მაგალითიც, რომ შენობის ნაწილი ქვით, ნაწილი კი ხით ყოფილა გადახურული. ალავერდის წმ. გიორგის ხატის 1724 წლის წარწერაში ეკითხულობთ: „ლორწინითა დაბურეთ წინა სამხრო ქვითა და დაბადი სამხრონი ურთხლის ფიცრთა“⁵⁶¹. ეს ალბათ ის შემთხვევაა, როცა საკმარისი თანხა ან სამშენებლო მასალა არ ჰქონდათ, რომ ეკლესია მთლიანად ლორწინით გადაეხურათ.

XX საუკუნის დასაწყისში რაჭის ბევრ ეკლესიას ყავარი ხურავდა (ლაბეჭინის მთავარანგელოზი, ღადიშის წმ. გიორგი, სვანჭკარის „გოლგოთა“, კლდისუბნის ღმრთისწმშობელი, კვირიკეწმინდა, ჯოისუბნის წმ. გიორგი, წკადისის წმ. გიორგი, ფარახეთის მთავარანგელოზი, ბუგეული და სხვა)⁵⁶². უმეტეს შემთხვევაში, ხის სახურავები XVIII-XIX საუკუნეებში იყო გაკეთებული. მაგალითად, ბუგეულის XVI საუკუნის ეკლესია 1838 წელს განაახლეს და მაშინ გამოუცვალეს სახურავიც⁵⁶³. გვიანდელი ხის გადახურვა ჰქონდა მაცხვარიშის XI-XII საუკუნეების ეკლესიასაც⁵⁶⁴. ეკრით გადახურეს გელათის წმ. გიორგის ეკლესია და სამონასტრო ანსამბლის სოფიერთი ნაგებობა 1840 წელს⁵⁶⁵.

სურ. 187.
აბრეშვილის ირმის ჯამბაზის ქვედა ნაწილი

სურ. 188.
ჯვრებიანი აბრეშვილის ირმის ქვედა ნაწილი

სურ. 189-190. ჯვრებიანი აბრეშვილის ირმის ქვედა ნაწილი

სურ. 191.
ჯვრებიანი აბრეშვილის ირმის ქვედა ნაწილი

სურ. 192.
ჯვრებიანი აბრეშვილის ირმის ქვედა ნაწილი

სურ. 193.
ჯვრებიანი აბრეშვილის ირმის ქვედა ნაწილი

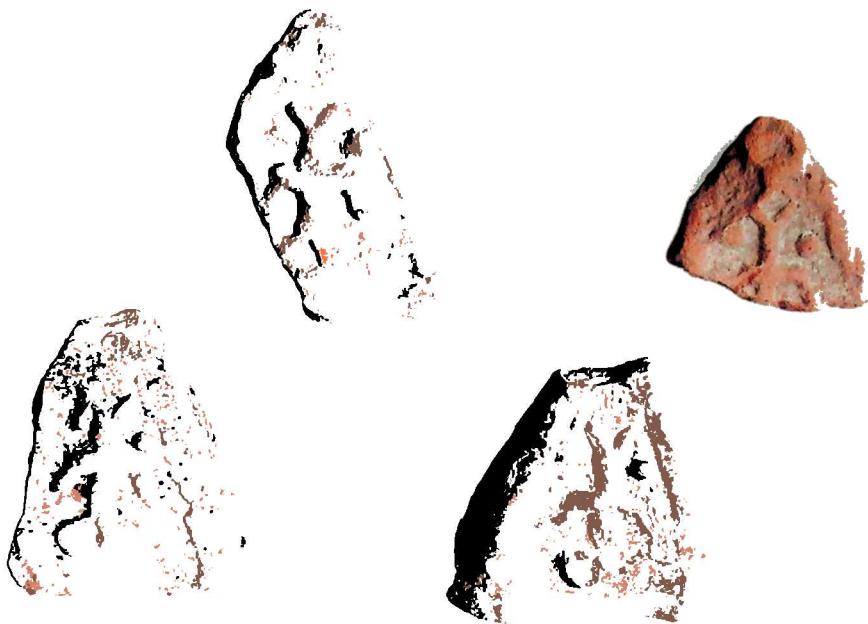

სურ. 194.
ანტეფიქსი
ბერძნული წარწერით
ნოქალაქივიდან

სურ. 195.
ანტეფიქსი
კუფური წარწერით
რუსთავის
ნაციხვარიდან

ყავარის დასამზადებლად გამოიყენებოდა სოჭი, ნაძვი, ფიჭვი, ურთხელი და სხვა ჯიშის ხეები. ფიცრებს სამთარში ჰკრიდნენ, რომ ხეს გამოშრობა მოესწრო და ჩრხილს არ შეეჭამა. კრამიტსა და, მით უმეტეს, ლორწოთიან შედარებით, ტყით მდიდარ მხარეებში ფიცრები ეკონომიურ გამოსაყალს წარმოადგენდა, რაც განსაკუთრებით აქტუალური გახდა გვიან შუა საუკუნეებში, უკიდურესი გაჭირვების დროს. თუმცა გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ რაჭასა და სეანეთში ყაერთ ეკლესიებს გაცილებით ადრეც ხურავდნენ. პატარა ონის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის (XI საუკუნე) გაწმენდის დროს არ გამოვლენილა არც ქვის და არც კრამიტის სახურავის ფრაგმენტები, რაც მკვლევართ მართებულად აფიქრებინებს, რომ ეკლესიას თავიდანვე ხის გადახურვა უნდა ჰქონოდა⁵⁶⁶. იგივეს ვარაუდობენ ზემო კრიხის (X-XI საუკუნეთა მიჯნა) შემთხვევაშიც⁵⁶⁷. როგორც ჩანს, რაჭაში ეკლესიების ხით დაბურვის უწყვეტი რეგიონალური ტრადიცია არსებობდა.

სპილენძით ან სხვა ლითონით შენობის გადახურვა გვიან შუა საუკუნეებამდე საქართველოში მიღებული არ ჩანს. ცალკეული ცნობები ლითონის ფურცლების საბურეულის შესახებ მხოლოდ XVII საუკუნიდან ჩნდება. 1650-1652 წლებში იმერეთში მყოფი რუსი ელჩები აღეკესი იეულიევი და ნიკიფორე ტოლოჩანოვი ქუთაისის ტაძრის აღწერისას აღნიშნავენ: „ქუთაისის დიდ ციხე-გალავანში ქვის საკრებულო ტაძარი, ერთგუმბათიანი, საუცხოოდ აგებული. გუმბათი გადახურულია სპილენძით, თექვსმეტ წახნაგად“⁵⁶⁸. ეს სახურავი აშკარად გვიანდელი (XVII საუკუნეშივე?) გამოცემილია, რადგან, როგორც არქეოლოგიური მასალით დასტურდება, ტაძარი თავდაპირველად მოკიქული კრამიტით იყო გადახურული. ლითონის დასაბური ფურცლები იმპორტირებულ მასალას წარმოადგენდა, საქართველოში მათ არ ამზადებდნენ. ქუთაისის ტაძრის გადასახური სპილენძის ფურცლები ალბათ რუსეთიდან უნდა ჩამოეტანათ. ცნობილია, რომ იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა 1770-1780-იან წლებში დიდი ადღეგნითი სამუშაოები წაატარა გელათის მონასტერში და, სხვა დანარჩენთან ერთად, მთავარი ტაძარი რუსეთიდან საგანგებოდ ჩამოტანილი თუნუქით გადაბურა („საკუთრითა მონაგებითა თეისითა დახურა ახლად სრულიადი იგი ეკლესია რკინის ყაერულითა“)⁵⁶⁹. საინტერესოა, რომ 1846 წელს,

კვლავ გელათში, მონასტრის შენობების თუნუქით გადასახურად ორღოვის გუბერნიის ქალაქ ლიენიდან მოუწვევიათ ოსტატი ივან კრასოვი, რადგან მთელ ქუთაისის გუბერნიაში მეთუნეუქე ოსტატი ვერ უშოენიათ⁷⁰ (როგორც ჩანს, მთელ საქართველოშიც, თორემ რაღა საჭირო იქნებოდა კრასოვის ამისმორიდან ჩამოყენა).

ხვრ. 196.
მოკლე
ანივეფისები
გელათის მონასტრის
აქედისიდან

საქართველოსგან განსხვავებით, ლითონის (ყველაზე ხშირად ტყვიის) ფურცლებს სახურავისთვის ფართოდ იყენებდნენ ბიზანტიის იმპერიაში. ტყვიის ფურცლების სახურავი ქონდა თავიდან ნუა მონის ეკლესიას კ. ქოსზე. კონსტანტინოპოლის პაპაკარისტოსსა და ქორას მონასტერს (გამოცვალეს 1870-იან წლებში)⁷¹. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ისტორია მოთხრობილი გიორგი მცირის მიერ „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში“ ათონის იეირონის მონასტრის ეკლესიაში წყალი ჩადიოდა და ფრესკებს აფუჭებდა. ამასთან, თხზულების მიხედვით, სახურავის უვარგისობის მიზეზი ის ყოფილა, რომ მის „ზედა ტყევი არა იყო“ მონასტრის წინამძღვარი გიორგი მთაწმიდელი კონსტანტინოპოლში წავიდა და იმპერატორ კონსტანტინე IX მონომაქოსს (1042-1055 წლები) საჭირო რაოდენობის ტყევა გამოსთხოვა სამიპერატორო მარაგიდან. ამ მასალით დაბურეს იეირონის ეკლესია⁷².

რუსეთში უკვე XI საუკუნიდან ეკლესიებს ტყვიის ან კალის ფურცლებით ბურავდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მასალები ადვილობრივ არ

სურ. 197.
საფარის მონასტრის
წმ. საბას ეკლესია.
საწვიმარი ღარი

სურ. 198.
ახტალის ეკლესია.
საწვიმარი ღარი

მოიპოვებოდა – ისინი შუა ევროპიდან და ბიზანტიიდან შემოჰქონდათ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ეკლესიების დასაბურავ მოქსოვილი სპილენძის ფირფიტებით გამოიყენებოდა (კიევის წმ. მიხეილის მონასტრის ეკლესია, ლერუნის წმ. ეახილი, ელადიმირის წმ. დიმიტრი და სხვა)⁵⁷³ ეს ტრადიცია უფრო გვიანაც გაგრძელდა. XVII-XVIII საუკუნეების საქართველოში გადასახურ მასალად ლითონის გამოყენება სწორედ რუსეთთან და, შესაძლოა, ათონთან გაცხოველებული ერთიერთობის შედეგად უნდა მივიჩნიოთ.

დასასრულს, უნდა ვახსენოთ ნაღვექის გადასაყვანი ქვისა და კერამიკული მიღები. ისინი, როგორც წესი, მოთავსებულია ორ ერთმანეთისკენ დაფერულ ქანობს შორის, რადგან ასეთ დროს მეტია წყლის დიდი რაოდენობით დაგროვებისა და, შესაბამისად, მისი ედელში გაუღნის საშიშროება. ასეთი ღარები აღგებდა შემორჩენილი სამცხეში XIII-XIV საუკუნეების რამდენიმე ნაგებობაზე. აბასთუმნის სიახლოვეს მდებარე რუსუდანის მონასტრის მთავარ ტაძარში ქვის გრძელი საწვიმარი ღარი ცალნავიანი ეკლესიისა და მისი სამხრეთი მინაშენის ორქანობა გადახურვებს შორის არის ჩადგმული, ჯაბეთის ეკლესიაში ეკლესიისა და მისი ჩრდილოეთი მინაშენის გადახურვებს შორის⁵⁷⁴, საფარაში – წმ. საბას ტაძრის დასავლეთ კარიბჭესა და მიძინების ეკლესიას შორის (სურ. 197). საწვიმარი ღარების გარე, ფასადიდან გამოშვებული ნაწილები, როგორც წესი, სადაა. გამოჩენილია ახტალის ეკლესიის ღარი, რომელიც მასიურ, უხედად მოწყურთმეზულ „ნარჩოშია“ ნახმული⁵⁷⁵ (სურ. 198). კერამიკული სანიადგერე ღარის ფრაგმენტი დარჩენილია ტიმოთეს-უბნის ეკლესიაში. ეს არის ღია ფერის კარგად გამოშვარი სქელკედლიანი მილი ბოლოში მსხვილი მომრგვალებული ბორცით. ის ეკლესიის ძველი ხაღრუნაო სისტემიდან უნდა იყოს გადარჩენილი.

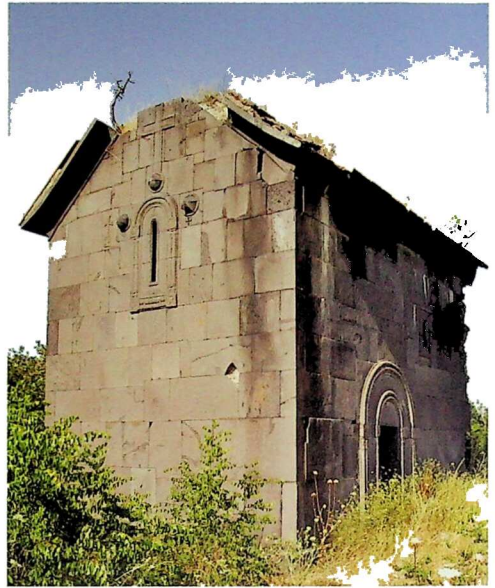
თავი VI

სამშენებლო მასალები

1. ძვა

საქართველოში არქიტექტურის განვითარების ყველა საფეხურზე ქვა წამყვან საშენ მასალას წარმოადგენდა. ის გამოიყენებოდა ფასადების მოხაზობრ-კეთებლად, ინტერიერის კედლებისა და კამარების ამოხაყვანად და ხშირად დასაბურავადც. ქვის საბადოები ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონებში იყო გაბნეული და მშენებელი ოსტატები, როგორც წესი, სამშენებლო მოედანთან ახლოს მდებარე კარიერებით სარგებლობდნენ. ზემოთ განხილული იყო ქორღოსი ეკლესიის კარნიზის სკელპტურული გამოსახულებები და წერილობითი მონაცემები (ბასილი ზარზმელის, გიორგი მერსულეს, ტბულ აბუსერისძის თხზულებები, ოშკის წარწერა), რომლებიც ცოცხლად გვისურათებს სამუნი მასალის – პირველ რიგში, სწორედ ქვის – ტრანსპორტირების სირთულეებს. ამავე წყაროებიდან ვიცავთ, რომ ზოგჯერ მშენებლებს ქვის მოტანა საკმაოდ შორიდან უწევდათ. ზარზმის პირველი ეკლესიის მშენებლობაზე ქვებს მდინარის პირიდან ეზიდებოდნენ, რადგან აღვნიშნულ საჯირო მასალა არ მოიპოვებოდა („...ქვანი მათ აღვითანი ტყუთაგან დაფარულ იყვნეს. ეინაფა წელისაგან რაფსმე ღონიერობდეს და უშევრსა რაფსმე ქვასა მენით გამოიღებდეს“)⁷⁶. თვით ნაგებობებიც ადასტურებს, რომ ქვა ზოგჯერ შორიდან მოაქონდათ. კუ-მურდოს ტაძრის პერანგის ქვები 40 კმ-ით დაშორებული აბულის კარიერიდან არის წამოდებული⁷⁷. 1656 წელს მცხეთის სეგტიცხოვლის აღდგენილი გუმბათი თემის კარიერის ტუფით მოაპირკეთეს.

საქართველო ქვის ჯიშების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ერთ-ერთი უფართოდ მოხმარებადი ქვა შუა საუკუნეების მშენებლობაში იყო ბაზალტი – მუქი ფერის ვულკანური ქანი, რომელიც ყველაზე უხვად სამხრეთ საქართველოში მოიპოვება. ბაზალტის გამოყენება უკვე ბრინჯაოს ხანაში დაიწყო. შუა საუკუნეებში ის აქტიურად მოიხმარებოდა ქვემო ქართლში, თრიალეთსა და ჯავახეთში. რუხი, ზოგჯერ მომწვანო, მოწითალო ან მოყვითალო ელფერის ბაზალტით არის ნაგები ვარდისუბნის, შინდლარის, ეძანის (სურ. 199), ტწუხის, თეთრიწყაროს „დედა ღვთისას“, ყიზილ-დერესის, თრიალეთის ახალქალაქის,

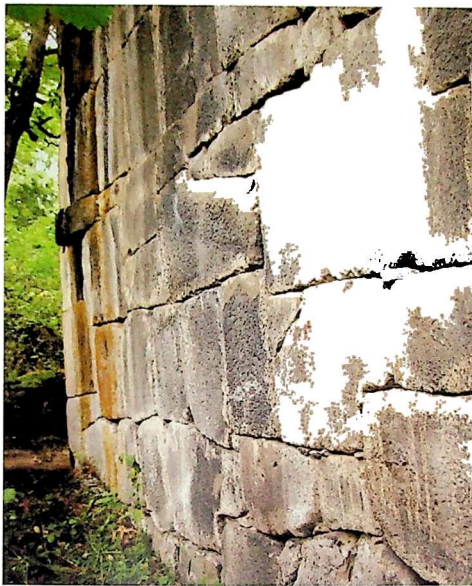
სურ. 199.
უხანის ეკლესია.
ბაზალტის ფილების
წყობა

სურ. 200.
მირტაშნის ეკლესია.
ბაზალტის ფილების
წყობა

აღანბის, დუმეილას, დანკალის, კემურდოს, ფიას, ტონთოს, ფოკას, ზედა თმოგვის, წუნდის დაღეთის, ორთაშუას, მირტაშნის (სურ. 200) ეკლესიები, ნადარბაზევის სასახლე, ხერთვისის ციხე და სხვა⁵⁷⁸. ბაზალტი მოიპოვება შიდა ქართლშიც, ტბეთის შორეისხლოს მდებარე ქვასათალის კარიერში. აქ მას, ნეველებრიც, სხვა მასალებთან ერთად იყენებდნენ (რუისის ტაძარი, ნიქოსის მთაქარანგელოზი, თირის მონასტრის ეკლესია, სამრეკლო და სატრაპესო). ქვასათალის ბაზალტი რუხია, ფასადებზე ატმოსფერული ზემოქმედებით სოფან ეანგისფერი ან იახანისფერი გადაკრავს⁵⁷⁹.

ქართველი მშენებლები მოისმარდნენ ანდეზიტსაც – მექი რუხი ან მოწითალო ტონის ეულკანერ ქანს. მისი ძველი სამტეხლო გამოვლენდა თირის ნადარბაზევიდან ორთოდე კმ-ზე. ბუნებრივია, თავად ნადარბაზევიცა და მახლობლად მდებარე ეკლესიაც (სურ. 201) აქ მოპოვებული ანდეზიტით არის აშენებული⁵⁸⁰ საბადოები არის ასევე თრიალეთში, სამცხეში, ჯავახეთში, შიდა ქართლში (დიდი ღიახეისა და ღოფანისწყლის აუზებში და სოფელ დოდოთთან – ე. წ. „დოდოთის ქვა“). მაღალი ხარისხით გამოირჩევა ხევის (ქაშბეგის) ანდეზიტი, რომელიც ხევის ხიონის, გურგეტის სამების ეკლესიისა და სამრეკლოს საშენი მასალაა⁵⁸¹. ყველაზე ფართოდ კი მას სამცხეში იყენებდნენ – ანდეზიტით არის ნაგები საფარისა და ზარზმის სამონასტრო შენობები (სურ. 202), ეაღეს, გაუეთის, ქარზამეთის, საყუნეთის, უდეს ეკლესიები და სხვა⁵⁸².

ბაზალტი და ანდეზიტი კარგი მასალაა არა მხოლოდ კედლების ასაშენებლად, არამედ ნაგებობის დასაბურადაც. ამ მასალებით დამზადებული ღორფინი ძალიან გამძლე და საიმედოა. ხშირად სახურავისთვის იმავე ქვას თლიდნენ, რომლითაც თვით ეკლესია იყო აგებული. მაგალითად, ზედა თმოგვის

ეკლესია მონაცრისფრო-მოწითალო ბაზალტით არის ნაშენიც და დაბურვლიც, ბედიანის „მონასტერი“ – რუხი ბაზალტით („აღგუთის ქვით“).

დიდი გამოყენება ჰქონდა შუა საუკუნეების მშენებლობაში ქვიშაქვას დანადგუქ ქანს, რომელიც შედგება მინერალური ნივთიერებით შეკავშირებული ქვიშის მარცვლებსაგან. საქართველოში მოიპოვება თბილი ყვითელი, ღვინისფერი და ნაცრისფერი შეფერილობის ქვიშაქვა. მისი საბადოები ბევრია მცხეთის მიდამოებში (ძეგვთან, მტკერისა და არაგვის შესართავთან) და შემთხვევითი არ არის, რომ აქ ქვიშაქვის მოხმარება მშენებლობაში ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში დაიწქეს (არმაზციხე, მცხეთის აკლდამა). ქვიშაქვით არის ნაშენი ბევრი ეკლესია შიდა ქართლსა და თბილისში – მცხეთის ჯვარი (სურ. 203), ატენის სიონი, წრომი, სამწერისი, ბზიანი, ხცისი, სვეტიცხოველი (XI და XV საუკუნეების ფენები), სამთავისი, თიღუა, წინარეხი, თბილისის ღურჯი მონასტერი და მტკეხი, ღარგუისი და სხვა; ტაო-კლარჯთში – არტანუჯის ციხის ეკლესია, ნუკა-საყდარი, ოპიზა, ანჩა, ხანცთა (გუმბათი), დოღისყანა, ენი-რაბათი, ტბეთი (უადრესი ფენა), პარხალი, იშხნის კათედრალი და გურგენ მეფის სამლოცველო; სამეგრელო-აფხაზეთში – ძეველი გაგრა, მოქეი, ბეღია, ილორი, წაღუნჯისა და სხვა⁵⁸¹. ქვიშაქვას სხვა ჯიშის ქვებთან ერთად იყენებდნენ საფორტიფიკაციო მშენებლობაშიც (სხევილოს და სურამის ციხეები, ძალინას კოშკები...). ის კარგი მასალაა ორნამენტის საკეთად, ამიტომ უფრო უხარისხო ქვის ნაგებობებში ნუქურთმა ზოგჯერ საგანგებოდ ჩართულ ქვიშაქვაზეა გამოყენილი (მაგალითად, რიეის ქვითა და შირიმით ნაგებ ვარდისუბნის „თეთრი გიორგის“ ეკლესიაში)⁵⁸².

კირქვის კალციტისა და არაგონიტის კრისტალებსაგან შედგენილი დანადგუქი ქანის გამოყენების ძირითადი არეალი იმერეთია. აქ, სოფელ

სურ. 201.
თორის ეკლესია.
ანდუხიის ფიდელების
წვიბა

სურ. 202.
ზარზნის მონასტრის
ეკლესია.
ანდუხიის ფიდელების
წვიბა

სურ. 203.
მცხეთის უარი.
ქუთაისის ფილუმის
წიობა

სურ. 204.
ხობის ეკლესია.
ქორეკის ფილუმის
წიობა

გოგნართან, ქუთაისის მახლობლად, მდებარეობს ეკლარის ცნობილი საბადო, რომლითაც აქტიურად სარგებლობდნენ განვითარებულ "შუა საუკუნეებში. ეკლარის ქვით არის ნაგები ქუთაისის კათედრალი („ბაგრატის ტაძარი“), კაცხი, შენობანი, სავანე, გელათის მონასტრის სამივე ეკლესია და სამრეკლო. ქორეკის ადრეული ხანიდან იყენებდნენ სამეგრელოსა და აფხაზეთშიც, რასაც მოწმობს ნიქალაქევის ეკლესიები და სხვა შენობები. ქორეკით არის აშენებული ასევე მარტვილის მონასტერი (სხვა მასალებთან ერთად), ხობი (სურ. 204), ცაიში, სუჯუნა, ბისფი, ანაკოფია, ღიხნე და სხვა. ქართლში, კაიულის ხეობაში მოიპოვება ნიქალის ქორეკა, რომელიც ქუთაისევის ეკლესიის ძირითადი მასალაა. ქორეკით არის ასევე მოპირკეთებული ოშკის ტაძრის კედლები⁵⁵

განსაკუთრებული ფერადოვნებით და გამომსახველობით ხასიათდება ვულკანური ტუფი⁵⁶ ის უხვი რაოდენობით გვხვდება ქართლში. ბოლნისის მიდამოებში მოიპოვება კვარცპორფირული შეღწეწილობის მოყვითალო-ქვიშისფერი ან მომწვანო (სოფჯერ მომწვანო-მოცისფრო) ლავის ტუფი, რომლითაც არის ნაგები ქვემო ქართლის ბევრი ეკლესია, მათ შორის ბოლნისის სიონი, ქვემო ბოლნისი, მანხუტის ორი ეკლესია (სურ. 205) და სხვა. ამ მასალით მოაპირკეთეს 1710 წელს თბილისის სიონის განახლებული გუმბათი და კედლების ნაწილი. უფრო წაბლისფერი დაკრავს სამშვილდის სიონსა და სათხეში მოხმარებულ ტუფს. სკრის მიდამოების მთიისფრო ტუფისგან იყო დაშლადებული ატენის სიონის ღორფინები. შიდა ქართლში, ცხინვალის მიდამოებში მოიპოვება მუქი მოწითალო-ღვინისფერი ტუფიც, რომლითაც არის ნაშენი დიდი და პატარა

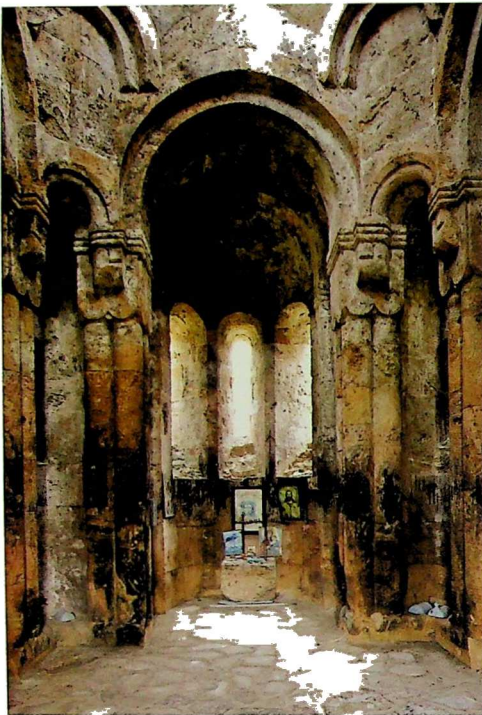
ლიახეის ხეობების ბევრი ეკლესია (ერედის წმ. გიორგი და „ბერის საყდარი“, კარბის სამება, კულბითი და სხვა). მოყვითალო ეულკანური (ფელსიტური) ტუფის სამტეხლო არსებობდა თბილისის ახლოსაც, დაბახანასთან. ამ ქვით ააგეს ანისხატის ეკლესია⁵⁸⁷

თემის ხეობაში არის ღამაში მომწკანო ტონის ფერფლის ტუფის საბადო-ები. მისი გამოყენების ევლაზე ცნობილი მაგალითი სვეტიცხოვლის გუმბათია. თემის ტუფის კედლები ბევრგან ჩანს ტაძრის ძირითად კორპუსზეც, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ და ჩრდილოეთ ფასადებზე. ამ მხალღით არის შემოსილი ატენის მცირე ეკლესიის გუმბათიც. თემის ტუფს, როგორც წესი, შენობის ცალკეული ნაწილებისათვის ხმარობდნენ. მისი კედლებითაა მოპირკეთებული, მაგალითად, კასპის მეტეხისა და ფაენისის ეკლესიის ფასადების ნაწილი. მისი ცალკეული ბლოკები გვხვდება რკონის მონასტერსა და ჩანუბეთშიც. XI საუკუნის I მესამედში თემის ტუფისგან კეთდნენ მდიდრულად შემკულ კანკელებს არა მხოლოდ ქართლის, არამედ კახეთისა და სამცხის ეკლესიებისთვისაც (სვეტიცხოველი, შიომღვიმე, ხოელუ, წეროვანი, ურთხე, ალავერდი, საფარა)⁵⁸⁸.

კორქვის ტუფი (ტრავერტინი) მცირე სიმკერების ფოროვანი ქანია, რომელიც წარმოიქმნება მტკნარი წყლის წყაროებისგან კარბონატული მინერალების და-ღეჟვის შედეგად. კახეთში ის ცნობილია შირიმის სახელღო. ქართულ წერილო-ბღო წყაროებში გვხვდება კორქვის ტუფის ძეღლი, ბერძნულიდან მომდინარე დასახელებაც – სპონდიო ან სპონდიკი. ოშკის ტაძრის შემოღ არაერთგზის დამოწმებული ფერწერული წარწერა გუამცნობს, რომ მშენებლობაზე „ყოლიათ 30 ჯარი და აზავერი, რომელ გრიგოლ-წმღღო სპონდიკსა კრებდა“⁵⁸⁹. სამწკ-ხაროდ, ტაპონიბი გრიგოლწმინდა დაკარგულია და წვენ არ ვიცღო, ოშკიდან რა მანოსღზე მღებარეობდა ტრავერტინის სამტეხლო. მცხეთის კრღ გვიანდელ

ხერ. 205.
მანსკვის ქვეღა
ეკლესია.
ტუფის ფიღების
წეობა

სურ. 206.
ქმეგრას ეკლესია.
ტრავერტინის
(შირიმის) ფილები
წკობა

აპირკეთებენ (კარდანახის საბაწმინდა, საწინი ზემო სოღაშენთან⁵⁹⁵). ამ შენობებისათვის დამახასიათებელია ორნამენტაციის არარსებობა, ვინაიდან შირიმის ფოროვანების გამო ჩუქურთმის საკეთილად უვარგისია.

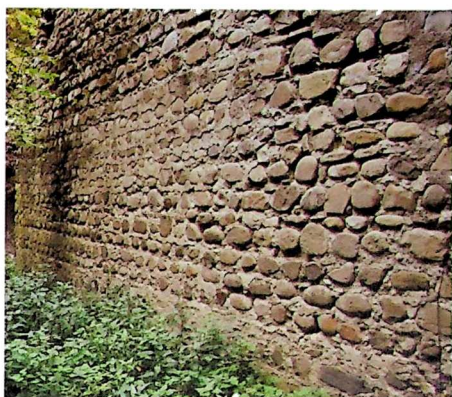
ტრავერტინის საბადოები არის ქართლში (ტაბარუკის მთდამოებში), იმერეთსა და რაჭა-ლეჩხეთშიც. შესაბამისად, აქა-იქ ამ მხარეებშიც გვხვდება მოღლიანად ან ნაწილობრივ ტრავერტინით ნაგები ეკლესიები (ტაბარუკი, უბისა – სურ. 207, ლეკნარის წმ. გიორგი, ზემო კრისი, რაკეთის წმ. ნიკოლოზი⁵⁹⁶ და სხვა).

ცალკე არის აღსანიშნავი ფიქალი – მეტამორფული ქანი, რომლის საბადოები მოიპოვება კახეთში, ქართლში (ქსნის, დიდი და პატარა ლიახეების აუზებში), ხეშში, აფხაზეთში, ლენხუშში, სვანეთში, რაჭაში. ბასალტის, ანდეზიტისა და სხვა მრტოვ მასალებისაგან განსხვავებით, ფიქალი კი არ თოვდება, არამედ იპოება. შესაბამისად, ფიქლის ფილებისათვის ერთნაირი 'სომისა და რეგულარული ფორმის მიცემა შეუძლებელია, მათ შემთხვევითი მოქვანილობა აქვთ. ფიქლით იყო გადახურული სვანეთის, რაჭის, ხეხუერეთის, თუშეთის კოშკები და საცხოვრებელი სახლები⁵⁹⁷ გამოწკეპის სახით, ის მთიანი რეგიონების საეკლესიო არქიტექტურაშიც გვხვდება – მაგალითად, ფიქლის საბურველია ნავარდუღეთ გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია⁵⁹⁸. დასაბურად ვარგისი ფიქალი მოიპოვებოდა თორშიც⁵⁹⁹

გუჯარში დაცულია ცნობა სვეტიცხოველზე 1392 წელს ნატარეზული სამუშაოს შესახებ: „ჩუღნ... ამირთ ამირამან სუნდელის ძემან ლომან, და ჩემმა ძმისწულმან ლანინამან... კველკეა და შემოვალე საეღარსა სპონდიო“⁶⁰⁰

ტრავერტინი (შირიმი) რიყის ქვასთან ერთად საეკენეთა მანძილზე ძირითადი მასალა იყო კახეთში, სადაც სხვა სამშენებლო ქვები ძნელად იპოვებოდა. V-X საუკუნეებში შირიმის ფილებით გამოჰყავდათ რიყის ქვით ნაგები შენობების შიდა და გარე კუთხეები, დიორები და იმპოსტები, სოგჯერ პილასტრები და თაღებიც (ძველი შუამთის სამივე ეკლესია, ზგვანის ეკლესია, ნატკორა, ახმეტის ღვთაება, კანნაძის ანის ეკლესია, ივანეთის ფერისცვალება, ბარჯანა, ჟაღეთი, თიანეთის ხიონი⁶⁰¹ და სხვა). სოგჯერ რიყის ქვა იხმარებოდა უშირიშიადაც, აგრეთა ერთად (აღვანის ნათლისმცემელი, აკერის მამადავითი...⁶⁰²). ადრეულ ხანაში არის მოღლიანად რიყის ქვით აგებული ეკლესიებიც (კონდოლის ნათლისმცემელი, კარდანახის წმ. ნიკოლოზი – სურ. 208, ქისისხევის კონდამიანი, საბუკის წმ. შიო, ღვლიანის წმ. თევდორე...⁶⁰³).

X საუკუნის ბოლოდან კახეთში იწყებენ საეკლესიო შენობების ეკლესიების მოღლიანად შირიმის კვადრებით მოპირკეთებას (ქეჭურა სურ. 206, ალავერდი⁶⁰⁴). XIII-XIV საუკუნეების ეკლესიებში შირიმით მხოლოდ ფასადებს

ქართული ეკლესიების მნიშვნელოვანი ნაწილი შერყეული მასალით არის აგებული. ეს ხდებოდა მაშინ, როცა ერთი ჯიშის ქვა მშენებლებს საკმარისად არ ჰქონდათ, ან ტექნიკური მოსაზრებით ერწყინათ სხედასხვა ადგილებზე სხედასხვა ქვა ესმარათ (მაგალითად, როგორც ეს ოშკის ტაძარშია – ნექქურთმის საკვეთად ეარგისი მაღალსორისიანი კირქვა ფახალებზე და მსებუქი „სპონდიკი“ კაძარებზე), ანაც სურდათ სხედასხვა ფერისა თუ ფაქტურის ქვის შესაძებით მსატრეული ეფექტისათვის მიეღწათ (მაგალითად, ხისხლისფერი წითელი ქვით გამოყვანილი საბირე მოყვითალო ქვიშაქვის წყობის ფონზე სვეტიცხოვლის აღმოსაფლეთ ფახალებზე). ზოგიერთ ეკლესიაში სამოთხის სხედასხვა ქვა გამოყენებული: ბახალტი, ანდესიტი და კირქვა ხირგოში⁶⁰; ქვიშაქვა, შირიმი და მუქი ღვინისფერი პორფირიტი კოშკების ღმრთისმშობლის ეკლესიაში⁶¹; ბახალტი, ტუფქვიშაქვა და ტუფბრექშია კასრეთში; ქვიშაქვა, შირიმი, ნატეხი და რიყის ქვა წყელულეთში და სხვა.

მშენებლობისათვის საჭირო რაოდენობის ქვის მოხაზულებად, გახატულად და ნექქურთმის საკვეთად შესაბამისი იარაღები არხეობდა. მათ შესახებ ინფორმაციის ძვირფასი – თუმცა კი მეტად მწირი – წყაროა მშენებელთა ზემოთგანხილული რელიეფური გამოსახულებები და თითო-ორიოლა წერილობითი ცნობა. რამდენადაც სამუშაო იარაღები საუკუნეთა მანძილზე არხებითად არ შეცვლილა, შუა საუკუნეებში ქვის მოპოვებისა და დამუშავების სურათის წარმოსადგენად შეიძლება მოვიშველიოთ გვიანი უნიოგრაფიული მახალებიც.

სამშენებლოდ ეარგის ქვას შუა საუკუნეებში ღია წესით ჭრიდნენ. კარიერების უმრავლესობა მთების კლდოვან კალთებზე იყო („ქვასა, რომელსაცა მიწით აღმოიფლდე, ანუ კლდისხაგან აღმოქაფდე...“ – ეუწვა წმ. გიორგისაგან ქვითხურთ ბოლოკებასილს⁶²). კლდის გასაპობად ფართოდ იყო გაერცელებული ხის სოლები. ოსტატი კლდის ქანში რკინის იარაღით ჯერ სოლების ნახამაგრებულ ხერელებს აკეთებდა, შემდეგ მათში ხის გამხმარ სოლებს დებდა და ზედ წყალს ახსამდა. წყლით გაჟღენთილი ხე კლდეს აპობდა. ქვის მოსატეხად ასევე სცილდნათ კირის გამოყენება. ხასოლუში ჯერ კირს ნაერინდნენ, შემდეგ სოლებს ნაამაგრებდნენ და წყალს ახსამდნენ. წყალი კირს აღულებდა და ქვას ტეხდა⁶³.

სერ.
ეზიას ეკლესია,
კარეკრინის
(მირიის) ეკლესიის
წყობა

სერ. 208.
კარდინახის
წმ. ნიკოლოზის
ეკლესია,
რიყის ქვის წყობა

გარდა ხისა, ცნობილი იყო რკინის სოლებიც. იმის მიხედვით, კლდე ყოცხი იყო თუ რბილი, იყენებდნენ სხვადასხვა პირიან სოლებს. მაგარი ქანის მოსამტერევედ პატარა, ბასრპირიანი სოლი იხმარებოდა, უფრო რბილი ჯიშის ქვის მოსატეხად – ბლაგვიპირიანი და დიდი⁶⁰⁴. ამ უკანასკნელთან ერთად იყენებდნენ სოლის მოყვანილობის შესაბამის „სამწვევლებს“. სოლებით კლდის გასატრეხად აუცილებელი იყო რამდენიმე სახის ხის ან რკინის „საცემი“ უროს მოხმარება.

გამორეხის შემდეგ ქვას ადგილზე წვრთქვითა და წალკაბით სახელდახელოდ ამუშავებდნენ, რათა მისთვის ზედმეტი წონა მოეცილებინათ. ეს აუცილებელი საბუქო იყო. ვინაიდან, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სამუნი ქვის ტრანსპორტირება მშენებლობის პროცესის ერთ-ერთ ეტელაზე მძიმე ნაწილს წარმოადგენდა (მასალის გადაზიდვის ხერხებისა და მეთოდების შესახებ იხ. მეოთხე თავში).

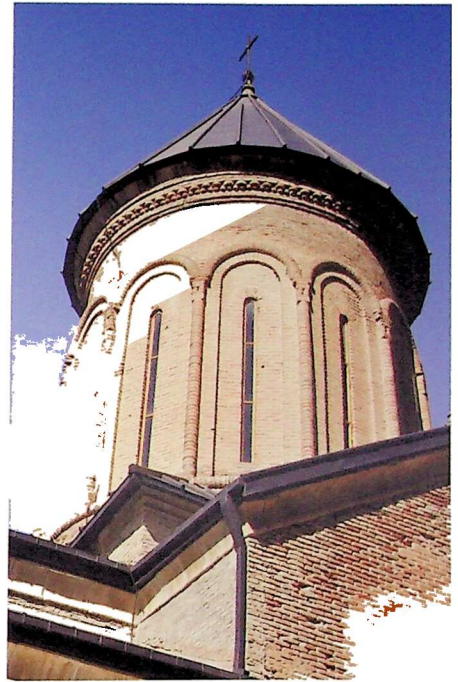
ქვის საბოლოო დამუშავება უკვე სამშენებლო მოედანზე მიმდინარეობდა. სამტესლოდან მორანილი დიდი ბლოკი აქ შეიძლება ორ ან მეტ ნაწილად დაენაწერებინათ უფრო იოლად მოსახმარად (ქვის გაბობა ნაიყენებია ქოროლოს ეკლესიის კარნიზის ერთ-ერთ რელიეფზე). სახურეული ფორმისა და ზომის ქვის მისაღები მშენებელს შრომის პროცესში სხვადასხვა იარაღის გამოყენება უწევდა. შიმშა, სამართი, ფარგალი, გონიო, ქეშაო, თარგები, თარაზო, შეეული და ტყეისი ფანქარი ქვის სამართ-საზომი იარაღების რიცხვს მიეკუთვნება. ხოლო წალკაბი, წვრთქვი, საკოდელი, ქლიბი, ქასურები, სატეხი, კბილიანი და პირიანი კალმები – ზედაპირის მოსასწორებელსა და ჩექქურთმის ამოსაღებლს⁶⁰⁵. ამ ინსტრუმენტთაგან შუა საუკუნეების მშენებელთა გამოსახულებებში ხშირად გვხვდება კონიო, წვრთქვი და წალკაბი, ეპისოდურად – შეეული და სატეხი. შუა საუკუნეების წერილობით წყაროებში ქვის დასამუშავებელი იარაღები სულ ერთი-ორგან იხსენიება. სერაპიონ ზარხმელი ქვის ჯურის გამოხატუვად რკინის ორთოხს (მოკლუტარიან ორმსრივ ბასრპირიან წვრთქვს) ხმარობს: „...ხოლო წმიდამან მან აღიღო ჴელითა თვისითა ორთოჴი რკინისა და გამოაქანდაკნა ჴუარნი ლოდთა რათმე დიდ-დიდთა...“⁶⁰⁶. წმ. გიორგი ბოდბე-ბახილს უბრძანებს ოპისულ ბურს გამოართვას რკინა ქვის სათლელი იარაღის დასამზადებლად: „და შექმენ მის რკინისა კურტელნი ქვისსათლელნი ჴელითავე შენითა“⁶⁰⁷.

ქვის მოპოვება და დამუშავება რთული, შრომატევადი პროცესი იყო. მას, ჩვეულებრივ, გამოცდილი ოსტატი ხელმძღვანელობდა. ქართველმა ქვითხურობმა ამ საქმეში მაღალ ტექნიკურ დონეს მიაღწიეს, რასაც თვალნათლივ მოწმობს შუა საუკუნეების ხეოთმოსილეებმა.

2. სამშენებლო კერამიკა

კერამიკული პროდუქცია ფართოდ გამოიყენებოდა მშენებლობაში მიუღი შუა საუკუნეების მანძილზე. ის მოიცავდა სხვადასხვა ზომისა და ფორმის აგურებს, შორენკეებს, ბრტყელ და ღარიან კრამიტებს, ანტიფეიქსებს, იატაკის ფილებს, სარკმლის ალატებს, წყლის მიღებს და სხვა.

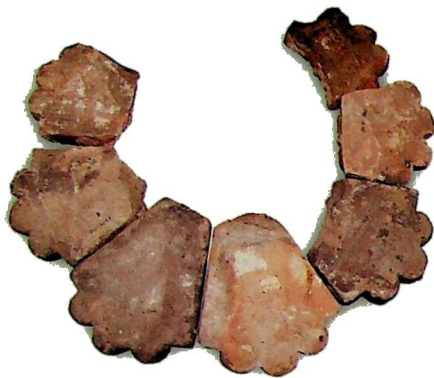
აგური საქართველოში ცნობილი იყო ანტიკური ხანიდან (დასტურდება მისი ფართო გამოყენება ახ. წ. I-III საუკუნეების მცხეთაში). შუა საუკუნეებში ის ხშირად იხმარებოდა ქვასთან ერთად, წყობის რიგების მოსასწორებლად ან კონსტრუქციულად მნიშვნელოვანი ადგილების გამოსაყვანად. არის მოლოინად აგური ნაშენი ნაგებობებიც (ერვლად ამის შესახებ იხ. მეხუთე თავის მეორე ქვეთავში).

IV-V საუკუნეების აგურის წარმოების დონისა და მასშტაბების თაობაზე წარმოდგენას გვიქმნის ნოქალაქეხსა და ბიჭვინტაში გამოთხედილი სამშენებლო კვრამიკა. აქ გამოყენებული იყო სხადასხვა ფორმის აგური: კვადრატული, მთრბო, გრძელი (ე. სიგრძე-სიგანის შეფარდებით 2:1 ან მეტი), წრიული (კალორიფერებისათვის) და სამკუთხა (კონს.). ადრეკრისტიანული ხანის აღმოსავლეთ საქართველოში აგურის გამოყენება შედარებით იშვიათია (რუსთაყის ციხის აბანო, ურბნისის ნაქალაქარის ერთ-ერთი ნაგებობა), მაგრამ შემდეგ პერიოდში სურათი იცვლება. VIII-IX საუკუნეებიდან აგური – როგორც მთრბო, ისე კვადრატული – ფართოდ შევიდრდება საეკლესიო მშენებლობაში. მისი ყველაზე აქტიური მომხმარებელი კახეთი იყო, სადაც კალდინის თვისებების მქონე მაღალხარისხიანი ნედლეული მოიპოვებოდა. როგორც ადრეულ პერიოდში, ისე VIII-X საუკუნეებშიც აგურის ერთიანი დაკანონებული ზომა არ არსებობს ის ყველა შენობაზე სხვადასხვაა. მეტიც, ხშირად სხვადასხვანაირი აგური ერთ შენობაში გვხვდება. აგურის მამდაეითის ეკლესიის სხვადასხვა ნაწილებზე ხეთი სხვადასხვა ზომის აგურია ნახმარი. მათგან ყველაზე დიდები სიგრძით 40, სიღოლი სიხით 10 სმ-ს აღწევს. შესაძლოა, ეს აგურები სხვადასხვა სახელდონის ნაწარმს წარმოადგენდა⁶⁰⁹ ზოგადად ამ პერიოდში, როგორც წესი, აგური უფრო სქელია, ეიდრე წინა და მომდევნო ხანებში.

სურ. 209.
ნისოწმინდის
ხამრეკლო

სურ. 210.
ენეკუისის
მონასტრის
წმ. ნიკოლოზის
მკლესია.
ფიგურული აგურით
გამოყვანილი
კარნისი გუმბათზე

სურ. 211.
ფიგურული
აგური რუსთაყის
სახსილიდან

XII-XIV საუკუნეებში უპირატესობა ენიჭება კვადრატულ აგურს. შეიმჩნევა ტენდენცია მისი ზომის შემცირებისა (ეს საერთო მოვლენა ჩანს ადმოსაელეთქრისტიანულ სამყაროში⁶⁰) და გარკვეული სტანდარტიზაციისაკენ – აგურის გვერდის სიგრძე 21-25 სმ-ის ფარგლებში მერყეობს, სიხე 4-დან 6 სმ-მდეა. ყინცვისისა და ტიმოთესუბნის ეკლესიები მთლიანად ერთი ზომის აგურით არის ნაშენი. გვიან შუა საუკუნეებში, როცა აგურის მოხმარება მკვეთრად იზრდება, ძირითადად კვლავ ამ ზომის აგური მზადდება. აგურის მასიური წარმოება უთუოდ ხელს უწყობდა მისი მეტ-ნაკლებად ერთნაირი ზომის დადგენას. მეტიც, სავარაუდოა, რომ ნინოწმინდის სამრეკლოზე აგურის ზომა (იმ დროისათვის სტანდარტული) მთელი შენობისა და მისი დეკორის პროპორციული აგების განმსაზღვრელი ერთეულია (სურ. 209)⁶¹.

ადრეული ხანიდან მაქოები ელემენტებისათვის გამოიყენებოდა ფიგურული აგური. გურჯაანში, აკურაში, ოსაანში, ყინწისსა და ტიმოთესუბანში დეკორატიული თაღები და ნახევარსვეტები ლეკალური აგურით არის გამოყვანილი. ყინცვისში ის ნახშირია გუმბათის კარნისზე (ორი სხეადასხვა ზომისა – სურ. 210). კახეთსა და ქართლში ლეკალური აგური ფართოდ იხმარება გვიან შუა საუკუნეებშიც (ახალი შუამთა, გრემის მთავარანგელოზი, შიხიანის ადგომა, ჭიკაძის წმ. თომა, ნინოწმინდის სამრეკლო⁶², ანანურის ღვთაება, თბილისის ჯვარის მამა და მრავალი სხვა). ზეგანის ეველაწმინდის კანკელის სვეტები აგებულია 29 სმ დიამეტრის ნახევარწრიული აგურებით, რომელთაც შუაში ღერძისათვის ღრმული აქვს დაყოფილი⁶³.

საერო ხუროთმოძღვრებაში ფიგურული აგურის ფორმები, როგორც ჩანს, კიდევ უფრო მრავალფეროვანი იყო. რუსთაყის სასახლეში (XII-XIII საუკუნეები) ნაპოვნია დიდი რაოდენობით ტრაპეციული აგური, რომელსაც მორკალულ წინა მხარეს, სამფურცლოვანი ყვაილის მსგავსად, სამი ნახევარწრიული შევრილი აქვს (სურ. 211). ეს აგურები მრგვალი სვეტების მოსამირკეთებლად იყო განკუთვნილი. მათი ერთმანეთზე დაწყობით მიიღებოდა სამ-სამი ლილევი.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მოშველიებით შეიძლება მიახლოებით მაინც წარმოვიდგინოთ როგორ ამზადებდნენ აგურს შუა საუკუნეების საქართველოში. წარმოების პროცესი შესაფერისი, სუფთა და უკეწვო თიხის მოთხრით იწყებოდა. სხეადასხვა ადგილას მოპოებული თიხა სხვაობდა როგორც ხარისხით, ისე ფერით: „ჩვენი მიწა წითელია და წითელი აგური გამოდის, კისისხევის მიწა თეთრია და ქაღალდის ფერი გამოდის. ყველაზე კარგი იყალთოს მიწაა“ (ნაწერილია კახეთში 1935 წელს)⁶⁴.

მოთხრილ თიხას ერთხანს კალოზე ტოვებდნენ დასაღებობად და შემდეგ ზელდნენ – ჯერ ნიჩბით და მერე ფეხით. დაზელებისას ამატებდნენ ქვიშას. როდესაც თიხა მზად იყო, მას ხის ყალიბში დებდნენ და აშრობდნენ. როგორც არქეოლოგიური, ისე ეთნოგრაფიული მასალა მოწმობს, რომ საქართველოში

ხმარობდნენ უძირო ყალიბს, რომელიც, როგორც წესი, მაგარი ჯიშის ხისგან მზადდებოდა. თბილისის მოღნიხის ეკლესიის 1804 წლის სარემონტო სამუშაოთა ხარჯთაღრიცხვაში ნახსენებია „აგურის ყალიბისათვის ნიგულის დარაბა“⁶¹ – ე. ი. კაკლის ხის ფიკარი. ყალიბს „ზოგჯერ ძირსუ ქვიშა უყრიდნენ (ეს ტექნიკა დასტურდება ჯერ კიდევ ადრექრისტიანულ ბიჭვინტაში – იქ ნაპოვნ აგურს ცალი მხარე უფრო უხეში აქვს, რადგან მასზე ყალიბის ძირსუ დაყრილი ქვიშაა აღბეჭდილი⁶²). შემდეგ დაგუნდავებულ თიხას ყალიბში დებდნენ და ასწორებდნენ ისე, რომ ყალიბი მოდიანად შეეყვსო. რუსთაყის ნაქალაქარის XII-XIII საუკუნეების სასახლეში (სხაგანაც) ნაპოუნი ნატეხი აგურისა, რომელსაც მეაგურეს თავისი ხელი აღუბეჭდავს (სურ. 212).

სურ. 212.
აგური ხელის
ანაბეჭდით რუსთაყის
ნაქალაქარისა

ფორმამიცემულ აგურს რამდენიმე დღეს კაღოსე ტოვებდნენ გასაშრობად. ტერიტორია, რომელსაც ხველი აგური ეწყო, მოფარგლული არ იყო. V-დან XVIII საუკუნემდე დამზადებულ ბევრ აგურსე ჩანს სედ გადარბენილი შინაური ცხოველის ნლიქების (სურ. 213), ძაღლის თათების ან ბაეშეის შიშველი ფეხის კვალი⁶³.

სურ. 213.
აგური ნლიქების
ანაბეჭდით

მზესე გამშრალი აგურის გამოწვა სპეციალურ ქურაში ხდებოდა. საგანგებოდ არჩევდნენ შემასაც. ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, კარგი აგურის გამოსაყვანად ყველაზე შესაფერისი ხედ ითვლებოდა ნექერხალი, შემდეგ რცხილა, იფანი და წიფელი⁶⁴. სემოთ არაერთგის დამოწმებულ, 1774-1777 წლებით დათარიღებულ საბუთში ნინოწმინდის ტაძრის აღმშენებელი მიტროპოლიტი საბა ტუხისშვილი ამბობს, რომ მეაგურეს მისთვის მაინცდამაინც ივრის ნაპირსე გამორიყული შემა მოუთხოვია: „და შეცხობილისა ალიზისა მეჭელოენეჩან ესე მოგვითხრა: ალიზი არ შეიცხობა თუ არა რიყის ხითა. და ესე გეშორებოდა დიდად, რომელ იორისა მდინარეიდა უნდა გეწიდა... და ნეენ... მრავლითა ასითა ურმითა ვიწყეთ მოტანად იორით ნარიყისა მის შემისა, და ალიზ-აგური ესრეთ შეეშადეთ“⁶⁵.

აგურის გამოსაწვაი ქურები საქართველოში მრგვალი იყო და ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. ქვედა, საცეცხლე ნაწილი („დაბლა ქურა“), როგორც

სურ. 214.
კერამიკული ფილა
შიომღვიმის
მონასტრიდან

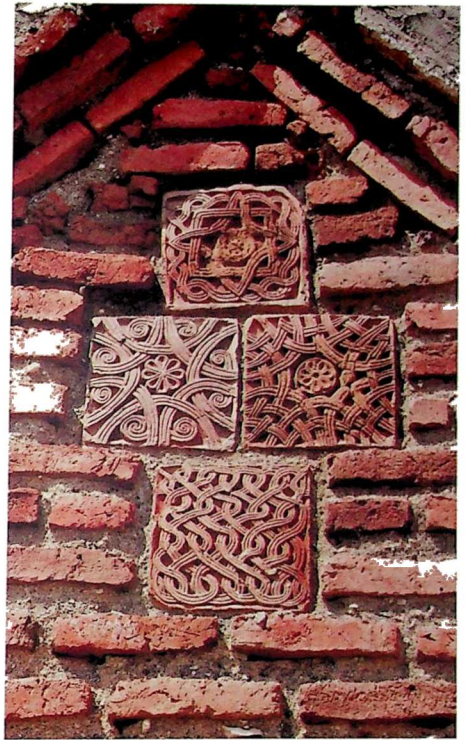
სურ. 215.
კერამიკული ფილა
ხაღარაშის
ეკლესიიდან

წეხი, მოღლიანად ან ნაწილობრივ მიწაში იყო ჩაგრილი და მყარ გრენტზე იდგა. მას ქკინდა შეშის შესაკეთებელი გვირაბისებრი ყელი, რომელიც კარით იხურებოდა. სულა ნაწილი გამოსაწევი აგურის დასაწყობად იყო განკუთვნილი. აგურებს ქურის იატაკიდან ამოყვანილ თაღებზე ალაგებდნენ. გამოწევის პროცესი რამდენიმე ეტაპს მოიცავდა. თავიდან ერთი, ორი ან სამი დღის განმავლობაში (დრო ქურის სომასზე დამოკიდებული) ხდებოდა აგურის თანდათანობით გამოშრობა დაბალ ცეცხლზე, ბოლში. ამისთვის იყენებდნენ კენძებსა და ფურცურ შეშას. შემდეგ ხმელ შეშას უმატებდნენ და ცეცხლს აძლიერებდნენ. გამოწევის დასრულების შემდეგ ქურა რამდენიმე დღე ცივდებოდა⁶²⁰.

ტექნოლოგიურად მსგავსი წესით მსადღებოდა კრამიტიც, მაგრამ სოგადად, მეკრამიტეობა უფრო რთულ ხელობად ითვლებოდა, ვიდრე მეაგურეობა⁶²¹. საკრამიტე მიწა იმავე ადგილას იჭრებოდა, სადაც აგურის, თუმცა იყო განსხვავებაც – „კრამიტის მიწა და აგურის მიწა ერთ ალაგს არის. სუეიდან აგურის მიწა, ფხვიერია, ქვეშ კრამიტისა, გოხია“⁶²². კრამიტის ყალიბში, როგორც ჩანს, სოგჯერ ქსოვილს აყენდნენ (მისი ანაბეჭდი ცხადად ჩანს XV-XVI საუკუნეებით დათარიღებულ კალიპტერზე ბოლნისიდან)⁶²³. კრამიტის გამოსაწევი ქურა ისეთივე იყო, როგორიც აგურისა. IX-X საუკუნეებით დათარიღებული სამი ასეთი ქურა გამოვლინდა რუსთავის ნაქალაქარზე⁶²⁴. მათ დანიშნულებას მოწმობს იქვე აღმოჩენილი სამეურნეო ორმოები, რომლებიც გადაყრილი კრამიტის ნამტვრევებითაა სავსე. სამსავე ქურას ერთი სამუშაო მოედანი აერთიანებდა და, შესაბამისად, სამივე ერთი სახელოსნო უბნის ნაწილად არის მიჩნეული. სამივე

იხინი განსხვავებულია – $2,2 \times 1,4$ მ, $2,20 \times 2,60$ მ და $2,30 \times 2,60$ მ, მაგრამ კონსტრუქციული თვალსაზრისით ერთმანეთის მსგავსია. სამი მხრიდან მიწაში ჩასმული, ოთხკუთხა გეგმის ქერის ქვედა ხართული ხაეცხლურს წარმოადგენს. ზედა – გამოსაწვევ კამერას, რომლის იატაკში ამოტრიალი დაახლოებით 20×8 სმ ზომის, არასწორი ფორმის ხასკლები, კედლები შიგნიდან აგურითაა მოპირკეთებული და სქლად არის შეღებილი.

სამშენებლო კერამიკის თავისებურ სახეობად შეიძლება ჩაითვალოს თიხის რელიეფურ გამოსახულებიანი ფილები (შორენკე(ე)ბი). იხინი მზადდებოდა საგანგებო ეალიბით, რომელზეც გამოსახულება ნაღრმავებულია, ხარკისებურ შებრუნებულად იყო დატანილი, და შემდეგ გამოიწკვრიდა. ასეთ ფილებს ათავსებდნენ შენობის სახურავზე ან ფახადებზე. სახურავის რელიეფური კერამიკული ფილების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნიმუშები, რომლებიც წარმოადგენს და ეანსაუთის კაბენის ეკლესიებიდან მომდინარეობს და VIII-IX საუკუნეებით თარიღდება, დიდი ზომებით – $76,5 \times 38,5$ და $66,0 \times 33,0$ სმ – გამოირჩევა. მათ უმეტესობაზე წარმოდგენილია წმინდანთა მკერდსხეულის გამოსახულებები წრიულ ჩარჩოში, რამდენიმეზე ძველი ადოქმის სიუჟეტები (დანაეული ღოღების ჩარჩოში, დავითისა და გიორგის ბრძოლა – იხ. ზემოთ, გვ. 197).

კედლების მოხაზობრკეთებული შორენკე(ე)ბი უფრო პირარაა, მათი უაღრესი ნიმუშები ასევე VIII-IX საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. შორენკე(ე)ზე შიომღვიმის მონასტრიდან გამოსახულია აბრაამის მსხვერპლშეწირვა (სურ. 214). მისიველი კედელზე შეთარაღებული აბრაამისა და დანიელის ისაიის ფიგურები პირაობით „აბრამის“ მოქცეული. წითლად გამომწვარი შორენკე(ე)ი საღარაშენიდან (თეთრი წყაროს რაიონი, სურ. 215) გეგმევენებს მორბენალ ირმებსა და მტაცებელ ცხოველებს. ფიგურებს ფილის ზედა და შუა ნაწილი უკავიათ, ქვედა ნაწილი შეუვსებულია. კედლებზე ფილას კოპებისაგან შედგენილი ჩარჩო შემოუყვება.

გვიანი შუა საუკუნეების რელიეფიანი შორენკე(ე)ბის მრავალრიცხოვანი ნიმუშები შემოგვიჩინა სამწკერისის კედლებიდან 15-ოდე მეტრით სამხრეთით მდებარე დარბაზულმა სამლოცველომ, რომელიც აგებულია მერაბ ფანასკერტელ-ციციშვილის საძილედ მისი მემკვიდრეების მიერ 1580-90-იან წლებში⁶². აგურით ნაგები პაწია შენობის ოთხხავე ფახადზე და ინტერიერში ნაღმულია კვადრატული კერამიკული ფილები (თავიდან იყო 38 ეალი, დარჩენილია 28). საფასალო შორენკე(ე)ბს წიქურთმა ამკობს (სურ. 216); შიგნით, საკურთხეველში ხატობითი ჩართულ შორენკე(ე)ბზე გამოსახულია წმინდანთა ფიგურები, რომლებიც დაზიანების გამო კარგად არ განირჩევა. ყველა ფილა განსხვავებულია,

სურ. 216.
სამწკერისის
დარბაზული
სამლოცველო.
კერამიკული ფილები
აგმოსაყვლი
ფახადზე

სურ. 217.
ტიმოთესკუნის
მცლესია.
მოტიქელი ფიდელები
გუმბათზე

რაც მოწმობს, რომ თითოეული მათგანი ცალკე დაუმზადებიათ. ზ. მასისურაძის მიხედვით, გამოსახულებები ყალიბით არ არის ამოწნხილი, ისინი ხატრისითაა დარჩენილი უკვე შემავრცელებელ გამოწვევად ფიდელებზე და შემდეგ არის გამოწვევარი ქერაში⁶²⁶ მასალა ჩვეულებრივი სააგურე-საკრამიძე თიხაა. მაგრამ მასში დაუმარტებიათ ბზე, რომელმაც გამოწვევის შემდეგ გაზარდა კერამიკელი პროდუქტის ფორმობა⁶²⁷.

IX-X საუკუნეებიდან საქართველოში ჩნდება მოტიქელი სამშენებლო კერამიკა, რომელიც განსაკუთრებით ფართოდ იკიდებს ფეხს მომდევნო ასწლეულებში⁶²⁸. საგულდაგულოდ შერჩეული თიხისგან დამზადებული და კარგად გამოწვევარი, სხვადასხვა ფერის ჰიქური დაფარული კერამიკელი ელემენტები განსაკუთრებულ დეკორატიულობასა და ფერადოვნებას სხედნა ნაგებობას. ზემოთ უკვე იყო განხილული მოტიქელი კრამიტები, ანტეფიქსები და იატაკის ფიდელები. XII-XIII საუკუნეებში გვხვდება ასევე კედლის საფახადო წებობაში ნართული სხვადასხვა ფორმისა და ზომის მოტიქელი ფიდელები. ტიმოთესკუნის ეკლესიის გუმბათის ეკლის დეკორატიულ თაღებში ნაწერილია 9-10 სმ დიამეტრის ფირუხისფრად მოტიქელი დისკოები გამოყვანილი ჯერები. კარნიზის ქვეშ გუმბათს გაუყევა ასეთივე დისკოების მწკრივი, რომელსაც თანაბარ მონაკვეთებზე ეოფს თაღების კლიტებისა და ქუხლების დერეფზე

ნასმეული იმავე ფერის, ოღონდ 2,5-ჯერ უფრო დიდი დიამეტრის, ლამაჰისებრ ნაღრმავებული მრგვალი ფილები (სურ. 217). ყირუსისფერი, ლურჯი, მწვანე ან წაბლისფერი ტიქურით დაფარული შორეკეცები და აგურები დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი დმანისში, თბილისსა და რუსთავეში (სურ. 218, 219).

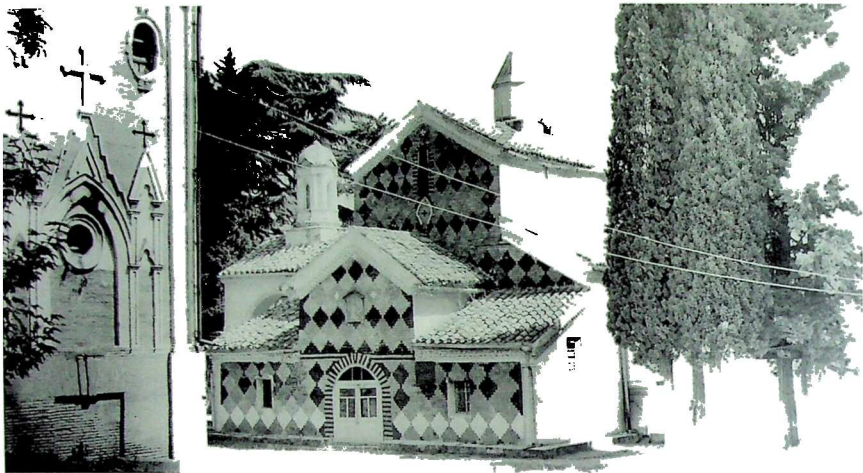
XIII-XVII საუკუნეებს შორის ნატარებული ერთ-ერთი განასლების დროს მთლიანად მოჭიქული აგურით ამოყვანეს ბოდბის მონასტრის ეკლესიის დასაბლეთი ფასადი (სურ. 220, 221). მისი უწყველად ფერადიანი დეკორი, რომელიც მთლიანად ჩამოთაღეს 1980-იან წლებში⁶², აგებული იყო მოშავო ლურჯი, მწვანე და ცისფერი ტიქურით გამოყვანილი რომბების ბადის მოტივზე. გადარჩენილი ნიმუშები მოწმობს, რომ აქ მოგრძო აგურთან ერთად, გამოყენებული იყო კვადრატულიანიც, ბოლოსკენ დურხმანიით დაეწროებული (სურ. 222). არცერთ სხვა ქართულ ეკლესიაში ფერადი ტიქურით დაფარული აგური ასეთი მასშტაბით არ ყოფილა გამოყენებული. საინტერესოა, რომ გათხრებისას ბოდბის მონასტრის ეზოში აღმოჩნდა კერამიკული ჭურჭელი და გამოსაწვევი ქურა⁶³. შესაძლოა, მოჭიქული აგურიც აქვე მოადგებოდა.

გვიან შუა საუკუნეებში მოჭიქული აგურები და შორეკეცები შედარებით იშვიათია. მას ძირითადად იყენებდნენ – უთვალ ირანული არქიტექტურის გავლენით – სასახლეების ინტერიერის გაფორმებაში. როსტომ მეფის თბილისის სასახლის აბანოს დიდი და მცირე დარბაზების ეკლესიები მოპირკეთებული ყოფილა მუქი და ბაცი მწვანე, ლურჯი, ღია ცისფერი და თაფლისფერი მოჭიქული შორეკეცებით⁶⁴.

სამშენებლო კერამიკის სხვა სახეობათაგან აღენიშნაო ხარკმლის ალათებს, რომლებიც ზემოთ (გვ. 180-182) ვეგე იყო განხილული. ადრექრისტიანული ხანის საქართველოში ცნობილი იყო კერამიკული სარკოფაგები⁶⁵. გვიან შუა საუკუნეებში არის მთლიანი კონსტრუქციული ელემენტების თიხისაგან დამზადების ერთეული შემთხვევებიც. პართენოს ხარკაშნელი ეპისკოპოსის მიერ ფინიხიანის მახლობლად 1713 წელს აგებულ ეკლესიაში კრიბტის სამლოცველოს ადგას ორი მეტრის დიამეტრის, კვერცხისებრი მოყვანილობის კერამიკული გუმბათი, რომელიც „შუაწელზე გადაჭრილი ქვევრის ზედა ნაწილს მოგვაგონებს“⁶⁶. გუმბათი საგანგებოდ არის გამოყვანილი და გამოშკარი.

სურ. 218.
მოჭიქული
აგურისაგან ფილა

სურ. 219.
მოჭიქული
აგური რუხიანის
სახსლიდან

მას აქვს ერდო, შიდა ზედაპირზე კი რელიეფური ჯერები და ხაღა დეკორი დაეყუება.

აქვე უნდა ითქვას შენობებში ნატანებული თიხის ჭურჭლის შესახებაც. ეს სერხი, რომელიც არა მხოლოდ კონსტრუქციის შემსუბუქებას, არამედ ხმის გაძლიერებასაც ემსახურება, რომიდან მოდის⁶⁴ და მიღებული იყო ბიზანტიაშიც აკესტიის გახაუმჯობესებლად საეკლესიო შენობის ზედა ნაწილებში ზოგჯერ თიხის ჭურჭლის ატანდნენ. ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოში ეს სერხი იმ ეკლესიებში გვხვდება, რომლებიც მკიდროდ არის დაკავშირებული ბიზანტიურ არქიტექტურასთან. დრანდის ტაძრის გუმბათის ექლის ძირსა და გუმბათის შორის ნატანებულია 30-მდე ამჟორა, შვიდი სხვადასხვა ტიპის⁶⁵ მოგვიანებით, ხმის რეზონატორებად ჭურჭბის წაყლების წესი მთელ საქართველოში ვრცელდება⁶⁶. მაგალითად, XI საუკუნიდან მოყოლებული იხინი დასტურდება რაჭის თითქმის ყველა ეკლესიაში⁶⁷ ჭურჭბი, როგორც წესი, აფხიდის კონქში, ბემის კამარაში ან აფრებში ატანდნენ. ზოგჯერ სხვა ადგილებშიც (დიდი ზომის ცაღეურა ხელაღები ევრტიკალურ მდგომარეობაში ნაშენებული იყო გუდრუხის ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის თაღების კიხებში⁶⁸). მათი ზომა და რაოდენობა ეკლესიის ზომებზე იყო დამოკიდებული. ჯაისუბანში, პატარა ონხა⁶⁹ და წუნდაში სულ ორ-ორი ჭურია ნადგმული, რაც საყსებით საქმარისი იქნებოდა მომცრო დარბაზული შენობებისათვის. დიდ გუმბათიან ეკლესიას ბევრად მეტი რეზონატორი ესაჭიროებოდა. ბარაკონის (1753 წელი) ტაძარში ჭურები თთხსავე აყრაშია ნახსენად, კიდევ ოთხი განთავსებულია დახაღლეთი მკლავის კამარაში და სამ-სამი წრდილო-დასაღლეთ და სამხრეთ-დასაღლეთ კუთხის კამარებში⁷⁰.

შუა საუკუნეების საქართველოში წყალმომარაგების სისტემის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენდა კერამიკული მილები. მათ მოიხმარდნენ მიღსაღეურების ასახებად, აბანოებში ციფი და ცხელი წყლის გასაშუებად, საეურტილა-ციოდ, კალორიფიერების საურდენებად და სხვა. კალორიფიერის ფარჯრანი ხვეტების უადრეხი ნიმუშები გამოვლენილია ერბინისა და შუხუთის აბანოებში⁷¹ (III-IV საუკუნეები). მილებს აქვს მართკუთხა ფორმის მოგრძო გამჭოლი ღიობები, რომლებიც ხვეტების შიგნით და გარეთ თანაბარი ტემპერატურის დაცეას უზრუნველყოფდა (სურ. 223). ადრეესიტანიული ხანის ციფი და ცხელი წყლის მილები ნაპოვია ნოქალდექესა და გუდავაში (სურ. 225). შუხუთის აბანოში აღმოჩნდა საგარეგნო წვერილი ღიობებით დახვეტეილი მილები, რომლებიც გამოიყენებოდა ნახმარი წყლის გადასაღერვლად (სურ. 224).

წყალსაღენების მშენებლობა განსაკუთრებით ფაროოდ გაიშალა XII-XIII საუკუნეებში და მთელი საქართველო მთიცა, შესაბამისად უნდა განეითარებუდიო კერამიკული მილების წარმოებაც. გელათის წყალსაღენი, სავარაუდოდ, მონასტრის მშენებლობის დროსვე, XII საუკუნის პირველ ათწლეულებში გაკეთდა. მისი სათავე ნაგებობა წარმოადგენს ქვით გამოყვანილ

სურ. 222.
მოჭედილი აუერი
ბოღბის ეკლესიადან

მოხმარდნო
მარეს
სურ. 220.
ბოღბის ეკლესია,
1970-იანი წლების
ფოტოსურათი

სურ. 221.
ბოღბის ეკლესია,
გ. ახელუდინის
აუერული,
1920-1921 წლები

სურ. 223.
კალორიფერები
შესხუთის აბანოდან

სურ. 224.
წელის მიღები
შესხუთის აბანოდან

მიწისქვეშა დარბაზს, რომელშიც გროვდება კლდის ქანებიდან გამოშვებული წყაროს წყალი. აქედან ის 180 მ სიგრძის ვიწრო გეირაბის იატაკში ჩაწყობილი კერამიკული მიღებით მიედინებოდა მონასტრისაკენ (1903 წელს წყალსადენი შეაკეთეს და ძველი მიღები გამოცვალეს).

სხალტბა-შიომღვიმის წყალსადენის მშენებლობის ამბავი გადმოცემულია თამარ მეფის 1195 თუ 1196 წლის ე. წ. „სხალტბურ“ სიგელში⁴². მშენებლობის თაოსანი იყო თამარ მეფის მწიგნობართუხუცეები ანტონი ჭკონდიდელი, წყალსადენი, რომელიც სამ წელიწადში აიგო, ორი სხვადასხვა ტრასით ამარაგებდა წყლით შიომღვიმის მონასტერსა და სოფელ სხალტბას. მისი საერთო სიგრძე 7 კმ-ს შეადგენდა. გათხრებისას გამოვლინდა წითელი ფერის კარგად გამოშვარი თიხისაგან დამზადებული სამი სხვადასხვა ზომის მიღები. მონასტრის წყალსადენის მიღები მსხვილი ყალიბით არის გაკეთებული. მათი სიგრძეა 55 სმ, განივი ბოლოს დიამეტრი – 19 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 16 სმ⁴³. ასევე მონასტრის მილსადენისაა შედარებით მცირე ზომის მიღები: სიგრძე – 43 სმ, განივი ბოლოს დიამეტრი – 16 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 10 სმ. ისინი გვიან შუა საუკუნეებში წყალსადენის შეკეთების დროინდელი უნდა იყოს. მიღების შიდა კედლებზე ხრახნის მსგავსი, სპირალის ფორმის წრეებია გამოსახული. მონასტრის ტრასაზე მიღები დუღაბის გარეშე იყო ჩაწყობილი და ერთმანეთს შემაკავშირებელი ხსნარის გარეშე ებმოდა⁴⁴. კიდევ უფრო მცირე ზომის მიღები (სიგრძე – 47 სმ, განივი ბოლოს დიამეტრი – 11 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 7 სმ) სოფელ სხალტბისკენ მიმავალი წყალსადენისაა. ამ ტრასის ნახევარზე მიღები დაფუძნებული იყო, დანარჩენ მონაკვეთზე უღუღაბოდ ებმოდა ერთმანეთს.

იქ, სადაც მიღები ძალიან ფხეიერ ნიადაგზე უღუღაბოდ იყო ჩაწყობილი, ნიადაგის გასამაგრებლად საგანგებო ზომებს მიმართავდნენ. მიღების ორსავე მხარეს 20 სმ-ის დიამეტრით ჩაწყობილი ხის ფიცრები აღმოჩნდა მონასტრის წყალსადენზე, ხალო სოფლის მილსადენი ქვისა და აგურის კედლებით იყო გაბაგრებული⁴⁵.

მილსადენის მკვეთრი მობრუნების ადგილებში იყენებდნენ მოღუნულ მკლავს, რომელიც ორ წვეულებრივ მიღს შორის თავსდება. სისტემის მნიშვნელოვან ელემენტს წარმოადგენდა ერთმანეთისაგან გარკვეული დაშორებით

სურ. 225.
წელის მილი
გულაყიდან

სურ. 226.
წელის
გამსაწილებელი
თანგი

ნაწყოებილი კერამიკული თანგიები – საკონტროლო ჭეხი (სურ. 226). თანგიების, რომელიც მოყვანილობით ჭურს წააგავს, გვერდებზე მკლავები აქვს. მილი მის ერთ განიერ მკლავს უკავშირდებოდა, ხოლო მეორე ვიწრო მკლავით თავად თანგირა იყო ჩასმული მილში. სახურავად მას რიყის ქვას ან ხის ფირფიტას აფარებდნენ. სოფელ სხალტების ტრასასე მანძილი საკონტროლო ჭეხის შორის სათავესთან 80 მეტრს, ხოლო ბოლოში 30 მეტრს შეადგენდა. მონასტრის წყალსადენზე მხოლოდ ერთი თანგირა აღმოჩნდა. თანგიების მეშვეობით მილსადენის მეთვალყურეები აკონტროლებდნენ მის გამართულად მუშაობას და დანიშნულების ადგილამდე წელის შეუფერხებლად მიწოდებას⁶⁶.

ტექნიკურად ურთულეს ნაგებობას წარმოადგენდა 1156-1184 წლებში მოწყობილი ვარძიის წყალსადენი⁶⁷. ის სათავეს ზედა ვარძიის ხეში იღებდა. კერამიკული მილებისაგან შედგენილი 3,4 კმ სიგრძის წყალსადენი მიწისქვეშა გვირაბით იყო გაყვანილი. ოსტატები ჯერ გვირაბს კვეთდნენ კლდეში, შემდეგ გვირაბის ძირს აღრმავებდნენ და მასში თიხის მიღებს აწყობდნენ. ისინი სუფთა კირის ხსნარით იყო ერთმანეთზე გადაბმული და შემდეგ სქელ, ქვიშარეუ ხსნარში ჩამაგრებული. ვარძიის წყალსადენის მიღების სიგრძე საშუალოდ 45 სმ-ს, ხოლო შიდა დიამეტრი 11-12 სმ-ს აღწევდა. განიერი გვირაბი წყალსადენის მეთვალყურეებს საშუალებას აძლევდა თავისუფლად ემოძრაოთ და შემოწმებინათ წყალსადენის მუშაობა, ამიტომ აქ თანგიები არ გამოუყენებიათ. 1283 წელს სამცხეში მომხდარი ძლიერი მიწისძვრის შედეგად ვარძიის კლდე ჩამოიქცა, მასთან ერთად დაინგრა წყალსადენიც. მოგვიანებით ის ადგილ-ადგილ შეაკეთეს – კლდე ირიბად ნაჭრეს და მასში კირის დუღაბით მიღები ჩამაგრეს (სურ. 227).

ნადარბაზევის წყალსადენის სათავე სასახლიდან 6 კმ-ით დაშორებულ მთაზე მდებარეობდა. წყალსადენის გაყვანის მთავარი სირთულე ის იყო, რომ სასახლესთან მიახლოებისას მას აღმართი უნდა დაეძლია, შესაბამისად ის

სურ. 227
ვარძის მონასტერი.
წელის მიღი

ჭაელის პრინციპზე ააგეს⁶⁸. წყალსადენი, წესისამებრ, შედგება კარგად გამოძ-
წვარი სქელკედლიანი (2,5-3 სმ) კერამიკული მიღებისაგან, რომლებსაც შიგნით
ხრახნილის მსგავსი ხაზები დაჰყვება – მათში გატარებული წარსის კვალი.
მიღების სიგრძე 45 სმ-ია, რაც ასევე ტიპურია ამ პერიოდისათვის. თანადროული
ნიმუშებისაგან მათ განასხვავებს მხოლოდ საგრძნობლად წაგრძელებული
(6-8 სმ) ქიმი და დიდი სხვაობა განიერ და ვიწრო ბოლოებს შორის⁶⁹.

ჭაელის პრინციპზე იყო აგებული შხეფის ციხის წყალსადენიც. მისი სათავე
ციხიდან 2 კმ-ით იყო დაშორებული და მათ შორის დონეთა სხვაობა 25-30 მეტრს
აღწევდა. წყალსადენის 45-50 სმ სიგრძის კერამიკული მიღები ერთმანეთზე
კირის ხსნარით იყო გადაბმული. იმ მონაკვეთზე, სადაც წყალი აღმართზე წნევით
უნდა ასულიყო, უფრო გრძელი (70 სმ-მდე) და ვიწრო მიღები ნააწევებს⁶⁹.

XII საუკუნით დათარიღებული წყალსადენი გამოვლენილია თბილისშიც.
მისი კერამიკული მიღებისაგან შედგენილი ტრასა მთაწმინდის კალთაზე გა-
დიოდა. ადგილზე აღმოჩნდა სულ ოთხი მიღი (ვიწრო თავის დიამეტრია – 7,5 სმ,
განიერი ბოლოსი – 10 სმ, ხოლო სრული სიგრძე – 50-52 სმ⁶⁵).

გონიოს ციხის სახმელი წყლით მოსამარაგებლად XIV-XV და XVI საუკუ-
ნეებში ერთმანეთის გვერდგვერდ ორი მილსადენი გაიყვანეს⁶². მათი კერა-
მიკული მიღების ფორმა უნეულოა. XIV-XV საუკუნეების მიღები „წელშია

გამოყენილი“. მათი სიგრძეა 43 სმ, შუა ნაწილის შიდა დიამეტრი – 14,3 სმ, ხოლო თავისა და ბოლოს შიდა დიამეტრი – 16,5 სმ. თეთრი ფერის თიხისგან დაშლადებული მიღები ერთმანეთში ღრმად ჯდება და მათი გადამხმის ადგილები კირის ნაცვლად თიხით იყო შევსებული. XVI საუკუნის მიღები, პირიქით, თავსა და ბოლოში ვიწროვდება, შუა ნაწილი კი გამობურცული აქვს (ზომები: სიგრძე – 50 სმ, შიდა დიამეტრი შუა ნაწილში – 16,2 სმ, თავისა და ბოლოს შიდა დიამეტრი – 11,8 სმ).

გეოანი შუა საუკუნეების წყალმომარაგების ნაგებობათაგან აღსანიშნავია წაქისის ხევის წყალსადენი⁶¹. მისი მიღები (სიგრძე – 46 სმ, განიერი ბოლოს დიამეტრი – 12,4 სმ, ვიწრო თავის დიამეტრი – 8,4 სმ) აგურის წყობაში იყო ჩაყოლებული. ამ წყალსადენს, თანგიერების ნაცვლად, აგურის სამეთვალყურეო კვებით აკონტროლებდნენ. თბილისის სხედასხვა ნაწილში აღმოჩენილია ამავე პერიოდის რამდენიმე წყალსადენი⁶², რაც მოწმობს, რომ ქალაქი წყლით უხედა მარაგდებოდა.

3. კირი, ბაჟი და თაბაშირი

კირი მიიღება კირქვის (CaCO_3) დაწვით დაახლოებით 1000 გრადუს ტემპურაზე. დაწვისას კირქვიდან გამოიყოფა ნახშირბადის დიოქსიდი (CO_2) და რჩება დაუშლელი ანუ „ჩაუმკრალი“ კირი (CaO). შემდეგ მას წყალს ასხამენ, რის შედეგადაც კირი იშლება (ამ დროს დიდ სითბოს გამოიყოფის⁶³) და იქცევა მაწვნისებრ მასად. დაშლილი კირს ინერტულ მასალებს ამატებენ და იღებენ დუღაბს – სამშენებლო ხსნარს, რომელიც შუა საუკუნეებში გამოიყენებოდა ქვის ბლოკების თუ აგურების ერთმანეთთან შესაკავშირებლად.

ლეონტი მროველი ქუთაისის ტექნიკის ქართლში შემოტანას არდამ ერისთავს (ძვ. წ. V საუკუნის ბოლო) მიაწერს: „მანვე მოსწულა მცხეთა ქალაქი ქუთაირითა. და აქამოდე არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქუთაირისა. და ამის გამო დაისწაღეს ქუთაირი“⁶⁴. ძნელია ითქვას, რას ეფუძნება ეს გადმოცემა, მაგრამ ის სულ ცოტა ოთხი საუკუნით „აძველებს“ საქართველოში კირის დუღაბის გაერცვლებას.

შუა საუკუნეების მანძილზე საქართველოს როგორც საეკლესიო, ისე საერო არქიტექტურაში კირი ძირითადი მასალაა დუღაბის დასამზადებლად. უეჭველია, მშენებლებს კარგად ესმოდათ, რომ შენობის მდგრადობა დიდწილად სწორედ კირის ხსნარის ხარისხზე იყო დამოკიდებული. ეს ჩანს თხზულებებშიც, რომლებშიც ამა თუ იმ მშენებლობის ამბავია გადმოცემული. ადგილი ხანძრის მონასტრის ახალი ეკლესიისათვის, გიორგი მერნულეს თქმით, „ქუთაირითა მყარითა მრავალთა ჟამთა დააეკეს“. აქვე ვიგებთ, რომ კირს მშენებლები წონით ყიდულობდნენ და „ფრად შორით“ მოაქონდათ⁶⁵. ხანძრის ეკლესიისთვის რომ განსაკუთრებით ძლიერი შემაკავშირებელი ხსნარი უხმარიათ, ამას მისი დღევანდელი მდგომარეობა მოწმობს – შენობის გუმბათქვეშა კონსტრუქცია ერთიან მტკიცე მასად არის შეკრული. ის კელავ ღვას, მიუხედავად იმისა, რომ ორი საყრდენი ბურჯი ფაქტობრივად გამოცლილი აქვს. მაღალხარისხიანი ძლიერი დუღაბის გამოყენება ზოგადად დამახასიათებელია X–XI საუკუნეების ქართული არქიტექტურისათვის. ამის დადასტურება სხვა რეგიონებშიც მოიძებნება – ბზიფში, მაგალითად, კირის დუღაბი ისეა გამაგრებული, რომ ქვებზე უფრო მტკიცეა⁶⁶.

თბილისის „ლურჯი მონასტრის“ კელევამ აწვინა, რომ შენობის სხვადასხვა ნაწილებისათვის სხვადასხვა სიძლიერის დუღაბი იხმარებოდა. მსოფიე კონსტრუქციებში (გუმბათის ყელში, გუმბათქვეშა თაღებში) იყენებდნენ განსაკუთრებით მაღალი სიმკტიცის კირხსნარს, კედლების ცალკეულ ნაწილებში – უფრო სუსტს⁶¹.

სამშენებლო კირის დამზადების შუასაუკუნოვანი წესი მეტნაკლებად შეიძლება წარმოედგინოთ გვიანი ეთნოგრაფიული მასალის მოშველიებით. კირს იღებდნენ კირქვის (ზოგჯერ რიყის ქვასაც ახმარდნენ) დაწვით საგანგებო ნაგებობაში – საკირეშე⁶². ეთნოგრაფიული მონაცემებით ცნობილი გვიანდელი საკირე ერთჯერადი კონსტრუქციაა და მთლიანად დასაწვავად გამოსული ქვებით არის აშენებული⁶³. მისთვის წინასწარ ითხრებოდა წრიული ორმო დაფერდებულ ადგილზე. ფერდობის მხრიდან ამ ორმოსკენ ჭრიდნენ დაახლოებით ერთი მეტრის სიგანის დერეფანს შუშის შესაკეთებლად. საკირე იგებოდა კირქვის მცირე ზომის ნატეხების მშრალი წყობით. მათ ნაწილობრივ ამუშავებდნენ, რათა მჭიდროდ მოეგოთ ერთმანეთს და მდგრადი კონსტრუქცია მიეღოთ. დიდ ქვებს საკირეში არ ხმარობდნენ, რადგან მათ ცეცხლი ვერ ეტეოდა და დაუწვავს ტოვებდა. საკირეს ამოყვანის პროცესში ქვის ყოველ მომდევნო რიგს წინასთან შედარებით ოდნავ წინ წევდნენ და ცეცხლის ადგილს თანდათან კონუსისებურად ავიწროებდნენ. შესაბამისად, იზრდებოდა სიერცე ორმოს კედელსა და საკირეს შიდა წყობას შორის. ამ ადგილს მთლიანად ქვით აესებდნენ. საკირეს აგება რთული ხელობა იყო, რომელიც ცოდნასა და გამოცდილებას მოითხოვდა. დიდ საკირეს, ჩვეულებრივ, სამი დღე აშენებდნენ⁶⁴.

საკირის ამოყვანას მოჰყვებოდა მისი დაწვის ხანგრძლივი პროცესი. ჯერ ანთებდნენ მხრისოლა, ძნელად საწვავ კუნძებს, შემდეგ კი უკეთებდნენ ხმელ შეშას და კირს ძლიერ, გაუწელებელ ცეცხლზე წვადნენ. დაწვის დასრულების შემდეგ საკირის გაცივებას ერთი კვირა სჭირდებოდა. ამის მერე დაუშლელ კირს ამოიღებდნენ, საგანგებო ორმოში ჩაყრიდნენ, ცოტა წყალს ასხამდნენ და აცდიდნენ, სანამ კირი მთლიანად დაიშლებოდა. წყალდასხმული კირი სამ წლამდე ინახება, მაგრამ მშენებლობაში გამოსაყენებლად განსაკუთრებით კარგია ახალდამწვარი კირი⁶⁵.

ხარისხიანი სამშენებლო ხსნარის მისაღებად დაშლილ კირს ინერტულ მასალებს უმატებენ. შუა საუკუნეების საქართველოში ყველაზე გავრცელებული დანამატები იყო ქვიშა და ხრეში (ღორღი). ტბელ დაუსერიისძეს, რომელსაც გარკვეული გამოცდილება ჰქონდა სამშენებლო საქმეში, თავის თხზულებაში ნახსენები აქვს „ღორღისა და კირისა შთასხმა“ და „ზელა ქვშისა კირსავე თანა“⁶⁶. დუღაბის გადარევის პროცესი ნაწილებია ქოროლოს ეკლესიის კარნისის ერთ-ერთ რელიეფზე (სურ. 70).

ინერტული მასალის შემადგენლობა და დუღაბის კონსისტენცია დამოკიდებული იყო მის დანიშნულებაზე. კედლის გულისათვის გამოსაყენებელი დუღაბი უფრო თხელი უნდა ყოფილიყო, რათა ჩასხმისას ყველგან შეედწია. მასში, გარდა ქვიშისა, უხვად უმატებდნენ ღორღსა და კენჭებს. ნაპრალების ამოსაღესად ხმარობდნენ უფრო სქელ, პასტისებრ ხსნარს, რომელიც კენჭებს არ შეიცავდა. განსაკუთრებულად მსადგებოდა კირის ხსნარი კედლების შესაღესი ბათქაშისათვის. მასში მხოლოდ სუფთად გაცირულ ქვიშას ურევდნენ. ამასთან, კირისა და ქვიშის წილი სხვადასხვა დროს ძლიერ განსხვავებული შეიძლება ყოფილიყო. საფარის წმ. საბას ეკლესიის ინტერიერის შეღესილობის

სხედასხევა ადგილებში ფარდობა კირსა და ქვიშას შორის არის 1:1, 4:1, 5:1, 10:1, 15:1, რაც ბათქაშის მრავალგზის განახლებას მოწმობს⁶⁵.

ატენის სიონის გუმბათის გახსნისას გაირკვა, რომ ის სხედასხევა ეპოქის სხედასხევაგვარი დუღაბის სამ ფენას შეიცავს. თავდაპირველ (VII საუკუნის?) სამშენებლო ხსნარში ინერტულ მასალად წმინდა ქვიშაა ნახმარი, რის გამოც ის თეთრი შეფერილობისაა და წვრილმარცვლოვანი სტრუქტურა აქვს. XI საუკუნის რემონტისდროინდელი დუღაბი შეიცავს პატარა შავ კენჭებსა და დიდი რაოდენობით მსხვილ შავ ქვიშას, რაც მას მუქ ფერს ანიჭებს. გვიან შუა საუკუნეებში გუმბათის შეკეთებისას გამოუყენებიათ მოყვითალო კირხსნარი, რომელშიც შერეულია მსხვილი მოგრძო (15-18 მმ) კენჭები, კრამიტის ნამკერეელები და ქვის წვრილი ნატეხები⁶⁶.

კირში შესარევი ქვიშა, როგორც წესი, მახლობელი მდინარიდან მოაქვნიდათ. ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის წინამორბედი, VII საუკუნის ეკლესიის კირხსნარში შერეული იყო რიონის ქვიშა, რის გამოც დუღაბს ტყეისფერი დაჰქარაღა⁶⁷. შიდა ქართლისა და თბილისის ბევრ ეკლესიაში – მაგალითად, ანისისხატში, სამწვერვლისში, „ლურჯ მონასტერში“ – დუღაბს, ქვიშის გარდა, მტკვრის წვრილი ხრეშიც ურევია⁶⁸.

ქვიშის სხედასხევაგვარი შემადგენლობა განაპირობებს ვარიაციებს დუღაბის სტრუქტურაში. ყველაზე ხშირად ის შეიცავს კალციტსა და კვარცს, მაგრამ მცირე რაოდენობით შეიძლება იყოს სხვა მინერალებიც (იხ. ტაბულა 1).

	კალციტი	თაბაშირი	კვარცი	აბზიდი	სილიქატი	მუსკოვიტი	სტიქტოზი	აილიტი
ნიოწმინდა	+		+++	+		+	+	+
მცხეთის ჯვარი	++	+	+++		+	+		+
ძველი შუამთა (დიდი გუმბათიანი)	+		+++		+	+		+
გურჯაანი	+++	+	+++	+	+	+		+
თელოვანი	+++		+					+
კვეტრა	+++		+++	+	+	+		+
ალავერდი	+++		+++	+	+	+		+

ტაბ. 1. დუღაბის ნიმუშების რენტგენოსტრუქტურული ანალიზის შედეგები⁶⁹

(+++ აღნიშნავს დიდ რაოდენობას, ++ საშუალოს, + მცირეს).

კირის ხსნარში შესარევად გამოიყენებოდა დაფხენილი კერამიკაც – აგური, კრამიტი, ჭურჭელი თუ სხვა. ეს ძველი რომაული მეთოდი⁷⁰, რომელიც ფართოდ იყო მიღებული ბიზანტიის იმპერიასა და კიევის რუსეთში⁷¹, ითვლება, რომ კერამიკის ფხენილი სრდის დუღაბის ყინვამდებობასა და ჰაერმდებობას. კირის ხსნარს ის სპეციფიკურ მოვარდისფრო ტონს აძლევს. საქართველოში ეს ხერხი გავრცელებული ჩანს ანტიკურ ხანაში (მცხეთის აკლდამა, ძაღლისას აუზი⁷²), მაგრამ შუა საუკუნეებში კერამიკის ფხენილს კირის დუღაბში

სურ. 228.
გაჯ. სე
შესრულებული
მოსტეულობის
ფრაგმენტი
რუსთავეის
ხასახლიდან

სურ. 229.
გაჯ. იო. ნაძერწი
დეკორის ფრაგმენტი
რუსთავეის
ხასახლიდან

იშვითად ურევდნენ და ისიც მცირე რაოდენობით (ქეთაისის შიდა ქალაქის ეკლესია – VI საუკუნე⁶⁷).

სოგჯერ კირის დედაბში ურევდნენ ბზეს (დადასტურებულია, მაგალითად, თიანეთის სიონში⁶⁸). თუ შესაძლებლობა აქონდათ, დედაბს მეტი სიმტკიცის მისანიჭებლად ამატებდნენ დიდი რაოდენობით მცენარეული ან ცხოველური ცილის შემცველ ორგანულ ნივთიერებებს: ქერის ფქვილს, კვერცხის ცილას, რძეს, ხაჭოს, ხარის ხისხლს და სხვა⁶⁹. ეს წესი ფოლკლორშიც არის ახასხული.

საქართველოში ადრეული ხანიდან ცნობილია გაჯი – თიხისა და თაბა-შირის შემცველი ქვისებრი ქანის გამოწვეთ მიღებული ნივთიერება, რომელსაც ფქვილსა და წყალში ურევდნენ. მიღებული მასა კარგი მასალაა კედლების შესა-ღებად და დეკორატიული ელემენტების გამოსაყვანად, მაგრამ გაჯი იოლად ისრუტავს ტენს, ამიტომ მისი მოხმარების სფერო შესუღუღლია – მას, როგორც წესი, მხოლოდ შენობის შიგნით იყენებენ. ნახტაკის ველზე გათხრილი ადრექრისტიანული სამნავიანი ბაზილიკის კედლები 8-10 მმ სისქესე გაჯით იყო შეღესილი⁶⁶. XII-XIII საუკუნეებში გაჯი ფართოდ გამოიყენებოდა საერო არქიტექტურაში ინტერიერის შესაღებად და მორთულობის გამოსაყვანად. რუსთავეის სასახლის მეოთხე ოთახის ჭერს აქონდა გაჯით ნაძერწი კარნიზი და დეკორატიული დეტალები – ვარდულები, წნულები, ვარსკვლავები, რომლებიც შაჰად, ცისფრად, წითლად და ყვითლად იყო დაფერილი⁶⁷ (სურ. 228, 229).

სამშენებლო ხსნარის ფუნქციით გაჯი გვიან შუა საუკუნეებამდე თითქმის არ გამოიყენება. როგორც გამოწკილის, შეიძლება დაეხმარებოდა რუსთავეის ციხის შიდა ზღუდის (IX-X საუკუნეები) კოშკები, რომლებიც ამოყვანილია ალიზით გაჯის⁶⁸. XVII-XVIII საუკუნეებში გაჯს სოგჯერ კირის დედაბის მაგიერად იყენებენ საფორტიფიკაციო ნაგებობებისა და საცხოვრებელ სახ-ლების მშენებლობაში. ზოგადად, ამ პერიოდში გაჯის მოხმარება მკვეთრად ისრუდება. ბევრი სამშენებლო საბუთის ხარჯთა ნუსხაში მოიპოვება ცნობა გაჯის შესყენის შესახებ⁶⁹.

XVII საუკუნის ბოლოდან აღმოსავლეთ საქართველოში დაიწყო გაჯის გამოყენება კანკელების გასაფორმებლად. აგურით ან ნატეხი ქვით ნაგებ

კანკელებს სქლად ღეხავდნენ გაჯით და ზედ ორნამენტული შემკულობა გამოჰყავდათ. ასეთი კანკელის ეველაზე შთამბეჭდავი ნიმუში თბილისის ხოლის ტაძარში დაიდგა ალა მამად ხანის შემოსევის შემდეგ, 1795-1800 წლების შორის. მისი ოსტატი იყო ათონელი ბერი სოსიმე, რომელიც საეპარქიოდ მანამდე დაეთითგარეჯის მონასტრებისთვის მუშაობდა. თანამედროვეთა მოწმობით, კანკელი არა მხოლოდ მდიდრულად მოხეყვრთმებული, არამედ მოოქროვილიც იყო (აიღეს 1850 წელს)⁶⁰. უფრო ადრე გაჯის კანკელები გაკეთდა პართიონის ხარკანელის აგებულ ეკლესიაში ფინსოვანთან (1713 წელი), დოდოსრქის მონასტერში (1751-1761 წლები), გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტერში (1760-იანი წლები), გარეჯის ღაერის მკირე ეკლესიაში (1782 წლის ახლოს), თხინვალის წმ. გიორგის ეკლესიაში (XVIII საუკუნის II ნახევარი) და სხვა⁶¹.

სურ. 230.
ოხანის ასაღლები.
თაბაშირის კანკელი

გაცილებით უფრო ადრეულ ხანას – XI საუკუნეს მიეკუთვნება ჯგუფი კანკელებისა, რომლებშიც ქვის საფუძველზე თაბაშირის სქელი ფენაა დადებული. ამ ფენაზე იკვეთებოდა მდიდრული ორნამენტაცია და, ზოგჯერ, როგორც ნანს, ფიგურული რელიეფებიც. თაბაშირის კანკელის გაერცელების ძირითადი არგალი დასავლეთ საქართველოა. ცნობილია მისი სრულად ან ფრაგმენტულად შემორჩენილი ნიმუშები სპეთის „ზედა მაცხოვრის“, საეანეს წმ. გიორგის, ჯრუჭის მონასტრის, ღიხნეს, პატარა ონის, ქედისუბნის მთაფარანგელოზის (რაჭაში), მერფის (ქვემო სვანეთში) ეკლესიებში. ქართლსა და კახეთში ასეთი კანკელები შედარებით იშვიათია (იკვი, ძეგლი შუამთის გუმბათიანი ეკლესია, ოხანის ამაღლება – სურ. 230)⁶².

ზოგჯერ თაბაშირს ურეკდნენ ინტერიერის შესაღეს ბათქაშში⁶³, მაგრამ ზოგადად მისი გამოყენება შუა საუკუნეების მშენებლობაში შესღულელი იყო.

4. სპილია

სპილიის ადრინდელი სამშენებლო მახალისა და ცალკეული არქიტექტურული დეტალების მეორადი მოხმარება მიღებული იყო უკვე ანტიკურ პერიოდში. ეს მოვლენა ადრეული დროიდან დასტურდება საქართველოშიც. ეანის ელინისტური ხანის შენობებში დამატებით საშენ მახალად V-IV საუკუნეთა დანგრეული ნაგებობებიდან აღებული თეთრი კირქვის ბლოკები გამოყენებული⁶⁴.

სურ. 231.
სერიოზულ ეკლესია
(საბერძნეთი).
ანტიკური სვეტების
ქვების მეორადი
გამოყენება ეკლესიის
წყობაში

განსაკუთრებით ფართოდ იყენებდნენ სპო-
ლიას ადრექრისტიანულ ხანაში, როცა ფუნ-
ქციონარული წარმართული ტაძრები და
ანტიკური საზოგადოებრივი ნაგებობები ეკლე-
სიების მშენებელთათვის ხარისხიანი მზა სა-
შენი მასალის ამოუწურავ წყაროდ იქცა⁶⁸⁵ ამ
შენობებიდან წამოღებული სვეტებით, კაპიტე-
ლებით, კარნისებით თუ უბრალოდ თლილი
ბლოკებით იგებოდა უამრავი ადრექრისტიან-
ული ეკლესია მთელ ხმელთაშუაზღვისპო-
რეთში (ყველაზე ცნობილი მაგალითები
სანტა კოსტანცა, ლატერანის ბაზილიკა და
ბაპტიკტერიუმი რომში). 458 წელს სპოლიის
გამოყენება საგანგებო კანონით იქნა ლეგალი-
ზებული⁶⁸⁶, თუმცა ის ადრეც – უკვე კონსტან-
ტინეს ხანიდან – არ იზღუდებოდა.

არსებობს ფრიად საინტერესო – თუმცა კი არასანდო – ცნობები საქართვე-
ლოში ანტიკური სპოლიის გამოყენების შესახებ საეკლესიო მშენებლობის
პირველსავე ეტაპზე. კოპტების არაბული სვინაქსარი (XII საუკუნე?) მოგვითხ-
რობს, რომ წმ. ქალწულმა თეოგნოსტამ (ასე იწოდება იპერიის განმანათლე-
ბელი) ღოცვის ძალით სასწაულებრივად გადმოიტანა სვეტები მცხეთის მშე-
ნებარე ეკლესიაში რაღაც სხვა ნაგებობიდან⁶⁸⁷ უფრო ადრინდელი კოპტური
პაპირუსი გვატყობინებს, რომ შენობა, რომლიდანაც გადაინაცვლა მარმარი-
ლოს ორმა სვეტმა ეკლესიაში, აპოლონიის ტაძარს წარმოადგენდა⁶⁸⁸ არც ქრ-
თულ და არც ბერძნულ-ლათინურ წყაროებში, რომლებიც მცხეთის ეკლესიის
მშენებლობის შესახებ მოგვითხრობენ, არაფერია ნათქვამი სხვა შენობიდან
მორჩილი მარმარილოს სვეტების შესახებ. ამდენად, საფიქრელია, რომ კოპტურ
ტექსტებში მოთხრობილი ამბის საფუძველი ცხოველი სვეტის ისტორიის
თავისუფალი ინტერპრეტაციაა, რომელშიც აისახა წარმართული ტაძრების
დესპოლიაციის საყოველთაო პრაქტიკა. თუმცა ვერც იმას გამოვიტყვი, რომ
კოპტური ტექსტები ასე თუ ისე ეფუძნებოდეს რომელიმე დაკარგულ ადრე-
ულ ბერძნულ წყაროს, განსხვავებულს გელასიოს, რუფინუსის, თეოდორტე
კვირელის, სოკრატე სქოლასტიკოსისა და ერმია სოზომენეს წყაროებისაგან.

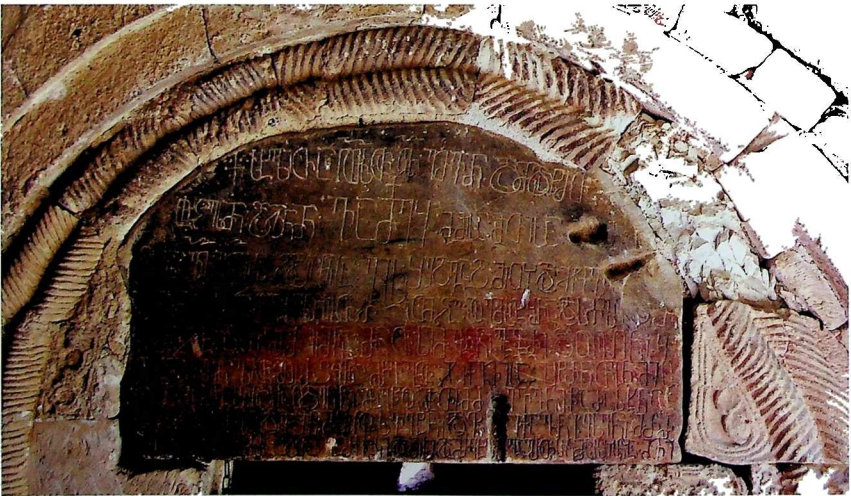
ანტიკური სპოლიის ფართო გამოყენება შუა საუკუნეებშიც გაგრძელდა.
ბიზანტიაში ადრინდელი შენობებიდან მოჰქონდათ არა მხოლოდ მარმარილო-
სა და ქვის ფილები, არამედ აგურებიც. პანტოკრატორის მონასტერი კონ-
სტანტინოპოლში (1118-1124 წლები) დიდწილად გვიანანტიკური აგურებით
აშენდა⁶⁸⁹ ძველ არქიტექტურულ დეტალებს ხშირად მოიხმარდნენ მხოლოდ-
დახოლოდ როგორც მზა სამშენ მასალას, ყოველგვარი წესრიგისა და მხატ-
ვრული გაასრულის გარეშე. მაგალითად, სკრიპუს პანაგიას (870-იანი წლები)
დახაველეთი ეკლესიის ზედა ნაწილი შედგება ძველი სვეტების ცილინდრული
ქვების ორი რიგისაგან⁶⁹⁰, რაც ფასადს არცთუ მაინცდამაინც მიმსდევს იერს
ანიჭებს (სურ. 231). სხვა შემთხვევაში, შრომისა თუ სახსრების დაზოგვის
სურვილთან ერთად, შეიძლება დავინახოთ ძველ ოსტატთა ხელობის დაფა-
ხებაც. ათენის პანაგია გორგოპისიკოსის (XII საუკუნე) ფასადები შეიცავს ან-
ტიკური და ადრეობიანტიკური ხანების უამრავ სპოლიას, მათ შორის ფიგურულ

რელიეფებსა და არქიტექტურული დეკორის დეტალებს. ა. გრამარი აღნიშნავს, რომ მიუხედავად სტილისტური სიჭრელისა, ისინი გარკვეული ესთეტიკური კონცეპციის გამომხატველია, რაც შეიძლება უკავშირდებოდეს იმხანად გაძლიერებულ ინტერესს კლასიკური მემკვიდრეობისადმი⁶⁰. სპოლიის, როგორც მზა მასალის გამოყენების მოხერხებულობა და იმავდროულად მისი ესთეტიკური ღირებულების აღიარება უნდა ყოფილიყო მიზეზები იმისა, რომ V-დან XII საუკუნემდე კარაგას მარმარილოს განთქმულ საბადოებს არაეინ ამუშავებდა – თუ მშენებლებს მარმარილოს დეტალები უნდოდათ, მათ მზამზარეულს იღებდნენ ანტიკური ნაგებობებიდან⁶².

რა თქმა უნდა, სოგჯერ სპოლიას გამოყენებაში განსაკუთრებულ აზრსაც დებდნენ. ოტონ I-ის (იმპერატორი 962-973 წლებში) ბრძანებით რავენის შენობებიდან მარმარილოსა და გრანიტის სვეტების მოხსნა მაგლეპურგის მშენებარე კათედრალისათვის, პირველ რიგში, პოლიტიკური აქტი იყო, რომელიც იტალიის გერმანიისადმი დაქვემდებარებას გამოხატავდა. კათედრალი 1207 წელს დაიწვა, მაგრამ გადარჩენილი სვეტები კელაე ჩართეს ამის შემდგომ აგებული გოთიკური კათედრალის აფსიდში⁶³. ნურ აღ-დინის მენეთში ძამაში (სირია, XIV საუკუნის დასაწყისი) მიარაბს ჯეგროსნების მიერ აშენებული ეკლესიიდან მოტანილი ორი რომანული სვეტი ფლანკირებს, ამასთან ისინი თავდაყირა (კაპიტელით ქვემოთ) არის ჩადგმული, რაც „ურჯულ“ მტრის დამარცხების აშკარა ვიზუალურ გამოხატულებას წარმოადგენს⁶⁴.

მაგრამ ბიზანტიაშიც და ისლამურ სამყაროშიც როგორ მშენებლობაში სპოლიის გამოყენებისას უმთავრესი პრაქტიკული მოტივაცია იყო. გამონაკლისი არც შუა საუკუნეების საქართველო ყოფილა. სპოლიის გამოყენებით ხდებოდა დამკვეთთა სახსრების სიმცირის, სათანადო საშენი მასალის დეფიციტის ან ხუროების გაუფაფავობისა თუ გამოუცდლობის კომპენსირება. როგორც მოგეითხრობს ბასილი ზარზმელი, ზარზმის პირველი ეკლესია მდინარიდან მოტანილი რიყის ქვით ააგეს, ხოლო კუთხეებისა და თაღების ამოსაყვანად საჭირო თლილი ქვები წამოიღეს 12 მილიონით (ე. ი. 12 000 ნაბიჯით) დაშორებული „უკმრად მდებარე“ ეკლესიიდან, რომელიც მიწისძვრას დაენგრია⁶⁵. მიზეზი მარტივი იყო – ახლომახლო ხარისხიანი საშენი ქვა არ მოიპოვებოდა, შორიდან მასალის ზიდვა და მერე მისი დამუშავება კი ბევრად ძნელი იქნებოდა, ვიდრე მზა მასალის ხელახლა გამოყენება – მითუმეტეს, რომ პროფესიონალი ხუროგადატოვები მშენებლობაზე დასაქმებული არ ყოფილან (ყოველ შემთხვევაში, ბასილი ზარზმელი მათ არ ახსენებს. ასეთები რომ ჰყოლილან, „ხუროთმოძღვარ და ზედამდგომელ საქმისა“ ალბათ არ იქნებოდნენ გარბანელი და ორი ძმა, რომლებიც ჩვეულებრივი გლეხები ჩანან). ხელმეორედ გამოყენებული ქვები, ეტყობა, მკვეთრად განირჩეოდა დანარჩენი წყობისაგან – „იცნობებიან ქვანი იგი ზოგს-რამემ კუთხითა მიერ და კამარათა“-ო, წერს პაგიოგრაფი⁶⁶.

საქართველოში სპოლიის გამოყენების ერთ-ერთი უაღრესი არქეოლოგიური მოწმობა მცხეთაში გვაქვს. ანტიოქიის ეკლესიის კარის ზღვრულ მჩატანებული იყო ქვიშაქვის დიდი ფილა IV-V საუკუნეთა ბერძნული წარწერით, რომელშიც იხსენიებიან მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი აერელიის აქოლისი და ხურო (ან ხუროთა უფროსი) აქილევსი⁶⁷. წარწერის შინაარსიდან გამომდინარე, თავიდან ფილა რომელიღაც ზღუდის თუ გალაენის კედელში უნდა ყოფილიყო ჩადგმული. თავად ანტიოქიის ეკლესია V-(VI) საუკუნეებით თარიღდება. როგორც ჩანს, წარწერიან ფილას თავის ადგილზე ყოფნა დიდხანს არ მოუწია.

უფრო მოწიწებით ეპერობოდნენ სვენში მარმარილოს სპილასი. ის საკმაოდ იშვიათია, მაგრამ რაც არის, მოწიწობს, რომ გვიანანტიკურ-ადრექრისტიანული მარმარილოს არქიტექტურული დეტალები შუა საუკუნეების ქართველებზე შთაბეჭდილებას ახდენდა – ალბათ არა მხოლოდ იშვიათი ძეგრფას მასალით, არამედ შესრულების უნეულობითაც. შესაბამისად, მათ ეკიდებოდნენ როგორც რამ უცხოის, რასაც შენობისათვის დამატებითი ღირსება უნდა მიენიჭებინა. ახეთ დეტალებს ეკლესიის ქველაზე თვალსაჩინო ადგილებში იყენებდნენ. მცხეთის წმ. ჯერის ტაძარში (586-607 წლები) შემოინახა V საუკუნის ფილა, რომელზეც შუაში გამოკვეთილია მუდღაღიონი ქრისტიანთა მის აქეთ-იქით – ჯერები. ხაერაულოდ, ის უნდა ეოფილიყო ერთი იმ ფილათაგანი, რომლებიც ტაძრის ცენტრში აღმართული ჯერის მოაჯირში ან კანკელში იყო ნადგმული⁸⁰. მასალა პროკონესის მარმარილოა და, შესაბამისად, ხელდა კონსტანტინეპოლური უნდა იყოს, რაც გეაფიქრებინებს, რომ მარმარილოს ფილები მცხეთის რომელიღაც მნიშვნელოვანი ნაგებობისთვის უნდა წამოეგნათ. ასეა ითქვას, რატომ მოხედნენ ისინი მცირე ხნის შემდეგ ჯერის ტაძარში. X საუკუნეში, როცა ტაძარი არაბებს გადაეცეს, სხვა ფილები განადგურდა, ხოლო ერთადერთი გადარჩენილი ფილის ნატეხები ტაძრის აღდგენისას საკუთხეგლის იატაკში წართეს, კვლავ საპატიო ადგილას – აღსავლის კარსა და ტრაპეზს შორის.

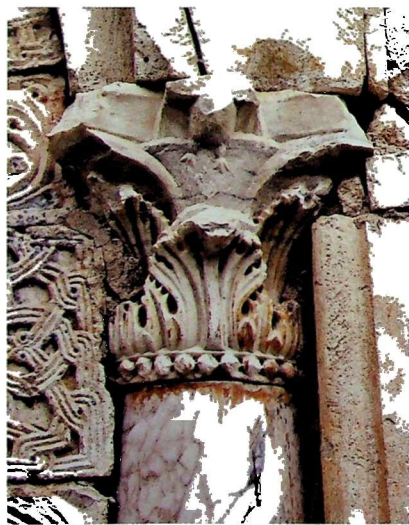
სურ. 231.
სოხის ეკლესია,
ადრექრისტიანული
ჯერანი კანკელი

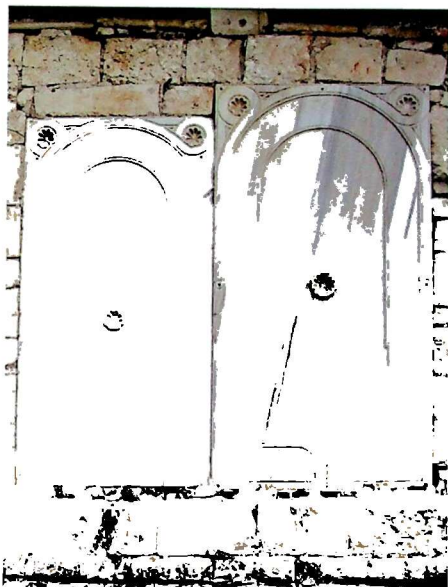
ატენის სიონში გვიან შუა საუკუნეებში ნატეხი ქვითა და აგურით კანკელი ააგეს. მისი ხეით თადი ეყრდნობოდა მარმარილოს ოთხ სვეტს, რომლებიც საერარაოდ სიონის ადგილას V საუკუნეში მღვდარი ბაზილიკის ფრაგმენტებს უნდა წარმოადგენდეს. მარმარილოს ფრაგმენტები წართული იყო აწ აღარ-არსებულ სამხრეთ კარიბჭეშიც⁸¹.

ქართულ არქიტექტურაში მარმარილოს სპილასის სიუხვით სოხის ეკლესია გამოირჩევა, ამასთან, ეკლესიის სამხრეთი ეგვტრის შესასვლელის თავზე მითაყისებული კრცელი წარწერის (სურ. 233) წყალობით სვეტ ვიცით ამ სპილასის წარმომადგენლობაც და მოაოეების ისტორიაც⁸². წარწერა გვამცნობს, რომ სამეგრელოს მთავარმა ვამეყ დადიანმა (მთავრობდა 1384-1396 წლებში) ჯიქეთში ილაშქრა, რათა დაესაჯა იქაურები „ურწმუნოებისა და ორგულობისათვის“ დადიანმა ჯიქეთი სასტიკად დაარბია, სიმაგრეები მოშალა და მიეუღებოც წამოასხა. უეჭველია, იგი დიდ ალაფსაც წამოიღებდა, მაგრამ წარწერაში ნახსენებია მხოლოდ ამ ალაფის ეველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილი – „მოიღო სვეტნი და ფიქადნი ტყენი მარმარილოსანი“ „მოღებული სვეტნი და ფიქადნი“ იმავე სოხის ტაძარშია წართული, მეტწილად სამხრეთ ეგვტრისა და

მოიბრდაიბე
მხარეს
სურ. 232.
სოხის ეკლესია,
სამხრეთი ეგვტერი

სურ. 233.
სოხის ეკლესია,
ვამეყ დადიანის
წარწერა

გალერეაში (სურ. 232). ეს არის უნიკალური შემთხვევა, როცა წარწერა სპო-
ლიის მოტანის შესახებ და თავად სპოლია გვერდიგვერდ შეიძლება ინახოს.

დადიანის „არქიტექტურული“ ალაფი საკმაოდ შთამბეჭდავია. ხობის ტაძარ-
ში მოხმარებული სპოლია მოიცავს ამბიონის, კანკელის, კიბორჩხის (?) და
კედლების მოპირკეთების ფრაგმენტებს⁹¹, მათ შორის არის სამი ტრაპეციული
ფილა, რომლებიც ამბიონზე ორი მხრიდან ამავალი კიბეების გვერდით ბარიე-
რებს წარმოადგენდა (ფართო პროფილირებული ჩარხის შუა მოქცეულ არქზე
ორ ფილაზე გამოსახულია ჯვარი, ერთზე ფარშეჟანგი, სურ. 239); ორი
მომცრო მართკუთხა ფილა, საგარეუდოდ ამბიონის აივნის მოაჯირისა (მათ-
ზე დატანილია მრგვალ დისკოსზე აღმართული ჯვრები, სურ. 241); ხუთი დიდი
კაპიტელი (ერთი კლასიკური კომპოზიციური, ორი თეოდოსიანური და ორიც
გამარტივებული თეოდოსიანური, სურ. 235-238); ერთი კაპიტელი გადმოზრუ-
ნებული წაკეთილი პირამიდის ფორმისა, დიდად განსხვავებული დანარჩენი
ხუთისაგან (მის ხილულ წახნაგზე ჯვარია გამოკვეთილი, სურ. 234); ოთხი
ხეუტის ტანი, უკანელიურებო, პროფილირებული ბაზისებით; ოთხი შედარებით
პატარა ხეუტი მაღალი მართკუთხა კუთხედებით, თავიდან შესაძლოა
კიბორჩხისა ან კანკელისა; დიდი მართკუთხა პანელები, რომელთა თავდა-
პირეული დანიშნულება ინტერიერის კედლების ქვედა ნაწილების მოპირკე-
თება უნდა ყოფილიყო (ორი ჩართულია სამხრეთი გალერეის სამხრეთ ფა-
ხადში, სურ. 240, ორი – სხვადასხვანაირი – ახლა ეზოში დევს, სურ. 242, კიდევ
ერთი – გადატრიალი – დასავლეთი გალერეის იატაკშია ჩადგმული); უამრავი
სხვადასხვა ზომისა და კონფიგურაციის სადა ფილა, რომლებითაც ბოლო
დრომდე კედლის საკურთხეველის იატაკი იყო მოვებული (ახლა ეზოში ყრია).

სურ. 239.
ხობის ეკლესია.
აღრუქრისტიანული
ამბიონის ფილა

სურ. 240.
ხობის ეკლესია.
აღრუქრისტიანული
მოპირკეთებული
ფილები

მოპირდაბრე
მხარეს;
სურ. 235-238.
ხობის ეკლესია.
აღრუქრისტიანული
კომპოზიციური და
თეოდოსიანური
კაპიტელები

ნეენ არ ვიცით, ჯიქეთის რომელი ეკლესი-
იდან წამოიღო სამეგრელოს მთავარმა თავისი
ალაფი. როგორც ჩანს, შენობა იმხანად მიტო-
ვებული და ეგებ დანგრეულიც იყო²² – „ერწმე-
ნოთა“ დასახჯელად წასული დადიანი მოქმედ
ეკლესიას არ გაძარცვავდა. დადგენილია, რომ
ნაალაფარი არქიტექტურული ღერძალები (მათი
უმეტესობა პროკონესის მარმარილოსგან არის
დამზადებული) შექმნილია კონსტანტინოპოლ-
ში VI საუკუნეში²³. თავისთავად საგულისხმო
ფაქტია, რომ ადრეზიზანტიურ ხანაში იმპერიის
დედაქალაქის სახელისწილები აღმოსავლეთ
შაჰისღებისძირვის მზა არქიტექტურული ნა-
კეთობებით ამარაგებდნენ, მაგრამ ამჯერად
სვენეთის უფრო ხაინტყვესია, რომ ამ ნაკე-
თობებმა რვაასი წლის შემდეგ სამეგრელოს
მთავარი მოხიბლა იმდენად, რომ გრძელ
გზაზე მათ წადებას არ დაერიდა. როგორც
ჩანს, ამ გადაწყვეტილების მიღებისას გადამ-
წყვეტი ოჯახური გრძნობები იყო. დადიანი
აპირებდა ხობის ეკლესიასთან მოეწყო საგა-
რეულო საძეადე, რომელშიც სურდა გაე-
ერთიანებინა მანამდე ცალ-ცალკე დაკრძა-
ლული მშობლებისა და დის საფლავები (მო-
გვიანებით იგი თეითონაც და მისი მეუღლეც
ამ საძეალებში დაკრძალეს). ამკარაა, რომ მას

უნდოდა ეს საძეაღე გამორნეული არქიტექტურული სახისა ყოფილიყო – ისეთი, როგორიც სხვაგან არხად უნახა. განსაკუთრებულობის მიღწევა მან ხაოლიის გამოყენებით სცადა და, უნდა ითქვას, რომ შეძლო კიდევც. ეპოქაში, როცა ძვირფასი მასალა და „უცხო“ ხელობა ეველაზე მეტად ფასობდა, მარმარილოს მაღალხარისხიანად ნაკეთი ღებულებების ასეთი სიუხვე ეკლესიის კედლებზე უთუოდ მნახეულთა საეოველთაო გაკეირებებს და აღფრთოვანებას გამოიწვევდა. ალბათ ძნელად თუ ვინმე დაფიქრებულა, რომ დადიანის ნააღაფარი თავისთავად მშეენიერი არქიტექტურული ღებულები ეველა თეაღ-საზრისით – ფერით, ფაქტურით, მოტივებით თუ შესრულების ხასიათით – სრულიად შეესაბამო იყო ეკლესიასთან და პირველ რიგში, თვით ეგეტრის დანარჩენ ნაწილებთან, რომლებიც ადგილობრივმა ოსტატებმა, თავიანთი ცოდნის შესაბამისად, XIV საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის დამახასიათებელი ნუქურთმებით მორთეს.

ეამეუ დადიანის წამოტანილი უნდა იყოს ცაიშის ეკლესიაში შემონახული ოთხი ზღაღი სვეტი და ამღენიეე კაპიტულიც (ორი კორინთული და ორი თეოდოსიანური), რომლებიც ასევე VI საუკუნით თარიღდება და უპკეღაღ პროკონესის სახელოსნოშია დამზადებული კონსტანტინოპოლში³⁴ (ხერ. 243). ჯიქეთოდან უკან სამეგრელოში მომავალ მთავარს ხობში წახელამდე გზად

ხერ. 243.
ცაიშის ეკლესია.
აღრეკრისტიანული
სვეტები და
კაპიტულები

ხერ. 244.
გელათის ღმრთის-
მშობლის ეკლესია.
აღრეკრისტიანული
ზიდი

მთიბრღაპრე
მარეხ:
ხერ. 241.
ხობის ეკლესია.
სვეტი და აშიონის
მთავარის (?) ფიღა

ხერ. 242.
ხობი. ყიფა
ეკლესიის ეზოში

სურ. 245.
მარტვილის ტაძარი.
აღრუქრისტიანული
სვეტი

სურ. 246.
მარტვილის ტაძარი.
აღრუქრისტიანული
სვეტის დეტალი

ცაიში უნდა გაეგელო და, როგორც ჩანს, აღაფის ნაწილი მან იქაურ ეკლესიას უწყალობა. აქ ეგეტრის მოწივობას არ აპირებდნენ, ამიტომ მარმარილოს სვეტები ყველაზე გამოხატულად ადგილას – საკურთხეველის წინ დადგეს (რამდენიმე წლის წინ, ახალი კანკელის მოწივობისას, სვეტები კაპიტელუბითურთ აიღეს და ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დააწვეეს).

გასაკვირი არ არის, რომ აღრუქრისტიანული და აღრუბიზანტიური არქიტექტურული დეტალების ხელახლა მოხმარების შემთხვევები დასავლეთ საქართველოში ბევრად ხშირია, ვიდრე აღმოსავლეთში. ისინი გუხვდება შავი ზღვის სანაპიროდან საკმაოდ მოშორებითაც. მარტვილის მონასტრის მთავარ ეკლესიაში მარმარილოს ორ მეტრამდე სიმაღლის მსუბუქი სვეტი დგას საკურთხეველის მარჯვენა კუთხეში, ხოლო მეორე ასეთივე სვეტი მის გვერდით სამხრეთი აფსიდის მხარშია ჩაშენებული (სურ. 245, 246). სვეტების ზედა ნაწილი რვაწახნაგაა, ქვედა – ოთხწახნაგა. ორსავე ნაწილს დეკორაციული დარები ამკობს. მარმარილოს ორი პატარა პრიფილირებული ბოძი გულათის მონასტრის მთავარ ტაძარშიც მოხვდა (სურ. 244). ისინი სიმეტრიულად არის ჩართული ეპისკოპოსის დასაჯდომ ბაღდაჩიან ტახტში, რომელიც 1760 წელს მიტროპოლიტ (შემდგომში კათალიკოს) იოსების ბრძანებით მიაშენეს ჩრდილოეთი გუმბათქვეშა ბურჯის აღმოსავლეთ წახნაგზე. ეს დეტალები V-VI საუკუნეებით თარიღდება.

ბიზანტიური მარმარილოს სპილია გამოყენებული იყო აფხაზეთის კელუ-სიებშიც: სვეტები დრანდაში (დაკარგულია)⁵⁵, ორი კაპიტელი მოქეში (აღბათი კანკელისა, ახლა დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში)⁵⁶, სვეტები, კაპიტელები, ორნამენტირებული ფილები და სხვა ფრაგმენტები ბიჭვინტაში (გვიან შუა საუკუნეებში მათგან კანკელი ააწვეს სახელდახელოდ, ახლა უმეტესობა დაკარგულია)⁵⁷ და სხვა. მარმარილოს დეტალების არსებობასე უნდა მიგვანიშნებდეს აიბუბაში მდებარე პატარა დარბაზული ეკლესიის სახელწოდება მარმალ-აბაი (აფხაზურად „მარმარილოს სახლი“), მაგრამ ისინი ადრევე დაიკარგა⁵⁸.

როგორც ცნობილია, ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში საქართველოში მრავლად იდგებოდა ქვაჯვარები მემორიალური სტელები, რომლებიც შედგებოდა კვირცხლებიდან, წახნაგოვანი სვეტისა და სვედ აღმართული ჯვრისაგან. მათზე ჩვეულებრივ გამოიკეთილი იყო ფიგურული რელიეფები და წუქერთმები, იშვიათად – წარწერები. ქვაჯვარებს გარკვეული მოუღებების შემასხენებლად დგამდნენ, თუმცა შესაძლოა მათთვის უფრო ფართო ფუნქციაც მიენიჭებინათ, ზოგ შემთხვევაში – ეკლესიისაც კი⁵⁹ VIII-IX საუკუნეებიდან (ზოგ რეგიონში მიაღლითად ჯაეახეთში XI საუკუნიდან) ქვაჯვარების აღმართვის ტრადიცია დავითელებს ეძლევა და იმავე სახეობიდან იწეება მათი

სურ. 247.
ფილადაურის
ეკლესია,
აღმართული
სარკელში
ჩადებული სველა

სურ. 248.
ქვეშის ეკლესია,
აღმართული
გამოიყენებული
სველა

სურ. 249.
კიანეთის ეკლესია.
კოკოლში
ჩადგმული სტელა

მეორადი გამოყენება ეკლესიების საშენ მასალად. სოგჯერ კვარცხლბეკები და ქვასვეტები მშენებელთათვის, პირველ რიგში, შზა გათლილი ქვებია, მაგრამ უფრო ხშირად მათ მიმართ გარკვეული მოკრძალება იგრძნობა, რაც ადრინდელი „თაყვანისცემის ანარეკლი“⁷⁰ უნდა იყოს. საფიქრელია, რომ ფუნქციონალური სტელების ნაშენება საკრალური გამოხატულებების შენახვასაც ემსახურებოდა. დაგათის ეკლესიაში (VIII-IX საუკუნეები) ნაგების გამოყოფი ბურჯი შეიცავდა VI საუკუნის რამდენიმე ქვასვეტის ფრაგმენტებს⁷¹, მათ შორის სტელას წვილელი ღმრთისმშობლის გამოსახულებით, რომელიც ეკლესიის ინტერიერში ხატოვით აღიქმებოდა. სტელის მოპირდაპირე წახნაგზე გამოკვეთილი ამალელების სცენა ორი ანგელოზით, ბუნებრივია, კედელში იყო ჩამალული და გამოჩნდა მხოლოდ 1986 წელს, როცა ის ბურჯიდან გამოიღეს⁷². მშენებლობებზე ქვასვეტების გამოყენებისას გამოსახულების ასეთი „დანაკარგები“ გარდაუვალი იყო – კედელში ნაშენებული სტელა მხოლოდ ერთი პირით ჩანდა (საიორეს ქიხიდ ქილისა, აბულბული, შინდლარი⁷³). ამიტომ ხშირად ქვასვეტებს კუთხეებში სვამდნენ, რათა ორი წახნაგით მაინც გამოეჩინათ. ორსაყდრებში სტელების ბაზისებს ადგოდა ეკლესიის შენობის გარე კუთხეებში მოეხინეს⁷⁴. დაუთბარეჯის ნათლისცემლის მონასტრის მთავარ ეკლესიაში VI-VII საუკუნეთა სტელა კარის წირთხლის როლს ასრულებდა. ეკლესიაში მიმსვლელს ის ხელვებოდა მთავარი წახნაგით, რომელსაც წმ. ევსტათეს ნაიდრობაა გამოსახული⁷⁵. ფოლადაურის ეკლესიის საკურთხეველის სარკმლის წირთხლში პირიქით, სტელა ისეა ჩადგმული, რომ ფასადზე გლეგი წახნაგი გამოდის, ხოლო სახიანი (მამაკაცის რელიეფური ფიგურა) პირი სარკმლის დიობში იყურება (სურ. 247). ეველაზე მოიგებინა ქვასვეტის პილასტრად გამოყენება იყო – ამ შემთხვევაში სრულად მხოლოდ ერთი წახნაგი იმალებოდა. ქვეშის წმ. ნინოს ეკლესიაში (ციხის პირში) წრილოეთი კედლის ორივე პილასტრის ქვედა ნაწილებს დიდი სტელები შეადგენს, ერთი 2,2 მ და მეორე 1,5 მ სიმაღლისა

(სურ. 248). მათი გაფორმება სუსტად ერთნაირია, რაც, კ. მანძილის სამართლიანი შენიშვნით, მოწმობს, რომ ეს ერთი უსარმასარი ქვახევის ორი ნატეხია¹⁶.

როგორც ზემოთმოტანილი მაგალითებიდანაც ჩანს, განსაკუთრებით ფართოდ გაფრცქვალდა სტელების მშენებლობაში გამოყენების პრაქტიკა ქვემო ქართლში. დამატებით აღენიშნავ ხოცორნის ეკლესიას, რომლის ინტერსერშიც X საუკუნეში, თავდაპირველი მშენებლობის დროს, სხვადასხვა ადგილას ნაუდგამო VI-VIII საუკუნეების თერთმეტი ქვახევის მეტნაკლებად მოხრდილი ნაწილები¹⁷ სტელებთან ერთად, ქვემო ქართლში აქტიურად მოიხმარდნენ ძველი ეკლესიების რეკონსტრუქციის და ფიგურულრელიეფიან ქვებსაც. ერთ-ერთ ექველაზე დამახასიათებელ მაგალითს წარმოადგენს კიანეთის X საუკუნის II ნახევრის ეკლესია, რომლის „მთავარი მორთულობაა ამ ძეგლისათვის უცხო ფრაგმენტები, აქა-იქ ნაღბმული აღმოსავლეთის და სამსრუთის კედლებში“¹⁸ ეს „უცხო ფრაგმენტები“ მოიცავს ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ნატეხსა და კვარცხლბეკს და კანკელის ფილებს (სურ. 249, 250). არანაკლებ მრავალფეროვანია სპოლია ხათხის ეკლესიაში. მის წრილოეთ ნაწილში აფხიდის მხრები მოდიანად სტელებითაა გამოყვანილი (სურ. 251). მათი ფრაგმენტები ნართულია ფასადებშიც. როგორც ჩანს, ეს გვიანდელი – შესაძლოა 1662 წლის – აღდგენის შედეგი უნდა იყოს¹⁹ სხვა შემთხვევებში კვიან შუა საუკუნეებში სპოლიის გამოყენებას უფრო უხისტეში ხასიათი აქვს. ბაილეს

სურ. 250.
კიანეთის ეკლესია.
კარის წირთხლში
ნაღბმული ფილა

სურ. 251.
ხათხის ეკლესია.
აფხიდის მხარეში
ნაღბმული სტელი

„სომხის ეკლესიაში“ ძველი ქვები მხოლოდ ხაშნი მხალაა, VI-VII საუკუნეების ქვასვეტებსა და მათ ბაზისებთან ერთად აქ XVIII საუკუნის საფლავის ქვაც არის მოხმარებული – ის არქიტრავედ უდევს სამხრეთ კარს²⁰

სხვა ქვეყნების მსგავსად, საქართველოშიც იყო შემთხვევები, როცა ერთი აღმსარებლობის საღოცადიდან წამოღებულ ქვებს სხვა აღმსარებლობის თემი იყენებდა. დმანისში, შუა საუკუნეების საქართველოს ერთ-ერთ ეკლესიაზე მრავალეთნიკურ და მრავალკონფესიურ კლავში, სიონის ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდგარ წმ. მარინეს ეკლესიის (1702 წელი) კედლებში ნართუ-ლითა კუფურწარწერებიანი ქვები – ალბათ რომელიმე დანერგული შესღისმური ნაგებობიდან²¹ (სურ. 254). ახალციხეში გაბატონებულმა ოსმალებმა XVIII საუკუნეში დიდწილად ქართული ეკლესიების ქვებით ააგეს რაბათის აბანი და ციტიადელის შესახეღელი (სურ. 252). იელიტას კათოლიკური ეკლესიის (1782 წელი) მშენებლობისას გამოყენებითა არა მხოლოდ ადრინდელი ეკლესიების ნექურთმიანი და წარწერიანი ფრაგმენტები, არამედ საფლავის ქვაც, რომლის წარწერაშიც (თარიღი 1766 წელი) გარდაცვლილი მოხსენიებულია, როგორც „მართლმადიდებელი“ (თუმცა ასე ხაკეთარ თავს შეიძლება კათოლიკემაც უწოდოს).

ცალკე უნდა ვახსენოთ ეკლესიებში პრეისტორიული ძეგლების გამოყენების ფაქტები. ამ შემთხვევაში გამოყენება გულისხმობს არა კედლის წკობაში ნართუას, არამედ აღმართუას ინტეგრირში. სრელბად ან ჯერებად ვაღაკეთებულ მენიორებს გვხვდებით მეგალითური ძეგლებით მდიდარ მხარეებში (ჯაჯახეთი, თრიალეთი, ქვემო ქართლი)²². გვიანი შუა საუკუნეების მომცრო, უხეიროდ ნაგებ დარბაზულ ეკლესიაში თუჯისში (თრიალეთი) ხაკურთხეულის წინ, ჩრდილოეთ მხარეს, ბრინჯაოს ხანის უზარმაზარი მენიორი დგას (სურ. 255). მის პირითა მხარეს, მოელ ხიმალელზე, ნაკეთილი კონტურით გამოყვანილია კვარცხლბეკზე აღმართული ჯვარი, რისი წყალობითაც მენიორი არსებითად ქვაჯვარად იქცევა. სამშეიღდის ღმრთისმშობლის მიძინების სომხურ ეკლესიაში

სურ. 254.
დმანისის
წმ. მარინეს ეკლესია,
კუფურწარწერა
ქვა კედლის წკობაში

სურ. 255.
თუჯისის ეკლესია,
მენიორი
ხაკურთხეულის წინ

მომრდაბორე
მხარეს
სურ. 252.
ახალციხის
რაბათის აბანი,
ეკლესიების ქვების
მეორადი გამოყენება
კედლის წკობაში

სურ. 253.
აჭურის ტაბანი,
ნექურთმიანი ქვების
აბატელები კედლის
გულზე

დაახლოებით იმავე ადგილას მდგარი მენჩირი შედარებით პატარაა. 1621 წელს მასზე განედლებული ჯვრის სკემატურ გამოსახულებასთან ერთად დიდი წარწერაც დაუტანიათ⁷²¹.

აქ ვრცლად აღარ შეგვხები დანგრეული ეკლესიების თავიანთივე ქვებით აღდგენის ურიცხვ შემთხვევას. ბუნებრივია, საშენი მასალის მეორადი გამოყენება ასეთ დროს განსაკუთრებით აქტიურად ხდებოდა. როგორც წესი, აღმდგენლები ცდილობდნენ რაც შეიძლება სრულად მოეხმარათ ჩამოცვენილი ქვები. ამისი ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითი თემურლენგის მიერ დაქცეული სვეტიცხოვლის ტაძრის აღექსანდრე დიდისეული აღდგენაა. დასავლეთი ფასადი XV საუკუნეში თითქმის მთლიანად თავიდან უნდა იყოს აწყობილი ძველი ელემენტების გამოყენებით და, ალბათ, დიდწილად მათი ძველი განლაგებით. თუმცა, როგორც ჩანს, ზოგიერთი რელიეფი თავის თავდაპირველ ადგილზე არ მოხედა⁷²². წილკნის ტაძრის ინტერიერის მოპირკეთებაში (განსაკუთრებით გუმბათქვეშა ბურჯებზე) გამოყენებულია ადრინდელი საფასადო შემკულობის ჩუქურთმის ფრაგმენტები. ზოგჯერ ძველ მასალას უფრო უდიერადაც ექცეოდნენ. აწყურის კათედრალის გვიანდელი აღდგენისას უამრავი თავდაპირველი ქვა წყობაში უკუდგა – ჩუქურთმის პირით კედლის გულისკენ – ჩასვეს. ახლა, როცა წყობა აღდგენილ კედლებზეც ჩამოცვენილია, დულაბზე ბევრგან ჩანს ჩუქურთმის ანაბეჭდები (სურ. 253).

სპოლიის მოხმარება გრძელდებოდა XIX და XX საუკუნეებშიც. ერთი დამახასიათებელი გვიანდელი მაგალითი ზემოთ იყო ნახსენები – სხეავას წმ. სამების ეკლესიის მშენებლებმა X-XI საუკუნეთა მიჯნის რელიეფიანი ფილა უბრალო ქვად გამოიყენეს და კედელში სახიანი პირით დულაბისაკენ ჩასვეს. რელიეფი მხოლოდ 1991 წელს გამოჩნდა, როცა ეკლესია მიწისძვრამ დაანგრია. ქვემო ქართლის სოფელ ორომაშენში (გვიანდელი გერმანული კოლონია ვალდჰაიმი, საბჭოთა ხანის კიროვისი) 1929 წელს პურის ბეღლის შენობის შესასვლელში ჩადგეს ეკლესიის კარის ზღუდარის ორად გაჭრილი ქვა იოანე კათალიკოსის (1033-1048 წლები) წარწერით⁷²³. ანალოგიური ვითარებაა სხვა ქვეყნებშიც. საბერძნეთში ანტიკურ სპოლიას ეკლესიებსა და საცხოვრებელ სახლებში XX საუკუნემდე იყენებდნენ⁷²⁴. ტაო-კლარჯეთის სოფლების მუსლიმმა მოსახლეობამ უკანასკნელი ორასი წლის მანძილზე ქართული ეკლესიების ქვებით ააგო უამრავი შენობა – მენეთებით დაწყებული და ბოსლებითა თუ საბძელებით დამთავრებული.

დანართი

შუა საუკუნეების მშენებელ ოსტატთა ანოტირებული ნუსხა

წინმდებარე ნუსხაში შევიდა შეძლებისდაგვარად სრული ინფორმაცია დღესდღეობით ცნობილი ყველა ხუროთმოძღვრის, მშენებელი ოსტატის და მშენებლობის სელაშხედეელის შესახებ, რომლებიც მოღვაწეობდნენ საქართველოში IV საუკუნიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. ნუსხა მომზადდა სხვადასხვა სახის წერილობით წყაროთა (მატიანეები, პაგიოგრაფიული თხზულებები, შენობათა წარწერები) ცნობებისა და არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის დამუშავების საფუძველზე.

შუა საუკუნეების ქართველი ხუროთმოძღვრებისა და მშენებლები ოსტატების შესახებ არსებული ცნობების თავმოყრის პირველი და აქამდე ერთადერთი ცდა ვახტანგ ბერიძეს ეკუთვნის. მის ნაშრომში *ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები* (თბ., 1956), ხუროთმოძღვართა სახელები ანბანურ რიგზეა დალაგებული და ყოველ მათგანს ეთმობა ცალკე პატარა ნარკვევი, რომელშიც მოტანილია წერილობითი ცნობები და მოკლედ დახასიათებულია მათ მიერ აგებული შენობები. მოგვიანებით ეს ნარკვევები სრულად შევიდა ვახტანგ ბერიძის მეორე წიგნში *ძველი ქართველი ოსტატები* (თბ., 1967).

ამ წიგნის პუბლიკაციის შემდეგ გასული ორმოცზე მეტი წლის მანძილზე არაერთი მანამდე უცნობი მშენებლისა თუ არქიტექტორის სახელი გახდა ცნობილი, რამაც განაპირობა ახალი მონაცემების შეგროვება-შეჯამების საჭიროება.

სიის შედგენისას გათვალისწინებულია, რომ წარწერებში მითითებული „აღაშენა“ თუ „აღვაშენე“ შეიძლება გულისხმობდეს როგორც მშენებელ ოსტატს, ასე ქტიტორ-მომგებელს. შესაბამისად, ნუსხაში შევიდნენ მხოლოდ ის პირები, რომელთა სახელებს თან ახლავს მათი ხელობისა თუ საქმიანობის მიმანიშნებელი სიტყვები (ხუროთმოძღვარი, ხუროთმოძღვართუხუცესი, გალატოზი, ხურო, მუშათა სეღამდგომი და ა. შ.). უტყუარი ცნობების არქონის ან არაზუსტი განსაზღვრის გამო ნუსხაში არ შევიდა ადრე მშენებელ ოსტატებად მიჩნეული ზოგი პირი (მაგალითად, ბეშთაშნის წმ. გიორგის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული გურგენისძენი, შუაიკის წარწერის ქველი, ფიასა და ვარეგანის ეკლესიების ფასადებზე გაბნეულ წარწერებში ნახსენები სახელები და სხვა).

შემოკლებები:

ზ. ალექსიძე, *ატენის სომხური წარწერები* – ზ. ალექსიძე, *ატენის სიონის სომხური წარწერები*, თბ., 1978.

ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება* – ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1994.

- ვ. ბერიძე, *ოსტატები* – ვ. ბერიძე, *ძველი ქართველი ოსტატები*, თბ., 1967.
- ვ. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება* – ვ. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, XIII-XVI საუკუნეები, თბ., 1955.
- ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება* – ვ. ბერიძე, *ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1956.
- დ. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები* – დ. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, თბ., 2005.
- დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯაგაჩეთი* – დ. ბერძენიშვილი, ი. ელიშბარაშვილი, ნ. ვაჩეიშვილი, ც. ჩანჭიჭიშვილი, *ჯაგაჩეთი. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი*, თბ., 2000.
- გ. ბოჭორიძე, *რაჭა-ლეჩხუმი* – გ. ბოჭორიძე, *რაჭა-ლეჩხუმის ისტორიული ძეგლები და სიძველეები*, თბ., 1994.
- გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები, ნაკვ. II – გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები XIII-XVIII, ნაკვეთი II, გამოსაცემად მოამზადეს დ. ლომიძემ, გ. ჯუმაბერიძემ და ს. სხირტლაძემ, თბ., 2011.
- გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება – [გიორგი შერმაქაძე], შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისაა წმიდისა და ნეტარისა ზამისა წყენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხანცთისა და შატბერდის აღმაშენებლისა და მისთანა ქსენება მრავალთა მამათა ნეტართა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, ი. აბულაძის გამოცემა, თბ., 1963.
- ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში* – ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს*, პარიზი, 1937.
- ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში* – ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, 1919 და 1920 წლები*, თბ., 1963.
- ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი* – ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი*, წ. 1, ტფ., 1907; წ. 2, ტფ., 1914.
- ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში* – ე. თაყაიშვილი, *1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, თბ., 1960.
- ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია კოლა-ოლთისში* – ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს*, პარიზი, 1938.
- ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები – ს. კაკაბაძე, *გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, საისტორიო კრებული*, წ. III, ტფ., 1928.
- ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წ. V – ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წიგნი V, ტფ., 1913.
- კახეთის ისტორიული ძეგლები – კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თეიმურაზ ბარნაქელმა, თბ., 1962.
- ლაპიდარული წარწერები, I – ლაპიდარული წარწერები I: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
- ლაპიდარული წარწერები, II – ლაპიდარული წარწერები II: დასავლეთ საქართველოს წარწერები, (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980.
- მასალები – მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი I, მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1938.
- საქართველოს სიძველენი, III – საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, III, ტფ., 1910.
- სურამორ ზარსმელის ცხოვრება – [ბასილი ზარსმელი], ცხოვრება და მოქალაქობი ღმერთშემოსილისა ნეტარისა ზამისა წყენისა სურამიონისი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, ი. აბულაძის გამოცემა, თბ., 1963.
- ვ. სილოგავა, *სამცხე-ჯაგაჩეთი*, – ვ. სილოგავა, *სამცხე-ჯაგაჩეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები*, ახალციხე, 2000.
- ქართული სამართლის ძეგლები, IV – ქართული სამართლის ძეგლები, IV, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საიხებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1972.
- ვ. ცისკარიშვილი, *ჯაგაჩეთის ეპიგრაფიკა* – ვ. ცისკარიშვილი, *ჯაგაჩეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო*, თბ., 1959.
- დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი* – დ. ხოშტარია, *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, თბ., 2005.

ჟ. ჯობაძე, *მონასტრები* – ე. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში*, თბ., 2007.

H. Mapp, Диевник – H. Mapp, Диевник поездки в Шавинию и Кларджин, წიგნები: Георгий Меркуц, Жизнь св. Григория Хандатийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра. *Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии*, кн. VII, С.-Петербург, 1911.

E. Takianishvili, *АЭРЗ* – E. Takianishvili, *Археологические экскурсии, разыскания и заметки*, вып. I, 1905; вып. II, 1905; вып. III, 1907; вып. IV, 1913; вып. V, 1915.

M. Brosset, Rapports – M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848. 1er livraison, St.-Petersbourg, 1849; 2e livraison, St.-Petersbourg, 1850; 3e livraison, St.-Petersbourg, 1851.

F. Dubois de Montpéroux, Atlas – F. Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Atlas, série d'architecture, III, Neuchâtel, 1840.

აბესაღმა კლდელი – ხანძთის სამრეკლოს მაშენებელი, უფროსი გაღატაოხი (1540-იანი წლები). იხსენიება სამრეკლოს ფანატურის წარწერაში.

H. Mapp, Диевник, გვ. 144, ტაბ. 51; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 11; დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი*, გვ. 109-110; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

აბუსერისძე ტბელი – ზემაჭარელი ერისთავი, ანტონი თხზულებისა, *საქაელნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისნი და ანდრეი მისისა სასიებით შეკუდრებულისა და ამათ სიტყუათა შესაქადრებლად ღირსებისაებრ მოქუმელისაჲ, რომელნიანაც ჩანს, რომ იგი ხელმძღვანელობდა ხიხათა წმ. გიორგის ეკლესიის აღდგენას 1230-იან წლებში. თხზულებაში ასევე მოთხრობილია ბოლოკ-ბასილის (იხ.) მიერ შუარტყლის ეკლესიის აგების ისტორია.*

*ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მკითხველს გამოსცა დ. მუხხუ-ლიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 66; წმინდა გიორგი ძეგლ ქართულ მწერლობაში, ე. გაბაშვილის გამოცემა, თბ., 1991, გვ. 265; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 12.*

აეთანდილ შულაველი – ბარაკონის ღმრთისმშობლის ეკლესიის მაშენებელი (XVIII საუკუნე), მოხსენიებულია აღმოსავლეთი და სამხრეთი ფასადების წარწერებში.

ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში*, გვ. 110-111; გ. ბოჭორიძე, *რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მეზეუმის მოამბე*, ტ. VII, 1933, გვ. 248; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 21; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 17-18; ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 196; გ. ბოჭორიძე, *რაჭალეჩხუმი*, გვ. 174.

აერელი აქოლისი, აერელიოს აქოლისი – (მცხეთის) მხატვართუხუცესი და ხუროთმოძღვარი IV-V საუკუნეებში. იხსენიება მცხეთაში ნაპოვნ ორ ბერძნულ წარწერაში (ერთი ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, მეორე – დიდი მცხეთის არქეოლოგიურ მუზეუმში).

ს. ყაუხჩიშვილი, *მცხეთა-სამთავროს ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა, საქ. ხსრ. მეც. აკადემიის მოამბე*, ტ. IV, №6, 1943, გვ. 577; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 21-22; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 18; თ. ყაუხჩიშვილი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, თბ., 2004, გვ. 230, 256.

ამონა – ხანძთის ეკლესიის (910-920-იანი წლები) ხუროთმოძღვარი, „სიბრძნით სრულიად მაშენებელი“. მოხსენიებულია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“.

გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 277; ა. ინგოროვეა, *გიორგი მერნულა*, თბ., 1954, გვ. 311-314, 318-322; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 22-23; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 21; დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი*, გვ. 97; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 47.

არსენ ოსტატი – მანგლელი ეპისკოპოსი, მანგლასის ეკლესიის გაღატაენის ბჭის მშენებელი. მოხსენიებულია გაღატაენში ჩატანებულ წარწერაში (1667 წელი).

E. Takianishvili, *АЭРЗ*, IV, გვ. 140; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 24; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 27.

არსუკისძე – სვეტიცხოვლის ხუროთმოძღვარი (1010-1029 წლები). მისი სახელი იხსენიება ტაძრის აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი ფასადების წარწერებში.

დ. მუსხელიშვილი, *მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მეღვთისმეტყველთა კათალიკოსის ანდრეოზთან, ქართული ხელთაწერები*, I, 1942, გვ. 136-137, 142; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 24-25, სურ. 1; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 28-31; გ. თიხმეზური, *სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა*, წიგნები: *სვეტიცხოველი*, თბ., 2010, გვ. 139.

აფრიაშა (აფარიაშა?) – დავითგარეჯის ღაერის გაღაერის მშენებლობაზე (1690-იანი წლები) მომუშავე ერთ-ერთი ქვისმჭრელი. იხსენიება ბურთუბნის ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის წარწერაში. *Г. Чудишавили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, Тб., 1948, გვ. 100; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 196-197.*

აქილევსი – IV-V საუკუნეების მცხეთელი ხურო, შესაძლოა ხუროთა უფროსი. იხსენიება მცხეთის ანტიოქიის ეკლესიაში ნაპოვნ ბერძნულ წარწერაში აგრეთვე აქოლისთან (იხ.) ერთად. *თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, თბ., 2004, გვ. 230.*

ახევრდა კალატოზი – მარტყოფის მონასტრის სამრევლოს მაშენებელი (1699 წელი). იხსენიება სამხრეთი კედლის წარწერაში.

M. Brossier, Rapports, 2e livraison, 1er rapport, გვ. 55; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 26; კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 112; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 32.

ბაგრატ – ლაშქს ღმრთისმშობლის ეკლესიის „კარის მოქმედი“, რაც აღბათ ხის კარის შემქმნელ ოსტატს გულისხმობს. წარწერა მისი სახელით ამოკეთებულია კარის ბუდეზე. *ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 94.*

ბაგრელი – ფოკას დარბაზული ეკლესიის მშენებლობის ხელმძღვანელი (1031-1053 წლები). იხსენიება ეკლესიის სამხრეთი ფასადის წარწერაში.

6. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, *საქართველოს მუზეუმის მოამბე, VI, 1932, გვ. 258; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 26-27; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 33; ი. გაგოშიძე, გ. გაგოშიძე, ქართლის ხუროთმოძღვრათ-უხივესი, ლიტერატურა და ხელოვნება, №3, 1992, გვ. 173.*

ბანცაძე დათეია – „შინაოილი“, ანუ, სავარაუდოდ, მუშათა უფროსი გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებლობაზე (XVII-XVIII საუკუნეები). მოხსენიებულია აფსიდის სარკმლის თავზე ამოკეთებულ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, გვ. 115; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 33; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 75.

ბასილა კალატოზი – სეიდაბადის ბაღის კედლის ერთ-ერთი მშენებელი ოსტატი. იხსენიება ბაღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი). *ბასალები, I, გვ. 40.*

ბაღსარაშვილი ქაიხოსრო – სარქარი, ანანურის დიდი ტაძრის (1689 წელი) მშენებლობის ხელმძღვანელი. იხსენიება სამხრეთი კედლის წარწერაში.

ბ. ზაქარია, ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ., 1953, გვ. 11-13; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები, გვ. 52; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 37.*

ბერუა კალატოზი – სეიდაბადის ბაღის კედლის ერთ-ერთი მშენებელი ოსტატი. იხსენიება ბაღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

ბასალები, I, გვ. 40.

ბეჟან კალატოზი – გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის (XVII-XVIII საუკუნეები) ერთ-ერთი მაშენებელი. მოხსენიებულია აფსიდის სარკმლის თავზე ამოკეთებულ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, გვ. 115; ვ. ბერიძე, ხუროთმოძღვრები, გვ. 33; ვ. ბერიძე, ოსტატები, თბ., 1967, გვ. 75.

ბოლოკ-ბასილი – XII საუკუნის შუახანების ან II ნახევრის ქვითხურო ზემო აჭარადან. მის მიერ შუარტყლის ეკლესიის აფების ისტორია მოთხრობილია ტბელ აბუსერისძის თხზულებაში.

აბუსერისძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძის საგვარეულო მატინე, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 56-62; ვ. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 50-51; წმინდა გიორგი ძეგლ ქართულ მწერლობაში, ვ. გაბიაშვილის გამოცემა, თბ., 1991, გვ. 257-262.

გაბრა (?) – ქუთაისის მწეანეკვაფილას ეკლესიის (სავარაუდოდ 1113 ან 1117 წელი) მაშენებელი. სამშენებლო წარწერიანი ქვა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში.

F. Dubois de Montpéroux, Atlas, ტბ. XVIII, სურ. 12; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 149-150, სურ. 137-138.

გაბრიელ გაღატოზი – ლაბეკინის ეკლესიის (XI-XII საუკუნეები) ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი. ქვა სამშენებლო წარწერით ნასმულია ჩრდილოეთ კედელში.

ვ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 15; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 167.

გაბრიელ დიაკონი (ან დეკანოზი) – მოქანდაკე, რომელმაც 950-იან წლებში შეასრულა დოლის-ყანის ეკლესიის ქვაზე კვეთილი შემკულობის ნაწილი, მათ შორის სამხრეთი ფასადის რელიეფები. იხსენიება იქვე ამოკვეთილ წარწერაში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 29-30; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 59; *ლაპიდარული წარწერები*, I, გვ. 292-293; ვ. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 81-84.

გარბანელი – ზარზმის პირველი ეკლესიის მაშენებელი (VI ან IX საუკუნე). „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულია როგორც ხუროთმოძღვარი და „ზუღამდგომელ საქმისა“.

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, გვ. 334-335; *ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა*, კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1935, გვ. 161-163, 167; ვ. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, გვ. 118-120; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 30-31; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 64.

გერგიუმ ერპასანის ძე – ზ. ალექსიძის მიხედვით, მოქანდაკე, რომელმაც 980-იან წლებში ატენის სიონში მიმდინარე აღდგენითი სამუშაოებისას შეასრულა რამდენიმე რელიეფი. იხსენიება დასავლეთი ფასადის შუა წახნაგზე ამოკვეთილ სომხურ წარწერაში.

ზ. ალექსიძე, *ატენის სომხური წარწერები*, გვ. 50-61.

გიორგი – ვანეძორის სამრეკლოს (XIV საუკუნე) მაშენებელი. ქვა სამშენებლო წარწერითა და ოსტატის რელიეფური გამოსახულებით 1959 წლიდან სოფლის წყაროს კედელშია ჩასმული.

ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია კოლა-ოლთისში*, გვ. 59.

გიორგი – ქვისმთელი, ტაოს ოლთისის ეკლესიის ტრაპეზის ქვის შემქმნელი (973-979 წლები). ამჟამად ქვა ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში. სამშენებლო წარწერა მის კაპიტელზეა დატანილი.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 259-261 (ოსტატის სახელი წაკითხულია, როგორც გაბრიელი); ვ. სილოგავა, *სამცხე-ჯავახეთი*, გვ. 74.

გიორგი გალატოზი – ჯერუჯის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XI საუკუნე). მოხსენიებულია წარწერაში ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ გუმბათქვეშა სვეტზე, რომელიც გიორგი გალატოზის შეილებთან ერთად უფასოდ აუგია.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 156.

გიორგი გალატოზი – ლუკას ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (XI-XII საუკუნეები). წარწერა თან ერთვის მშენებლის გამოსახულებას.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 131, სურ. 122-123.

გიორგი გალატოზი – მოხსენიებულია ჩხიკეთას სამების ეკლესიის მახლობლად ნაპოვნ წარწერაში.

E. Такашвили, *АЭРЗ*, II, გვ. 13-14; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 68.

გიორგი გალატოზი – სოხთას ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის დასავლეთ კედელთან აღმოჩენილ წარწერაში.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 189.

გიორგი ფარესას ძე – საფარის წმ. საბას ტაძრის ხუროთმოძღვარი (1280-იანი წლები). იხსენიება ტაძრის დასავლეთ კარიბჭეზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ე. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, გვ. 51; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 51-52; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 213-214; ვ. სილოგავა, *სამცხე-ჯავახეთი*, გვ. 100-105.

გიორგი ხუცი – მშენებელი ოსტატი, იხსენიება წაღკის რაიონის სოფელ იმურას ეკლესიის წარწერაში (სავარაუდოდ XI საუკუნე).

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 74.

გიქუა კალატოზი – მშენებელი ოსტატი. მოხსენიებულია მანუარ თუმანიშვილის სახლისა და თიფა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 9.

გლახა კალატოზი – მშენებელი ოსტატი, რომელიც იხსენიება მანუარ თუმანიშვილის სახლისა და თიფა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 8, 9, 12-16.

გოგია კალატოზი – XVIII საუკუნის ოსტატი. იხსენიება დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის წინამძღვარ ეფთვიმესა და სოლომონ მდივანბეგს შორის მიმდინარე დავის საბუთში (1792 წელი).

ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, გვ. 111-112; გარეჯის *ისტორიული დოკუმენტები*, ნაკვ. II, გვ. 621-622.

გოგია კალატოზი – მშენებელი ოსტატი. იხსენიება მანუარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მახალუბი, II, გვ. 12, 13.

გოგია ხურო – დურგალი. იხსენიება მანუარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის აშენების ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მახალუბი, II, გვ. 10, 14, 15.

გოგინა კალატოზი – გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთი მშენებელი (XVII-XVIII საუკუნეები). მოხსენიებულია აფხიდის სარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, *გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები*, გვ. 115; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 75.

გრიგოლ გალატოზოუხეცის – მოხსენიებულია XI საუკუნის წარწერაში, რომელიც ახლავს მამაკაცის რელიეფურ გამოთახულებას. ფილა აღმოჩენილია დიხაზურგას სასაფლაოზე. ინახება გალის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

ლაბილაძე, *წარწერები*, II, გვ. 83; ე. ხილოგაია, *სამეგრელო აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა*, თბ., 2004, გვ. 266-267.

გრიგოლი – ოშკის ეკლესიის მშენებლობის (963-973 წლები) ხელმძღვანელი („საკმესა ზედა მდგომი“). იხსენიება სამხრეთი შესასვლელის ტიშპანის დიდ სამშენებლო წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, გვ. 40, 47-48; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33-34; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 75-76; ე. ჯიბაძე, *მონასტრები*, გვ. 156-157.

გრიგოლ გალატოზი – გერგეტის სამრეკლოს მშენებელი ოსტატი (XIV საუკუნე). წარწერა და მშენებლის გამოსახულება სამრეკლოს დასავლეთ კედელზეა ამოკვეთილი.

თ. სანიკიძე, *გერგეტი*, თბ., 1975, გვ. 28, 77-79, 113-114, სურ. 21-22, ტაბ. 38.

გრიგორ დაპხი – ს. ალექსიძის მოსასრებით, ხუროთმოძღვარ თოდოსაკის (იხ.) თანაშემწე 980-იან წლებში ატენის სიონში მიმდინარე აღდგენითი სამუშაოების დროს. მისი სახელის აღმნიშვნელი სომხური წარწერა ახლავს გუმბათის ყელის აღმოსავლეთი წახნაგზე ამოკვეთილი მუხლ-მოყრილი საერო პირის რელიეფს.

ს. ალექსიძე, *ატენის სომხური წარწერები*, გვ. 44-46.

გრიგორიევი ნიკოფორ – მოსკოველი „მეფის მესარკმლე (государев оконичный мастер)“, რომელიც 1637 წელს ჩამოვიდა კახეთში. მან გააკეთა გრემის ორი შენობის სარკმლები.

М. Полневков, *Новые данные о московских художниках XVI-XVII вв. в Грузии*, Тб., 1941, გვ. 10, 13-14, 17.

გუზან გალატოზი – XI საუკუნის მშენებელი ოსტატი, რომელიც აბულის ეკლესიის დასავლეთი ფასადის წარწერაში იხსენიება.

დ. ბურძინიშვილი და სხვანი, *ჯეიხეთი*, გვ. 48.

გურიტიშვილი (გერიტიშვილი) გიორგი – ზემო ნიქოსის სამრეკლოს ერთ-ერთი გალატოზი (XVI-XVII საუკუნეები). იხსენიება აღმოსავლეთ ფასადსა და ინტერიერში ამოკვეთილ სამშენებლო წარწერებში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 71; ი. მეგრელიძე, *სიძველეები ლიახეთის ხეობაში*, თბ., 1984, გვ. 154-156.

დავითი – XVIII საუკუნის ოსტატი, კალატოზების უსტაბაში. იხსენიება დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის წინამძღვარ ეფთვიმესა და სოლომონ მდივანბეგს შორის მიმდინარე დავის საბუთში (1792 წელი).

ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, გვ. 111-112; გარეჯის *ისტორიული დოკუმენტები*, ნაკვ. II, თბ., 2011, გვ. 621-622.

დავითა კალატოზი – იხსენიება ტერ-შმოფანაანთ სახლების ოთახების გაკეთების ხარჯის ნუსხაში (1799 წელი).

მასალები, I, გვ. 163.

დავითა კალატოზი – იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 13-16.

დავითა ხურო – იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 10, 13.

დათუა კალატოზი – იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 14, 15.

დანგათ სვიმეონ – ქვაზე მომუშავე ოსტატი, ეალეს ეკლესიის სადიაკვნეს კარის ტიმპანზე გამოსახული გახედლებული ჯვრის მოქანდაკე (X საუკუნე).

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 283.

დემეტრე – ხურო, რომელიც იხსენიება ძველი შუამთის დიდი გუმბათიანი ეკლესიის კარის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 271; *კახეთის ისტორიული ძეგლები*, გვ. 144.

დობეიზი (დუბეიზი?) გალატოთუხეცისი – მირტაშნის ეკლესიის (XIII საუკუნის შუახანი) მშენებელი. დაქარაგმებული სახელი ამოკვეთილია მისი რელიეფური გამოსახულების გვერდით აღმოსავლეთ ფასადზე.

გ. გაგოშიძე, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლიდან, *მაცნე, ისტორიის სერია*, №4, 1984, გვ. 127, სურ. 3.

გარდან გიორანის ძე – სხვაგან ძველი ჭეშმარიტის ეკლესიის მშენებელი ოსტატი (XIII საუკუნე). სამშენებლო წარწერიანი ქვა ამჟამად დაკარგულია.

გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, *საქართველოს მეცნიერების მოამბე*, ტ. VIII, 1935, გვ. 290-291; *ლაპიდარული წარწერები*, II, გვ. 172; გ. ბოჭორიძე, *რაჭა-ლეჩხუმი*, გვ. 188.

განე – საფარის ღმრთისმშობლის მიძინების ეკლესიის მშენებელი ოსტატი (X საუკუნის ბოლო). რელიეფი, რომელზეც მშენებელი მუშაობის პროცესშია გამოსახული, ჩასულია აღმოსავლეთი ფასადის კარნისის ქვეშ. მისი სახელი რელიეფის ზედა კუთხეშია ამოკვეთილი.

ე. სილოგავა, განე – საფარის მონასტრის მიძინების ტაძრის ხუროთმოძღვარი, *გულანი*, №1, 2009, გვ. 96-97.

ზაზიაშვილი გიორგი – კალატოზი, რომელსაც უმუშავია დავითგარეჯის ნათლისმცემლის მონასტრის მშენებლობაზე. იხსენიება სახლის წყალობის წიგნში წმ. იოანე ნათლისმცემლის წინამძღვრის ეფთვიმისა (1797 წელი).

გარეჯის ისტორიული ღოკუმენტები, ნაკ. II, თბ., 2011, გვ. 669.

ზაქარია – ქვაზე მომუშავე ოსტატი, ზედაზნის ეკლესიის კანკელის შემქმნელი (XI საუკუნის დასაწყისი). იხსენიება კანკელის ფილაზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 319-320; *კახეთის ისტორიული ძეგლები*, გვ. 67.

ზოსიმე – ათონელი ბერი, ოსტატი, რომელმაც დაამზადა თბილისის სიონის კანკელი 1795-1800 წლებს შორის. შესაძლოა, მისივე ნახელავი იყო კანკელები დავით გარეჯელის ლავრისა და დიდორძის ეკლესიებშიც.

Пл. Моссеаиш, *Описание древностей гор. Тифлиса*, Тиф., 1866, გვ. 92-93, 101-102; Р. Шмерлинг, *Матем. формы в архитектуре средневековой Грузии*, Тб., 1962, გვ. 212.

თავაის ძე მონაზონი – ბეშთაშნის წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებელი ოსტატი. ჩაუდრებელი წარწერა ამოკვეთილია სტელაზე, რომელიც დღეს ეკლესიის გალავნის დასავლეთ კედელშია ჩატანებული.

ე. ლომთათიძე, ი. გრძელისშვილი, თრიალეთში 1949 წლის მიწისინების ანგარიში, *მომზადებული*, II, თბ., 1951, გვ. 323-324; დ. ბურძინიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 65-66.

თათულა ხურო – XVIII საუკუნის დურგალი. იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 15.

თათუხადე შახბუზა – ტბეთის სამრეკლოს (1527 წელი) მშენებლობის სამუშაოთა ხელმძღვანელი („ხელა-მღეგი“). სამშენებლო წარწერა 1904 წელს ნ. მარმა ნახა სამრეკლოს ნანგრევების ადგილას. ამჟამად ის დაკარგულია.

H. Mapp, *Археолог.*, გვ. 25; დ. ზოშტარია, *კლარჯეთი*, გვ. 250-251.

თეოდორე თაფლაიხე – ერედვის ეკლესიის მაშენებელი (906 წელი). სამშენებლო წარწერა მოთავსებულია სამხრეთი ფასადის სვეტზე.

რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, *ქართული ხელოვნება*, 4, 1955, გვ. 101-138, ტაბ. 34-36; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 34-35; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 107-108.

თეოდორე გალატოზი – სოხთას ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის დასავლეთ კედელთან აღმოჩენილ წარწერაში.

ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 189.

თეოდორე – თმოგვის ციხის ზღუდის მაშენებელი ოსტატი, იხსენიება ციხეზე აღმოჩენილ წარწერაში (1350 წელი).

ვ. ცისკარიშვილი, *ჯავახეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 107; ვ. სილოგავა, *სამცხე-ჯავახეთი*, გვ. 49.

თოდოსა (თოდოსაკი) – 980-იან წლებში ატენის სიონში მიმდინარე აღდგენითი სამუშაოების ხელმძღვანელი, საეპარქოდო რამდენიმე რელიეფის ავტორიც. იხსენიება სამხრეთ ფასადზე ამოკვეთილ სომხურ სამშენებლო წარწერაში.

ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 36; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 109; ზ. ალექსიძე, *ატენის სომხური წარწერები*, გვ. 9.

ივანე კალატოზი – სოხთას ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის დასავლეთ კედელთან აღმოჩენილ წარწერაში.

ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 36; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 114, *ლაიხდარული წარწერები*, I, გვ. 189.

ივანე კალატოზი – XVIII საუკუნის ოსტატი. იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 10.

ივანე ხურო – XVIII საუკუნის დურგალი. იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 13, 14.

იესე გალატოზი – კრამიტის მომწყოები ოსტატი, 1022-1025 წლებში თავიდან დაბურა ოშკის ეკლესია. იხსენიება სამხრეთი მკლავის დიდი სარკმლის ქვემოთ დატანილ წარწერაში.

ვ. თაყაიშვილი, *ექსპლიკაცია სამხრეთ საქართველოში*, გვ. 54; ვ. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 163.

ილარიონ სამთავნელი – სამთავისის ეპისკოპოსი, ვანე ყანაელის ძე. 1032 წელს ააგო აშურიანის ეკლესია (მოხსენიებულია წარწერაში, რომელიც დღეს გორის მუზეუმშია გადატანილი). შესაძლოა, ის იყო სამთავისის ტაძრის (1030 წელი) ხუროთმოძღვარიც. იხსენიება ტაძრის სამ წარწერაში.

Brosset, *Rapports*, 3e livraison, 6e rapport, გვ. 121-122, გვ. 125-126; *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწესებული, ახსნილი და გამოკვეთილი თ. უორდანიას მიერ*, წიგნი I, ტფ., 1892, გვ. 171; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 39-40, სურ. 3; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 119-120, გ. სოხაშვილი, *სამთავისი, თბ.*, 1973, გვ. 77-78, 91.

ინა კალატოზი – ცხავეტის ეკლესიის მაშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). წარწერა, რომელშიც მისი სახელი იხსენიება, აღმოსავლეთ ფასადზეა ამოკვეთილი.

ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 191-192.

იოანე გალატოზი – იხსენიება ნასოფლარ დრინანეთის (დრანეთის) ეკლესიის სამხრეთი ეგვტრის ინტერიერში ამოკარხულ წარწერაში.

ი. ციციშვილი, *ხუროთმოძღვრული ძეგლი ნასოფლარ დრინანეთში*, საქ. ხსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, XII, №5, 1951, გვ. 316 (წარწერას XVII-XVIII საუკუნეებით ათარიღებს); გ. ლალიაშვილი, გ. პატაშვილი, წმინდა კვირიკესა და

იელიტას ტაძარი ნასოფლარ დრანეთთან (არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), საქართველოს ისტორიული, 14, 2010, გვ. 137 (წარწერის თარიღად შემოთავაზებულია X-XI საუკუნეები).

იოანე გალატოში – ნაბაზრევის (1025 წელი) ეკლესიის მშენებელი ოსტატი. წარწერა ამოკვეთილია სარკმლის თავსართის ქვაზე, რომელიც ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში.

კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 117.

იოვანე – გუგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XVII-XVIII საუკუნეები). იხსენიება აღმოსავლეთ სარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაბაიაძე, გუგუთის ეპიგრაფიკული მასალები, გვ. 115; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 33; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 75.

იოვანე გალატოში – ღაბუკინის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XI-XII საუკუნეები). სამშენებლო წარწერა ჩრდილოეთ კედელზეა ამოკვეთილი.

ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია ღვინჯუხ-გვანეთში*, გვ. 15; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 166-167.

იოვანე კალატოში – იხსენიება ხონის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთ წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობანი*, II, გვ. 272; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 131.

იოვანე კალატოში – ქვა, რომელზეც მშენებელი ოსტატის საეგდრეგელი წარწერაა ამოკვეთილი, მრგვალბაღის ეკლესიის სამრეკლოს სამხრეთ კედელშია ჩაყრებული.

ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში*, გვ. 57.

იოვანე მორჩაისძე – იშხნის ტაძრის გადაკეთების ხუროთმოძღვარი (1032 წელი). მისი სამშენებლო წარწერა ამოკვეთილია სამხრეთი სარკმლის გარშემო.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 37-39, სურ. 2; ე. თაყაიშვილი, *ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში*, გვ. 13-14;

ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 116-117; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 240-242.

კეირიკე – ზემო კრიხის ეკლესიის კარიბჭის მაშენებელი (XI საუკუნის I ნახევარი). იხსენიება კარიბჭის სამხრეთი სარკმლის თავსართთან ამოკვეთილ წარწერაში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 40; ე. ცინცაძე, ზემო-კრიხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, *ქართული ხელოვნება*, 1963, ტ. 6, გვ. 91; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 140; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 86.

კეირიკე – ხითხორო (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). რელიეფი, რომელზეც ის მამამის ოქროპირთან და ძმა მიქაელთან ერთად არის გამოსახული, ჩაყრებული იყო სოფ. სხვაეას წმ. სამების ეკლესიის წყობაში. ამჟამად ინახება ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

კეირიკე ბანელი – პირველი ბანელი ეპისკოპოსი. სუმბატ დავითის-ძის ცნობით, კეირიკემ ადარნასე ქართველთა მეფის (889-923) დავალებით ააშენა (აღბათ იგულისხმება – აღადგინა) ბანას ტაძარი. შესაძლოა იგი თავად იყო ხუროთმოძღვარიც.

ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ჯაუხიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 261, 379.

კეირიკე (ან კონსტანტინე) გალატოში – სათხის ეკლესიის მშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). მოხსენიებულია სამხრეთი ფასადის წარწერაში.

ე. დოლიძე, კასრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, *ძეგლის მეგობარი*, 1970, №20, გვ. 10; ე. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, *ქართული ხელოვნება*, 1971, №7A, გვ. 145; ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 256-257.

კეირიკე ვახტანგის ძე – ზედა ვარძიის ეკლესიის კარიბჭის მაშენებელი კალატოში (1051-1057 წლები). იხსენიება სამხრეთი კარის თავზე შავი საღებავით დატანილ სამშენებლო წარწერაში, რომელიც დღეს აღარ იკითხება.

ე. ცისკარიშვილი, *ჯავახეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 36; ც. გაბაშვილი, *ზედა ვარძია*, თბ., 1985, გვ. 50-51; დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 120; დ. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 114.

მაერიკი – რ. შმერლინგის მოსაზრებით, უბისის ეკლესიის მაშენებელი ოსტატი (IX საუკუნე). მისი სახელი ნახსენებია აღმოსავლეთი ფასადის წარწერაში.

რ. შმერლინგი, უბისის ტაძრის დათარიღების საკითხისათვის, *საქ. ისრ მეცნ. აკადემიის მოამბე*, XVI, №2, 1955, გვ. 173; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 29.

მაისა – კალატოშთა ზედამდგომი. კარნიზის ქვეა, რომელზეც სამშენებლო წარწერა იყო ამოკვეთილი, ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის ესოში იპოვა ფ. დიუბუა დე მონპერემ.

F. Dubois de Montpéreaux, *Atlas*, ტბ. XVIII, სურ. 13; ე. ნაკყეტაძე, *ქუთაისის ისტორიანი*, თბ., 1960, გვ. 137.

მარქარა ხურო – ღურგალი. იხსენიება მანქნარ თუშანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 14, 15.

მემარნიშვილი მახარობელი – ზემო ნიქოსის სამრეკლოს ერთ-ერთი გალატონი (XVI-XVII საუკუნეები). იხსენიება აღმოსავლეთ ფასადსა და ინტერიერში ამოკვეთილ სამშენებლო წარწერებში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 153-154; ი. მეგრელიძე, *ხიდულები ლიახვის ხეობაში*, თბ., 1984, გვ. 154-156;

მიქელი – ხითხურო (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). რელიეფი, რომელზეც ის მამამის ოქროპირთან და ძმა კეირიკესთან ერთად არის გამოსახული, ჩაყვლებული იყო სოფ. სხეაგას წმ. სამების ეკლესიის წყობაში. ამჟამად ინახება ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

მიქელ გალატონი – იხსენიება კუმურდოს ეკლესიის დასავლეთი მინაშენის შესასვლელის ტიმპანზე ამოკვეთილ წარწერაში (1511-1515 წლები).

ე. ცისკარიშვილი, *ჯავახეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 23; ე. სილოგავა, *სამცხე-ჯავახეთი*, გვ. 54.

მიქელ გალატონი – ღუჰას ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XI-XII საუკუნეები). წარწერა ერთვის მშენებლის გამოსახულებას.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 131, სურ. 122-123.

მიქელ ეპისკოპოსი – კიანეთის ზემო უბნის ეკლესიის (X საუკუნის ბოლო) ხუროთმოძღვარი. წარწერა, რომელშიც იგი იხსენიება, ინტერიერშია ამოკვეთილი.

რ. მეფისაშვილი, კიდევ ერთხელ ბოლნისისა და დმანისის ძეგლების შესახებ, *ძეგლის მეგობარი*, 26, 1971, გვ. 24 („ეპისკოპოსის“ ადგილას „კალატონს“ კითხულობს); ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 253-254.

მიქელი – ხურო, რომელიც იხსენიება ძველი შუამთის დიდი გუმბათიანი ეკლესიის კარის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 271; *კახეთის ისტორიული ძეგლები*, გვ. 144.

მიქელი – ბაღლაღარის ეკლესიის (1018 წელი) მაშენებელი კალატონი. სამშენებლო წარწერა ბალავრის ქვაზეა ამოკვეთილი.

რ. მეფისაშვილი, კიდევ ერთხელ ბოლნისისა და დმანისის ძეგლების შესახებ, *ძეგლის მეგობარი*, 26, 1971, გვ. 24; დ. ბურძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 54-55, ნახ. I.

მიქელი – ქართლის „ბანაკარსალარი“ (ხუროთმოძღვართუხუცესი). იხსენიება ფოკას ეკლესიის (1030-1040 წლები) სამხრეთი სარკმლის წარწერაში.

ი. გაგოშიძე, გ. გაგოშიძე, ქართლის ხუროთმოძღვართუხუცესი, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №3, 1992, გვ. 182-183; დ. ბურძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 14.

მიქელ გალატონი – აჭის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი. იხსენიება სამხრეთი კარის არქიტრავის წარწერაში (XIII საუკუნის I ნახევარი).

Е. Такашвили, *АЭРЗ*, III, გვ. 15; Е. Такашвили, Из археологических экскурсий по гурьинским церквям, *Известия Кавказского отделения Императорского русского географического общества*, т. II, Тифл., 1907, გვ. 76; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 186; Дж. Иоселидзе, *Роспись Ачи*, Тб., 1989, გვ. 11, ტაბ. IV.

მიქელ კალატონი – იხსენიება ურბნისის ეკლესიის მრდილოეთი კედლის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 46.

მიქელ გალატონი, ოპიზარი – მარტვილის ტაძრის დასავლეთი ეგვტრის მშენებელი ოსტატი (X საუკუნე). სამშენებლო წარწერა, რომელიც ეგვტრის სარკმლის ზემოთ იყო მოთავსებული, დაკარგულია.

ე. თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი*, II, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 187; ლაპიდარული წარწერები II, გვ. 37.

მიქელ ხუცეს-გალატონი – მოიხსენიებულა დიდი გომარეთის ღმრთისმშობლის ეკლესიის (XI საუკუნის I ნახევარი) სამხრეთი შესასვლელის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

Е. Такашвили, *АЭРЗ*, IV, გვ. 83; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 187-188; *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 5.

მსახურა – ხანძისის სამრეკლოს ერთ-ერთი მაშენებელი (1540-იანი წლები). იხსენიება სამრეკლოს კედლებზე მოთავსებული ოთხი წარწერიდან ერთ-ერთში.

H. Mapp, *Древности*, გვ. 144, ტაბ. 51; დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი*, გვ. 110; ვ. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

მკვდლიძე ნადირა – ძეგვის სამეზბის ეკლესიის სარქარი. იხსენიება აღმოსავლეთის სარკმელთან მოთავსებულ მხედრულ წარწერაში (1676-1696 წლები).

ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 117.

მკვეც (გალატოზი – აზის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი. იხსენიება სამხრეთი კარის არქიტრაფის წარწერაში (XIII საუკუნის I ნახევარი).

E. Такашвили, *АЗРЗ*, III, გვ. 15; E. Такашвили, *Из археологических раскопок по иранским церквам, Известия Кавказского общества Императорского русского географического общества*, т. II, Тифл., 1907, გვ. 76; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 41; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 186; Дж. Хосендзе, *Роспись Ачи*, Тб., 1989, გვ. 11, ტაბ. IV.

ნასციდა კალატოზი – ღვინის სოფ. მცხეთის ეკლესიის მაშენებელი ქართლელი ოსტატი (XVIII საუკუნე). მისი სახელის შემცველი წარწერა ხელის გამოსახულებასთან ერთად ჩართულია აღმოსავლეთი სარკმლის საპირეში.

Brosset, *Rapports*, 2e livraison, 9e rapport, გვ. 33; ვ. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია ღვინის-სოფელში*, გვ. 43-44; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 42; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 189; ვ. ბერიძე *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 191.

ნასციდა კალატოზი – გეგუთის წმ. გიორგის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XVII-XVIII საუკუნეები). მოხსენიებულია აფხიდის სარკმლის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

ს. კაკაბაძე, *გეგუთის ეპიგრაფიკული მასალები*, გვ. 115; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 33; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 75.

ნინია კალატოზი – იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თიფა-საბუღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 13, 15-16.

ორბისძე ნიკოლოზ გალათოზოუხეცკი – შორეთის მონასტრის სამხრეთი მინაშენის (XIV-XV საუკუნეები) მშენებელი ოსტატი. მისი სახელი შესახელულის მარცხნივ ამოკვეთილ წარწერაში იკითხება.

ვ. ბერიძე, *სამცხის ხუროთმოძღვრება*, გვ. 214; ვ. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრება*, გვ. 43; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 192.

ოყუფა დურგალი – იხსენიება უცნობი პირის სახლის მშენებლობისათვის გაწეული ხარჯის ნუსხაში (1799 წელი).

მასალები, II, გვ. 18.

ოტაიშვილი დავითა – XVIII საუკუნის კალატოზი. იხსენიება დავითგარეჯის უდაბნოს წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის წინამძღვარ ყუთუიმესა და სოლომონ მდივანბეგს შორის მიმდინარე დავის საბუთში (1792 წელი).

ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, გვ. 111-112; *გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები*, ნაკვ. II, თბ. 2011, გვ. 621-622.

ოქროპირი – ხითხურო (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). რელიეფი, რომელზეც ის შეილებთან კვირიკესა და მიქაელთან ერთად არის გამოსახული, წაყოლებული იყო სოფ. სხეაფას წმ. სამეზბის ეკლესიის წიკაში. ამჟამად ინახება ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

პაპალა კალატოზი – იხსენიება სეიდაბადის ბაღის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

მასალები, I, გვ. 34.

პაპია – XVII საუკუნის ოსტატი. მან დაასრულა სოფ. გორულის ეკლესიის მშენებლობა. იხსენიება სამხრეთი ტიშანის წარწერაში.

დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956-1958 წწ.) შედეგები, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, ტ. 1, 1960, გვ. 52; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 196; ვ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 71.

პაპუა – დავითგარეჯის ღვინის გალანის მშენებლობაზე (1690-იანი წლები) მომუშავე ერთ-ერთი ქვისმჭრელი. იხსენიება ბერთუზნის ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის წარწერაში.

Г. Чырнишвили, *Пещерные монастыри Давид Гареджи*, Тб., 1948, გვ. 100; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 196-197.

პაპუა – ტბისის ეკლესიის (1683 წელი) ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი. მისი სახელის შემცველი წარწერა რელიეფურ გამოსახულებასთან ერთად მოთავსებულია დასავლეთ ფასადზე.

ი. ციციშვილი, ძველი საქართველოს ხეროთმოძღვრები, დროშა, 1952, №4, გვ. 23; ე. ბერიძე, ხეროთმოძღვრები, გვ. 44; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 197.

პატაი რამგული – ოსტატი, რომელმაც დაამზადა ძველი შუამთის დიდი გუმბათიანი ეკლესიის კარი. იხსენიება კარის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი, I, გვ. 271; კახეთის ისტორიული ძეგლები, გვ. 144.

პოღოლა – ტბისის ეკლესიის (1683 წელი) ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი. მისი სახელის შემცველი წარწერა რელიეფურ გამოსახულებასთან ერთად მოთავსებულია დასავლეთ ფასადზე.

ი. ციციშვილი, ძველი საქართველოს ხეროთმოძღვრები, გვ. 23; ე. ბერიძე, ხეროთმოძღვრები, გვ. 44; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 197.

საბა – სამწევრისის ტაძრის განახლების სამუშაოთა ხელმძღვანელი („ზედამდგეი“, XV-XVI საუკუნეების მიჯნა). იხსენიება სამხრეთ ფასადის წარწერაში.

გ. ჩუბინაშვილი, მასალები სამწევრისის ტაძრის შესწავლისათვის, ქართული ხელოვნება, 1948, №2, გვ. 24; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 198.

საკოცარი – კუმურდოს ტაძრის ხეროთმოძღვარი (964 წელი). იხსენიება დიდ სამშენებლო წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია სამხრეთი შესასვლელის თავზე.

M. Brosset, *Rapports*, 2e livraison, 8e rapport, გვ. 167-168; ე. ბერიძე, ხეროთმოძღვრები, გვ. 48-49; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 202-204; ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 264.

სამეფლა კალატოზი – მუშაობდა სვიდაბადის ბაღის დამტვერეული მიწების შეცვლაზე და აუზის მშენებლობაზე. იხსენიება ბაღის მშენებლობისათვის გაწეული ხარჯის ნუსხაში (1757 წელი).

მასალები, I, გვ. 34.

სარგისა კალატოზი – იხსენიება როგორც მოწმე თეიმურაზ II-ის მიერ ამილახვართა სასახლის საქმეზე 1752 წლის 2 ივნისს გაცემულ განჩინებაში.

ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 406.

სარქისა კალატოზი – იხსენიება როგორც მოწმე დიდმელი გიორგი უსუფაშვილისადმი 1742 წლის 7 ივნისს გაცემულ გადაწყვეტილების წიგნში.

ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 354.

საღირი – კალატოზთა ზედამდგეი. ხელმძღვანელობდა ქართლის მეტეხის ეკლესიის აღდგენით სამუშაოებს 1527-1556 წლებში. სამშენებლო წარწერა მოთავსებულია გუმბათის სამხრეთ კედელზე.

გ. თოხჩეშვილი, მეტეხის წარწერები, კლიო, 2003, №18, გვ. 6-7, სურ. 2; ნ. ჩიტიშვილი, მასალები ქართლის მეტეხის ისტორიისათვის, საქართველოს სიძველენი, 14, 2010, გვ. 172.

სერაპიონ ზარზმელი – ზარზმის მონასტრის დამაარსებელი VI ან IX საუკუნეში. მის „ცხოვებაში“ არის ცნობა, რომ სერაპიონი მონაწილეობდა ოპიზის მონასტერში მიმდინარე ერთ-ერთ მშენებლობაში. მაჩვენებელია ქვის დიდი რელიეფური ჯგერით აღვილ ბაკთას მახლობლად სამცხეში.

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვება, გვ. 329, 337; ე. ბერიძე, ხეროთმოძღვრები, გვ. 49-50; ე. ბერიძე, ოსტატები, გვ. 204-206.

სეიმონ გალატოზუხუცესი – ბედიის ეკლესიის მაშენებელი (990-იანი წლები). იხსენიებოდა დასავლეთ კედლის წარწერაში, რომელიც ამჟამად დაკარგულია.

M. Brosset, *Rapports*, 2e livraison, 8e rapport, გვ. 91; ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 38; ე. სილოგაძე, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა, თბ., 2004, გვ. 259.

სიმონ მღვდელი – შახმარლოს ეკლესიის (X-XI საუკუნეთა მიჯნა) მაშენებელი ოსტატი. იხსენიება სამხრეთი შესასვლელის არქიტრავის ქვის წარწერაში.

დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 62-63.

სიხარულა გალატოზი – იხსენიება პარხლის ეკლესიის შუა ნაწიის სამხრეთ კედელზე დატანილ ორ ფერწერულ წარწერაში. ამჟამად ორივე თითქმის გადასულია.

ე. თაყაიშვილი, ექსპედიცია, გვ. 91-93; ე. ჯოხაძე, მონასტრები, გვ. 210.

სოსუა ხურო – XVIII საუკუნის დურგალი. იხსენიება მანუარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 16.

სტეფანა კალატოზი – XVIII საუკუნის ოსტატი. იხსენიება მანუარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 9-12.

სტეფანე კალატოზი – სიმონეთის ეკლესიის მაშენებელი (XI საუკუნე). წარწერა ჩართულია ჩრდილოეთი მიწაშენის კედლის წიკაში.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 114.

სტეფანე სარაიდარი – ხეროთმოძღვარი, ხელმძღვანელობდა ქოლაგირის ციხის (XVIII საუკუნის ბოლო), თბილისის გალავნისა (1796 წელი) და დავით ბაქონიშვილის სახლის მშენებლობებს (1801 წელი). იხსენიება ციხის ნახაზების განმარტებით ბარათში (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, H 2745), ერეკლე II-ის მიერ იოსებ მიშკარბაშისადმი გაგზავნილ ბრძანებაში და დავით ბაქონიშვილის სახლისათვის გაწეული ხარჯის სიაში.

საქართველოს სიძეულენი, III, გვ. 66; *მასალები*, I, გვ. 181-182; ვ. ბერიძე, XVIII ს-ის ქართველ ხეროთმოძღვარს ნახაზები, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, ტ. XIV-ბ, 1947, გვ. 219-236; ვ. ბერიძე, *ხეროთმოძღვრები*, გვ. 50; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 207.

სულთანშე – XVII-XVIII საუკუნეების კალატოზი. ქვა, რომელზეც გამოსახულია მისი ფიგურა და ამოკეთილია სავედრებული წარწერა, ნამოტანილია რკინის მონასტრიდან. ამჟამად ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში.

გ. ოთხმეზური, რკინის წარწერები, *არტანუჯი*, 6, 1997, გვ. 16, სურ. 14.

ტუისშიელი საბა – ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი, ეპისკოპოსი 1740-1780-იან წლებში. მისი ანდერძიდან ვიგებთ, რომ იგი იყო ნინოწმინდის ტაძრის აღდგენისა და მის გარშემო სხვადასხვა საერო ნაგებობების მშენებლობის ხელმძღვანელი.

ს. ბარბაქადი, საბა ტუისშიელის ანდერძისებრი ღწვანი, გამოკლევა და ტექსტი, *ქართული ხელთაყვება*, 3, 1950, გვ. 211-236; ლ. რეულაშვილი, საბა ტუისშიელისეული სასახლე სოფ. ნინოწმინდაში, *ქართული ხელოვნება*, 3, 1950, გვ. 237-247; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 209-212.

ფადლონ გალატოზი – ჯრუჭის ეკლესიის ერთ-ერთი მაშენებელი (XI საუკუნე). იხსენიება ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთი სვეტის წარწერაში.

ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 157.

ფარეზა, ფარეზი – მშენებელი ოსტატი, საერაუდოდ საყარის წმ. საბას ეკლესიის ხეროთმოძღვრის გიორგი ფარეზას ძის მამა. გამოსახულია წმ. საბას ეკლესიის აკოტერეონზე, რომელიც ამჟამად ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება.

ვ. ბერიძე, *სამცხის ხეროთმოძღვრება*, გვ. 43; ვ. სილოგავა, ეკლესიის მოედლი საყარიდან ხეროთმოძღვრის გამოსახულებით და წარწერით, *მესხეთი. ისტორია და თანამედროვეობა*, ახალციხე, 2000, გვ. 29-35.

ფარსადინა სარაიდარი – მონაწილეობდა თბილისის გალავნის მშენებლობაში (1796 წელი). მოხსენიებულია ერეკლე II-ის მიერ იოსებ მიშკარბაშისადმი გაკემულ ბრძანებაში.

საქართველოს სიძეულენი, III, გვ. 66; *მასალები*, I, გვ. 181-182; ვ. ბერიძე, XVIII ს-ის ქართველ ხეროთმოძღვართა ნახაზები, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, ტ. XIV-ბ, 1947, გვ. 227-238; ვ. ბერიძე, *ხეროთმოძღვრები*, გვ. 52; ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 207.

ფოცხვერ გალატოზი – ნაიხას ეკლესიის (X საუკუნე) ერთ-ერთი ოსტატი. იხსენიება წარწერაში, რომელიც ამოკეთილია ბაღაერის ქვაზე მშენებლის გამოსახულების გვერდით.

დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 94.

ფურცხვანიძე მეღქან (ან ბეჟან) – სარქარი, რომელმაც აღადგინა სხალტბის კუირაცხოვლის ეკლესია 1667 წელს. სამშენებლო წარწერა ამოკეთილია კარიბჭის აღმოსავლეთ ბურჯზე.

ვ. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 217-218; P. Шмелюв, В. Аюааа, Т. Баранов, *Очерк истории Тбилиси, Архитектуры и музеев Тб., Тб., 1960*, გვ. 53-54; ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ხეროთმოძღვრება, გვ. 45; ი. თვალიძე, სხალტბის კუირაცხოვლის დათარიღებისათვის, *საქართველოს სიძეულენი*, 10, 2007, გვ. 235-236 (სარქარის გვერს კითხულობს „საუცოანიძე“-დ).

ქარუმიძე პაპუა – ქვემოქალის გიგი ამილახვრისეული ეკლესიის მაშენებელი (XVIII საუკუნე). მოხსენიებულია აღმოსავლეთ ფასადის წარწერაში.

ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 41; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 219.

ქამირი – ხანკათის სამრეკლოს ერთ-ერთი მაშენებელი (1540-იანი წლები). წარწერა მოთავსებულია სამრეკლოს ფანიატურზე.

H. Mapp, *Археолог*, გვ. 144, ტაბ. 51; დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი*, გვ. 110; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

ქოროჯანისძე ივანე – ეკის მონასტრის ეკლესიის დასავლეთი კარიბჭის მაშენებელი (XV-XVI საუკუნეები). სამშენებლო წარწერა, რომელიც დასავლეთი ფასადის ფრონტონის წვერში იყო ჩადგმული, დაკარგულია.

ი. აღაშია, ეკის ნათლისმცემლის სამონასტრო კომპლექსის ხუროთმოძღვრება, *ძეგლის მეგობარი*, 57, 1981, გვ. 14-16; ა. ტუღუშო, ეკის ნათლისმცემლის მონასტრის წარწერები, *ძეგლის მეგობარი*, №3, 1988, გვ. 59.

ღარმეზჯანა – ხატისსოფლის ღმრთისმშობლის ეკლესიის მაშენებელი ოსტატი (1658-1675 წლები). იხსენიება დასავლეთი ფასადის წარწერაში.

ე. თაყაიშვილი, სომხეთ-საორბელის ძეგლების წარწერები, *კავკასიონი*, პარიზი, 1929, №1-2, გვ. 99; ე. ბერიძე, *XVII-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება*, გვ. 43.

ეასანი – ხანძთის სამრეკლოს ერთ-ერთი მაშენებელი ოსტატი (1540-იანი წლები). წარწერა მოთავსებულია სამრეკლოს ფანიატურზე.

H. Mapp, *Археолог*, გვ. 144, ტაბ. 51; დ. ხოშტარია, *კლარჯეთი*, გვ. 110; ე. ჯობაძე, *მონასტრები*, გვ. 55.

ეასანა ხურო – იხსენიება მანუჩარ თუმანიშვილის სახლისა და თივა-საბაძელის მშენებლობის ხარჯის ნუსხაში (1793 წელი).

მასალები, II, გვ. 13, 14.

ყიფიანი ნიკოლოზ – იმერეთის სოფელ ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი, 1777 წელს აღადგინა მონასტრის დაცემული სამრეკლო. იხსენიება სამრეკლოს სამხრეთი შესასვლელის თავზე ამოკვეთილ წარწერაში.

გ. ცქიტიშვილი, წარწერა იმერეთის სოფ. ვარძიის მონასტრის სამრეკლოზე, *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, თბ., 1954, ნაკვ. 31, გვ. 5-9; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 43; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 221-222.

ყორღანაშვილი ოსეფა, მიღახვარი – მშენებელთა ზედამდგომი. მისი სტატუსი იხსენიება დარეჯან დედოფლის მიერ მისდამი პურისა და კირის თაობაზე 1792 წლის 6 მარტს მიწერილ წერილში.

საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 243-244.

შალვა – კალატოზთა ზედამდგომი, ხელმძღვანელობდა რუისის ტაძრის მშენებლობას (1420-30-იანი წლები). სამშენებლო წარწერა დასავლეთის შესასვლელის თავზეა მოთავსებული.

ე. თაყაიშვილი, *არქეოლოგიური მოგზაურობანი*, I, გვ. 107; გ. ნუბინაშვილი, რუისის ტაძრის ისტორიისათვის, *ენიქის მოამბე*, 1940, V-VI, გვ. 462-466; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 53; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 224-225.

შიხუაშვილი სტეფანე – კალატოზი. იხსენიება 1782 წელს გაკეთებულ განიხიებაში.

საქართველოს სიძველენი, I, ტყვ., 1920, გვ. 151-152; შ. მესხია, *საისტორიო ძიებანი*, II, თბ., 1983, გვ. 526-527.

შოშია კალატოზი – იხსენიება ტერ-შმოვიანაანთ სახლების ოთახების გაკეთების ხარჯის ნუსხაში (1799 წელი).

მასალები, I, გვ. 163.

შუარტყლელი – კალატოზი, ხუფათიდან მოწვეული ხუროთმოძღვრის თანაშემწე ზარზმის მეორე ეკლესიის მშენებლობაზე, რომლის ამბავიც მოთხრობილია „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“.

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, გვ. 344-345; ე. ბერიძე, *ხუროთმოძღვრები*, გვ. 54; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 225.

ჩანგა (?) გალატოზი – ნაისას ეკლესიის (X საუკუნე) ერთ-ერთი ოსტატი. იხსენიება წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია ბალავრის ქვაზე მშენებლის გამოსახულების გვერდით.

დ. ბურენიშვილი და სხვანი, *ჯაეახეთი*, გვ. 94.

ტიპოფორისი – გუდარხის ეკლესიის (1231-1235 წლები) ხეროთმოძღვარი. იხსენიება სამხრეთი კედლის წარწერაში.

ე. ბერიძე, *ხეროთმოძღვრები*, გვ. 54; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 233; Н. Чунгушвили, *Гулархи, ქართული ხელოვნება*, 9, 1987, გვ. 59; გ. მკვლადიძე, *გუდარხის მონასტრის ისტორიისათვის, მრავალთაფი*, XVII, 1992, გვ. 147-148 (შემოთავაზებულია უფრო გვიანდელი თარიღი – 1280-იანი წლები).

ხატულიშვილი – გალატოზი, დრბოს ღმრთისმშობლის ეკლესიის (1510 წელი) მაშენებელი. გ. წერეთლის ცნობით, იხსენიებოდა დასავლეთი კარის ტიმპანის წარწერაში. ამჟამად წარწერის კვალი არ ჩანს.

Г. Церетели, *Археологическая экспедиция по Квиринскому уезду, Материалы по Археологии Кавказа*, вып. VII, Москва, 1898, გვ. 112-113; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 235; ე. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხეროთმოძღვრება*, გვ. 171.

პარაბა – საენის წმ. გიორგის ეკლესიის (1046 წელი) ხეროთმოძღვარი. მისი სახელი მოხსენიებულია დასავლეთი შესასვლელის წარწერაში.

ე. ბერიძე, *საენი, ქართული ხელოვნება*, 1, 1942, გვ. 90-91; ე. ბერიძე, *ხეროთმოძღვრები*, გვ. 55; ე. ბერიძე, *ოსტატები*, გვ. 239.

პოვანეს მღვდელი – ბინაძორის ეკლესია-სამრეკლოს (1663 წელი) ხეროთმოძღვარი. სომხური სამშენებლო წარწერა ამოკვეთილია დასავლეთი კარის ტიმპანზე.

დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპლაცირის საეკლესიო სამუშაოთა (1956-1958 წწ.) შედეგები, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, 1, თბ., 1960, გვ. 58; გ. გაგოშიძე, *ნ. ნარტალაძე, მონოფიზიტური ძეგლები საქართველოში*, თბ., 2009, გვ. 85, ნახ. 53, სურ. 74.

დამატება

აბული – ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე მოთავსებულ საეკლესიო წარწერაში მოხსენიებულია არიან ეკლესიის კალატოზები, სახელების გარეშე.

ე. ცისკარიშვილი, *ჯეიხეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 122.

ატენის სირინ – აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილ 945 წლის ორ წარწერაში, სახელის მითითების გარეშე, იხსენიება „ატენის სარქალი“, რომელიც ხელმძღვანელობდა ტაძრის ზღუდის მშენებლობას.

ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 207-208.

ბაერა – ეკლესიის სამშენებლო წარწერის (XI საუკუნე) მიხედვით, მისი მაშენებელი სოფელი ეყოფილა.

ე. სილოგაძე, *სამცხე-ჯეიხეთი*, გვ. 46.

ზარზმა – „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ მიხედვით, ზარზმის მეორე ეკლესიის მშენებლობის ხელმძღვანელად მოუხმეს „კეკლონებით განთქმულსა კაცსა“ ხუფათიდან. ამ ხუფათელ ხეროთმოძღვარს, რომლის სახელიც ნახსენები არ არის, თანაშემწედ ჰყავდა გალატოზი შუარტკლელი (ი.ხ.).

სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, გვ. 344-345.

ილორი – აღმოსავლეთი კედლის საეკლესიო წარწერაში (XI-XII საუკუნეები) იხსენიება გალატოზი. სახელი გადასულია.

ლაიხდარული წარწერები, II, გვ. 159; ე. სილოგაძე, *სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა*, თბ., 2004, გვ. 273.

კუმურდო – სამხრეთ პორტიკის თაღის ქვეშ მოთავსებულია 964 წლის ახლო ხანების წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია არიან „მუშაკნი და ყოველნი მაშენებელნი“ ეკლესიისა. სახელით იხსენიება მხოლოდ ვინმე გიორგი, რომლის ზუსტი კავშირი ეკლესიასთან ვერ დგინდება.

ე. ცისკარიშვილი, *ჯეიხეთის ეპიგრაფიკა*, გვ. 15.

მიქარწმინდა – XI საუკუნის სამშენებლო წარწერის მიხედვით, ეკლესია გიორგიწმინდელებს აუშენებიათ. ნუსხურწარწერიანი ქვა ინახება ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში.

გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მეზეუმის მოამბე, ტ. VII, 1933, გვ. 208-209, ტაბ. III; ლაიპლარული წარწერები, II, გვ. 96-97; გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმი, გვ. 128-129.

რგანი – ეკლესიის სამხრეთ კედელში, კარნიზის ქვემოთ ჩასმულია სამშენებლო წარწერა (XI საუკუნის I ნახევარი), რომელიც იუწყება, რომ ეკლესია ააგო სოფელმა ნავარქეთმა.

ლაიპლარული წარწერები, II, გვ. 63.

საგანე – აღმოსავლეთის სარკმელთან ჩასმულ ქვის ფილაზე ამოკვეთილ წარწერაში (1046 წელი) საგანგებოდ არის მოხსენიებული სოფლის მოსახლეობა, რომელიც მშენებლობისას თანადაუდგა ერისთავთ-ერისთავ გიორგის.

გ. ბერძენი, საგანე, ქართული ხელოვნება, I, 1942, გვ. 91-92; ლაიპლარული წარწერები, II, გვ. 61-62.

საორბისი – ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელზე ამოკვეთილი წარწერა გვაუწყებს (1152 წელი), რომ მის მშენებლობაში მთელ სოფელს მიუღია მონაწილეობა.

Г. Чхенаишвили, Вопросы истории искусства, т. 1, Тб., 1970, გვ. 282.

საპე (ახლანდელი საჯა) – სოფლის აღმოსავლეთით მდებარე ეკლესიის მამულებელ გალატოსთა სავედრებელი წარწერა (XI საუკუნის I ნახევარი) ამოკვეთილია ბაღაერის ქვაზე გამო-სახელი ჯერის კვარცხლბეკზე.

დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 57.

სპეთი – ზედა მაცხოვრის ეკლესიის (XI საუკუნე) აღმოსავლეთ ფასადზე ამოკვეთილი წარწერიდან ირკვევა, რომ მის მშენებლობაში მონაწილეობა სოფელ საკეირიკეს მოსახლეობას მიუღია.

ლაიპლარული წარწერები, II, გვ. 115-116.

ქარცები – XV-XVI საუკუნეთა წარწერის მიხედვით ეკლესია ქარცებელებს აუშენებიათ.

დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, გაგახეთი, გვ. 104.

ცხნარი (XIII საუკუნის შუა ხანა) – სამშენებლო წარწერით ისე ჩანს, რომ ეკლესია სოფელს აუშენებია („ვააშენეთ ყოველმან“). იქვე სავედრებელ წარწერაში იხსენიება „ამის მოქმედი“, უსახელიოდ.

დ. ბერძენიშვილი, წარწერები სოფელ ცხნარიდან, ძეგლის მეგობარი, 1976-1977, №43-44, გვ. 15, დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 44.

ჯოისუბანი (X საუკუნე) – ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე ამოკვეთილია სავედრებელი წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულნი არიან „მოქანდაკე კალატონი“, ხოლო წარწერაში წმ. გიორგის რელიეფზე აღმოსავლეთ სარკმელთან იხსენიება კიდევ ერთი გალატონი.

გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს მეზეუმის მოამბე, ტ. VIII, 1935, გვ. 327-328, ტაბ. XVIII-XIX; ნ. აღაბაშვილი, ჯოისუბანის რელიეფები, საბჭოთა ხელოვნება, №7, 1978, გვ. 69, 71-72; ლაიპლარული წარწერები, II, გვ. 45-46; გ. ბოჭორიძე, რაჭა-ლეჩხუმი, გვ. 230.

შენიშვნები

გულმაგრად, ამ მხრივ, იმითმაც შესილება ვიყოთ, რომ, მაგალითად, დ. კონრადიც დასაყუდით ვეროის შესასაუკუროვარი ტაბართმშენებლობის სხვადასხვა საკითხის გამო არათუ აღორძინების ხანის, XVIII საუკუნის მაგალითობსაც იშველიებს (იხ. D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, 4, Leipzig, 2002).

² იხ. თერდაც ზ. ალექსიძის წინათქმა მიხი პუბლიკაციისა: *მოქცევათ ქართლისა. ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები*, თბ., 2007, გვ. 3-9; აქედანვე მოყოლიან ამ თხზულების სათანადო ამონაჩვენებსაც, და იქვე, ფრჩხილებში მიუთითებ სწორედ ამ გამოცემის გვერდებს.

³ როგორც ჩანს, არხების გაყვანა „მოქცევის“ დამწერთ თუ მათ წყაროებს ძალზე მნიშვნელოვანდ ესახებათ. ალექსანდრე მაკედონელის წყნში (დღეს სადავო) ლაშქრობაზე უბნობისას, ნათქვამია: „ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუქ და დადგა სარკინესა დასაყუდით ეკროსი. და დასცა ევნაქი და რუა გამოიღო ქსნით, და დაიხრა კაცი...“ (გვ. 10). ცხადია, შუაგულ ომში ევნახის გაშენება და რუს „გამოღება“ საკმაოდ უცნაურად მოიხსნ. იქნებ ეს რაღაც უკვე მემკვიდრეთათვის გაუგებარი გარემოებების ახსნის ცდა იყოს? ეს ისევეა სამომავლოდ წყნნი ისტორიკოსების მიერ ასახსნელი, როგორც უცნაური ანაქრონიზმები – წმ. 13 ასურელ მამათა მოხელის ნახევარი საუკუნით მაინც „დაძელება“, ხოლო წმ. შუშანიკის წაბების, პირიქით, „გაახალგაზრდავება“ (გვ. 18-19).

⁴ წყნის ქვეყნისა და ერს ბევრად გვიანაც, უკვე შუა საუკუნეების დასაყუდით, სწორედ „გოგ-მაგოგისგან“ კაცხასირის გასახელდების მცდელად აღიქვამდნენ – იხ. ა. თვარაძე, *საქართველო და კავკასია ვეროიელ წყაროებში*, თბ., 2004.

⁵ ასევე დიდმნიშვნელოვანი ყოფილა იქვედ მესხთორიეთათვის კიდევ ერთი ნაგებობა – თბილისის მარიაშვიდა, რომელსაც – ისევე, როგორც თბილისისავე სიონის შენობის ამბავს – ქვემოთ მიუვებრუნდებით.

⁶ *ქართლის ცხოვრება*, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ნუხიშვილის მიერ, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 13; საგულისხმოა, რომ ქართლის სინური წმინდა გუგუშერთან ასწარუთა კი არა, ვატიანე გორგასლის პაპის, არილის აღმშენებლობა (გვ. 140).

⁷ *მოქცევათ ქართლისა. ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები*, გვ. 10-11.

ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 5, 8-9, რა თქმა უნდა, თანამედროვე ისტორიული მეცნიერების თვალთახედვით ეს ცნობები „უაქტუაროვად“ ვერ ჩითივლება, ისინი უფრო XI საუკუნის შტრლის ხელდას გუგუხასთივებს.

⁹ იქვე გვ. 13, 19, 25, 27, 30, 38.

¹⁰ იქვე გვ. 8, 13.

იქვე გვ. 29, 33, 58, 59.

იქვე გვ. 138.

იქვე გვ. 177-178, 185, 198-199, 201-202, 204.

იქვე გვ. 142.

იქვე გვ. 243.

¹⁶ ნაშელოდ გამოჩადის მხოლოდ ერთი, მაგრამ აქ საქმე უსიმე საქმიანობის წარმონერა კი არა, საომაო მოქმედებათს მიუვლად ბიზანტიელთა წინააღმდეგ ვიოროი I-ის ომების დროს, მაგრამ ისედა საბა, მტრეკარმინ ესისკოსის მინ, რომელ შუაგულს არღარა იყო სხვა ღოუე, ააყო ცახე თახისა ხელა ტბობისასა...“ (მატიანე ქართლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 292; შემოჭრ დავითის-მე ასუცეებს: „...აღაშენა სიმაგრე საბა მტრეკარ ეპისკოპოსისა, მახლობელად ტბობის გულსასა და სახელ-სხვა მას სუკეი“ – იქვე გვ. 386).

¹⁷ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 377.

¹⁸ იქვე გვ. 260.

¹⁹ იქვე გვ. 274 (მატიანე ქართლისა), გვ. 379-380 (სემედავ დავითის-მე). ორთავე ამ ცნობის მიმართება დღეს არსებულ ნაგებობებთან კარგად გუგუშვებს, რომ წყნობლობითი (ცხოვრების არსებობა შედამ რიდი ამარტოვებს ხელოვნების ისტორიკოსის მუშაობის ბაის ტაბარი რივი ნიშნებით უფრო აღრეულია, (VII საუკუნისა), ვიდრე აღარნახეს (ცხოვრების ხანა (IX-X საუკუნეთა დასაყუდით), ხოლო ტბობის ტაბარი დღეს სულ სხვა შენობაა, ვიდრე 918 წელს გარდაცოლილი ამოტ კუხისა იქნებოდა – ამ ადგილზე, რაქოხლაც (ქართულ სინაშელოდ კი ეს უმაგალითოა) დაახლოებით 100 წლის მანძილზე მშენებლობა კიდევ სამჯერ ნატარდა (დ. ხოშტარია, ტბობის ტაბარის ისტორიად, *საქართველოს სიძველეწა* 4-5, თბ., 2003, გვ. 77-91).

²⁰ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 265, 270. ჭიწონილი-მარტელოდ, ბაის მშენებელად, აქამდე საცოლო – ვერტურობით ვართი (გ. წებანაშვილი, ვ. ბერძენი, ნ. აბაღაშვილი და სხვანი) მას VII საუკუნეს, სხვანი კი (შ. ამირანაშვილი, რ. შერედიფი) X საუკუნეს დაახლოებით თანაბარი „დაღოს“ საბოებით აკუთვნებენ.

²¹ იქვე, გვ. 281. შევასენებთ მკითხველს, რომ ბაგრატი III-ის აგებული ბეღია, სადაც ის განისვენებს კიდევ (იქვე, გვ. 281) დღეს აღარ არსებობს – მის ნაშენებელს XII-XIV საუკუნეთა მიჯნის ნაგებობა (იხ. A. Пацыяшвили, *Крестовые походы VIII-X веков в Абхазии*, Тб., 1988, გვ. 71-72), რომლის შიდა მოპირკეთებაში თავდაპირველი შერობის ორი-სამი ნუქურთმიანი ფილადაა არის ჩართული (იხ. რ. შერაზინი, *ქართული ხროთმოძრავილი ორნამენტები*, თბ., 1954, რესტრინტი: 2003, გვ. 47).

²² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 352-353.

²³ ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 115, 129.

²⁴ ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1974, გვ. 163-164, 260. ეახუშტი გიორგი ბრწყინვალის ძესუ, დაითხოვე ამბობს: „მეტა უმეტეს შენგებას ეკლესიათა და ციხე-სიმაგრეთა, რომელნი მოუკრებულ იყვნენ და დაუშინეს ბრყინავლესა მეფესა გიორგის...“ (იქვე, გვ. 260). ნიშანდობლივია, რომ სწორედაც მისი ღვაწლმოსილობის საბუთად გვეუბნება თამარის ისტორიკოსი ჯერ გიორგი III-ის, მეორე თამარის მიერ ჯეორდიდულად (ე. ი. ვახრთუქიშვილისდაც) დადგინებულ ასტორი გლორისთავისძესუ. „ნამდუღე კაცი ღირს ქებისა, ჯგჳმრთი ქრისტიანე ...საქორინისა ერთეული უსომიდე. ეკლესიათა და მონასტერთათჳს რადლა საკმარ არს თქუამდე: თუთ წამებენ ქმნილნი მისნი ყოველთაგან, ყოთარცა მღუმესა და კლარჯუთს თუთ მის მიერ ქმნილსა მონასტერსა და ყოველთა ადგილთა“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. II, გვ. 122).

²⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 329-330. და ეს მხოლოდ ამონარიდი! ამას მოსდევს ნაუბარი შეწირულ ნაღდაფებსუ, აქ შემოკრებულ „კაცთა პატიოსანთა“, ბაღვაშთა შეწირულ მამულსუ. ეკლესიის „...მეორედ იერუსალიმად, სასწაულად ყოელისა, კეთილისად, მოძურად სწავალეუბნისად, სხუად ათირად, ფრად უაღრეს მისსა საღმრთოთა შინა წესთა...“ გადარქვასუ და კიდევ – ქსნორის აგებასუ... (გვ. 329-333).

²⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 90-91.

²⁷ იქვე, გვ. 272; ამავე თხზულებაში „გარემოებათა გამოცა“ ნათქვამი, რომ „...ტფილისს [მონღოლებმა] დაიპყრეს და იწეს შენგებად“ (იქვე, გვ. 191), ან რომ დავით VII ულუს მეუღლემ „აღაშენა ისანთა პალატი განგებითა დიდითა“, რომ შესვრებზე გაიქურის ნუქურ „წარიღეს ეკლესიასა წმიდისა ქაღვლისა ქრისტიანასა, რომელი სუარსამელთაგან დარღვეული აღშენებულ იყო...“ (იქვე, გვ. 126-127).

²⁸ იქვე, გვ. 340, 473-474. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს აქ ცნობა დატყვევლ ნაგებობების აღსადგენად საგანგებო გადასახადის შემოღებასა და ამ საქმიანობის დასრულებისთანავე მისი გაუქმების შესახებ. მის დასტურად არსებობს აღმკვეთი I-ის 1440 წლის სიგელი (ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსცა ი. დოლიძე, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 126-127).

²⁹ ს. კაპაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, საიხტორიო მოამბე, №4, 1925, გვ. 55.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 424-425.

³¹ ქართლის ცხოვრება დასაბამიდან მეთოცხრამეტ საუკუნეების, ნაწ. 2: ახალი მოთხრობა 1469 წლიდან, უიღრე 1800 წლამდე, გამოსცემული დ. ნებინაიშვიან, სანტ პეტერბურგი, 1854, გვ. 323. ესეც ნუ დაგვაფიქვლება – ვახტანგ მეფის ცნობილ ეპიტოფიან თითქმის ნახევარი

(თორმეტიდან ხუთი) სტრიქონი აღმშენებლობას ეხება: „მე უმცირესმან მმთაგან, ვახტანგ-მე სახელდებულნი/ ოთხ წელ ექმენ მცხეთა, ურბნისი, სადგურ კამარა გეგული/ ტყილისს სოინი ხელახლად შეეძერწე ქანდაკებულნი/ ნმთისსაც სახლი სარკისა, შოგ ღინი მოწონებულნი. ქციის რუ ხუნანს წარვიდე, გაღმითად მოვწევე ეკლასი/ მამაყურის რუ ტაბს შევერთ, შოგ ჩავსეი თვესნი ყველანი...“ (ვახტანგ მეექვსე, ლექსები, მოგება, თბ., 1975, გვ. 165).

³² ძველი ერისთავთა, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 104-112.

³³ ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 19, 22-23.

³⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 32-33.

³⁵ იქვე, გვ. 60.

³⁶ იქვე, გვ. 139-140.

³⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 589-591.

³⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 13, 20.

³⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 353-354.

⁴⁰ იქვე, გვ. 680, 686.

⁴¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. IV, თბ. 1972, გვ. 407.

⁴² იქვე, გვ. 532.

⁴³ საქართველოს სიძველენი, III, ტფ., 1910, გვ. 173.

⁴⁴ იქვე, გვ. 231-233.

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 363-364.

⁴⁶ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს გეოგრაფიკი ისტორიისათვის, I, თბ., 1938, გვ. 77-78.

⁴⁷ არსებნ ბერი, ცხოვრება წმიდისა მამისა ნუენისა იოანე უდასწელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1963, გვ. 213, 217; ცხოვრება და მოქალაქობა ღირსისა მამისა ნუენისა შოიისა და ეფეგრეტი, იქვე, გვ. 228-229. „ათათა მონასტერი“ უდასწის ნასწრები ფერდობსუ მდგომი (აწ ნათვნილია) „ქსური გიორგი“ უნდა იყოს (იხ. მასსუ: ნ. ყინიშვილი, *Архитектура Кахети*, Тб., 1959, გვ. 105, 157-160).

⁴⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 220; შედარებთ: ცხოვრება და საკვერებები წმიდისა და ნეტარისა შოიის, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, თბ., 1971, გვ. 138-140.

⁴⁹ ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა ნუენისა დავით გარეჯელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 229-337. ამ ამბავს იმეორებს XI საუკუნის ან „ცხოვრების“ მოგვიანო, XII და XVIII საუკუნეთა გრადიანობიანიც. შედარებთ ასევე: ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა ნუენისა ილარიონ ახლისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, III, გვ. 222: „...ყოლად უდაბნოდ გარეშებისა მიოდა, სადა-იგი დაეტევნს კმარნი პირველ, ხოლო წმიდისა მამისა დავითის სამარტელსა შინა ეკლესიად შექმნა...“.

⁵⁰ მისი მწყემსმთავრობა 770-იან წლებსუ მოდის (საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქები, თბ., 2000, გვ. 35).

⁵¹ აქ არ მოიქცა ათონის წმ. მთასა და პალესტინაში ქართველთა აღმშენებლობაზე არსებულ ცნობებს – ქართველთა წამოწეუბნები იგი სხვა, განისხევებულ გარემოში მიმდინარეობდა და, ალბათ, ცალკე განსახილველი.

⁵² წმიდისა მამისა ნუენისა ილარიონ ქართველისა კსტებადა და მოქალაქობა მისი, ნაშრომები: ბ. კილანაძე,

ქართული აგეოგრაფიის ისტორიიდან, *თიბონი* – 1000, თბ., 1983, გვ. 156-157 (ეს „ცხოვრების“ უძველესი, X საუკუნის რედაქცია); ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა წყენისა ილარიონ ქართველისა, *ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, გვ. 15-16; ცხოვრება ...ილარიონ ახლისა, *ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III, გვ. 211, 221-222. იხ. ასევე: I. ყუნიანისი, *Архитектура Кахети*, გვ. 121-122.

⁵⁵ [ბასილი „ზარზმელი“, ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-შემოსილისა ნეტარისა მამისა წყენისა სერაპიონის, *ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, გვ. 322-325, 342-346.

⁵⁶ [გიორგი მერჩულე, შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა წყენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხანცისა და შატერდისა აღმაშენებლისა, და მის თანა ცხენება მრავალთა მამათა ნეტართა, *ძველი ქართული აგეოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, გვ. 256-257, 260-261, 276-277.

⁵⁷ იქვე გვ. 274.

⁵⁸ იქვე გვ. 273, 294.

⁵⁹ იქვე გვ. 268, 275, 279.

⁶⁰ *ლაბიდარელი წარწერები. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.)*, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილი, თბ., 1980, გვ. 66.

⁶¹ იქვე გვ. 63.

⁶² იხ. თუნდაც იქვე გვ. 160-165.

⁶³ იქვე გვ. 85.

⁶⁴ იქვე გვ. 96-97.

⁶⁵ იქვე გვ. 98.

⁶⁶ იქვე გვ. 103.

⁶⁷ იქვე გვ. 120.

წუნს ისტორიოგრაფიაში „მამასახლისი“ – არმაზელი მამასახლისი გიორგიც – საერთოდაც უფრო საერო წოდებად ესახებათ (იხ. დ. გოგილაძე, *ქართული სოფელი ფეოდალიზმის ხანაში* /VI-XVIII სს./, თბ., 1992, გვ. 69-120, არმაზის მამასახლისს – გვ. 74), თუმცა მაქციათის მოამბეწინებელი კეიროქ მამასახლისიც ნუ დაგვაუწყდება, მდლდის შესამოსლით დახატული.

⁶⁸ *ლაბიდარელი წარწერები*, I, გვ. 82.

⁶⁹ იქვე გვ. 107.

⁷⁰ იქვე გვ. 132.

⁷¹ იქვე გვ. 168.

⁷² იქვე გვ. 173, 176, 180.

⁷³ იქვე გვ. 193 – აქ წარწერა X საუკუნით თარიღდება.

არქიმანდრიტ უფრო IX საუკუნეს ემხრობა.

⁷⁴ იქვე გვ. 186-187. ამავე მიჯნულს, ეტყობა, შეუქცეობია საკუთრივ საეპისკოპოსო ტაძარი, ნიქოზის „ღვთაების“ (ე. ი. მაკცხოვრის) სახელობისა (იქვე გვ. 187-188).

⁷⁵ იქვე გვ. 196.

⁷⁶ იქვე გვ. 237-238, 243.

⁷⁷ იქვე გვ. 244.

⁷⁸ იქვე გვ. 141.

⁷⁹ იქვე გვ. 280-281.

⁸⁰ დ. ბერძენიშვილი, ი. ელიზბარაშვილი, ნ. ქაიხიშვილი, (ქ. ნახუნაშვილი, *ჯავახეთი. ისტორიულ-ხელოვნობრივი ლიკ ზამკველეთი*, თბ., 2000, გვ. 55, 73, 108.

⁸¹ I. ყუნიანისი, *Архитектура Кахети*, თბ., 1959, გვ. 389.

⁸² *ლაბიდარელი წარწერები. II. დასავლეთ საქართველოს წარწერები*, ნაკვ. I (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა გ. ხელივაგამ, თბ., 1980, გვ. 127. ეს ის საინტერესო უნდა იყოს, რომელმაც მოაქცინა ზანაკის ჯერის (რაჭა) სტაგნოთეკა – წარწერა, აღმწერად, საბოლოოდ აღსტატებს ქველგობის ამ ნიმუშის თარღს, რომელიც VI-VII საუკუნეებისა და X საუკუნის დასაწყისს შორის მერქეობდა (შეადარო: I. ყუნიანისი, *Историческое значение*, თბ., 1959, გვ. 423).

⁸³ დ. ჯობაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაძრში, კლარჯეთისა და შავშეთში*, თბ., 2007, გვ. 239.

⁸⁴ *ლაბიდარელი წარწერები. II*, გვ. 107.

⁸⁵ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 86.

⁸⁶ *ლაბიდარელი წარწერები. II*, გვ. 141.

⁸⁷ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 116. თქით გურგენის ძის აღმწერელთა წინაშე ეკლესიაქ მისი წარწერა გუამცნობს „სახელობა ღმრთისათა მე ძმთმან გურგენის ძემან აღგაშენე ეკლესიათ ესე, მაჟელი წყენი სახლესა ლელა წმინთისა ნათლისმცემლისა სალოცელად ნმთეს და მშობელთა წმინთის“ (იქვე გვ. 111).

⁸⁸ ა. ზაქარია, *ქართული ხელოვნობები*, XI-XVIII საუკუნეები, თბ., 1990, გვ. 97.

⁸⁹ I. ყუნიანისი, *Вопросы истории Кахети*, т. I, Тб., 1970, გვ. 304.

⁹⁰ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 107, 111.

⁹¹ სენაქიძის წერილობითი ძეგლები, II, გამოსაცემად მოამზადა გ. ხელივაგამ, თბ., 1988, გვ. 63-64, 87-88.

⁹² I. ყუნიანისი, *Вопросы истории Кахети*, т. I, გვ. 204.

⁹³ დ. ბერძენი, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნობები*, თბ., 1994, გვ. 36, 75, 112-113, 171, 195-196.

⁹⁴ დ. ბერძენი, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხელოვნობები*, ტ. I, თბ., 1989, გვ. 148.

⁹⁵ დ. ბერძენი, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნობები*, გვ. 149-150.

⁹⁶ დ. ბერძენი, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხელოვნობები*, ტ. I, გვ. 132.

⁹⁷ *ლაბიდარელი წარწერები*, I, გვ. 135-136.

⁹⁸ იქვე გვ. 260-261.

⁹⁹ იქვე გვ. 172.

¹⁰⁰ *ლაბიდარელი წარწერები. II*, გვ. 175.

¹⁰¹ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 104.

¹⁰² ი. ბარბაქაძე, *აქნის ხორის წარწერები*, თბ., 1957, გვ. 39.

¹⁰³ *ქართული სამართლის ძეგლები*, II, გვ. 389-390.

¹⁰⁴ *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, გვ. 935.

¹⁰⁵ *საქართველოს საეკლესიო*, II, ტფ., 1909, გვ. 554.

¹⁰⁶ *საქართველოს საეკლესიო*, III, გვ. 243.

¹⁰⁷ დ. ბერძენი, *XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხელოვნობები*, გვ. 93.

¹⁰⁸ *ლაბიდარელი წარწერები*, I, გვ. 198-200.

¹⁰⁹ იქვე გვ. 223.

¹¹⁰ იქვე გვ. 252-253.

¹¹¹ *ლაბიდარელი წარწერები. II*, გვ. 59, 62-63.

მოქცევათა ქრონოსია, ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 94-96. „მარიამ-წმიდა“ დღევანდელი ანისისაბის ტაძარი უნდა იყოს (იხ. რ. გვერდწითელი, „წმ. მარიამის“ გულგახა თბილისში. ანისისაბი, თბ., 2001); ასევე ეკლესია „მორგოტო ირეკევა, პირენანდელი, აღმარსებული, სიონის კათედრალია. სხვათა შორის, არცთუ შემოხვევითი, ფრიად ნიშნული მახეულთა გადასაცემლად გვაქვს ჯუანშერთან. „მან გუარამ კურაპალატგან განაახლა საფუძველი ტყილისისა სიონისანი, რამეთუ ჩათესაქი მორწმუნისა მირიან მეფისანი ყოველი ეკლესიათა მამულებელი იყნეს“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 222).

¹¹² თუმცა ეს ანისისაბის ძალზე დაზიანებულ წარწერაში თითქმის ერთმნიშვნელოვანად „დახი მეფე“ უნდა „ჯაღებოდეს“ – იხ. რ. გვერდწითელი, „წმ. მარიამის“ გულგახა, გვ. 41-43.

¹¹³ ლახიდარელი წარწერები, I, გვ. 275.

¹¹⁴ იმპერატორი 191-192.

¹¹⁵ ლახიდარელი წარწერები, II, გვ. 63 და 116.

¹¹⁶ Г. Сысоевич, Вопросы истории искусства, I, გვ. 282.

დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, თბ., 2005, გვ. 44. აუტორის უნაშვრობა, „წარწერის აკრძალვამ“ გულისხმობს სოფლის ერთიანი მოსახლეობის მიერ გაწეულ შრომა-დაფინანსებას, რაც ქართულ სინაგიღულში გამოძახისი არაა“ (გვ. 48). „უკუკურები“ დაკვეთის მაგალითები ხელოვნების სხვა დარგებშიც მოგვეპოვება. აი, მაგალითად, ცნობილეს ცნობილი წარწერები თეოდორე მეფის მხატვრისა: იფორბი (1096 წელი, კანკელის პირზე) – „ჰ. სახელთა ღმრთისათა მოხატა და შეიმო წმიდა ესე ეკლესია [ხალციხელად ანაწერთა] ამის კვეთსა, ყოველთა დიდთა და მცირეთა, შეიღთა და მომავალთა მათთა და სულისა მიცემულთა მათთა...“; ლაგერკა (1112 წელი, დასავლეთი კედელი) – „სახელთა ღმრთისათა მოხატა და შეიმო წმიდა ესე ეკლესია... სადიდებლად და სალოცებლად ამის კვეთსა ანაწერთა... და ყოველთა, რომელნი სხვათაგან... წმიდაო კეროცე, ადიდენ და შეიწყალენ...“; ნაიკოფი (1130 წელი, კანკელი) – „სახელთა ღმრთისათა მოხატა და შეიმო საყდარი ესე წმიდისა გიორგისი სადგომელი და სალოცებლად სულისა ანაწერთა ამისა კვეთსათა ყოველთა...“ (H. Алавердиев, Г. Ахундов, А. Балебаев, *Архитектура Грузии*, Тб., 1983, გვ. 30-32; მჭირელი სხვათაგან – სენაქიის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 70-75). გვაქვს ამ რიგის წარწერები X საუკუნის ქველურ ხატებს რაჭიდან და ქვემო სვანეთიდან – საყდრის ერთ-ერთ საკურთხევლისწინა ჯიარზე. „წმიდაო გიორგი, შეიწყალე ამარეშე კვეთსა ანაწერთა, ყოველნი შემოწმებულნი; წმ. გიორგის ხატი ბრძანდებლადან (ადრე ფარაბეთის ეკლესიის ნაქონი) – „წმიდაო გიორგი შეიწყალე ესე კვეთი ფარაბეთისა“; სამი ერთმანეთის მსგავსი ღმრთისმშობლის კარული ხატი: ნეკელისა („წმიდაო დედისი მშობელი, შეიწყალე ესე სოფელი, ანაწერთა დიდი და მცირე“); სიხარუმისა („წმიდაო ღმრთის-მშობელი შეიწყალე ესე კვეთა (sic) და კვეთსა ანაწერთა“) და ჯახუნდერისა („წმიდაო ღმრთის მშობელი ადიდე ანაწერთა, შეიწყალე სოფელი ჯახუნდერო“) (Г. Сысоевич, *Грузинское церковное искусство*, გვ. 339, 342, 410-413).

¹¹⁷ ვ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხელოვნობა, გვ. 90, 96.

¹¹⁸ სამწუხაროდ, თამარის ხანის ტაძრებს – ბეთანიას (თუმცა, სამხრეთ კედლის საეტიკორო პორტიკის მიხედვით, ის ორბელთა მოგებული უნდა იყოს) და ქათახეკს სამშენებლო წარწერები არ შემინია. იკორთის დაზიანებულ წარწერა რამდენიმე პირს იხსენიებს: ვარდან ერისთავთ-ერისთავს, არსენის, ჭიაბერს (პ. ზაქარია, *ქართული ხელოვნობა*, XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 40-41), ასე რომ, იქ ერთგვარი „კულექტივისმი“ გვაქვს.

¹¹⁹ ი. ხუცეიძე, *ქართულ ეკლესიათა გვიანი შუა საუკუნეების „ხალხური“ მოხატულობანი*, თბ., 2003, გვ. 273.

¹²⁰ მხედველობაში გვაქვს, ასე ვთქვათ, „არაბიზირებული“ დამკვეთი, ენიც ხევის დასახილზე (ან, მით უმეტეს, ბაქოისა თუ მმართველთა იმელებით) კი არ მონაწილეობს – შრომით, თუ თანხით და ა. შ. – სხვის წამოწყებაში, არამედ (თუნდაც თავისი სახელის ეკლესია აღბეჭდვით) ნამდვილად დამკვეთი ანდა თანა-დამკვეთი, ალბათ, გარკვეული უფლებების მფლობელი, რაც ქმნობდა ხოლმე ქტიტორებს (სამართლის მინერა, განასაზღვრულ დღეებში სხნებდა და სხვა). აქი აძლევს კიდევ გიორგი ერისთავთ-ერისთავი სავანის წმ. გიორგის ეკლესიის ნახევარს სოფლის მოსახლეთ.

¹²¹ იქნებ – მართალია, ფრიად დადიკი ცხებური – მოქალაქეების დაკვეთილი საქმოდ ადრეული კიდევ ერთი ნაგებობაც გვეპოვდეს. თუ მივიჩნიეთ, რომ „ქართული ცხოვრებაში“ „ტყილისის მკვიდრთაგან“ წოდება ეპატორთაგან წარმოადგენდას ნიშნავს, მაშინ თბილისის წმ. ანდრია პირველწოდებულის „ლეურც მონასტრად“ ცნობილი ეკლესია, ბასილი ქართლის მთავარეპისკოპოსის და მისი ამის აბულასანის ნაგები, ასე ვთქვათ, „მსხვილი ზეგუზაზის“ აღმშენებლობა ყოფილა (იხ. მასზე: ე. ბერიძე, *თბილისის ლერეც მონასტერი, ქართული ხელოვნება*, 2, 1948, გვ. 96-99).

¹²² თუმცა V-VI საუკუნეებში ამის მაგალითები გვაქვს, ზოგადად თქმის, მცირე თემები (communities) თანხებს აგროუებდნენ სასაშენებლოდ – იხ. B. Caseau, *Sacred Landscapes in Late Antiquity*, კრებულში G. W. Boweroch, P. Brown, O. Grabar (eds), *A Guide to the Postclassical World*, London, 2000, გვ. 39. რამე კრებულში მოტიანილა VI საუკუნის წარწერა სალინიდან, სადაც ეკითხულობთ: „ქველთა ნიეთთა ახალი მოსდევს; სინყურის ეპისკოპოსის დაწვებული, მისი შეიღმრთისის მსხიანისის, სახელწოდებისა და ხალხის შემწეობით ასრულებული, შენაწირი ეკლესია ნებთთა მორთმული“ (Ch. Kelly, *Empire Building*, გვ. 186).

¹²³ M. Warnke, *Bau und Überbau: Soziologie der mittelalterlichen Architektur nach den Schriftquellen*, Frankfurt a. M., 1984.

¹²⁴ შეიძლება გავიხსენოთ თუნდაც ნაუმბურგის ტაძრის ქტიტორთა ქანდაკებები.

¹²⁵ ორიოდ შემთხვევის მოგებადა მოვახერხეთ. ოტენის რაფ ლასარის შემწერეულთა შორის (1294-1295 წლები) სანდუნებო გლეხსა ადრეხსული (თუმცა არა „ქტიტორულად“, უბრალოდ თანხის შემწებებლად) და შორატრის ღმრთისმშობლის ტაძრის ეპიტრაფების ნაწილიც გვხვავთა დაკვეთილია (K. Myrator, *Мастера древнерусского искусства*, Москва, 1988, გვ. 159, 186).

¹²⁶ ე. ბერიძე, სავანის წარწერათა დაკვეთილებით, მოკლედ მიმოხილვას რა „რეიტი“ მოსახლთა ტაძარმშენებლობაში მონაწილეობას, სავანეში შემორჩენილ გადმოცემას

გეიამბოზს: ერთი დედაბერი ყოფილა, რომელსაც არა ეხადა რა, მაგრამ არ სურდა თანასოფლელებს მხარში სულ არ ამოსვდომოდა და ხაჭაპური შეაწია წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებლებს. მათაც, სამადლობლოდ, კედელზე ეს ხაჭაპური გამოაქანდაკეს („ხაჭაპურებს“ ფასადებზე გამოქანდაკებულ ვარდულებს ეახსენეს). იხ.: გ. ბერიძე, საგანე (XI საუკუნის ქართული ხერობითმძღვრების ძეგლი), *ქართული ხელოვნება*, 1, 1942, გვ. 93, შენ. 1.

მართალია ეს ამბავი თუ გამოჩანაგონი, ის ინახავს მეხსიერებას სასოფლოდ მინეულ საქმეს ეყვლა მოსახლეობა, დღეს რომ იტყვიან, „მართლებობისა“. შუა საუკუნეების მიწურულისათვის გვექვს ამის წერილობითი დადასტურებაც. ზედა წვეის ეკლესიის წარწერა გვიჩვენებს: „ესთირა ზიზნობასმე შექვირთ კრამიტის ფასი ოცა მინად თუნი. ღმერთი აცხიზნე“ (ჯ. ჯღაბია, სოფ. ზედა წვეის ეკლესიის ერთი უცნობი ეპიგრაფიკული წარწერის შესახებ, *ძეგლის მგეოლოგია*, 47, 1978, გვ. 61-62).

საუკუნეობრივად, – თუცა პირდაპირი კავშირის მტკიცება მტრისმტეი სითამაშე იქნებოდა – რომ ასევე „ერთობილი“ აშენებდნენ ტაძრებსა თუ სასოფლოებრივ ნაგებობებს (პირველ ყოვლისა, სკოლებს) XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის საქართველოში: არაერთი საგანათო კორესპონდენცია მიუგვითხრობს, როგორ შეიკადა სოფელი და ეკლესია – თავადმა, აზნაურმა, ღვთისმსახურმა, გლეხკაცობამ – მოილაპარაკეს, ვინ რა წელიწადს შეიტანს – ადგილის ნიჭებითა და მხალის შესწინით დაწყებული ფისიკური შრომით დასრულებული.

ასეთი შეთავსება მაღალხარისხიანი მოხატულობისა საქმიად უზადრეკ არქიტექტურასთან ერთდელი და უმარგალითი არ გახლდათ – იგივეს ეხედავით. მაგალითად, სამოქალაქის XII-XIII საუკუნეთა ეკლესიანში (იხ. მასწავ: ქ. მიქელაძე, სამოქალაქის წმ. გიორგის ეკლესიის მოხატულობა, *საქართველოს სიუქელები*, 13, 2009, გვ. 64-78; შეადარეთ: *საქართველოს ისტორიული და ეკლესიის ძეგლები* აღწერილობა, ტ. V, თბ., 1990, გვ. 189-190).

¹²⁷ გ. პატაშვირი, არსუქისძისხეული ზემეტიცხოვლის ფა-სადა რაქონისტრუქცია და მისი მხატვრული თავისებუ-რებანი, *საქართველოს სიუქელები*, 12, 2008, გვ. 101-105.

¹²⁸ *ლაიხადარული წარწერები*, I, გვ. 195, 246, 256-258, 272-273, 305, 306.

¹²⁹ ასე, დ. ბერძენიშვილი და სხვანი აზარეთის ეკლესიის „თოდორე მამუბეგელს“ „ხუროთმოძღვრად“ იხსენიებენ (ჯავახეთი, გვ. 73); იხ. ასევე: *ლაიხადარული წარწერები*, I: ატენის სიონის წარწერები: „ქ. ესე კალაოტი მე ბაგრატი შექმნე“; „ქრისტე შეიქცალე ატენის სარქალი. ესე ზღუდე შექმნა“. ქრინიკონსა რა“ (945 წელი); „ქრისტე შეიქცალე ატენის სარქალი ესე ზღუდე შექმნა“ (გვ. 205, 207-208) – ეყვლა შემთხვევაში სათაურად ნაიქცალა „ხელისის სახსენებელი“ ათისო (გამონაკლისი რაქონიდაც ბოლო ორის მსგავსი შინაარსის კიდევ ერთი უცნაური წარწერა, უბრალოდ „სამშენებლოდ“ სახელდებული: „ქრისტე ადი-დე გიორგი და მცქე. ესე ზღუდე შექმნა მან. შეიქცალე ყოველმან“ – იქვე, გვ. 206).

¹³⁰ *ლაიხადარული წარწერები*, I, გვ. 178, 184, 239, 272; სხვათა შორის, ტბეთის ბორცისკუთხის მდურ, ძლიერ მსგავსი წარწერა – „ქ. სახელთა ღმრთისათა ესე

ბაღდავარი თიქრეველთა ითესიანთ ესე წუნე დავსდე“ უბრალოდ „ბაღდავრის დამდებთა“ მიმარწმუნდადაა დანა-ხელი (გვ. 184).

¹³¹ იქვე, გვ. 69-70.

¹³² როგორც ვარაუდობენ შვიტაის წარწერის ქველს დ. რეველიშვილი (თრიალეთის საერისთაისი X ს-ის ერთი ძეგლი, *ქართული ხელოვნება*, 6-8, 1963, გვ. 173) და, აშკარა დაუკლები, გ. ბერიძე (*ძველი ქართული ისტორიკა*, თბ., 1967, გვ. 220) – იმითიმაქ, აღბათ, რომ არსებულია მერე წარწერა: „ქრისტე შეიქცალე მონას შენი ქველ“ (*ლაიხადარული წარწერები*, I, გვ. 239). ტერმინოლოგიის გამოწვევების შესევედ უმეც დადგინდა კიდევ, რომ ორი საერაული ოსტოტი თავისი ფეოდალური „სატრონის“, ასე უკეთათ, „ღლითი ალქერული პირი“ ყოფილა. ერთი მთავრის, თოდორე თაფლასხის წარწერა ერეველიან ზემთ უკვე მოვიტენეთ (შეადარეთ: გ. გაგაშვილი, ნ. ნიხლაძე, *ღირსის ღმრთისმშობლის მისინების მონასტრის*, თბ., 2006, გვ. 32-33). მერე ძველი ჯავახეთი სოფ. ყოქარის ფრად საუკუნეებში ტაძრის ერთ-ერთი წარწერის „ქველსანი ბერული“ – „ქ. სახელთა ღმრთისათა მც მთავარი დარს ვემქე სახეებას წმადისა ამის ეკლესიისა საყუქეული დაიდუ. მე თანი დაქმევერ, ქველსანი ყოვე ოქრობისა ქართლისა კათალიკოსისა“ (დ. ბერძენი, შველი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 14). როგორც დადგინდა, ბერული კათალიკოსის მოხელეა, რომელსაც მთავრა ეკლესიის მშენებლობის გაძლიდა (ი. გაგაშვილი, გ. გაგაშვილი, ქართლის ხეობითმძღვრებრიველი, *ღირსი რაქონი* და *ხელოვნება*, 3-4, 1992, გვ. 166-194).

¹³³ მ. კარეკი „ტოპოგრა“, ანუ შემდეგი გამოქვლიდა სიქევერ ფეოქალიდა მონიწეეს ცნობებს კეთილმოდება და თეთი მდურა სახელებრივი გარკის შესახებ, აღვინად, ექვი შეაქვს მათ ნაშეფლობაში (M. Warnke, *Bau und Überbau: Soziologie der mittelalterlichen Architektur nach den Schriftquellen*, გვ. 42). ზოგადოდ, აღბათ, უცნაური იქნებოდა ამგვარი მითითებების განხედა, ანუ რომ არაერთ და არასდროს მოქცეულიყო – გინდაც ბეგვად უფრო მშობლიად, ვიდრე ამის ღვთისმოსაუ ქრისტიანები ისურვებდნენ, ხუდა (ოტბა, ერთი ასეთი ცნობა წყენშიც მოთხოვება. 1475 წლით დათარიღებულ და თუმცა ხავეკოდ მინევერ, მაგრამ მინაც ხომ შეუახვეწრებდა, აუზნადებთა სიუქელში, შემდეგათა მითხრობილი: „...როდეს [დავით IV] აღმამშენებელი ეკლესიის აშენებდა და გალავნებდა გარდმოივარდა“, წაშლად ირმის რეკ დაუნიშნეს, ქმეს მოქითხული, შელრდეს, წაშლდა კაცის, ასე რქეთ: აუზნადებესა უქოსთ თორმეტი ფურთ ირმის მექველი... მოლოდ აუზნადებამან. იორიანა (sic) ღმერთმან, დარნა აღმამშენებელი“ (*საქართველოს სიუქელები*, I, 1909, გვ. 42-44). ამის დამწერთ დასაუქური „ტოპოგრაფიის“, რახაქ-ეორველია, არა გაუგებოდათ და, ამისომ უფრო მოსალოდ ნელადა, რაღაც მთარული გადმოქცმა ქიქიქულად.

¹³⁶ *ლაიხადარული წარწერები*, I, გვ. 201; *ლაიხადარული წარწერები*, II, გვ. 72, 90.

¹³⁷ *ლაიხადარული წარწერები*, I, გვ. 74-75.

¹³⁸ გარბანელმა, „კაცის სახელთაინს და კეთილმა“, სამცხის ერთი „მკორე დაბის“ მკედრმა მუხსურბა გავუნა წმ. სტანისას სამონასტრე ადგილის ძებნას, ხოდო ეს „ორნი მანა“ გადარწმუნე წალექების ერთი სოფლისას, სადაც

წმ. ბერი და მისი თანამგზავნი (ეუღლე მიიღეს (ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 334-335).

¹⁴⁰ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 344-345. შევინშნათ, რომ ე. ჯობაძე (ადრეველი შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები... გვ. 30) „ქეთივრისა“ მიიჩნევს ოთხს მონასტრს – ამისას, ანდროსს, ჰერტესა და მატიარს, რომელთაგანაც ბასილი „ზარ-შუმელი ოპისის“ წმიდა და დიდი უდაბნოს“ აღმანებელთა იქნა (ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 322). მაგრამ ესეც სათუთა – ისინი შეიძლება მისი „უბრალოდ“ დამაარსებლებიც იყვნენ.

¹⁴¹ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 277.

¹⁴² ტბელი აბესგეოსის ხელნაწერში ოხსეულების სათაურია „ჯერ არს ქსენებაი შუენინისა და ღდისა ახოვისისა, რამეთუ ესე არიან სასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგიისნი და ანდრონი მისისა სასიუბთი შეუდგომელისა და ამით სიტყუათა შესაკადრებლად ღრსებისაგან მოქუ-მელისა“. დ. მუსხელიშვილის 1941 წლის გამოცემაში მას ეწოდება „ბოლო-ბასილის მშენებლობა შუაბერძნულ და აბესგეოსისათა საგაგრეულო მატინანე“, ი. ხიხარულიძის 1981 წლის გამოცემაში – „ცხოვრება ქეთიხურისა ბასილისა“. რა თქმა უნდა, აქ საბჭოური (ცნსურის პირობებიდან) გასათადოლისწინებელი, პირიქადელი დასახელება აღდგენილია კრებულში: წმინდა გიორგი ძედი ქართულ მწერლობაში. ე. გაბიაშვილის გამოცემა, თბ., 1991.

¹⁴³ აბესგეოსიძე ტბელი, ბოლო-ბასილის მშენებლობა შუაბერძნულ და აბესგეოსისათა საგაგრეულო მატინანე, გამოსცა დ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 56-63. სხვათა შორის, ტბელი „მეორადი“ ქეტიხურაც ყოფილა. მეო, წერს იგი, „შე გრისთავთ-გრისთავისა ივანესი და დიოფანთ-დიოფანოსი ხათუთასას... მამა გრისთავთ-გრისთავთა აბესგეოსი და ვარდანისი, რომელთა ბრძანებითა ქედევანე შენებია [ხიხათა-ხიხანის] ეკლესიასა...“ (იქვე გვ. 67).

¹⁴⁴ ლაიხდარული წარწერები, I, გვ. 189, 257, 283; დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 57; დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, ჯეაჯეთი, გვ. 48, 94; ე. ბერძენი, ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 28; ლაიხდარული წარწერები, II, გვ. 37, 38, 45-46, 83, 86, 94, 132, 156-157, 159, 167; ა. უაბრაია, ქართული ხელოვნება, XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 151; ე. ბერძენი, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნება, გვ. 45, 71, 191, 197.

¹⁴⁵ ლაიხდარული წარწერები, II, გვ. 60; დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 55; ე. ბერძენი, ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 88, 196, 233.

¹⁴⁶ არსებითად, ის მიჰყვება ჯ. დოუნი მონაცემებს VI-X საუკუნეების რამდენიმე მშენებლისა და მწერლის შესახებ, თქმისა ან ნაშრომში (G. Downey, Byzantine Architects, their Training and Methods, Byzantium, T. XVIII, 1948, გვ. 99-118) არაყოფიანი ნათქვამი სხვაგვარად განსწავლულია არაშემოქმედებობაზე. შეადიველური დასახელებების სიტყვა „არქიტექტორის“ სასრისი განსხვავებულ გაგებაზე სხ. საგანგებოდ 6. პეზნერის ნაშრომი (N. Pevzner, The Term „Architect“ in the Middle Ages, Speculum, vol. 17, No 4, 1942, გვ. 549-562).

¹⁴⁷ R. Ousterhout, Master Builders of Byzantium, Princeton, 1999, გვ. 4; 10-12; შედარებთ ახვევ გვ. 39. საეკლესიოა, რომ თანამედროვე ავტორი, თავისდაუნებურად, ოსტატებს რომანტიზმთან მომდინარე წარმოდგენას, რომელსაც XX საუკუნის დასაწყისში ფ. ბ. ენდროუსი ასე აყალიბებს: „სამეშაოს ხშირად – თუ არა ნეველებრივ – ისე იწყებდნენ, რომ წინდანს განკერძოებული არაყოფიერად საბოლოო მისინს უსხვადესი იდგის მატინ... რთუვსაც სამშენებლო წამოწყება ზოგად ხასხში განსასწავლებლოა, მაგრამ თუ კონსტრუქციული დეტალები მანამდე არ გაითქმევია, ვიდრე საჭიროება არ მოიტანდა“. ამის საფუძველი ისაა, რომ „აღმართიანი ცოდნისამებრ ყოველდღიურ საქეთებელს ასრულებდნენ“, მათი მამოძრავებელი კი გახლდათ „დიდი სიყვარული მიუშობისა, შეუშობის როგორც ახეთის და კიდევ უფრო დიდ სიყვარული საბოლოო მიზნისა“ – ე. ი. ტაირის (F. B. Andrews, The Mediaeval Builder and His Methods, New York, 1999 რეპრინტი 1922 წლის გამოცემაში, გვ. 1-4). თავი დაეანებოთ იმას, რომ ამ შეხედულებების მიღმა ჯ. რასკინის თუ უ. მორისის იდეები იხილვება, დაბრძანებულ თვალსაზრისთა ასეთი „შეხედვარ“ მართლაც საყურადღებოა, მით უფრო რომ ჯ. ჯაქვსას არ იყო, ასეთი „კოლექტიური შემოქმედება“, ფურცლებისა თუ ჭიანჭველების ოჯახის ქმედების დარად, ძნელი წარმოსადგენი (შეადარებთ: J. Harvey, The Medieval Architect, London, 1971, გვ. 9). რ. ოსტერჰაუსის მსგავსი შეხედულებები შეიძლება შეგუხვდეს საეკლესიო განსხვავებულ ავტორებთანაც. ჯ. ჯეიმსისათვისაც შუა საუკუნეებში (სახელდობრ, რომის ეკლესიის საბრძანისში) არ არსებობდა გამსდილი არქიტექტორი, მხატვრული მოღვაწეობა სახიარო ღირებუ-ლებებით განისაზღვრებოდა (J. James, The Master Masons of Chartres, Sydney, 1990, განსაკუთრებით გვ. 126-127). J. კესლერიც იმ აზრისაა, რომ „ხელოვანი“ მხოლოდ მოსტრეტენასნული ტიპის „ავტორიზირებულ შემოქმედს“ უნდა ეწოდოს, თუცა შუა საუკუნეების მშენებელი თუ მანად-კებული არც „თვითმომქმედია“ (self-effacing) ხელოსანი იყო (H. Kessler, Seeing Medieval Art, Peterborough, Ont., 2004, გვ. 58).

¹⁴⁸ ისევე როგორც ევრც ისაა დიდად დასაბუთებული, „ყოდნის მატინა“, „ინტელექტი“ მაინცდამაინც გამო-რთხადებს (შემოქმედებით) ინტელიციას (F. B. Andrews, The Mediaeval Builder and His Methods, გვ. 5).
¹⁴⁹ R. Ousterhout, Master Builders of Byzantium, გვ. 51-52; საამისოდ ის, სხვათა შორის, ჯ. პარვეს დასახელებულ წიგნსაც იმორწმებს, რაც, ცოტა არ იყოს, გასაკვირია, რადგან ის სწორედაც საპირისპიროს ამტკიცებს (J. Harvey, The Mediaeval Architect, გვ. 29, 87-92). „დიდად განსწავლულად“ თვლის რომანული და გოთური ხანის გლადატოზუხუცესებს ე. მურატოვიც. მის გულს ისედა ატლია, რომ, ისინი, იქიან ან თაყის ღირსებს, არ უყოქრდებიან თავის გამოჩენადობას, განსხვავებულობას, ერთი მხრივ, ინდივიდუალისტური არ არიან (K. Myratorna, Mactepa (φραυαυαζαი) რომი, Москва, 1988, გვ. 24). (ცხადია, ეს მსოფლმხედველობისა და ღირებულებათა საკითხია.

¹⁵⁰ დ. ფ. ზალდმანის ეს განსაზღვრება მოჰქავს ჯ. პარვეს და შეინშნავს, ეს „ცნების საუკეთესო დეფინიცია“ არისო (J. Harvey, The Mediaeval Architect, გვ. 12).

¹⁵⁰ იმ. ჯგუფის მიხედვით, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, *შენიშვნების ხელოვნება* ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 144-145.

¹⁵¹ გ. ჯიბაძე, *აღრუელი შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 156-157. ზღაპრულად მოხატვისასაც შეიძლება აქედან გამომდინარეობს - იხ. სოფ. მაგხვარისის 1140 წლის მაცხოვრის ეკლესიის (ცნობილი მოხატულობის ერთ-ერთი წარწერა, კერძოდ მამასახლისის „სახეს“ რომ ახლავს: „ესე არს კერძი მამასახლისი, რომელმან დიდი მოგზარე ამის ეკლესიისა ზედგომაჲს ბატყას. ამინ“ (T. Bopceaaaa, Pocyua Muxakea Maḡakea i Mauxapauu, *Maḡapauu* Tḡ., 2007, გვ. 162; ასევე: სვანეთის წერილობითი ძეგლები, II, გვ. 78).

¹⁵² R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 46-49.

¹⁵³ გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხელოვნება*, გვ. 117.

¹⁵⁴ პ. ზაქარაია, *ქართული ხელოვნება, XI-XVIII საუკუნეების*, გვ. 226.

¹⁵⁵ გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხელოვნება*, გვ. 226.

¹⁵⁶ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება*, IV, თბ., 1973, გვ. 32.

¹⁵⁷ საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 66.

¹⁵⁸ გასათვალისწინებელია, რომ „მოქალაქე“ აქ იგივე არ არის, რაც დღევანდელი ყრანგული „citoyen“-ის შესატყვისად ქცეული - ის ავტომატურად დღევანდელი საზოგადოება, საზოგადოება არ სადღეოდოფო თუ საეკლესიო (არა საბატონიშვილო) ან სათავადო) ემა, რომელსაც აქვს უსრავი ქონება და გარკვეული გადასახადი შეაქვს ხასინაში (შ. მესხია, *საისტორიო ძეგლები*, II, თბ., 1983, გვ. 149, 297-305). ასე რომ, ეს ორი „მოქალაქე“ ერთგვარი დასახელებაა, რომელთაც პროფესიონალების შრომის შედეგად უკუბრუნება გააწვიონ.

¹⁵⁹ გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხელოვნება*, გვ. 19-21, ნახ. 2-4; მისივე, *ძველი ქართველი ისტატები*, გვ. 207.

¹⁶⁰ საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 456.

¹⁶¹ გ. ბერიძე, *ძველი ქართველი ისტატები*, გვ. 37. XVIII საუკუნის ირანში „სარქარი“ (სიყვარულის „საქმის მკეთებელთა თაღი“), როგორც ეტიმოლოგიური, ერთმნიშვნელოვნად „სქადამდგომია“ (R. D. McChesney, *Four Sources on the Shah Abbas's Building of Isfahan*, *Maqarān*, Vol. 5, 1988, გვ. 122).

¹⁶² ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 1000.

¹⁶³ გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების საეკლესიო ხელოვნება*, გვ. 25-27. „არაკლადიფიკირებული“ შეშების სიმრავლე შედასაქმნავად დასაქმების იხ. თუნდაც: T. McNeill, *Faith, Pride and Works. Medieval Church Building*, Stroud, Gloucestershire, 2006, გვ. 19.

¹⁶⁴ Г. Н. Чубинашвили, *Кухарко и Инокришвили, Вопросы истории искусства*, I, Тб., 1970, გვ. 256-258; მისივე, *К вопросу о национальном характере архитектуры иконописи*, იქვე, გვ. 292-294. ე. წინააღმდეგობის შეხედულებას ნიკორწმინდის მქანდაკეებთან რაოდენობაზე იხიარებს ნ. აღაღაშვილიც (Н. Алааашвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 146 და შემდეგ). მსგავსი რამ უნდა ყოფილიყო სხვაგანაც, ფაქტობრივად თუ არა, „ნორმალურად“ მინერულ

ქთარების, მაგალითად, რუმინული ხალხური მუზისა ახე ასახავს - არაქმის 1517 წლის ეკლესიის (ქრია გულატისი და ერთიკ ისტატი მხრული აშენებენი (E. Dulgherescu, *Film and Folklore: Conceptions about Building Rituals in the Caucasus and the Carpathians, The Caucasus: Georgia on the Crossroads. Cultural Exchanges across the Europe and Beyond, 2nd International Symposium of Georgian Culture, November 2-9, 2009, Florence, Italy. Proceedings*, Tbilisi, 2011, გვ. 54-55).

¹⁶⁵ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 677, 690.

¹⁶⁶ ეს მოხატულება პირველად: L. Pnavaia, *Иконописное искусство ирванских провинций XII-XIII веков, ქართული ხელოვნება*, 10-A, 1991, გვ. 146.

¹⁶⁷ D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, 4. Leipzig, გვ. 56.

¹⁶⁸ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 89-93, 100; შედარებით: D. Conrad, *Kirchenbau im Mittelalter*, გვ. 51-52 - იგი, თუმცა, ხალხისათვის შენიშნავს წვრთკისთვის უმეტეს გავლენისთვის ეკლესია არსებობას (გვ. 52). აქვე უნდა გაიყოს, რომ, რომ ისტატისთვის აშენარი განსაკუთრებული განათლებად საზოგადოდ არ მიაჩნია, რაც ერთგვარი „სოციალიზმული“ ნორმის წარმოდგენას იმოქმედებს.

¹⁶⁹ შ. მესხია, *საისტორიო ძეგლები*, II, გვ. 565-568, 571-572.

¹⁷⁰ საერთო-შუასაუკუნოვანი მდგომარეობის დასახად, იქნებ არცთუ უმნიშვნელო იქნის ძველი რაინდის მისიების ტარის ერთ ავტურზე გაკეთებული ამოჭრული წარწერა: „Якоу тапиа“ (P. Pappoport, *Buiding the Churches of Kievan Russia*, *Aldershot-Brookfield*, 1995, გვ. 35) - ე. ა. ავტორის გამოსყვანი წყნებრია! გასათვალისწინებელია მდლიარობაში მოსახლეობის წყნებრების შესახებ სვანეთის ნაქარა წარწერების (ჯერეკრებით წაუთხრელია X-XIX საუკუნეების 317 გრავირი) საუკუცელზე ე. ხსოვრების მიერ გამოტარების დასკვნა: „ამო მოხვედით თუღანთაღო ნანს წერილობითი კულტურის მაღალი დონე შუა საუკუნეების სვანეთში“ (სვანეთის წერილობითი ძეგლები, ტ. II, გვ. 7) და მოკლედ ნათქვამი მის მიერვე უფრო დაზუსტებით ნათქვამი: „ეს წარწერები მეტად მნიშვნელოვანი აღმოსაჩნდნ იმ თუღანსარისათ რამ სვანეთის მოსახლეობა XI საუკუნეში მასობრივად წვრთკისთვის მცოდნე ყოფილა...“ (ე. მეტრეველის შესახებ მოგონებითი კრებული *ვლო. შვედ. თ. მარაგანი*, თბ., 2010, გვ. 104). რასაკლებელია, ერთი კუთხისა და ერთი ხანის განსვრავება მრავალ საუკუნესა და მთელ ქვეყანაზე დაუ-შეებელია, მაგრამ უნდა ყოფილიყო, რომ სვანეთი - იმდამდე დიახაც დაწინაურებული - გამოსაჩნდნ იმ იქნებოდა.

¹⁷¹ გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხელოვნება*, I, გვ. 19-20, სურ. 1-3; არის კიდევ 1790 წლის 4 ფურცელის ნახიდურის ციხის აშენების ხარჯთაღრიცხვა, წყობის ფრაგმენტით - ე. კ. კლავ არქიტექტორის შესრულებული (იქვე, გვ. 23-24).

¹⁷² ის არაერთხელაა გამოყენებული, იხ. მაგალითად: Н. Алааашвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 102, სურ. 116.

¹⁷³ გ. ბერიძე, *XVI-XVIII საუკუნეების ხელოვნება*, გვ. 21.

¹⁷⁴ არის ასეთი საკონკრეტო შემთხვევა: X საუკუნის სამწიქის ეკლესია მთლიანად აღმართულია და თან 20 სანტიმეტრის შემცირებული XII საუკუნის ანდერგ-წმინდაში. საეკლესიო, ასეთი რამ, მაგალითად, განსაკუთრებული

ბარების მეშვეობით მოხერხებულებით, რაც ზომების დამახასიათებელია და გადარჩენის საყვედლოდ ცნობილი ხდება იყო უკა საკუთრება და არც საქართველოში იქნებოდა შეუიხილ (იხ. ნ. ჯანუშვილი, მასალები ნიმუშისა და ახლის საკითხის შესწავლისათვის ქართულ ხელოვნობაში, საქართველოს სამეცნიერო, 2, 2002, გვ. 117-121).

მოვიდოდეს ყოველნი და ვერღარა დაიტევდა ჳევი იგი...". როგორც ვხედავთ, აქ არაფერია ნათქვამი იმ „აქაბოვანი“ სენაკების გამოკავებაზე, ახლაც რომ გადმოცემებზე შიომღვიმის მონასტერს. ეს „უცნაურობა“, როგორც გამოირკვე, შემთხვევითობა აღ დაუდგენიდა როდია – ახლა დადგენილია, რომ მონასტრის საიში აქ ადრევე არსებულ, ი.ე. წ. I ათასწლეულში გამოკეთილსა და საიმდროოდ მრთოვლელ ნასოფლარში დაბინალებულა (ნ. ბარბაქაძის ხეროთმომადგერების გერეხისი და განიეთარების გზების საქართველოში, თბ., 2007, გვ. 62-64).

²¹³ დღევანდელმა მეცნიერებმა აჩვენა, რომ გიორგი მერკულემ ტავთლად როდი „დააბრალა“ ამონას, „სრულიად სიბრძნე“ – ჯერ კიდევ ნახევარი საუკუნის წინ ე. ბერიძემ აღნიშნა მისი ნაშეების არცთუ ნეკლებებითი ღირსება (ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 21-22). ე. ჯობაძის კვლევაში კი (ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 47-50) ხანძისი მესამე კვლესია შემოგერნების მაუწყებლად, მრავალმხრივ მოწინავე დახასია (დუკორატელოობის წინწამოწევა, თლილი პერანგისადმი მიბრუნება – VIII საუკუნის მერგ; აღმოსავლეთ ფასადზე ჯვრის სახების დამკვიდრება, განსაკუთრებით, ფოსანის საქართველოშიცა და სომხეთშიც ატაცებული „ქოლგისებრად“ შებერვლი გუმბათისი შემოღება). იხ. ასევე: დ. ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბ., 2005, გვ. 106.

²¹⁴ დ. ბერძენიშვილი, წერილები, გვ. 62-63, 65-66.

²¹⁵ ე. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 74.

²¹⁶ იქვე, გვ. 27.

²¹⁷ ლაიხტარული წარწერები, I, გვ. 253-254.

²¹⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 329.

²¹⁹ იქვე, გვ. 337.

²²⁰ ასე ჩანს, ე. ჯობაძისთან (ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 82-83); შეადარეთ: ე. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 204.

²²¹ შეადარეთ: F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and His Methods*, გვ. 10. ბერ-შენებელთა ვარაუდის საწინააღმდეგო მისი ერთ-ერთი არგუმენტი სწორედ ესაა – მღვდელთმისახურის საამისოდ დრო ეკრ ენებოდაო.

²²² ს. ს. ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული, ილ.* აბოლადის გამოცემა, I, თბ., 1991, გვ. 130; II, თბ., 1993, გვ. 435.

²²³ ა. ზაქარია, ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 9.

²²⁴ ე. ბერიძე, ძველი ქართველი ოსტატები, გვ. 119.

²²⁵ გ. ხოშტარია, სამთავისი (მასალები ტაძრის ისტორიისათვის), თბ., 1973, გვ. 89.

²²⁶ ა. ზაქარია, ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 9.

²²⁷ J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, გვ. 75-76, 79-80.

²²⁸ შ. მესხია, საისტორიო ძეგლები, II, გვ. 272-286, 279-281, 294, 375, 526-527.

²²⁹ იქვე, გვ. 295.

²³⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 485.

²³¹ P. Du Colombier, *Les chantiers des cathédrales*, გვ. 26.

²³² იხ. მაგალითად, მსგავსობა ქსნის ტრისთისის დასაკრძალავ ადგილზე ღარგვისის ტაძარში „ძველი ტრისთეთა“-ში (ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 103-104).

²³³ იხ. მაგალითად, Г. Чудиновский, *Вопросы истории искусства*, I, гл. 289.

²³⁴ ა. ზაქარია, ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 146.

²³⁵ P. Menaxianian, *Архитектура Армении*, Тб., 1967.

²³⁶ იხ., მაგალითად, აღეკსანდრე I დიდის ჴესისქენე ბელი ვერტეხი (ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წ. III, ტყ., 1913, გვ. 22); დავით X-ის წმ. მთავარანგელოზის ეკლესია (XVI საუკუნე – იხ.: ს. კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წ. II, ტყ., 1913, გვ. 32). დანერგვისთვის: А. Нарисов, *Мухтар в еро сдобр* (Самт-хавის), Тб., 1901, გვ. 347-349.

²³⁷ Г. Чудиновский, *Архитектура Армении*, гл. 146-147, 342-343.

²³⁸ ა. ზაქარია, ქართული ხეროთმომადგერება XI-XVIII საუკუნეები, გვ. 91 – აქ ამ სადგარს „აპტრონიკოს“ ეწოდება.

²³⁹ ამის შესახებ იხ.: დ. რქველიშვილი, *პართიონის ბარკამდის საგარეულო საძეგლე*, ქართული ხელოვნება, 9-А, 1987, გვ. 75-88.

²⁴⁰ კალ. ცინცაძე, ქაშუეთის წმინდის გიორგის ეკლესია ტყილისში, გამოსაცემად მოამზადა მ. კაქოზიასი, თბ., 1994, გვ. 17; ე. ბერიძე, XVI-XVII საუკუნეების საეკლესიო ხეროთმომადგერება, გვ. 116.

²⁴¹ იქვე, გვ. 18-19. საგულისხმოა, რომ როგორც მოწმობს ლ. მარის ანბისი ექსპლუაციის გადღებულთ ფიქრი, რომელიც ე. წ. ნეონიშვილის არქიტექტურა დაკლავი, მსგავსი გარ-შემოსაღვლი, ტეტრაკონქის კედლის სისქეში გასართავი, ბანის ტაძრის ქსნია. ასე აიხსნება ბრუნდვითი წინადადება დ. ბაქრაქსთან, ეკსნას მონუმენტურ „გალერეის“ შესახებ (*Материалы по Археологии Канназа*, XII, Москва, 1909, გვ. 93-95). საგულისხმოა ამდენად ისევე ქაშუეთთან დაკავშირებით, რომ „ციხე-კოშკის“ დანერგვება XVIII საუკუნის შუა ხანის კლდე ვით ტაძრის ქსნია – სოფ. ხელთბინის ქრისტიანურ ტყილისის აშენებულ წმ. პეტრესა და პავლეს (სამწეხაროდ, სანახევროდ დანერგულ) გუმბათთან ტაძრის, რომლის საკუთხედის ეკლესია გარს-მოვლელად სეკულურა ნასწელი.

²⁴² Г. Чудиновский, *Архитектура Армении*, гл. 145.

²⁴³ იხ., შესაბამისი განაკეთები წიგნის: Г. Чудиновский, *Цркви*, Москва, 1969. საგულისხმოა, რომ პატრონიკონი არსად ჩანს ამდენად ქართველთა ადრეულ ბასილიკებში – მხოლოდ (მდინარე უცნაურად) წილქის ტაძარში არის „ორსართულიანი“ ნათვამოყი თანდარი, მაგრამ თუ თავების მქონეების შორის იატაკი გაყოფილები, ის გადაკვეთად უტყვარად თუადამრულ სამხრეთ სარკლებს (იხ.: ე. ცინცაძე, ადრეკრისტიანული IV, V სს/ ქართული ხეროთმომადგერების ისტორიის სუბი საკითხი, ქართული ხელოვნება, II, თბ., 2001, გვ. 30, სურ. 30. ე. ცინცაძე ამ ვითარებას ადრეკრისტიანული ტაძრის ორფენოვნებით IV და VI საუკუნეები ხსნის, რაც დაბატებით კვლევის მოთხოვნის). დახატული საქართველოში პატრონიკონი აქვს სეკიუთის ბასილიკას, მაგრამ – მოუხედავად ა. ზაქარიას კვლევისა – სუბი მასთან დაკავშირებული საკითხი კვლავ გამოუსარკველია.

²⁴⁴ დ. ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, გვ. 151.

²⁴⁵ ე. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 116-117.

²⁶ ქართულ ტაძართა პატრონიკების ტიპოლოგიური და ფუნქციური დაჯგუფება სცადა 2010 წელს თბილისის ხასელდორფი აკადემიის ხალხთმცოდნეო ინსტიტუტის დასამაურებელ ნაწილში გ. ლურსმანაშვილმა.

²⁷ გ. ყუნიანისა, *Архитектура Кахети*, გვ. 271-272, 281-282.

²⁸ ევროპელებმა წერილობითი საბუთებით იციან, რაისი მიმდევრებმა დაიწყეს მომეტებლმა ხელოვნების, რის დასათავისებრებლად მიიღეს იგი (P. Du Colombier, *Les chantiers des cathédrales*, გვ. 60-61).

²⁹ მისი არქიტექტურის შესახებ: H. ყუნიანისა, *Самуилскаци Сион*, Тб., 1969. ტაძრის თარიღად ჩვეულებრივ 759-777 წლებს უთითებენ, მაგრამ ბიზანტიის ისპოვართა ბიულთაის დასაბუთებული ქრონოლოგიით (იხ.: J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, 1990, გვ. XXI) ის 761-779 წლებით უნდა განისაზღვროს.

³⁰ ლაიხდორფელი წარწერები, I, გვ. 234-236; შეადარეთ: H. ყუნიანისა, *Самуилскаци Сион*, გვ. 25-29.

³¹ შეადარეთ: H. ყუნიანისა, *Самуилскаци Сион*, გვ. 43.

³² მის თაობაზე იხ.: ლ. რწეულიშვილი, *თიფლი*, თბ., 1960.

³³ შეადარეთ რ. მეფისაშვილის სემოვასახელებული ნაწილი. დამატებით გასათვალისწინებელია, რომ როგორც ქუთაისის ბაგრატიის ტაძრის დაქუთა-აღდგენის პროექტზე მომუშავე ჯგუფმა ბოლო წლებში დაადასტურა, ამ ეკლესიის გუმბათის ელვაც უნქვერთაში იყო - ასე რომ, გუმბათის ხეროთმოდერებას გარკვეული ადგილობრივი „მხერული“ ძირებიც ქონია.

³⁴ საკლესიოსა, სრულებით სხვა მგოსნური ბუნება, სრულებით სხვა მსოფლმეტრანება, თამარ დედოფლის მისი, მეფე დემეტრე I-ის რამდენიმე შემორჩენილ რელიგიურ ლექსში გაშვებული. ამ მშენებელ, ძალსუფთვად ლექსებს მშობლობა და დის ნაგრისმბ-ნაყუტის ღრმატრისმისა არაფერი სცხია.

³⁵ დ. თუმანიშვილი, თ. ხუნდაძე, შესავალი, წიგნში: *მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძარი*, თბ., 2008, გვ. 24.

³⁶ Г. ყუნიანისა, *Памятники тина Давар*, Тб., 1948, გვ. 148. ი. ჩიხიკაძემ თითქმის იპოვა წარწერა რელიგიურ გვერდით, მესამედ წახანავს „მოქალაქე თხელი“ ან „თხელი“ (М. Чихикадзе, *Архитектура Давар*, Москва, 1940, გვ. 17. იხ. აგრეთვე: П. Мურაши, *Армянская архитектура Грузии*, Карт. и Кахети, Ереван, 1985, გვ. 33, 36). 43.

³⁷ Г. ყუნიანისა, К истории Ручского храма, *Вопросы истории искусства*, т. I, Тбилиси, 1970, გვ. 191-192, გვ. 70.

³⁸ ძველი ქართული აგობრთიული ლატერატურის ძეგლები, წ. I, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 345.

³⁹ დ. ბურჩიშვილი, ი. ელიშაბაშვილი, გ. ეპისოპილი, (ს. ჩიხიკაძის შედგენა, გვ. 93-94, ილ. 295 (ვიფრეა) (კულა ნანს).

⁴⁰ ლაიხდორფელი წარწერები, I: აღმოსავლეთი და სამხრეთი საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოასკემა მობაზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 291-292. დაქარაგმებული აქსისთა-წ. გახისნისა-წ. შოშიაშვილი უნორბერსობა ანიჭებს ფორმას „დაიკონსისთა“. ი. ინგოროვია და ვ. ჯობაძე - „დაიკონსისთა“ (პ. ინგოროვია, გიორგი მერსულა, თბ., 1954, გვ. 359; ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაძრში*,

კლარჯეთისა და შავშეთში, თბ., 2007, გვ. 82-83, 86), ვ. ბერისე ორსავე შესახებულობას უშვებს, თუმცა შენიშნავს რომ უფრო ბუნებრივი „დაიკონსისთა“, რადგან დაქარაგმებულ წარწერაში „ს“ აბრ არის (ვ. ბერისე, *ძველი ქართველი ისტორიკოსი*, თბ., 1967, გვ. 59). ცხარეული იხსენიება ეკლესიის სხვა წარწერაშიც - ამჯერად როგორც „მოქალაქი გაბრიელი“ (ლაიხდორფელი წარწერები, I, გვ. 292-293).

⁴¹ ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები...*, გვ. 82.

⁴² იქვე, გვ. 210, ტაბ. 254.

⁴³ E. Такашян, *Археографическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии*, Тбилиси, 1952, გვ. 51, 61 (გრიგოლს თელის სამშენებლო სამუშაოთა ხელმძღვანელად და ასხიკებს ხეროთმოდერისგან, რომელიც, მისი აზრით, გამოსახული იყო, ადმოსახლეთ ფასადის კეხში. სინამდვილეში ეს „ეკანასკნელი ანგლოზის ფიგურა“; D. Winfield, *Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 31, 1968, გვ. 48 (ფიქრობს, რომ გრიგოლი იყო ხეროთმოდერატიც და მშენებლობის ხელმძღვანელიც, რომელმაც „დაამოქალაქა“ [designed] და ააგო ეკლესია“); ვ. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები...*, გვ. 127 (დაბატებით შენიშნავს, რომ შესაძლოა იმავე სვეტზე მცხედრულ ნეკრესობაში ნარათომა პატარა ფიგურები და უსხეულო თაყიბი მშენებლებს წარმოგედგანენ - იქვე, გვ. 130).

⁴⁴ ბოლო დროს მკვლევართა უმეტესობა - მათ შორის ამ წიგნის ავტორებიც - იზიარებს გ. აბრამიშვილის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც სომხი ხეროთმოდერატი თოლოსკი და მასთან ერთად მომუშავე ისტატები ატენის სიონის თაფდაბრელები - ვ. ი. VII საუკუნის - მაშენებლები არ ყოფილან, მათ X საუკუნეში ალაგდენის ტაძარი (Г. Абрамян, *Два строительных периода Атенского Сиона*, *Материалы исторической науки*, №1, 1972, გვ. 32-55).

⁴⁵ Г. ყუნიანისა, *Памятники тина Давар*, გვ. 169, 171, ტაბ. 59 ზემოთ.

⁴⁶ ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978, გვ. 44-46; გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის რესტავრატორ-ხელოსანთა პორტრეტული კანდაკებები, *ნარკვევები*, III, 1997, გვ. 97-99. გრიგორ დასის რომ მშენებელი მშენებელი ყოფილიყო, ეს პირველმა იტარებდა გ. ნეზინაშვილმა (Г. ყუნიანისა, *Памятники тина Давар*, გვ. 157). პ. მურადიანს გვქო შეაქვს ამ მოსაზრების სისწორეში, თუმცა გადატრიალებს იმ ფარსუს მას. საინტერესოა, რომ გაუგებარ მფორე სახელს „დაპს“ იგი საფარსულოდ ხსნის ბერძნული „ტაპის“-ით, რომელიც პირდაპირი მნიშვნელობით ნაწილს ხაღისას, გადატრიალი - გამომსახველს (П. Мурadian, *Армянская архитектура Грузии*, Карт. и Кахети, გვ. 105-106, ტაბ. VII-4).

⁴⁷ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის რესტავრატორ-ხელოსანთა..., გვ. 100.

⁴⁸ ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, გვ. 50-61. პ. მურადიანის აზრით, გერგოვში ჩვეულებრივი პოლიკრონია და არა მქანდაკებელი (П. Мурadian, *Армянская архитектура Грузии*, Карт. и Кахети, გვ. 107-109).

⁴⁹ გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის რესტავრატორ-ხელოსანთა..., გვ. 102. რელიგიურ ფიგურებში, გადაღე-

ბული 1900 წლის ახლოს, გამოქვეყნებული აქვს გ. ჩუბინა-შვილს (Г. Чубинскому, *Политическая жизнь Грузии*, ტბ. 55 სურათი).

²⁷⁰ კალთის (აჭარაში, სხალთისწყლის ხეობაში) გელესიას არქეოლოგიური მასალისა და წარწერის ფრაგმენტის მიხედვით XI-XII საუკუნეებით ათარიღდება (წ. მაშელაძე, კალთისის გელესია და მისი სამართიანი, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, IV, ბათუმი, 2007, გვ. 78-85), მაგრამ რელიეფი თითქმის უფრო ადრეულია.

²⁷¹ ქუთაისი, ბ. ბულიას და მ. ჯანჯალიას რელიეფით, თბ., 2006, გვ. 20.

²⁷² ამ რელიეფზე გაკერით ასხენებს ვ. თაყაიშვილი: Е. Такашвили, *Археологическая экспедиция 1917-го года*, გვ. 53.

²⁷³ რ. მეფისაშვილი, მშენებლობის ამსახველი რელიეფები ქორალის ძეგლზე, *ძეგლის მეგობარი*, 5, 1965, გვ. 34-37; Р. Мефисашвили, *Рельефы рунска X-XI вв. со сценами строительства в храме у селения Когого, Советская археология*, №4, 1969, გვ. 219-234; Н. А. Алашадзиева, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, გვ. 106, 109, ტბ. 99-115 (პარალელუბო); N. Thierry, *Illustration de la construction d'une église. Les sculptures de Koroogo, Artistes, artisans et production artistique au Moyen-Age (Rennes 1983), II, Commande et travail*, Paris, 1987, გვ. 321-329; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 138-139.

²⁷⁴ თონორაფიული მონაცემებით, მთიულეთში ორი ძველი სამრეწველო დასტურდება – საოხე, სადაც სხვადასხვა ფერის რბილი ქვა მოიპოვებოდა, და დიდელის ძირი, სადაც მაგარ მორჩილ-მოყვითალო კლდეები ქვას იღებდნენ. ქორალის ეკლესია დიდელის ძირის ქვით ნაჩა აგებული. ის სამშენებლო უკეთესად ითვლებოდა, ვინაიდან უფრო მტკიცეა და ხავსაც არ იკიდებს. სამრეწველოდ ქვის ამოღების ტრადიციული მეთოდები მთიულეთის თონორაფიულ მასალაზე დაყრდნობით დეტალურად აქვს აღწერილი ს. ბედუკაძეს (ქვის დამუშავება მთიულეთში, მასალები საქართველოს თონორაფიისათვის, V, თბ., 1951, გვ. 39-45).

²⁷⁵ ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, *ქ. სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში*, თბ., 1946, გვ. 145-146. ტერმინი დამატებულია ძველ ადგილობრულ (მესამე მეფ., 5, 15).

²⁷⁶ J. Harvey, *Medieval Craftsmen*, London, 1975, გვ. 111; T. McNeill, *Faith, Pride and Works. Medieval Church Building*, Stroud, Gloucestershire, 2006, გვ. 17.

²⁷⁷ Р. Мефисашвили, *Рельефы рунска X-XI вв. со сценами строительства...*, გვ. 224.

²⁷⁸ ვ. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები..., გვ. 156-157.

²⁷⁹ აბუსერისძე ტბელი, ბიოლოგ-ბასილის მშენებლობა შუაქართალში და არუსერისძის საეკლესიო მატინე, გამოსცა დ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 57-59.

²⁸⁰ Р. Мефисашвили, *Рельефы рунска X-XI вв. со сценами строительства...*, გვ. 224.

²⁸¹ ვ. ბინდინგის განმარტებით, ეს სამშენებლო ხსნარის ასარევი ნიჩბის (mortar-mixing pick) სტანდარტული ფორმა (G. Binding, *Medieval Building Techniques*, Stroud, Gloucestershire, 2004, გვ. 13). დასავლეთევროპული ნიმუში იხ. იქვე. ნახ. 3ა, 9, 26, 36, 61, 164, 165, 363, 371, 372, 407, 488, 526, 537, 648ა, 665.

²⁸² თონორაფიულ მასალაზე დაყრდნობით, ამ და წინა სტრუქტურის სხვაგვარად ახსნა სცადა ს. ბედუკაძემ. მისი აზრით, აქ გამოიხატულია საბალოდარ ქვის ამოსაღებად საჭირო ფეხქაბად წამლის ბაგა ფეხის მოძრაობით და შემდეგ მისი გადასიდა (ს. ბედუკაძე, ქვის დასამუშავებელი იარაღები და სამუშაოები, საქართველოს საეკლესიო მუზეუმის შრომები, ტ. XXII-B, თბ., 1961, გვ. 191-195). რ. მეფისაშვილის სამართლიანი შენიშვნით, ამგვარი ინტერპრეტაცია არ ეწერება არც ქორალის რელიეფების შინაარსობრივ წყობაში და არც ფეხქაბად სამუშაოების ისტორიის ზოგად სურათში (Р. Мефисашвили, *Рельефы рунска X-XI вв. со сценами строительства...*, გვ. 225, შენიშვნა 7).

²⁸³ შუა საუკუნეების ქრისტიანულ აღმოსავლეთში მშენებელი ზღაპრის შესახებ არაფერი ვიცით. დასავლეთ ევროპაში (ცნობილია XIV-XV საუკუნეების რამდენიმე ჯგერტი ქალი, მაგალითად ხუი ხურო მარგარეტ) დღე გერტიანი, ქრისტიანული აგებს რამდენი და ანთისი მდგასეთ ქალი რამდენი (L. F. Salzman, *Building in England from 1250 to 1540*, Oxford, 1967, გვ. 71; A. Pacey, *Medieval Architectural Drawing*, Stroud, Gloucestershire, 2007, გვ. 91, 236). როგორც წესი, ისინი მშენებლობა შინაარსობრივად არ ცოცხლები იყვნენ და ოჯახურ საიმეს აგრესიულებდნენ.

²⁸⁴ ს. ბედუკაძე, ქვის დამუშავება მთიულეთში, გვ. 39.

²⁸⁵ ლაპიდარული წარწერები, II: დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. 1 (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოაცემეს მოამზადე ვ. სულთგაძემ, თბ., 1980, გვ. 156.

²⁸⁶ ვ. სულთგაძე, ვაქე – საყარის მონასტრის მოხსენების ტაძრის სტრუქტურული, გულანა, 1, 2009, გვ. 91-102.

²⁸⁷ A. Andersson, *Lart Scandinave*, vol. II, La nuit des temps 31, Paris, 1968, სურ. 42; R. Oursel, *Haut-Poitou romain*, La nuit des temps 42, Paris, 1975, სურ. 48; G. Binding, *Medieval Building Techniques*, ნახ. 181, 479, 481.

²⁸⁸ სხვაგან წმ. სამების ეკლესია გვიანდელია, ქანდეკებიანი ფილა მასში უბრალოდ ქვედ იყო გამოყენებული ისე, რომ რელიეფი არც ჩანდა. ის გამოჩნდა 1991 წელს, მას შემდეგ რაც სხვაგან ეკლესია მოწმისქრამ დაადასნა. იმავე წელს ფილა მექანეში გადმოიტანეს (სანიმუტრატორო ნიმუში ომბ-6120).

²⁸⁹ G. Binding, *Medieval Building Techniques*, გვ. 14. ასეთი (უფლის (broad axe) დასავლეთევროპული გამოიხატულებები იხ. იქვე. ნახ. 41, 50, 57, 61, 112, 121, 146, 167, 168, 322, 365, 599.

²⁹⁰ ლაპიდარული წარწერები, II, გვ. 131-132, ტბ. 122.

²⁹¹ დ. მესხელიშვილი, მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მეტაქვზე დეკორაციის სისტემასთან, *ქართული ხელოვნება*, 1, 1942, გვ. 136-137. წარწერების ბოლო გამოცემა: ვ. თაბაგაშვილი, სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა, წიგნში: *სვეტიცხოვლი*, თბ., 2010, გვ. 139 (ხუროთმოძღვრის სახელს არასწარსებ) აღადგინეს. ინტელექტუალური ფასადის რელიეფისა და წარწერის აზრის არასწორება გაგებამ გვიან შუა საუკუნეებში წარმოშვა დეტალურ მშენებელ ოსტატზე, რომელსაც ხელი მოაქცევს, ეს დეტალები დაფიქსურებულია ვ. გამახვილიას (ცნობილ რომანს დოდოსტატის მარჯვენა).

²⁹² Г. Чубинскому, *Труды-труды* (К вопросу о кутахурих славян Иллирии в Грузии), *Вопросы истории искусства*, т. II, Тбилиси, 2002, გვ. 152, ტბ. 66.

²⁹¹ გეორგიკა ბიზანტიული მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. 1, ტექსტები ქართული თარგმანით: ურო გამოცემა და განმარტებები დაურთეს აღ. გამრელო-ბემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 191-193, 204-206, 212-213, 232-234, 239-240. შუა საუკუნეების მწერლობაში ასეთი შედარებები სხვაგანაც გვხვდება. ბასილი ზარსმელი ბესელელოსა და ელიაბს აღარებს ზარსმის მონარტის პირველი ეკლესიის მშენებლებს (ესელი ქართული ავო-გრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1, გვ. 334). „ახალ ბესელელოს“ მოხსენიება კონსტანტინეპოლის პანტოკრატის მონარტის მამულებში ნიკეაურის (R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 47). არის სხვა მაგალი-თებიც – იხ.: დ. თუბანიშვილი, ბასილი ზარსმელი ტაძართ-მშენებლების შესახებ, ლიტერატურა და ხელოვნება, №1-6, 1996, გვ. 73.

²⁹² ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 112; ნიკოლოზ გუდამაყრის-ძე, სათახაო სტილისა ცხოველისა, კუთარისა საუფლოსა და კათოლიკე ეკლესიისა, საქართველოს საოთხეც სრული აღწერა დუქსთა და ერებისა საქართველოს წმადთა, შეკრებილი და გამოცემული გობრონ (მიხაილ) საბინინის მიერ, პეტერბურგი, 1882, გვ. 88.

²⁹³ დ. ხომარია, გ. პატაშვილი, სვეტიცხოვლის ტაძრის არ-ქიტექტურა, ღვინძი: სვეტიცხოველი, თბ., 2010, გვ. 187-188, 220.

²⁹⁴ წარწერა პირველად გამოაქვეყნა მ. ბროსერი: M. Brosset, Sur une inscription géorgienne de l'église patriarcale de Mtskheta, *Mélanges Asiatiques tirés du bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, tome VIII, livraisons 1 et 2, 1877, გვ. 251-267. ბოლო გამოცემა: გ. თოხმეშვილი, სვეტიცხოვე-ლის ეპიტრაფიკა, ღვინძი: სვეტიცხოველი, გვ. 143.

²⁹⁵ ქართლის ცხოვრება, 1, ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 32.

²⁹⁶ G. Binding, *Medieval Building Techniques*, ნახ. 126, 129, 214, 230, 251, 267, 277b, 619c, 665. ზოგ მონატურაზე ქვედა ჯალამბარი არ არის – თოქს მუშები ხელით ვსწავნენ (იქვე, ნახ. 295b). ზოგ ადრეულ გამოსახებებში გორგოლაქები არ არის და თოქს უშვავლად ხის კოჭზე მომარბის (იქვე, ნახ. 273c). საქართველოში გორგოლაქიანი ბლოკი ადრე-ული ხანიდან იყო ცნობილი. ის წარმოდგენილია კის გამო-სახებებზე ქართულ ხელნაწერთა მონატურებში იხ. ასტროლოგიური ტრაქტატი A 65 1188 წლისა (მერ-წყელი, 191); ზატიკი A 25 XV საუკუნისა (ქრისტე და საპარიტული, 4). პრიმორული გორგოლაქიანი ბლოკის ნაშთი შემონახა რუსისპირის ადამიანთ (კოხსე) (XVIII საუკუნის II ნახევარი) – კედელში გამოყენილი პატარა თასიანი ნაყოფებულა მუხის მრგვალი ძეგლი, რომელიც კედლის ფილაზე თაქსიშვილად ტრიალებს თაქსი სო-ბრძოლი ლერძის ირგვლივ. მასზე მომარბი თოქს მუშეობით საშუამასალა ზედა ბაქსეზე აქოხნა (დ. რეველიშვილი, გვიანი ფეოდალური ხანის კომპლური საცხოვრებლის ერთი ნახეობა, საქ. ხსრ მეცნ აკადემიის საზ. მეცნ. გარეუბის მიცენ, №2, 1967, გვ. 276-277, ტაბ. XI-1).

²⁹⁷ იხ. მაგალითად, G. Binding, *Medieval Building Techniques*, ნახ. 608.

²⁹⁸ გამოირჩეული არ არის, რომ ეს ხელნაწერი აწვე არც იყო. ერთ ადრინდელ წერაზე მუ გამოიჩეული მაქს ვერაუდი, რომ შესახლა ეს არის გეგანტური ფარგალი –

საგანგებო ინსტრუმენტი რომელიც გამოიყენებოდა გუმბა-თის კედლის ამოსაყვანად (დ. ხომარია, მშენებელთა გამო-სახელება სვეტიცხოვლის ტაძრის გუმბათზე, საქართვე-ლოს ისტეველი, 9, 2006, გვ. 112-127). თუ ეს მოსახრება სწორია, „სემონქელი კიდეც მეტ ზარს იქნეს.

²⁹⁹ ი. გომელაური, ერთაწინდა, თბ., 1976, გვ. 57-58, ტაბ. 20.

³⁰⁰ გ. გაგარაში, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლში, მაქცენ, ისტორიის სერია, №4, 1984, გვ. 122-130, სურ. 2, 3, ნახ. 5, 7, 8.

³⁰¹ იქვე, გვ. 129.

³⁰² გ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, XIII-XVI საუკუნეები, თბ., 1955, გვ. 52, ტაბ. 33-1.

³⁰³ იქვე, გ. ბერიძის აზრი განავითარა ე. სილოგავამ, რომელმაც იმავე რელიეფზე მცირე მარჯვ. ამოკითხა სახელი „გოთორგი“. იგი ფიქრობდა, რომ ეს ფარგლს ძის სახელია (ე. სილოგავა, ეკლესიის მრეველი საფარგლან ხუროთმოძღვრების გამოსახულებით და წარწერით, მესხეთი. ისტორია, თუქცა მას მშენებლის ტრიატებზე არა აქვს (იქვე).

³⁰⁴ ეს უცნობი წმინდანი ე. სილოგავამ გიორგი ფარგლს ძის (წმ. საბას ეკლესიის ხუროთმოძღვრის) გამოსახულებად მიიჩნია, თუქცა მას მშენებლის ტრიატებზე არა აქვს (იქვე).

³⁰⁵ გ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 137.

³⁰⁶ C. Leonardi, M. Amandi, *Il Duomo di Modena*, Modena, 1985, სურ. გვ. 348-ზე.

³⁰⁷ G. Binding, *Medieval Building Techniques*, გვ. 165, ნახ. 516.

³⁰⁸ დ. ხომარია, წმ. სტეფანეს ეკლესია ეპისკოპოსის მონარტურა, ძეგლის მეგობარი, №4(99), 1997, გვ. 23-35.

³⁰⁹ ეს თაქსიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ნანკელში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 58.

³¹⁰ D. Winfield, Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey, გვ. 66.

³¹¹ L. R. Shelby, *Medieval Masons' Tools: The Level and the Plumb Rule*, *Technology and Culture*, Vol. 2, No. 2, 1961, გვ. 127-129.

³¹² თ. სანიკიძე, გერგეების ხუროთმოძღვრული ინსაბრედი, თბ., 1976, გვ. 28, 77-79, 113-114, სურ. 21-22 გვ. 80-ზე, ტაბ. 38.

³¹³ Г. Чудиновский, К истории Русского храма, *Допросы истории искусства*, т. 1, гв. 204.

³¹⁴ გ. ჩუბინაშვილი ამ ფიგურებს ახასიათებს, როგორც „უქოქრესად მაქნაჯს (искусноуеи уоаоаиоу)“, ხოლო კომპოსიციის დაზმუის პრიმორული ნახატს „ადრეებს (Г. Чудиновский, К истории Русского храма, гв. 203).

³¹⁵ ამავე თემის უკაქმრებს ნ. ვანიშვილი არგვეთის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადის რელიეფის, რომელსაც განმარტავს, როგორც დაღუპული მშენებლის დატერბას თანამუშაოთა მიერ (ნ. ვანიშვილი, უცნობი სიქელები ისტორიული თრიალეთიდან, ზურტაქედიდან და არგვეთი-დან, ქართული ხელოვნების ნარკვევები, III, თბ., 2004, გვ. 18-19, აქ მოტანილია შ. მელიქიძის ნახატი). 2010 წელს რელიეფის ადგილზე შესწავლამ მიჩნეა, რომ ის, რაც შ. მე-ლიქიძის ნახატზე ნაქვენებია როგორც გიორგი, სინამდვი-ლეში ჯერია. ამდენად, არ არსებობს საუკუქელი, რომ არ-გვეთის რელიეფი მშენებელთა გამოსახულებად მიიჩნით.

³¹⁶ დ. მესხიშვილი ერთგან გაკერით ათაროდებს დაეთ საგარეუბს XIII-XIV საუკუნეებით (დ. მესხიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიციები მაშაერის ხეობაში, თბ., 1941, გვ. 33-34).

³¹⁹ გ. ოთხმესური, რკინის წარწერები, არქანუჯი, 1997, გვ. 16. რელიეფი ამჟამად ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში (ქვის ძეგლების ფონდი, საინვენტარო №426).

³²⁰ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, თბ., 1994, გვ. 190-191, ტაბ. 264.

³²¹ იქვე, გვ. 192.

³²² ა. ზაქარაია, ქართული ცენტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა, ტ. III, თბ., 1981, გვ. 280.

³²³ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, ტაბ. 130.

³²⁴ ნათელაშვილი-ბერიძე, გამოსაცემად მოამზადეს მ. ბუღიაშვილმა და დ. თემიანიშვილმა, თბ., 2010, გვ. 16, 74.

³²⁵ გ. გაგოშიძე, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლიდან, გვ. 129-130.

³²⁶ Г. Алонгашвили, Светский портрет в грузинской средневековой монументальной живописи, Тбилиси, 1979, ტაბ. 21.

³²⁷ იდ. ხუციაძე, ღვინა დადიანის საოქრომკდლო სახელობის, თბ., 1974, გვ. 67-68, ტაბ. 11, 17-1, 2; ი. დორთქიანიძე, მ. ჯანაჯალია, წაღერება. მაცხოვრის ტაძრის მოხატულობები, თბ., 2011, იდ. გვ. 152-ზე.

³²⁸ ჩაქუნი ხშირად გამოისახება, მაგალითად, მკვდლების საყდრების ქვეშე რკინის მარწეხებითა და სხვა სასკვდლო იარაღებითა ერთად (ე. ნადირაძე, საქართველოს მემორალური კულტურა, თბ., 2001, გვ. 272, იდ. 80 გვ. 480 და 481-სე).

³²⁹ აქ გახსენებული ერთ საინტერესო ნივთს, რომელიც განიხილეთ იყო ნატო ნიჭიშვილის მიერ გ. ნებინაშვილის ეროვნულ ცენტრში 2011 წლის 13 დეკემბერს წაითხულ მოხსენებაში. ეს არის წილენის 1669 წლის სახარების ბრუნ. ამგვარად დაიკეთა საქართველოს ეროვნული მუზეუმში შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმში. მისი კვლური გაფორმება შეიქმნა წმ. თომას გამოსახულებას გონივით ხელში. წმ. თომას, როგორც მშენებელთა მფარველს, ხშირად წარმოადგენენ გონივით დასაღვლურ ხელოვნებაში (განსაკუთრებით აღორძინების დროიდან). დასაღვლური ნიშნით უნდა იყოს მთავარეპისკოპოსი წილენის სახარების ბუჯის გამოსახულება.

³³⁰ იხ. ამ საკითხზე: ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის ისტორიული კულტურის ისტორიისათვის, I: მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 154; შ. მესხია, ხელოვნება ძველ საქართველოში, წიგნ-ში: საისტორიო ძეგლები, ტ. I, თბ., 1982, გვ. 60-61. ტერმინთა განმარტებისათვის: სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, იდ. აბულაძის გამოცემა, თბ., ტ. I, 1991, ტ. II, 1993; ზ. ნიზინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961; იდ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973; ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1995.

³³¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 329.

³³² С. Минасян, Звартноц, Москва, 1971, გვ. 52-54, იდ. 50-53.

³³³ А. Ахонян, Образ "Рая" во иконописи декоративных пантеонов средневековой Армении и Древней Руси, Лекция чтения профессора Катерева. Материалы, Москва, 2007.

³³⁴ გ. გაგოშიძე, ხოვორის გუმბათიანი ეკლესია, ქართულ-სომხური კულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 2003, გვ. 60.

იქვე, გვ. 48, სურ. XXXII.

³³⁵ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა კოლა-ოღლისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 83.

³³⁷ J.-M. Thierry, À propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars III, Revue des Études Arméniques, XVII, 1983, გვ. 358-360.

³³⁸ J. Gimpel, Les bâtisseurs des cathédrales, Paris, 1985, გვ. 65; R. Oursel, Bourgogne romaine. La nuit des temps I, Paris, 1979, სურ. 16; G. Binding, Medieval Building Techniques, ნახ. 149, 481, 562.

³³⁹ G. Binding, Medieval Building Techniques, ნახ. 588.

³⁴⁰ ძველი საქართველო, საქართველოს ისტორიისა და საერთოერაფიო საზოგადოების კრებული, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, ტ. III, თფ., 1914, გვ. 39.

³⁴¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი იქნა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ე. თაყაიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 199.

³⁴² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, იდ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1965, გვ. 220.

³⁴³ იქვე, გვ. 253.

³⁴⁴ აბესკოსის ტბელი, ბიოლოგ-ახილის მშენებლობა შეარქაველი და აბესკოსის საგარეულო მატარებ, გამოსცა დ. მუხხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 61-62.

³⁴⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 334.

³⁴⁶ იქვე.

³⁴⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 329.

³⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1974, გვ. 311 (წელურდაშენი), 340 (ქეთახევი), 357 (გერგეტის სამება), 665 (ზარბაზნა) და სხვა.

³⁴⁹ ა. ზაქარაია, ლარაგისის არქიტექტურული ანსამბლი, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, XIX-B, 1956, გვ. 48-50.

³⁵⁰ R. W. Thomson, Architectural Symbolism in Classical Armenian Literature, The Journal of Theological Studies, New Series, Vol. XXX, 1979, გვ. 109-111. თანაც ოპიქნელის მიხედვით, საძირკვლის კურთხევისა და მოყვარებული უნდა იყოს თორმეტი დაუმუშავებული ქვა - მდ. ორდანიდან აღებული თორმეტი ქვისა (იხე ნაველი, 4, 3) და მოცულობით რიცხვის შესაბამისად. ქვემო უნდა გარეცხოს წყლისა და ღვინის, როგორც იესომ დაბანა ყუბის თავის მოწაფეთს და მისცა მათ ღვინო საიდუმლო სივრცისა. ქვემო ადგება ახალევი ეკლესიის ოთხ კუთხეში. შემდეგ ვისკოპოსი იღებს სასიმი ღარტეს და სამაქრ მოხაზავს საძირკვლის კორტერს, რაც სიმბოლურად აღიქმის ეპიდანის, სოლომონის ტაძარსა და სირიზაბელის მიერ აღდგენილ ტაძარს.

³⁵¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 256.

³⁵² იქვე, გვ. 260-261.

³⁵³ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება, ტ. I, თბ., 1983, გვ. 24.

³⁵⁴ ვიქტორი, ამ ოთხმოცეში უნდა ჩაეთავალთ ხარების, სახეურებისა და ჯორების გაყოფის, რომლებიც იმე-ბორულად მასალის მჭერთავესი იქნებოდნენ. ი. ჯავახიშვილმა ისინი ცალკე იგულისხმა და დაიანგარიშა, რომ გამწვე საკონკრეტო 220 აკმულის ცხსაზეროდ, რაც ძნელად დასაჯერებელია (ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის).

ქ. სამშენებლო ხელოვნება ტექნ. საქართველოში, თბ., 1946, გვ. 159-160).

³⁵⁴ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 51. ავტორის მშენებელთა დასახელებული რაოდენობა გაღმარებულია მიაჩნია და ალბათ არც (იქნება).

³⁵⁵ იქვე, გვ. 50.

³⁵⁶ იქვე, გვ. 277. მსგავსი შემთხვევები შუა საუკუნეებში საკმაოდ ხშირი იყო. გაბორბებით დაფარულ ბევრ მონასტერს მოგვიანებით საერო პატრონი უნდებოდა, რაც დიდად უწყობდა ხელს მისი კაცობრივ მოღვაწეობას. 1398 წელს დიონისიოს ათონელმა მხოლოდდამოუკიდებელი ბერების შრომით ააშენა ათონის მთაზე მონასტერი, რომელსაც შემდგომ მისი სახელი ეწოდა. ცოტა ხნის მერე კი მან უკვე უხელო კვალიფიკაციით ისტარების დაქირავება მონასტრის ახალი კულისის, სატრაპისა და გალავნის ასაგებად (R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 54-55).

³⁵⁷ იქვე, გვ. 335, 344. იხ. აგრეთვე: დ. თუმანიშვილი, ბასილი ზარზმელი ტაძართმშენებლობის შესახებ, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №1-6, 1996, გვ. 65-66.

³⁵⁸ აბუსერიძე ტბელი, *ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუაღრეალში...*, გვ. 57.

³⁵⁹ ლ. მესხელიშვილი ბოლოკ-ბასილის საქმიანობას 1155-1160 წლებში ათაროვებს (იქვე, გვ. 11-12). ვიციკრობ, მის მიერ მოხმობილი მონაკემების საუკუნეულს ახეთი ეიწო დროითი ფარგლებს გამოყენა სარისკოა, თანაც ისინი ცოტა უფრო გვიანდელ ხანას უნდა გეიწეუნდეს.

³⁶⁰ ქ. რაბალორტის დაკვირვებით, შუა საუკუნეების რუსეთში სამშენებლო სესონი 120 დღეს არ ატარებდა (P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, Aldershot, 1995, გვ. 175). საქართველოში, სადაც ბევრად უფრო რბილი კლიმატური პირობებია, ცხადია, ის უფრო გრესილი იქნებოდა.

³⁶¹ ამ თვალსაზრისით სანერქვესოა, რომ დავით კურა-ბაღდათი თავად ჭრიდა ვერცხლის მონეტას (Δ. Καραμυζα, *Πατριαρχα και αυτοκρατορική*, Τε., 1955, გვ. 55). ვეტბ სწორედ მას გულისხმობს ოშკის წარწერის დრამი?

³⁶² M. Gil, Maintenance, Building Operations, and Repairs in the Houses of the Qodsh in Fustat: A Geniza Study, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 14, No. 2, 1971, გვ. 189.

³⁶³ S. D. Goitein, The Exchange Rate of Gold and Silver Money in Fatimid and Ayyubid Times: A Preliminary Study of the Relevant Geniza Material, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 8, No. 1, 1965, გვ. 9.

³⁶⁴ უ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთ-მოხეობები, ტ. 1, გვ. 23-24.

³⁶⁵ E. Hadjityrphos, Presentations and Representations of Architecture in Byzantium: The Thought behind the Image, in: S. Curčić, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon: Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, New Haven & London, 2010, გვ. 114.

³⁶⁶ მაგალითად, არქიტექტორ ივლიანე ასკალიონელის მიერ 531-533 წლებში დაწერილ ტრაქტატში, მარკოს დიკენის „წმ. პორფიროსის ცხოვრებაში“, პაულ სილენ-ტარიონის პიშნე კონსტანტინოპოლის წმ. სოფიისადმი და სხვა (M. S. Briggs, *The Architect in History*, Oxford, 1927, გვ. 47-50; C. Mango, *Art of the Byzantine Empire, 312-1453, Sources and*

Documents, Englewood Cliffs, N., 1972, გვ. 30-32; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 62).

³⁶⁷ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 62.

³⁶⁸ Ch. Boursas, Originality in Byzantine Architecture, in: *Mélanges Jean Pierre Sodin*, Travaux et mémoires 15, Paris, 2005, გვ. 99-108; S. Curčić, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 114-120.

³⁶⁹ G. Downey, Byzantine Architects, their Training and Methods, *Byzantium*, T. XVIII, 1948, გვ. 114-117.

³⁷⁰ S. Curčić, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 122.

³⁷¹ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 65-67.

³⁷² P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 166. ავტორის აზრით, XVI-XVII საუკუნეებშიც კი ნახაზები სჭირდებოდა არა იმდენად ხუროთმოძღვარს, რამდენადაც დამკვეთს სამუშაოს წინასწარ დასაბუთებად და გახანაწილებლად (იქვე).

³⁷³ Ch. B. McClendon, *The Origins of Medieval Architecture*, New Haven and London, 2005, გვ. 163-172.

³⁷⁴ Th. Bowie (ed.), *The Medieval Sketchbook of Villard de Honnecourt*, New York, 1999; C. F. Barnes, Jr., *The Portfolio of Villard de Honnecourt*, Aldershot, 2009. დღემდე საკამათოა, გამოიყენებოდა თუ არა ეს ნახაზები პრაქტიკაში.

³⁷⁵ J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, New York, 1972, გვ. 101-119 (მკითხველ სწამს, რომ 1200 წლიდან მიიწვ დასაღელთ ვეროპაში ნახაზების გარეშე მშენებლობები არ მიმდინარეობდა); F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and his Methods*, New York, 1999, გვ. 80-87 (ვიციკრობს, რომ ადრეული დასახელები ნახაზების უმეტესობა შერეხსას ან გამოიყენებულა იყო, ან მხოლოდენ ტრადიციული ცოდნის საუკუნეულს მოსახმარი); A. Pacey, *Medieval Architectural Drawing*, Stroud, Gloucestershire, 2007 (არქიტექტურულ ნახა-ზეზებად განიხილავს არა მხოლოდ ეტრატსა თუ ქაღალდზე შესრულებულ მასშტაბურ პროექტებს, არამედ შერეობების კედლებსა და იატაკზე დატანილ სქემებსაც).

³⁷⁶ J. Harvey, *The Mediaeval Architect*, გვ. 98; G. Necipoglu, *The Topkapi Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*, Los Angeles, 1994, გვ. 3-4.

³⁷⁷ G. Necipoglu, *The Topkapi Scroll*, გვ. 4-5.

³⁷⁸ A. Ghazarian and R. Ousterhout, A Muqarnas Drawing from Thirteenth-Century Armenia and the Use of Architectural Drawings during the Middle Ages, *Muqarnas*, Vol. 18, 2001, გვ. 150-151. ამ აზრს ავითარებს ქ. მარანი (Ch. Maranci, The Architect Tdrad: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 62, No. 3, 2003, გვ. 294-305). სხვათა შორის, ის განიხილავს სტყეულის ტარიონელის ცინობასაც, რომლის მიხედვითაც ხუროთმოძღვარ თრდატს კონსტანტინოპოლის აია სოფიას გუმბათის ადგენა ნახაზებისა და მოდელის მომხმადებით დაუწყია (გვ. 297).

³⁷⁹ ექვევარეშეა, რომ ისეთ ეკლესიებს, როგორიცაა ემინიანის გუმბათიანი ეკლავწინად, პქონდა დეტალურად დამუშავებული სამშენებლო ნახაზები – წერდა ჯ. მქობ-ნაშვილი (ქ. ყინიანიანი, *Архитектура Кахети*, გვ. 588).

³⁸⁰ ვიციკრ მკერდ, *უწყება მიზეზსა ქართველი მოქვე-უხისა, თუ რომელ წიგნთა შინა მოიქსენების, თ. ბრეგაბის გამოცემა*, თბ., 1959, გვ. 7.

³⁶² ე. ბერიძე, *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, ტ. I, თბ., 2012, გვ. 17 (იხედება). შუა საუკუნეების საქართველოში წინასწარი სამშენებლო ნახაზების არსებობის მოწმედ იყურებ მცირეც ცნობა მოაქვს გ. ჯიბაძესაც (W. Djibadze, *The Georgian Churches of Tao-Klarjet*: Construction Methods and Materials, *Oriens Christianus*, 62, 1978, გვ. 116). იქვე დამატებით იგი უთითებს „სურათიორ“ ზარსხების (ცხოვრების) ეპისოპოს, რომელმაც ნათქვამია, რომ წინასწარ მიკვლევის დროს „იწვეს გელესთა იგი, წინასწარ გაიზიარებულ წმიდის მიერ“ (ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 344). ეფესოს, უკველია, რომ აქ „წინასწარ გამოსახული წმიდის მიერ“ წმ. სტრაპიონის მიერ მიკვლევისადმი ჩვენებით უწყებას გულისხმობს (რახეი მანაშღა ნაუბარი) და არა შენობის ნახაზის გაკეთებას. თავის დროს ეს ეპისოპოსი დაიშურა ი. ჯავახიშვილმა (სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში, გვ. 142).

³⁶³ P. Мейншвишвили, Рельефы ризбы X-XI вв. со сценами строительства в храме у селения Корого, *Советская археология*, №4, 1969, გვ. 228-229, სურ. 9; H. Алашавишвили, *Монументальная скульптура Грузии*, Москва, 1977, ტბ. 116-117; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 69-70, სურ. 43; A. Ghazarian and R. Ousterhout, *A Muqarnas Drawing from Thirteenth-Century Armenia...*, გვ. 151, სურ. 14; S. Curčić, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 119, სურ. 11.

³⁶⁴ ელესის ხუროთმოძღვრების შესახებ ვრცლად იხ.: ნ. ვაიკიშვილი, ქართლის დმრთისმშობლის ეკლესია და მისი მამულები, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №2, 1993, გვ. 137-175.

³⁶⁵ ი. ბანიშვილი, სივრცის სახში ერთეული და ნაგებობის გეგმის დაკავშირების ხერხები ძველ საქართველოში, *ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლთა ანალიზის და დაცვის საკითხები*, თბ., 1988, გვ. 74.

³⁶⁶ მათი დაწვრილებითი განხილვად იხ.: გ. ბერიძე, XVIII ს-ის ქართულ ხუროთმოძღვრება ნახაზები, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XIV-B, 1947, გვ. 219-236.

³⁶⁷ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება, ტ. I, გვ. 19.

³⁶⁸ იქვე, გვ. 21.

³⁶⁹ ჩვენს განსახილველ თემას უშუალოდ არ ეხება, მაგრამ მაინც ღირს აღინიშნავდ, რომ საქართველოში ნაოჩენი უძველესი ნიმუში ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება. ეს არის (აქსოვრებული სახლის თიხის მოდელი, რომელიც აღმოჩნდა ნაოხეაშუს (წალენიკის რაიონი) ნამოსახლარზე. მოდელზე ჩანენებია შერობის ძირითადი მახასიათებლები – საურდენი ხიმირჯები, ხის კარკასის ძეგლები, ღობი და სხვა (ლ. ჯიბაძე, სახლის თიხის მოდელი ნაოხეაშუდან და ძველკალხურ ნაგებობათა სისტემა, იმერია-კალხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კულტურა, №6, 2010, გვ. 117-124).

³⁷⁰ თ. ჟორდანი, *ქრონიკები*, I, გვ. 246.

³⁷¹ P. Du Colombier, *Les chantiers des cathédrales*, Paris, 1953, გვ. 72-73. იხ. ასევე F. B. Andrews, *The Mediaeval Builder and his Methods*, გვ. 87.

³⁷² P. Cunéo, *Les modèles en pierre de l'architecture arménienne, Révue des études arméniennes*, 6, 1969, გვ. 201-231; S. Curčić, E. Hadjityrphos (eds), *Architecture as Icon*, გვ. 162-167, 170-171.

³⁷³ ირ. ციციშვილი, ძველ საქართველოში ჩხარებულ სივრცის სახში შესახებ, *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. IX, №5, 1948, გვ. 330-332.

³⁷⁴ იქვე, გვ. 332.

³⁷⁵ H. Tokarheimer, *Он основан армянской архитектурой, Известия Российской Академии Исторических Материалов*, т. III, 1924, გვ. 330-331.

³⁷⁶ R. Krautheimer, *An Official Basilica in Rome*, S. Giovanni a Porta Latina, *American Journal of Archaeology*, Vol. 40, No. 4, 1936, გვ. 485-495. საკითხის ბიბლიოგრაფიისათვის იქვე, შენიშნა 1.

³⁷⁷ ეფესოდან ნ. სვეტიცხოვს ნახაზს, რომელზეც ზუსტი ზომების დაცვაა. იხ.: Г. Чынгизович, *Искусство*, Москва, 1969, ნახ. გვ. 14-ზე.

³⁷⁸ იხ. აგრეთვე ი. ბანიშვილი, სივრცის სახში ერთეული და ნაგებობის გეგმის დაცვის ხერხები ძველ საქართველოში, გვ. 70-98.

³⁷⁹ ე. ციციშვილი, ქანის ხეობის ხუროთმოძღვრული ძეგლები – კაბერის გახსნა-შესწავლის შედეგად, *ქართული ხელოვნება*, 7, 1971, გვ. 84-86.

³⁸⁰ პ. მისხლიშვილი, კომპოზიციის აგების კანონზომიერებანი ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, *ძველი ქართული ხელოვნება*, 41, 1976, გვ. 51-60; მისივე, მოდულური სისტემა ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, *მეცნიერება და ტექნიკა*, №12, 1976, გვ. 20-25; მისივე, ბაგრატიის ტაძრის კომპოზიციის აგებულების კანონზომიერებანი, *ძველი ქართული ხელოვნება*, 52, 1979, გვ. 41-49; მისივე, ქართული ძეგლის სტრუქტურა IV-XIII სს. გეომეტრიული არქიტექტურა, თბ., 1983; მისივე, ქართული გეომეტრიული ხუროთმოძღვრების სტრუქტურის კანონზომიერებანი, საბჭოთა ხელოვნება, №6, 1989, გვ. 107-114; K. Alparucian, *ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱԿԱՆԱ*, ქართული ხელოვნებისათვის მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბ., 1983; მ. კაბაძე, სვეტიცხოვლის კათედრალის გეგმის და მოცულობის პრობლემა, საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის სამეცნიერო შრომები, №3 (419), 1998, გვ. 117-123.

³⁸¹ ი. ჯავახიშვილი, სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში, გვ. 159-160.

³⁸² ე. ჯიბაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაძრში, კლარჯეთსა და შავშეთში*, თბ., 2007, გვ. 156-157. ი. ჯავახიშვილს წარწრა არასწორად აქვს წაუთხრობი „ახუთი ახავერსი“ რაოდენობად 160-ს უთითებს (ი. ჯავახიშვილი, სამშენებლო ხელოვნება ძველ საქართველოში, გვ. 159-160).

³⁸³ T. McNeill, *Faith, Pride and Works. Medieval Church Building*, Stroud, Gloucestershire, 2006, გვ. 17.

³⁸⁴ ს. ბულუკიძე, ქვის დამუშავება მთიულეთში, მახაზები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, V, თბ., 1951, გვ. 47.

³⁸⁵ აბუსევისსე ტბული, ბილიკ-ბახლის მშენებლობა შუაერეკლში, 1941, გვ. 59.

³⁸⁶ ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 277.

³⁸⁷ აბუსევისსე ტბული, ბილიკ-ბახლის მშენებლობა შუაერეკლში, 1941, გვ. 62.

⁴⁰⁰ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 184, სურ. 148; მრავალრიცხოვანი დასავლეთევროპული გამოცემებისათვის იხ.: G. Binding, *Medieval Building Techniques*, Stroud, Gloucestershire, 2004, წიხ. 15, 24, 26, 27, 40, 42, 46, 63, 67 და შემდგომ.

⁴⁰¹ J. Harvey, *The Medieval Architect*, გვ. 212.

⁴⁰² R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 185-186.

⁴⁰³ აბუსერის ტბელი, ბიოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუაერკალში, გვ. 66.

⁴⁰⁴ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 186.

⁴⁰⁵ შესაბამისი აღერიცა წარწერაში ნაწილობრივ დაზიანებულია და შეკლებები მის სხვადასხვაგვარად აღადგენენ, მაგრამ თითქმის ყველა თანხმდება იმაზე, რომ შემორჩენილი „აოხრომეტ წლის“ მშენებლობის ხანგრძლივობა აღნიშნავს (ლაიხტარული წარწერები, I: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო IV-X სს., შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 64-66; ელ. მაკავარიანი, ბოლნისის სიონის სამშენებლო წარწერა, თბ., 1985).

⁴⁰⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 375.

⁴⁰⁷ კლ. იოსელიანის თქმით, ძველი ქართული სამშენებლო წესის მიხედვით, გუმბათის ამოყვანამდე შვიდი წელი უნდა მოეცადათ (Пл. Иоселиани, Описание древнейшей синагоги Тифлиса, Тифли., 1866, გვ. 84). მცხეთის ჯვართან დაკავშირებით იხ.: დ. თუმანიშვილი, თ. ხუნდაძე, შესავალი, წიგნის მცხეთის I-ე გვრის ტარირი, თბ., 2008, გვ. 16.

⁴⁰⁸ ლაიხტარული წარწერები, I, გვ. 234-236. წარწერიდან ვიგებთ, რომ მშენებლობა დაიწყო კონსტანტინეს მეფობის მეოცე წელს და დასრულდა ლეონის მეფობის მეოთხე წელს. აქ უნდა ვიგულისხმობთ ბიზანტიის იმპერატორები კონსტანტინე V (741-775) და მისი მემკვიდრე ლეონ IV (775-780) (დ. მუსხელიშვილი, საშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი, ენობის მოამბე, XIII, თბ., 1943, გვ. 85-106; ბიზანტიის იმპერატორთა ბიოგრაფიის დახურობებული ქრონოლოგიისათვის იხ.: J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford, 1990, გვ. XXII). შესაბამისად, ტაძარი აგებულია 761-779 წლებში (დ. მუსხელიშვილის მიხედვით - 759-777 წლებში). წარწერაში მოხსენიებული პირები X საუკუნის აფხაზ მეფეებთან გაიგივების მცდელობა (ლაიხტარული წარწერები, I, გვ. 231) დამაჯერებელი არ არის.

⁴⁰⁹ ე. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხელოვნება, თბ., 1994, გვ. 16. ანდრეის ტეკსტი: ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსცა ი. დოლიძე, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 353-354.

⁴¹⁰ ე. ჯიბაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 149.

⁴¹¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 270.

⁴¹² დ. მუსხელიშვილი, მცხეთის სვეტი-ცხოვლის ტაძრის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მელქისედეკ კათალიკოსის ანდრეოსთან, ქართული ხელოვნება, I, 1942, გვ. 142; ნ. ბუბინიშვილი, მცხეთის საბუთო XI საუკუნისა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 217-279, განსაკუთრებით გვ. 240-259.

⁴¹³ P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 176-177.

⁴¹⁴ აბუსერის ტბელი, ბიოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუაერკალში და აბუსერისსხეთა საგვარეულო მატრიანე, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 61-62.

⁴¹⁵ ე. ცინცაძე, ადრეული ბიზანტიური (IV, V სს.) ქართული ხელოვნების ისტორიის ზოგი საკითხი, ქართული ხელოვნება, II, 2001, გვ. 24.

⁴¹⁶ რ. გვერდწითელი, „წმ. მარიამის“ ეკლესია თბილისში, არნისკარი, თბ., 2001, გვ. 19, წიხ. 12.

⁴¹⁷ ლ. ხიმშიაშვილი, რესტავრაციის ზოგიერთი საკითხი (წრომი და ბეღლი), ძველის მეგობარი, 14, 1968, გვ. 73; Г. Чухновский, Упомяну, Москва, 1969, გვ. 12. როგორც ჩანს, საიკრებლები ცნობილია ბიზანტიაშიც, ლიხის მონასტრის თეოტოკოსის ეკლესიაში (X საუკუნე) 1,4 მ-ის სიღრმეზე გაკეთებულია პლატფორმა, რომელიც დაფუძნებულია დაერის ხსნარის ფენითაა დაფარული, მასზე აღმართება ქვის საიკრებლები (R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999, გვ. 157-158).

⁴¹⁸ ე. გრიგოლიძე, ალავერდის ტაძრის კომპლექსის ერთი სატკეპრისათვის, ძველის მეგობარი, №3, 1988, გვ. 28.

⁴¹⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ივნი I, ლ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 277.

⁴²⁰ დ. ხოშტარია, კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბ., 2005, გვ. 77.

⁴²¹ ე. ჯიბაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთისა და შავშეთში, თბ., 2007, გვ. 43.

⁴²² Г. Чухновский, Памятники русской архитектуры, Тб., 1948, გვ. 6-7.

⁴²³ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 165-167.

⁴²⁴ Е. Бакалова, Баковская коштница, София, 1977, გვ. 34-37.

⁴²⁵ ა. ბოხინიძე, ნანტაკის ეკლესია გათხრებით ადრეული ბიზანტიური ხანის ეკლესია, ძველის მეგობარი, 63, 1983, გვ. 42.

⁴²⁶ ნ. ეპიშვილი, ერთი უცნობი მოვლენის შესახებ ქართულ საეკლესიო ხელოვნებაში, საქართველოს სსრ-ის სსრ, 1, 2002, გვ. 27.

⁴²⁷ ე. ცინცაძე, თელოვანის ჯვარბატოსანი (VIII-IX ს. ძეგლი), ქართული ხელოვნება, 5, 1959, გვ. 74, 88. შეადარეთ: Г. Чухновский, Самая древняя церковь в Грузии, Вопросы истории искусства, т. I, Тб., 1970, გვ. 117.

⁴²⁸ თ. სანიკიძე, გვერდის ხელოვნება ანსამბლი, თბ., 1976, გვ. 25.

⁴²⁹ Г. Чухновский, Памятники русской архитектуры, გვ. 6; მისივე Цркви, გვ. 12-13; მისივე, Церковь в селе Квемо Болни, Вопросы истории искусства, т. I, Тб., 1970, გვ. 104-105; მისივე, Самая древняя церковь в Грузии, გვ. 119. სომხეთში ეს ხეობა XI საუკუნემდე გამოიყენებოდა. ნ. ტოკარსკის აზრით, წიბოების რიზად ნაგებია მისზე იყო ქვის ტრანსპორტირებისა და წიბოების დაზიანების პრევენცია (Н. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, გვ. 173).

⁴³⁰ ე. ჯიბაძე, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 25. აღმოსავლეთ საქართველოში ასეთი ტექნიკის ადრეული მაგალითი აღმოჩენილია ურბნის ნაქალაქარზე. ერთ-ერთი ნაგებობის კედელში ნაშენია ნატეხი და რიყის ქვებით, რომლებიც შორის აგურის ფენებითაა დაფარული. იხ. ე. ლომთაძე, ურბნის ნაქალაქარის არქეოლოგიური ეკლესიის აგარში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე, №4, 1964, გვ. 231.

XVI-XVIII საუკუნეებში მსგავსი ტექნიკა გვიჩვენებს საფორტიფიკაციო და საცხოვრებელ ნაგებობებში. ახლო წყობით არის ნაგები, მაგალითად, გრემის სასახლისა და თბილისის დედაციხის (ნაროვალის) ნაწილები, საურდენი კედლები ქვემო კალაში და სხვა.

⁴⁴⁰ П. Закарая, *ხანაოსანი ხალხისი ერუაში, ქართული ხელოვნებისაგან მომდინარე IV საუკუნისათვის ხიმოსაჲში*, თბ., 1983, გვ. 2-4.

⁴⁴¹ ერკლად ამის შესახებ იხ.: I. ყანაიასილი, *Архитектура Кахети*, გვ. 476-483; ვ. ბერიძე, *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, ტ. 1, თბ., 2012, გვ. 42 (იხილეთ).

⁴⁴² ერკლად ამის შესახებ იხ.: დ. ხომარია, გუმბათქვეშა კონსტრუქციები V-X საუკუნეების ქართულ არქიტექტურაში (ტომში და აფრა-ტომში), *არქიტექტურული მემკვიდრეობა*, ტ. 1, თბ., 2001, გვ. 73-100.

⁴⁴³ დ. მშენებრძალე, *ძველი ქართული სამშენებლო ხელოვნების ზოგიერთი საკითხი*, თბ., 1950, გვ. 10-11.

⁴⁴⁴ ე. ცინცაძე, ქსნის ხეობის ხუროთმოძღვრული ძეგლის – კახების გახსნა-შესწავლის შედეგად, *ქართული ხელოვნება*, 7, 1971, გვ. 82-83; 6. ქაღიგიშვილი, *ქალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი*, თბ., 1964, გვ. 16.

⁴⁴⁵ ე. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 113.

⁴⁴⁶ Н. Токарекин, *Архитектура Армении IV-XV вв.*, გვ. 174.

⁴⁴⁷ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრეხის ღვთის-მშობლის ეკლესია, *ძველის მგობარი*, №2, 1993, გვ. 38.

⁴⁴⁸ 1. დვალე, პატარა ონის ხუროთმოძღვრული ძეგლის აღდგენა-გამაგრებითი სამუშაოები, *ძველის მგობარი*, 18, 1969, გვ. 20.

⁴⁴⁹ ვან შერდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოსცემდა და კომენტარები დაურთო მ. მაგალობლიშვილმა, თბილისი, 1975, გვ. 320.

⁴⁵⁰ *ქართლის ცხოვრება*, II, გვ. 329, 453. იხ. აგრეთვე: კ. ტაბაქაძე, *ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე*, თბ., 1974, გვ. 144.

⁴⁵¹ *ქართლის ცხოვრება*, I, გვ. 234-235. თუმცა შესაძლოა „შემტყუარა“ უფრო დარბევას ეფუძნება, ვიდრე დანგრევა. გასათვალისწინებელია, რომ ადრეული შუა საუკუნეების ტექნიკური საშუალებებით სქელკედლიანი შენობების ნგრევა არც ისე იოლი საქმე იყო, ეს დიდ დროსა და ძალისხმევას მოითხოვდა.

⁴⁵² *ქართლის ცხოვრება*, II, გვ. 340.

⁴⁵³ ს. ბარნაველი, საბა ტყუისშვილის „ანდრეისიგბრნი ღუწარნი“, *ქართული ხელოვნება*, 3, 1950, გვ. 211-226 (გამოკლდევა), 226-235 (ანდრეისი ტექსტი).

⁴⁵⁴ იქვე, გვ. 224.

⁴⁵⁵ იქვე.

⁴⁵⁶ ა. ბოხოიძე, *არქეოლოგიური გათხრები აღაიანსა და კალისში*, თბ., 1981 (მოზაიკის ძეგ. II საუკუნის ათარიღებდა): М. Mizandari, Les mosaïques antiques de Zalis (Kartli), *Revue des études géorgiennes et caucasiennes*, № 8-9, 1992-1993, გვ. 175-192; М. Odisei, *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, Wien, 1995, გვ. 11-26, სურ. 1-21.

П. Закарая, *Археологические раскопки в Илухети, საქ. ხსრ მეცნ. აკად. სახ. მეცნ. განვრცობის მიერ*, №1, 1966, გვ. 120-135; М. Odisei, *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, გვ. 27-29, სურ. 22-24.

⁴⁵⁸ *ძველი ქართველი*, III, თბ., 1978, გვ. 100-216 (დ. მაქვლეიშვილი, დ. შერდენისი და ა. კანონის ნარკვევები); М. Odisei, *Spätantike und frühchristliche Mosaik in Georgien*, გვ. 31-60, სურ. 25-44.

⁴⁵⁹ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, ქუთაისი, 2007, გვ. 119, 138, 160.

⁴⁶⁰ გ. ლომთათიძე, ი. ტყეშელაშვილი, ი. გრესელაშვილი, ვ. ართილაძე, თბილისის დედაციხის არქეოლოგია, *ძველის მგობარი*, 25, 1971, გვ. 29.

⁴⁶¹ სივრცითი კერძო ხსნარით აბანოების იატაკის მოდულ-ვა ფართოდ იყო გავრცელებული რომის იმპერიაში. საქართველოში ეს ხერხი გვიანანტიკურ ხანაშიც დამკვიდრდა. წყალგამტარი აბანოების კერძო ხსნარით დაფარული იატაკი აქვს საქართველოში გამოყენებულ არაერთ აბანოს. იხ. პ. ზაქარაია, თ. კახანაძე, *ციხეჯიჯი-არქეოპოლისის ნოქალაქი, ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1991, გვ. 103.

⁴⁶² Е. Такашвили, *Христианские памятники. Жакетия 1902 года, Материалы по археологии Кахети*, вып. XII, Москва, 1909, გვ. 92.

⁴⁶³ ე. ცინცაძე, *ადრექრისტიანული (IV, V სს.) ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის ზოგი საკითხი*, გვ. 19.

⁴⁶⁴ ი. კლინარაშვილი, დ. ახალაია, მ. ბოკოიძე, ტაბრისის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესიაზე ნარკვევები გაქმენდით-სარესტავრაციო სამუშაოების შედეგად, *საქართველოს ხელოვნება*, 7-8, 2005, გვ. 87-88.

⁴⁶⁵ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრეხის ღვთის-მშობლის ეკლესია, გვ. 38.

⁴⁶⁶ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, ვინაგის „ნაქალაქის“ სამართავის ეკლესია, *ძველის მგობარი*, 49, 1979, გვ. 8-11.

⁴⁶⁷ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 112, 151.

⁴⁶⁸ ე. ცინცაძე, *ადრექრისტიანული (IV, V სს.) ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის ზოგი საკითხი*, გვ. 19.

⁴⁶⁹ ე. ნაზინაშვილი, 6. ზაზუნაშვილი, ზოდანის ტაძრის რესტავრაციის შედეგები, *საქართველოს ხელოვნება*, 7-8, 2005, გვ. 72.

⁴⁷⁰ პ. ზაქარაია, თ. კახანაძე, *ციხეჯიჯი-არქეოპოლისის ნოქალაქი, ხუროთმოძღვრება*, თბ., 1991, გვ. 255.

⁴⁷¹ ი. ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 166, სურ. 176.

⁴⁷² გ. გუგუშვილი, *ანისიზაბი*, გვ. 22-23, ნახ. 15.

⁴⁷³ ე. ნაზინაშვილი, ვარდისუბნის მრგვალი ეკლესია, *ძველის მგობარი*, №1, 1992, გვ. 70. 73.

⁴⁷⁴ გ. ზაზუნაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, ტ. 1, ტყ. 1936, გვ. 126, სურ. 92. ამჟამად იატაკის შუა ნაწილს ხაღისა ფარავს.

⁴⁷⁵ დ. ხიმშიაშვილი, პირველი მერცხალი (ხალხური ეოფისა და ხუროთმოძღვრების მუშეუქმის პირველი ექსპონატი), *ძველის მგობარი*, 7, 1965, გვ. 82.

⁴⁷⁶ ე. ჯობაძე, *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 115, 170.

⁴⁷⁷ ი. კომლავაძე, XII ს-ის ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ ნიხაში, *ძველის მგობარი*, 7, 1965, გვ. 71; თ. ნემსაძე, ხოსროს ეკლესია, *ძველის მგობარი*, №2, 1993, გვ. 16;

დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, ჯაყაბეთი, გვ. 33, ნახ. 18, გვ. 59; გ. გაგოშიძე, ქვემო წყლულების დარბაზული ეკლესია, საქართველოს სსრ-ის სსრ-ის, 12, 2008, გვ. 220.

⁴⁷⁸ ჰ. აბაშიძე, „ლოკურტეკული გეგმარების“ საკითხისათვის შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრებაში, მოსკოვში წაკითხული გ. ნიჟინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში 2000 წელს. მოსკოვში მოგვიანებით გამოქვეყნებულ თეზისებში (ქართული ხელოვნების ნარკვევები, თბ., 2001, გვ. 28-29) ეს მოსაზრება არ აიხსია.

⁴⁷⁹ გ. ნიჟინაშვილი, რუიხის ტაძრის ისტორიისათვის, ენოქის მონაბე, V-VI, 1940, გვ. 451.

⁴⁸⁰ ი. გომელაური, მღვიმე, თბ., 1982, გვ. 12, 25.

⁴⁸¹ ზ. შალვაშვილი, ოსიანის კერამიკა, თბ., 1959, გვ. 6.

⁴⁸² იქვე, გვ. 7.

⁴⁸³ იქვე, გვ. 11.

⁴⁸⁴ ა. ბოხიშვილი, ნახტაქის ეკლესია გათხრილი ადრე-ქრისტიანული ხანის ეკლესია, ძეგლის მეგობარი, 63, 1983, გვ. 46.

⁴⁸⁵ გ. გაგოშიძე, ნატორის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, საქართველოს სსრ-ის სსრ-ის, 7-8, 2005, გვ. 390.

⁴⁸⁶ ი. გიგიაშვილი, სოფელ ანეგის ეკლესია, საქართველოს სსრ-ის სსრ-ის, 10, 2007, გვ. 99.

⁴⁸⁷ ჰ. ზაქარაია, თაბარ მუყის ნახსახლევი, ძეგლის მეგობარი, 30, 1972, გვ. 81.

⁴⁸⁸ ჯ. გუგუშვილი, ქსნის ხეობის ძეგლები, ძეგლის მეგობარი, 21, 1970, გვ. 18.

⁴⁸⁹ რ. გვერდითელი, როსტომ მუყის ნახსახლის აბანო, ძეგლის მეგობარი, 2, 1964, გვ. 13.

⁴⁹⁰ Г. Чысинашвили, Архитектура Кахети, გვ. 182-183, 217, 221; რ. გვერდითელი, ანისხატა, გვ. 19, ნახ. 14. ანისხატა და ვანისაძეში აღმოსავლეთიდან გატეხილი ორი კარი საკურთხევის მიმდებარე სათაყვანებში შედის, ძველი გაეასის ტეტრაკონქში – სამხრეთისა და ჩრდილოეთის აფსიდებში.

⁴⁹¹ კ. თორდია, ბაიების (მესხეთი) კლდეში გამოკვეთილი ეკლესიები სადგომებით, ძეგლის მეგობარი, №2, 1986, გვ. 65.

⁴⁹² ი. გომელაური, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი – ყორანთა, საქ. ხსრ მეცნ. აკად. მაცნე, №3, 1966, გვ. 264.

⁴⁹³ ერკლად მათ შესახებ იხ.: Н. Чысинашвили, грузинская средневековая живопись по дереву, Тб., 1958.

⁴⁹⁴ დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, ჯაყაბეთი, გვ. 86.

⁴⁹⁵ მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, III, თბ., 1978, გვ. 73.

⁴⁹⁶ გ. ლომთათიძე, ურბნისის ნაქადაქარის არქეოლოგიური კვლევის დახასიათება, საქ. ხსრ მეცნ. აკად. მაცნე, №2, 1964, გვ. 99.

⁴⁹⁷ მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 74.

⁴⁹⁸ იქვე, გვ. 76.

⁴⁹⁹ იქვე, გვ. 79.

⁵⁰⁰ დ. შერვაშიძე, აფხაზეთის სამეფოს უცნობი ძეგლები სოფ. ხუჯაში, არქეოლოგიური კვლევა ძეგლზე საქართველოში 1969 წელს, თეზისები, თბ. 1971, გვ. 96.

⁵⁰¹ თ. კახანაძე, ნაჯახოვის „გუმბათოვანი დარბაზის“ ტიპის ეკლესია, გვ. 50.

⁵⁰² ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 35, ტაბ. 57, ქვემოთ მარჯვნივ.

⁵⁰³ მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 81-82.

⁵⁰⁴ გ. ლომთათიძე, შუაფეოდალური ხანის ნამოსახლარების გათხრა სამშვილდის მიდამოებში, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, II, თბ. 1974, გვ. 129; ნ. უგრეძლიძე, კუხეთის რუსთავეის ციხე-ქალაქი, ძეგლის მეგობარი, 47, 1978, გვ. 39; მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 83-85.

⁵⁰⁵ მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 85-87. თბილისის გათხრებისას ნაპოვნი როგორც სასარკმლე, ისე საკურთხელე მინა ადგილობრივ ნაწარმად არის მიჩნეული, თუმცა მათთან სახელოსნო არ გამოვლენილა. იხ. გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრები თბილისში 1949 წლის გაზაფხულზე, ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, IV, თბ. 1982, გვ. 113.

⁵⁰⁶ მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 86.

⁵⁰⁷ გ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1955, ტაბ. 12; Е. Пирейшвили, Починки Тбилисского, Тб., 1980, გვ. 154-155; ტიმოთეუსების ეკლესიაში 1970-იან წლებში ძველი ნიშნუშების მიმოძიება ალაგ-ალაგ ახალი აღმოჩენილი ნიშნუშები. იხ. გ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, გვ. 40.

⁵⁰⁸ გ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება, გვ. 180, ტაბ. 248.

⁵⁰⁹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, III, მასალები შვარია და გამოსაცემად მოამზად. ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1955, გვ. 20.

⁵¹⁰ ს. ბარანოვი, საბა ტუსისშვილის „ანდერისებური ლუწაწი“, გვ. 228-229.

⁵¹¹ მ. ჩხატარაშვილი, საქართველოში აღმოჩენილი სარკმლის მინა, გვ. 88; მიხივე, მცხეთაში, სევერცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი მინის ნაწარმი (1958-1964), ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, V, 1987, გვ. 85.

⁵¹² М. Полихтов, Новые данные о московских художниках XVI-XVII вв. в Грузии, Тб., 1941, გვ. 10, 13-14, 17.

⁵¹³ კ. დ. ტურნეშვილი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ყრანგულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ. მაგალიფიშვილმა, თბ. 1988, გვ. 65.

⁵¹⁴ ქეთი საფარი და მასწავლებლის სხნარის ეკლესია დარბაზილი აბელიას 1250-1259 წლების ეკლესიასაზე, რომელიც კრამბით იყო გადახურული. იხ. ი. გომელაური, ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ აბელიაში, მაცნე, ისტორიის სერია, №1, 1968, გვ. 261; კირის ღვთაების კლდე ხშირად შეიმჩნევა გათხრებისას აღმოჩენილ კრამბებზე – მაგალიფიშვილი, კვლევაში (დ. მიწაძეშვილი, კვლევების ციხის არქეოლოგიური მასალი, თბ., 2010, გვ. 37). გუმბათზე სახურავის მოწყობის საკითხისათვის იხ. აგრეთვე: რ. გვერდითელი, თ. ნემსაძე, ატენის სიონის გუმბათის სახურავის პირველადი ფორმის დადგენის ცდა, ძეგლის მეგობარი, 17, 1969, გვ. 50-56.

¹⁵⁴ ჯ. ჯღლია, *სამშენებლო კერამიკა ევროდალური ხანის საქართველოში*, გვ. 50, ტაბ. XVII, 1; ტაბ. XVIII, 2.

¹⁵⁵ ლახიდარელი წარწერები, II, გვ. 30-31.

¹⁵⁶ ე. სილოვატე, ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატიის ტაძრებიდან და მისი მდიდრობის არქეოლოგიური გათხრებიდან, *ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე*, №4, 1995, გვ. 56-58, შენიშვნა 5.

¹⁵⁷ ნ. კარციძე, *შუა საუკუნეების მოქიქული კერამიკა ქუთაისიდან*, გვ. 65.

¹⁵⁸ ზ. მაისურაძე, VIII-IX საუკუნის ქართული არქიტექტურული კერამიკა, *ძეგლის მეგობარი*, 9, 1967, გვ. 8-14.

¹⁵⁹ საიტრეკესია, რომ მოუხელავდა განისხილებული ზომების, ფილების პროპორციები წირქოსლა და კაბენში შემთხვევით: იოსავე შემთხვევაში გრძელი მხარე შესტად (ან თითქმის შესტად) ორჯერ სპარსობს მოსტეს.

¹⁶⁰ Г. Чудишвили, *Архитектура Кавказа*, გვ. 339, ტაბ. 163-168, 117-174, 176, 246, 366, 381.

¹⁶¹ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I. *მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში*, თბ., 1946, გვ. 111.

¹⁶² გ. ბოლთაძე, რაქ-ლენიჭების ისტორიული ძეგლები და სიძველეები, თბ., 1994, გვ. 63, 125, 130, 133, 149, 156, 209-210, 228.

¹⁶³ იქვე, გვ. 69-70.

¹⁶⁴ ე. ბერიძე, *ქართული ხელოვნების ძეგლების ისტორია*, ტ. 1, გვ. 304.

¹⁶⁵ მ. კესეაძე, გელათის მონასტერში XIX საუკუნეში ნატარებულ ალდგენილი სამუშაოების ქრონიკები, *ძეგლის მეგობარი*, №1, 1991, გვ. 68.

¹⁶⁶ ნ. დვალა, პატარა ონის ხელოვნებისძეგლები ძეგლის ალდგენა-გამაგრებისათვის სამუშაოები, *ძეგლის მეგობარი*, 18, 1969, გვ. 20.

¹⁶⁷ იქვე.

¹⁶⁸ ალექსი იველიშვილი 1650-1652 წ. იმერეთის სამეფოს ელზობის სარეგარეო ადწრელობა, ი. ცინცაძის გამოცემა, თბ., 1969, გვ. 136.

¹⁶⁹ ნ. გოგუაძე, ნარკვევები გელათის ძეგლის ისტორიიდან, თბ., 1949, გვ. 21; მ. კესეაძე, გელათის მონასტერში XIX საუკუნეში ნატარებულობა, გვ. 67.

¹⁷⁰ იქვე, გვ. 69.

¹⁷¹ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 149.

¹⁷² ძველი ქართული აგებობათა ლიტერატურის ძეგლები, ივ. აბულაძის რედაქციით, წიგნი II, თბ., 1967, გვ. 134-135; ე. ლუფორი, იგიონის მონასტრის ისტორია დაარსებიდან XI ს-ის შუა წლებამდე, წიგნი: *იგიონის ანტიკა*, I, თბ., 2008, გვ. 79.

¹⁷³ P. A. Rappoport, *Building the Churches in Kievan Russia*, გვ. 149-153.

¹⁷⁴ ნ. ვანიშვილი, XIII-XIV საუკუნეთა ხელოვნებისძეგლების დიხასათიებობა, *საქართველოს სიძველენი*, 3, 2003, გვ. 94.

¹⁷⁵ როგორც ნანს, აქ გაველით იქონია სომხებმა სამშენებლო ტრადიციამ, რომელშიც საწინამდრო დარის გარე ბოლოს მონიჭებულობა ნეველებრივი აზრითა - იხ. მკვლევართა, ანტიკიდან არქეოლოგიის მუშაობა, სადარბაზო.

¹⁷⁶ ძველი ქართული აგებობათა ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, ივ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 334.

¹⁷⁷ Г. Чудишвили, Кумурдо и Никориди, как пример ранних этапов развития барокко в Грузии и искусстве, *Вопросы истории искусства*, т. I, Тб., 1970, გვ. 238.

¹⁷⁸ ა. ზაქარაია, VIII-IX საუკუნეების ერთი უცნობი არქიტექტურული ძეგლის შესახებ, *საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე*, ტ. XVI, №5, 1955, გვ. 408; ირ. ციციშვილი, რუსთაველის ეპისკოპოსების ქვემო ქართლში, *ძეგლის მეგობარი*, 7, 1965, გვ. 49, 51; ე. ზუხბაია, საშენი ქვემო ძველ საქართველოში, *ძეგლის მეგობარი*, 15, 1968, გვ. 63-64; რ. მეფისაშვილი, კდელ ერთხელ ბოლნისის და დმანისის ძეგლების შესახებ, *ძეგლის მეგობარი*, 26, 1971, გვ. 20; ა. ზაქარაია, თანად მეფის ნასახსახლევი, *ძეგლის მეგობარი*, 30, 1972, გვ. 78; ე. ვაგოშვილი, XIII ს-ის დარბაზული ეკლესია ქვემო ქართლიდან, *მაცნე*, ისტორიის სერია, №4, 1984, გვ. 119; ი. მირიჯანაშვილი, სოფელ დიდუბელის „ლეთისმშობლის“ ეკლესია, *ძეგლის მეგობარი*, №3, 1987, გვ. 30; თ. ნემსაძე, აგარა (კოსტო-დგრესი), სარესტარაციო სამუშაოები, *ძეგლის მეგობარი*, №4, 1987, გვ. 7; დ. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 56, 101.

¹⁷⁹ ნ. ანდელაძე, თორის მონასტრის ხელოვნებისძეგლები ანსამბლი, თბ., 1976, გვ. 17-23, 25.

¹⁸⁰ დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. *ზემო ქართლი თორი*, *ჯავახეთი*, თბ., 1985, გვ. 12; დ. ცხადაძე, წმ. გიორგის ეკლესია თორის ნადარბაზვის კომპლექსში, *ძეგლის მეგობარი*, 1997, №1, გვ. 9. საბჭოთა პერიოდში ძველი სამრეხლოს მდიდრობები ანდელაძის სამრეწველო მოსოვება დიარწეს. 1950-იან წლებში აქ დაბაო გაშენდა, რომელსაც „ბაკურიანის ანდელაძი“ ეწოდა.

¹⁸¹ თ. სანიკიძე, გვრგვინის ხელოვნებისძეგლები ანსამბლი, თბ., 1976, გვ. 11-12, 18, 25.

¹⁸² ე. ბერიძე, *საქსის ხელოვნებისძეგლები*, თბ., 1955, გვ. 36; ე. ზუხბაია, საშენი ქვემო ძველ საქართველოში, გვ. 64.

¹⁸³ Г. Чудишвили, *Памятники русской архитектуры*, гв. 6, 13, 33, 44; მისივე, *Цркви*, гв. 12; მისივე, *Самосвещная церковь в Грузии*, *Вопросы истории искусства*, т. I, Тб., 1970, გვ. 119; ე. ბერიძე და სხვანი, *თბილისის მეტეხის ტაძარი*, თბ., 1969, გვ. 28; ე. ზუხბაია, საშენი ქვემო ძველ საქართველოში, გვ. 65; ი. ვარსიშვილი, ბუდია, *ძეგლის მეგობარი*, 31-32, 1973, გვ. 54; მ. დიდუბელი, ძველი გავრის ეკლესია, *ძეგლის მეგობარი*, 45, 1977, გვ. 16; ი. კლიშნარაშვილი, ბზიანის წმ. გიორგის ეკლესია, *ძეგლის მეგობარი*, 67, 1984, გვ. 6; დ. ზოზარია, *კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები*, გვ. 137, 236; ე. ჯობაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 26, 35, 48, 61, 70-71, 74, 203, 221, 231.

¹⁸⁴ დ. ჯანიაშვილი, ვარდისუბნის თეორი გიორგის სახელობის ეკლესია - „დეკანოზური“, *ძეგლის მეგობარი*, 60, 1982, გვ. 7.

¹⁸⁵ Р. Менишвили, *Архитектуры и ансамблы Грузии*, Тб., 1966, გვ. 29, 88, 106, 123; ე. ზუხბაია, საშენი ქვემო ძველ საქართველოში, გვ. 64-65; А. Ручишвили, *Самосвещная архитектура VIII-X веков в Грузии*, Тб., 1988, გვ. 8, 32; მ. დიდუბელი, ზენიანის მაცხოვრის ეკლესიის ხელოვნებისძეგლები, *ძეგლის მეგობარი*, 1988, №4, გვ. 6; ე. ჯობაძე, *აღრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები*, გვ. 113; ე. ბერიძე, *ქართული ხელოვნებისძეგლების ისტორია*, ტ. I, თბ., 2012, გვ. 199 (იხილვება).

⁵⁸⁶ ქართულ ენაში, რუსულის გაგენით, ტუფი ეწოდება ორ სრულიად სხვადასხვა ქვას – ტრევერტინის (ქრქეის ტუფი) და უელკანურ ქანს (ფერფლის ან ღაღის ტუფი). ევროპულ ენებში მათი დასახელება მსგავსად ჟღერს, მაგრამ მაინც განსხვავებულია (ინგლისურად შესაბამისად Tufa და Tuff, ფრანგულად Tuffeau და Tuf).

⁵⁸⁷ ლ. რწეულშვილი, ატენის მცირე გუმბათიანი ეკლესია, ქართული ხელოვნება, 1, 1942, გვ. 32; გ. მეყისაშვილი, ერეკლეს 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 4, 1955, გვ. 102-103; მისივე, ბერის საყდარი, ქართული ხელოვნება, 7A, 1971, გვ. 92; ე. ზუხბია, სამუნი ქვეტი ძველ საქართველოში, გვ. 64; ვ. დოლიძე, კასრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ძველის მეგობარი, 20, 1970, გვ. 10; ზ. სისრტლაძე, ნ. ჩიტაშვილი, კარხის წმ. სამების ეკლესია, საქართველოს ისტორიის გ. 12, გვ. 80.

⁵⁸⁸ გ. გაგოშიძე, აღაფერდის ტაძრის თავდაპირველი ანაკლისის ფრაგმენტები, აღაფერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები, 1, თბ., 2007, გვ. 26-28. ფარაუგება, რომ ეს ანაკლებები უშუალოდ კათალიკოსს დაქვემდებარებულ სახელმწიფოებში შიდადებოდა (იქვე).

⁵⁸⁹ ვ. ჯიბაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები, გვ. 157.

⁵⁹⁰ ქრთიეები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყოთილი და ახსნილი თ. კორდანიას მიერ, ტ. II, ტყ., 1897, გვ. 198 (შეი. იქვე, გვ. 202-203).

⁵⁹¹ Г. Чубинашвили, Архитектура Кавказа, Тб., 1959, გვ. 45, 65, 71, 168, 246, 251, 289, 350; ნ. ქაღიშვილი, ძალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბ., 1964, გვ. 13, 16, 21; ლ. ხიმშიაშვილი, პირველი მერცხალი (ხალხური ყოყსა და ხუროთმოძღვრების მუხტების პირველი ექსპონატი), ძველის მეგობარი, 7, 1965, გვ. 84.

⁵⁹² Г. Чубинашвили, Архитектура Кавказа, გვ. 94, 110.

⁵⁹³ იქვე გვ. 68, 143, 151, 154, 193.

⁵⁹⁴ იქვე გვ. 372, 411.

⁵⁹⁵ იქვე გვ. 427, 429.

⁵⁹⁶ რ. შმერლინგი, უბისის ტაძრის დათარიღების საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე, XVI, №2, 1955, გვ. 172; ნ. დვალა, პატარა ორის ხუროთმოძღვრული ძეგლის აღდგენა-გამაგრებითი სამუშაოები, ძველის მეგობარი, 18, 1969, გვ. 18; მ. გიორგაძე, ტაბარკის ღვთისმშობლის ეკლესია, ძველის მეგობარი, №1, 1986, გვ. 13.

⁵⁹⁷ ვ. ბერიძე, ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. I, გვ. 199.

⁵⁹⁸ ბ. ჯორჯენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია, ძველის მეგობარი, №2, 1993, გვ. 39.

⁵⁹⁹ ლ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი, გვ. 12.

⁶⁰⁰ ნ. ჩუბინაშვილი, ხუროთმოძღვრული ძეგლი ნასოფლარ სირგოს ადგილზე, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მაცნე, ტ. IX, №6, 1948, გვ. 390.

⁶⁰¹ ჯ. ზაქარაია, სკრის ხეობის რამდენიმე ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ს. ჯანაშიახ სახ. საქ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, №20-B, 1959, გვ. 222.

⁶⁰² აბუსერისძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატრიცა, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941, გვ. 58.

⁶⁰³ ს. ბეღლიძე, ქვის დასამუშავებელი იარაღები და საშუალებები, ს. ჯანაშიახ სახ. სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII-B, 1961, გვ. 175.

⁶⁰⁴ იქვე, გვ. 176.

⁶⁰⁵ იქვე, გვ. 172-173.

⁶⁰⁶ ძველი ქართული აგობრარული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. 3, გვ. 329.

⁶⁰⁷ აბუსერისძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში, გვ. 57.

⁶⁰⁸ გ. ავაქისძე, ბიქსინტის სამშენებლო კერამიკა, დიდი პეტერბურგი, II, თბ., 1977, გვ. 224-236; დ. ლობიჯაშვილი, ბ. ლობიჯაშვილი, სამშენებლო კერამიკის ტიპები ნაქალაქების ნაქალაქობიდან, ძველის მეგობარი, 1987, №2, გვ. 64-66.

⁶⁰⁹ ლ. რწეულშვილი, თიფლი, თბ., 1959, გვ. 10.

⁶¹⁰ იხ., მაცალიძე: P. A. Rappoport, Building the Churches in Kievan Russia, Aldershot, 1995, გვ. 52.

⁶¹¹ Г. Чубинашвили, Архитектура Кавказа, გვ. 588.

⁶¹² იქვე გვ. 447-448, 497.

⁶¹³ იქვე გვ. 169.

⁶¹⁴ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980, გვ. 69.

⁶¹⁵ მასალა საქართველოს კონსტრუქციის ისტორიისათვის, წიგნი I, ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, თბ., 1938, გვ. 207.

⁶¹⁶ გ. ავაქისძე, ბიქსინტის სამშენებლო კერამიკა, გვ. 224-225.

⁶¹⁷ მ. სინაურისძე, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული დალური ხანის კერამიკა, მასალა საქართველოს მცირე რაიონული კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1966, გვ. 72; გ. ავაქისძე, ბიქსინტის სამშენებლო კერამიკა, გვ. 232. შედარებით: P. A. Rappoport, Building the Churches in Kievan Russia, გვ. 7.

⁶¹⁸ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა, გვ. 70.

⁶¹⁹ ს. ბარბაქაძე, საბა ტუხისშვილის „ანდერსისებრი ღვწინი“, ქართული ხელოვნება, 3, 1950, გვ. 228.

⁶²⁰ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა, გვ. 70-72. აგურის გამოყენება ქუჩების და თავად გამოყვანის პროექტის ანალიზური იყო ბიზანტიის იმპერატორისა და კონსტანტინე. იხ.: P. A. Rappoport, Building the Churches in Kievan Russia, გვ. 28-30.

⁶²¹ აგლესიკურიანი ადამიანი აგურის კუთხის რამდენიმე დღეში შესწავლის. კრამიტის ქვის შესწავლისათვის კი ორი თვე საკმარისია – 1935 წელს მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალებიდან (ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა, გვ. 72).

⁶²² იმავე მასალებიდან (ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა, გვ. 73).

⁶²³ იქვე გვ. 73.

⁶²⁴ ც. ჩოქოძე, ნ. პატიკაშვილი, რუსეთის ნაქალაქობი, 1996 წლის შედეგები, ძველის მეგობარი, 1996, №4, გვ. 40-41, სურ. 2, 3.

⁶²⁵ ზ. მისიშვილი, ქართული შორეულკავშირის საკითხისათვის, ქართული ხელოვნება, 1950, 3, გვ. 206-207.

⁶²⁶ იქვე გვ. 203.

⁶²⁷ იქვე გვ. 202.

⁶²⁸ XI-XIII საუკუნეებზე მომდის საქართველოში მოქმედი კურკლის წარმოების აუქციონი. იხ.: მ. მიწაშვილი, მოქმედი კურკლის წარმოების აუქციონის ძირითადი ეტაპები შუა

საეკლესიო საქართველოში, *მაცნე, ისტორიის სერია*, №1, 1975, გვ. 155-158.

⁶²⁹ ც. ჩანჩინაშვილი, ნ. ზაზუნაშვილი, ბოდბის ტაძრის რესტავრაციის შედეგები, *საქართველოს სიძველეთი*, 2005, 7-8, გვ. 65, 69-70.

⁶³⁰ იქვე, გვ. 70.

რ. გუგუშვილი, როსტომ მეფის სახაზლის აბანო, *ძეგლის მემკვიდრე*, 2, 1964, გვ. 13.

⁶³¹ ნ. მირიანაშვილი, *შავა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიული აღწერა*, თბ., 1983, გვ. 100-106; გ. აბრამიშვილი, ატენის უსკლესი „დროშა“, *შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპონატი*, II, 2002, გვ. 153.

⁶³² ლ. რეჟინაშვილი, პართენონს ხარკაშნელის საგვარეულო სახელად, *ქართული ხელოვნება*, 8, 1987, გვ. 79.

⁶³³ R. G. Arns and B. E. Crawford, Resonant Cavities in the History of Architectural Acoustics, *Technology and Culture*, Vol. 36, No 1, 1995, გვ. 104-105.

⁶³⁴ ი. ბერესინაშვილი, დრანდის ტაძრის თარიღისათვის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, *კავკასიოლოგიური ძიებანი*, 1, 2009, გვ. 436-446. ამ ამოცანების დამოუკიდებელი ქრონოლოგიური ჩარხი IV-VII საუკუნეებს შორის ექ- (იქვე) (იქვე, გვ. 445). მაგრამ შერბაში იხილი უფრო გვიანაა: შეიძლება ნაერთი. რ. მეფისაშვილი დრანდის არქიტექტურული თავისებურებების მიხედვით VIII საუკუნით ათარიღებს (P. Mercuriashvili, *ძრანდა /Tavrisian apse-temple VII-Xc.*, ქართული ხელოვნებისათვის მიძღვნილი IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბ., 1983, გვ. 9-11).

⁶³⁵ სომხეთში კერძოკულ კურგების კამარებში ნაყოფების პრაქტიკა უფროდ იყო მიღებული XII-XIII საუკუნეებში. მაჩანაფხ იხ თითქმის არ ჩანს. ნ. ტოკარსკის აზრით, ამ ხნის სომხურ ხუროთმოძღვრებაში მხოლოდ კონსტრუქციული (შემამსუქებელი) აზრი აქონდა, საყოველთაო კურგული რესუნარტორის ფუნქციას არ ასრულებდა (H. Tokarskii, *Архитектура Армян IV-XIV вв.*, Ерewan, 1961, გვ. 178).

⁶³⁶ მ. დვალა, ლეკარის წმ. გიორგის ეკლესია, *მაცნე, ისტორიის სერია*, №4, 1968, გვ. 162.

⁶³⁷ ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი, სოფ. გუდრუხის ღვთისმშობლის ეკლესია, *ძეგლის მემკვიდრე*, 1993, №2, გვ. 38.

⁶³⁸ გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, *საქართველოს მუზეუმის მოამბე*, 1933-1934, ტ. VIII, გვ. 326.

⁶³⁹ მ. დვალა, ბარაკონის ღვთისმშობლის ტაძარი, *ძეგლის აღწერის საკითხისათვის, ძეგლის მემკვიდრე*, 1993, №2, გვ. 24.

⁶⁴⁰ ა. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965, გვ. 74.

⁶⁴¹ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, *შეადგინეს და გამოაქვეყნეს შიომთავის თ. ენქესიძე*, კ. სილოგაძე და ნ. შიომთავისა, თბ., 1984, გვ. 99-104. ადრინდელ გამოცემებში სივლის თარიღად 1202 წელია მოთითებული – იხ. მაგალითები. შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, *შოთა რუსთაველის ეროვნული მატერიალური კულტურა*, №1, 1938.

⁶⁴² შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, ნახ. 2 და 4.

⁶⁴³ იქვე, გვ. 248.

⁶⁴⁴ იქვე, გვ. 249, 257.

⁶⁴⁵ თამარ მეფის სიგელიდან ვიგებთ, რომ წყალსადენის მივლი (წყლის კაშპაში) გზარა სხალტბელი გლეხების რაზმდნით ოჯახის, რომლებიც ამ ელდეგულეას შთამომავლობით გაიაცემდნენ – ოჯახი მოეადე იყო ერთი შეილისთვის შესაბამისი ცოდნა მიეცა. წყლის კალორიკურ „კაშპაში“ სიგელი „ქუქანად“ შიომთავისებს – „თითოთი შეილი მათი ქუქანად განისწავებოდეს“. მისსადენის მნიშვნელოვანი დაზიანების შემთხვევაში შეეცადნენ ხარკი შიომღვიმის მონასტრის უნდა გაეღო (ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, გვ. 102).

⁶⁴⁶ კ. მედილი, XII საუკუნის ვარძის წყალსადენი, *მეცნიერება და ტექნიკა*, №1, 1959, გვ. 37.

⁶⁴⁷ ი. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, *საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე*, ტ. XI, №8, 1950, გვ. 530.

⁶⁴⁸ ი. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, გვ. 527-534.

⁶⁴⁹ ი. ადამია, წყალმომარაგების უსკლესი ნაგებობანი *საქართველოში*, თბ., 1958, გვ. 9-14.

⁶⁵⁰ ლ. მშენებრბაძე, უსკლესი წყალსადენი თბილისში, *მეცნიერება და ტექნიკა*, №10, 1951, გვ. 35.

⁶⁵¹ ი. ადამია, წყალმომარაგების უსკლესი ნაგებობანი *საქართველოში*, გვ. 29-32.

⁶⁵² კ. ქუთათელაძე, ძველი თბილისის წყალსადენი წყლის ხეში, *თბილისის ტექნიკური უნივერსიტეტის შრომები*, №4, 1958, გვ. 28.

⁶⁵³ ჯ. ჯღამია, სამშენებლო კერამიკა უფოდალური ხანის *საქართველოში*, გვ. 63-64.

⁶⁵⁴ ს. ბუღეკაძის ნაწერილი აქვს მოხუცი თბილისელი კალატების ნაამბობი, კრს წყალს რომ დავახამდით, ისე ცხლდებოდა, რომ შიგ კვერცხის ფარსხადით (ს. ბუღეკაძე, კრის დამზადება და მისი გამოყენება მშენებლობაში, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, XX-B, 1959, გვ. 267-268).

⁶⁵⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 13.

⁶⁵⁶ ძველი ქართული აგობრავიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 277.

⁶⁵⁷ А. Руставели, *Князья армян VIII-X вв. в Арцаху*, Тб., 1988, გვ. 7.

⁶⁵⁸ ლ. მშენებრბაძე, ძველი ქართული სამშენებლო ხელოვნების სიგეითი საკითხი, თბ., 1950, გვ. 75.

⁶⁵⁹ ძველ საქართველოში საკრებების სიმრავლე ტოპონიმიაშიც აისახა. სხვადასხვა მხარეში – თორში, დიდი ღიხის ხეობაში, დმანისის მიდამოებში გვხვდება სოფლები „საიკოში“ სახელწოდებით. თორის საიკოში ბოლო დროდ მისვლდნენ კრის დაწვას, თანაც ისეთი რაოდენობით, რომ მთელ ახალციხეს ამარაგებდნენ (დ. ბერესინაშვილი, *ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, თორი, გ. ვაიხილი*, გვ. 12).

⁶⁶⁰ შუა საუკუნეებში შესაძლოა ასე არ ყოფილიყო. საფიქრელია, რომ ხევში – ისევე, როგორც ბიზანტიასა და კიევის რუსეთში – კრის დახაწვადა დიდ ქრებს იყენებდნენ. იხ: P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 59-65; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 133.

⁶⁶¹ ს. ბუღეკაძე, კრის დამზადება და მისი გამოყენება მშენებლობაში, გვ. 259-263.

⁶⁶³ იქვე, გვ. 264-268.

⁶⁶⁴ აბუხერისხე ტბელი, ზოოლოგიის მუზეუმის მუშაკებში და აბუხერისხეთა საგვარეულო მატაიანე, გამოსცა დ. მუხსელიშვილი, თბ., 1941, გვ. 56.

⁶⁶⁵ თ. ბურკიაშვილი, რ. ხოფერია, გ. ფრანგისშვილი, კირ-დედაბი, ძეგლის მგობარი, №2, 1987, გვ. 47.

⁶⁶⁶ რ. გეგერწითელი, თ. ნემსაძე, ატენის სიონის გუმბათის სახეობის პირვანდელი ფორმის დადგენის ცდა, ძეგლის მგობარი, 17, 1969, გვ. 52-56.

⁶⁶⁷ თ. ლანჩავა, ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი, 2007, გვ. 151

⁶⁶⁸ დ. მშენებრიანი, ძეგლი ქართული სამშენებლო ხელოვნების..., გვ. 74.

⁶⁶⁹ მონაცემები მიღებულია 2010-2011 წლებში ტოკოს ტექნოლოგიის ინსტიტუტის მიერ გ. ნიზნაშვილის ხაზ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლით დაცვის კვლევის პროგრამულ ცენტრთან თანამშრომლობით ჩატარებული ექსპედიციის შედეგად.

⁶⁷⁰ ჯერ კიდევ ვიტრუვიუსი ურნევად მშენებლებს: „თუ მღირისი ან ზღვის ქემის დაფხვნილ და გაცრილ კუბრათიელ ნაშთებზეებს შეეჯერეთ პროსტორით ერთი ორთან, დედაბი გამოხატენებლად უკეთესი იქნება“ (Vitruvius, *De Architectura*, 2.5.1.).

⁶⁷¹ P. Rappoport, *Building the Churches of Kievan Russia*, გვ. 65-68; R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 134.

⁶⁷² თ. ბურკიაშვილი, კირდეები, ძეგლის მგობარი, №3, 1988, გვ. 64.

⁶⁷³ თ. ლანჩავა, ქუთაისის არქეოლოგია, გვ. 129.

⁶⁷⁴ ლ. ხიმშიაშვილი, პირველი მერცხალი (ხალხური ეოფისა და ხეობათმოდებების მუხუდების პირველი ექსპონატი, ძეგლის მგობარი, 7, 1965, გვ. 82.

⁶⁷⁵ თ. ბურკიაშვილი, კირდეები, გვ. 64

⁶⁷⁶ ა. ბოხომაძე, ნახტაისის ეკლესიის გათხრილი ადრე-ქრისტიანული ხანის ეკლესია, ძეგლის მგობარი, 63, 1983, გვ. 42.

⁶⁷⁷ ნ. უგრედიძე, კუხეთის რუხთვის (ციხე-ქალაქი, ძეგლის მგობარი, 47, 1978, გვ. 39.

⁶⁷⁸ იქვე, გვ. 37.

⁶⁷⁹ მახალაძე საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის-თვის, შერჩევა და გამოსცა ნ. ბერბენიშვილი, წიგნი I, თბ., 1938, გვ. 7-24, 97 და შემდგომ. გაჯთან ერთად იძენენ საცერბსაც მის გასაცემად. „გაჯის ცხრილი ვიუდე“ – ექვრია გორვასი მდივანის თავისი თბილისის სახლის მშენებლობის 1751 წლის ხარჯთაღრიცხვამ (იქვე, გვ. 7).

⁶⁸⁰ П. А. Юсупович, *Описание археологич. раскопок в архитектуре ермленской Гречини*, Тб., 1962, გვ. 212.

⁶⁸¹ Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Грузии*, Тб., 1948, გვ. 101-103, 117-118; Р. Шмерлинг, *Мавзеи Грузии в архитектуре ермленской Гречини*, გვ. 210-213; ლ. რეიფლიშვილი, პართიონი ხარჯაშვილის საგვარეულო საძეგლე, გვ. 78; გ. ბერიძე, XVI-XVIII საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხეობათმოდებები, გვ. 100-101.

⁶⁸² Р. Шмерлинг, *Мавзеи Грузии в архитектуре ермленской Гречини*, გვ. 163-177; გ. ბერიძე, ქართული ხეობათმოდებების ისტორია, ტ. I, თბ., 2012, გვ. 345 (იხედველ).

⁶⁸³ თ. ბურკიაშვილი, რ. ხოფერია, გ. ფრანგისშვილი, კირდეები, გვ. 47.

⁶⁸⁴ თ. ლორთქიფანიძე, ჯანის ნაქალაქი, კრებული: ჯანი I, *არქეოლოგიური გათხრები*, 1947-1969, თბ., 1972, გვ. 9, შერ. 5.

⁶⁸⁵ ანტიკური ხისების შესახებ იხ.: F. W. Deichmann, *Die Spolien in der spätantiken Architektur*, München 1975; G. Goodwin, The Reuse of Marble in the Eastern Mediterranean in Medieval Times, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1977, გვ. 17-30 (ახვეუ ბიზანტიური ხისების შესახებ, განსაკუთრებით ოხსალურ ნაგებობებში); B. Brenk, *Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology*, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 41, 1987, გვ. 103-109; H. Saradi, The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence, *International Journal of the Classical Tradition*, Vol. 3, No. 4, 1997, გვ. 395-423.

⁶⁸⁶ F. W. Deichmann, *Die Spolien in der spätantiken Architektur*, გვ. 100.

⁶⁸⁷ მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დახაზილად დღემდე, თბ., 1995, გვ. 208.

⁶⁸⁸ იქვე, გვ. 204.

⁶⁸⁹ R. Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, გვ. 140.

⁶⁹⁰ H. Saradi, The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments, გვ. 406.

⁶⁹¹ A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age, II (Xle-XIVe siecle)*, Paris 1976, გვ. 96.

⁶⁹² D. Kinney, Roman Architectural Spolia, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 2, 2001, გვ. 145-146.

⁶⁹³ G. Quast, J. Jerratsch, *Der Dom zu Magdeburg*, München, 2004, გვ. 38, 63.

⁶⁹⁴ F. Flood, The Medieval Trophy as an Art Historical Trope: Coptic and Byzantine "Altars" in Islamic Contexts, *Alqarnas*, Vol. 18, 2001, გვ. 57, სერ. 24.

⁶⁹⁵ [ბასილი ზარსმელი], ცხოვრება და მოქალაქობა ღმერთ-მშობისთვის ნეტარისა მამისა წყნისაა ხერაპონისი, ძეგლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, იდ. აბულისის რედაქციით, თბ., 1963, გვ. 335.

⁶⁹⁶ იქვე.

⁶⁹⁷ თ. ხანიჭი, ქართლის სამეფო კარის მხატვრთ-ეხეცეების და ხეობათმოდებების შესახებ, *კავკასიის მაცნე (საქციალური გამოცემა)*, 2002, გვ. 54; თ. ვახუშტისშვილი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, თბ., 2004, გვ. 31. ამჟამად ფულა ინახება მცხეთის არქეოლოგიურ მუზეუმში. გვიანანტიკური წარწერათა ქვების მუდრად გამოყენების შესახებ იხ.: R. Coates-Stephens, *Epigraphy as Spolia: The Reuse of Inscriptions in Early Medieval Buildings*, *Papers of the British School at Rome*, Vol. 70, 2002, გვ. 275-296.

⁶⁹⁸ Г. Чубинашвили, *Памятники Грузии*, Тб., 1948, გვ. 84, ტბ. 29; Р. Шмерлинг, *Мавзеи Грузии в архитектуре ермленской Гречини*, Тб., 1962, გვ. 60-62, ტბ. 1.

⁶⁹⁹ Г. Чубинашвили, *Памятники Грузии*, გვ. 47, ტბ. 48; გ. აბრამიშვილი, ატენის უკვლევის აღრიცხვა, შ. ამირანაშვილის ხაზ. საქართველოს ხელოვნების მუხუდების არქეოლოგიური კურნალი, II, 2002, გვ. 154. 1960-იან წლებში კანკელი დანაშაღის მას შემდეგ გორბორდის დედაბი ატენის არქეოლოგიურ ბაზაზე ინახება.

⁷⁰⁰ წარწერა რამდენჯერმე გამოცემული (მ. ბროსე, თ. კორდანი, ე. თაქიშვილი). ბოლო აკადემიური გამოცემა კომენტარებით იხ.: ე. ბერსიე, ხიზის ტაძრის ისტორიისათვის, *მაკენ, ისტორიის სერია*, 1973, №2, გვ. 72-88. იქვეა ბიბლიოგრაფია.

⁷⁰¹ А. Хрушкова, Мраморные изваяния византийского происхождения из восточного пригорода, *Византизм и современность*, том 40, 1979, гв. 127-134; მისივე, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, Тб., 1980, гв. 14-17, 19-20, 22-23; W. Djobadze, Remains of a Byzantine Ambo and Church Furnishings in Hobi, *Archäologische Anzeiger*, 1984, гв. 627-639.

⁷⁰² მიტოვებული ეკლესიის აშკარად აგრესიული დესპოლიზაცია შუა საუკუნეებში ჩვეულებრივი ამბავია. კონსტანტინოპოლის წმ. დიოკლეტიანის ეკლესია (524-527 წლები) XII საუკუნეში დაიწერა და ამის მერე მის დეტალებს ათწლეულების მანძილზე ცხიფდობდნენ ჯერ ბიზანტიელები და შემდეგ ჯვაროსნები. ეს დეტალები, გარდა თეთი კონსტანტინოპოლის რამდენიმე შენობისა და ექვანისა სან მარკოსი (ყსობილი pilastri acritani), ბარსელონას სან მიგელის ეკლესიაშიც არ მოხვდა (R. M. Harrison, The Church of St. Polyuktos in Constantinople, *Acten des VII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie (Trier 1966)*, Vatican-Berlin, 1969, гв. 543-549; მისივე, *A Constantinopolitan Agency in Barcelona*, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 27, 1973, гв. 299).

⁷⁰³ W. Djobadze, Remains of a Byzantine Ambo and Church Furnishings in Hobi, გვ. 638. ლ. ბრეჟნევი ხიზში გამოყენებულ არქიტექტურულ დეტალებს სხვადასხვა დროით ათარიღებს: კაპიტელებსა და მჭირე სვეტებს – V საუკუნით, ამბოინის ფილებს – VI საუკუნით (А. Хрушкова, Мраморные изваяния византийского происхождения..., гв. 128-133), თუ მართლაც ასეა, დაიდანის მრეგ გასარკვევლ ეკლესიაში ისინი უკვე ხელმოწერდ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

⁷⁰⁴ W. Djobadze, Remains of a Byzantine Ambo and Church Furnishings in Hobi, გვ. 639. შენ. 47; А. Хрушкова, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, гв. 20-23.

⁷⁰⁵ F. Dubois de Montpérier, *Voyage autour du Caucase, chez les ichekesses et les abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, t. I, Paris, 1839, гв. 318. ე. დიუბოზე თავად დარბაზში არ ყოფილა, იგი ვენტნაღვ ეკუთვს მონაწილეს ყერდნობაში. 1888 წელს ა. პავლინოვს ეს სვეტები დანდის ეკლესიაში უკვე აღარ დახვდა (А. Павлов, *Экспедиция на Кавказ 1888 года, Материалы по археологии Кавказа*, вып. III, Москва, 1893, гв. 8).

⁷⁰⁶ Н. Северов, *Памятники грузинского зодчества*, Москва, 1947, гв. 194; А. Хрушкова, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, гв. 21.

⁷⁰⁷ F. Dubois de Montpérier, *Voyage autour du Caucase*, t. I, гв. 228; А. Хрушкова, *Скульптура раннесредневековой Абхазии*, гв. 17-18. ⁷⁰⁸ მარმარილონ დეტალებს არ ახსენებს ა. პავლინოვი, რომელმაც მარმალ-აბაა 1888 წელს დაიფიქციურა (А. Павлов, *Экспедиция на Кавказ 1888 года*, гв. 1).

⁷⁰⁹ Н. Чубинашвили, *Ханалы*, Тб., 1972, гв. 8; დ. თუმანიშვილი, ბასილი სარსმელ ტაძართშეწებულობის შესახებ, *ლიტერატურა და ხელოვნება*, №1-6, 1996, гв. 59; К. Мачабели, *Каменные кресты Грузии*, Тб., 1998, гв. 24-25; მისივე,

ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, თბ., 2008, გვ. 5.

⁷¹⁰ კ. ჩაიბაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, გვ. 24. იხ. აგრეთვე: მისივე, ქვაჯვარები, როგორც Spolia შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, *ლევან რეულიშვილი* – 100, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბ., 2009, гв. 33, 41-42.

⁷¹¹ კ. წერეთელი, სტეფანოს სოფ. დაეათის ღვთისმშობლის ეკლესიიდან, *ძეგლის მეგობარი*, 68, 1984, гв. 43-48.

⁷¹² ეს ის (ცნობილი რელიეფია, რომელიც გარკვეულ წრეში „ინაზის ამალგმა“ იქნა ინტერპრეტირებული და დიდი ავითრები გამოიწვია. ამჟამად დაეათის სტელა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება. მის შესახებ იხ.: К. Мачабели, *Каменные кресты Грузии*, гв. 121-144; მისივე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, ტაბ. 24-28.

⁷¹³ ე. ჯავახიშვი, ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბ., 1982, гв. 30-33; კ. ჩაიბაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, ტაბ. 56-59.

⁷¹⁴ ე. ჯავახიშვი, ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები..., გვ. 33-34, ტაბ. XXXIX-XLII.

⁷¹⁵ К. Мачабели, *Каменные кресты Грузии*, гв. 78-86; მისივე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, სურ. 4, ტაბ. 14-16. ამჟამად სტელა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება.

⁷¹⁶ კ. ჩაიბაძე, ქვაჯვარები, როგორც Spolia..., გვ. 35.

გ. ჯავახიშვი, სოფორის გუმბათიანი ეკლესიის ექვლებში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასვეტები, შ. ამირანაშვილის ხაზ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, V, 1999, гв. 60-71.

⁷¹⁸ რ. მეფისაშვილი, სოფელ კიანეთის X საუკუნის ხეორომოდერული ძეგლი, *ძეგლის მეგობარი*, 30, 1972, გვ. 62. რ. მეფისაშვილი ხელმოწერდ გამოყენებულ ფრაგმენტებს VII-X საუკუნეებით ათარიღებს (იქვე გვ. 65-68). სტელა ავღაბთ უფრო ადრინდელია, VI საუკუნისა.

⁷¹⁹ ე. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, სერია A, 7, 1971, гв. 158.

⁷²⁰ ე. ჯავახიშვი, ნ. ჩანტლაძე, *მონოფიზიტური ძეგლები საქართველოში*, თბ., 2009, гв. 25, სურ. 1.

⁷²¹ მსგავსი წარწერები აღმოჩნდა დანისში გათხრილ მუსლიმურ მავზოლეუმებში. ისინი XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება (ე. ჯავახიშვი, ერთი მამადიანური მავსოლეუმი ნაქალაქი დანისის გარეუბნის სამაროვანზე, *ძეგლის მეგობარი*, 68, 1984, гв. 26-27, ტაბ. II).

⁷²² ე. ბერძენიშვილი და სხვანი, *ჯავახეთი*, გვ. 58.

⁷²³ ე. ჯავახიშვი, ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბ., 1982, гв. 34-37; გ. ჯავახიშვი, ნ. ჩანტლაძე, *მონოფიზიტური ძეგლები საქართველოში*, გვ. 73-76, სურ. 1.

⁷²⁴ დ. სომერაძე, გ. პატაშვილი, სვეტიცხოვლის ტაძრის არქიტექტურა, *წიგნები: სვეტიცხოველი*, თბ., 2010, გვ. 189.

⁷²⁵ ე. ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, თბ., 2005, гв. 58-60.

⁷²⁶ H. Saradi, *The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments*, გვ. 419-421.

სპრატეზის სია

1. მცხეთა, ხედი ჯერის ტაძრიდან
2. არმაზციხე, ხედი ჯერის ტაძრიდან
3. არტანუჯის ციხე
4. მარტვილის (ჭყონდიდის) ტაძარი
5. მოქეის ტაძარი
6. ბუდიის ტაძარი
7. ქუთაისის ტაძარი
8. გელათის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესია
9. ვარძიის მონასტერი
10. სეპტიცხოვლის ტაძარი
11. გატეხილი (წითელი) ხიდი
12. ლარგეისის მონასტერი
13. მცხეთის ტაძარი, „ცხოველი სვეტი“
14. შიომღვიმის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესია
15. დავით გარეჯელის ლავრა
16. ზედაზნის მონასტრის ეკლესია.
წმ. იოანე ზედაზნელის ღუსკემა
17. ბოლნისის სიონი, სამშენებლო წარწერა
18. კატაულის სტელა
19. წრომის სტელა
20. ურბნისის სიონი, თეოდორე ეპისკოპოსის
სამშენებლო წარწერა
21. ატენის მცირე ეკლესია, რატი ერისთავის
სამშენებლო წარწერა
22. პატარა ონის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია,
სამშენებლო წარწერა
23. უბისის სვეტი.
სეიმურ ჭყონდიდელის სამშენებლო წარწერა
24. დაბის ეკლესია, გიორგი მეფის მოღარეთუხუცესის
სამშენებლო წარწერა
25. მხერის ეკლესია.
მიქელ იველიანიის სამშენებლო წარწერა
26. ბრატაუნის ეკლესია.
როსტომ ერისთავის სამშენებლო წარწერა
27. ერუდის ეკლესია, სამშენებლო წარწერა
28. ცაიშის ტაძარი
29. სამწყურისის ეკლესია.
წარწერა რუს მშენებლობის შესახებ
30. საეანის ეკლესია, სამშენებლო წარწერა
31. ცხაგატის ეკლესია
32. ცხაგატის ეკლესია, სამშენებლო წარწერა
33. საორბისის ეკლესია, სამშენებლო წარწერა
34. აღავერდის ტაძარი
35. ჯოისუნის ეკლესია, გაღატოხის წარწერა
36. ზემო კრიხის ეკლესია.
კეირიკე გაღატოხის წარწერა
37. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია,
ხეროთიმოიდეს ფარესასის წარწერა
38. ბრატაუნის ეკლესია, ოსტატ აუთანდილ
შულაველის წარწერა აღმოსავლეთ ფასადზე
39. ბრატაუნის ეკლესია, ოსტატ აუთანდილ
შულაველის წარწერა ჩრდილოეთ ფასადზე
40. დიდი გომარეთის ღმრთისმშობლის ეკლესია,
სამშენებლო წარწერა
41. ოშკის ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა სამხრეთი კარის ტიშანზე
42. სეპტიცხოვლის ტაძარი, აღმოსავლეთი ფასადი
43. სეპტიცხოვლის ტაძარი.
სამშენებლო წარწერა აღმოსავლეთ ფასადზე
44. კუმურდოს ტაძარი
45. ავერდი აქლდისის წარწერიანი საფლავის ქვა
მცხეთიდან
46. სამთავისის ტაძარი
47. იკალთოს მონასტრის ფერისცვალების ეკლესია.
ოთახი ნარათქისის ზემოთ
48. ფიხოვანი, პართენოს ხარჭაშნელის ეკლესია, გეგმა
და გრძივი კრები (ღ. რნეულიშვილის მიხედვით)
49. თბილისის ქვაშეთის ძველი ეკლესია,
1880-იანი წლების ფოტოსურათი
50. თბილისის ქვაშეთის ძველი ეკლესია,
გეგმა (ო. სიმონიანის მიხედვით)
51. წრომის ტაძარი, პატრონიკენი

52. ლიკანის მონასტრის ეკლესია.
ხის პატრონიკეთა კონსოლები
53. სევეტიცხოელის ტაძარი. პატრონიკენი
54. ალავერდის ტაძარი. პატრონიკენი
55. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია.
პატრონიკენი
56. გურჯაანის ქველაწმინდა.
პატრონიკეთა სამხრეთი დერეფანი
57. გურჯაანის ქველაწმინდა. პატრონიკეთა შუა ნაწილი
58. სამშვილდის სიონი
59. ხაშშვილდის სიონი. სარკმლის თავხართი
აღმოსავლეთი ფასადზე
60. მკვთის ჯვარი.
რელიეფი გუმბათის სამხრეთ წახნაგზე
61. რუისის ტაძარი. მშენებელთა გამოსახულება
სამხრეთი სარკმლის თავზე
62. დოლისკანის ეკლესია. გაბრიელ დიაკონის
გამოსახულება სამხრეთ სარკმელთან
63. ატენის სიონი. გერგიუმ ერასთანის ძის (?)
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
64. ფილა მშენებლის გამოსახულებით კალთათა
ეკლესიიდან
65. ქუთაისის ტაძარი.
მშენებლის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე
66. ოშკის ტაძარი. მშენებლის გამოსახულება გუმბათზე
67. ქორილოს ეკლესია. დასავლეთი ფასადი
68. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი „ქვისმხელის“ გამოსახულებით
69. ქორილოს ეკლესია. რელიეფი ხარბეშვიშვილი
მარხილით ქვის ზიდვის სცენით
70. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი კირხსნარის მომზადების სცენით
71. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი კირხსნარის გადარჩენის სცენით
72. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი მარხილით ქვის ზიდვის სცენით
73. კალენგის ეკლესია (გორკლანდი, შვედეთი).
რელიეფი კირხსნარის მომზადების სცენით
74. კალენგის ეკლესია (გორკლანდი, შვედეთი).
რელიეფი მარხილზე ქვის დაღების სცენით
75. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი ქალის გამოსახულებით
76. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის დამუშავების სცენით
77. ქორილოს ეკლესია.
რელიეფი ქვის მსოფლიო მუშების გამოსახულებით
78. საფარის მონასტრის მძიმეების ეკლესია.
ქვისმთელ დივანს გამოსახულება აღმოსავლეთ
ფასადზე
79. ფილა პუბლიკის ეკლესიიდან (საფრანგეთი)
ქვისმთელის გამოსახულებით
80. ფორსემის ეკლესია („შვედეთი“).
ქვისმთელის გამოსახულება დასავლეთი ტიშპანზე
81. ფილა ხითხორების გამოსახულებით
სხვაგვარ ეკლესიიდან
82. სევეტიცხოელის ტაძარი. ხუროთმოძღვარ
არსუქსის წარწერა და გონიოიანი ხელის
გამოსახულება ჩრდილოეთი ფასადზე
83. ტყიბაბერდის ეკლესია. მშენებლის გონიოიანი ხელის
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
84. სევეტიცხოელის ტაძარი.
მშენებელთა გამოსახულება გუმბათის ეკლზე
85. მინიატურა მშენებლობის სცენით რელიეფი ფორ
ემის „მსოფლიო ქრონიკის“ ხელნაწერში
(სქემა გ. ბინდინგის მიხედვით)
86. ერთაწმინდის ეკლესია.
მშენებლის გამოსახულება სამხრეთი ფასადზე
87. მირტაშნის ეკლესია. დამხმარე ოსტატის
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
88. მირტაშნის ეკლესია. გალატონთუხუცესის
გამოსახულება აღმოსავლეთი ფასადზე
89. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია.
გალატოზ ფარეშას გამოსახულება აკროტერიონზე
90. ზარშმის მონასტრის სამრეკლო.
მშენებელთა გამოსახულება ფანატურის
სამხრეთ-დასავლეთი თაღის ზემოთ
91. ფილა მშენებლის გამოსახულებით
კულეს მონასტრის სამრეკლოდან
92. გერგეტის მონასტრის სამრეკლო.
გალატოზ გრეგორის გამოსახულება
93. რუისის ტაძარი. სქემა მშენებელთა
გამოსახულებებით ჩრდილოეთი ფასადზე
94. ტბისის ეკლესია. ოსტატების პაპუასა და პოლოზას
გამოსახულება დასავლეთი ფასადზე
95. დავით საგარეჯოს ეკლესია.
მშენებელთა გამოსახულება აღმოსავლეთი ფასადზე
96. ფილა გალატოზ სულთამის გამოსახულებით
რკინის მონასტრიდან
97. დავითგარეჯის ნათლისცემლის მონასტერი.
მშენებლის ფერწერული გამოსახულება
- 98-99. სეპარნიციის ტაძარი (სომხეთი).
მშენებელთა (?) გამოსახულებები
100. კონკის სენ-ფუას ეკლესია (საფრანგეთი).
მშენებელთა გამოსახულება ტრანსეპტის კაპიტელზე
101. ნიქოსის მაცხოვრის ტაძარი
102. ხანკათის მონასტერი
103. გელათის მონასტერი
104. ხანკათის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესია
105. ბარაკონის ეკლესია
106. კერამიკული ფილა ოხრიდიდან ნართექსიანი
საინაწიანი ბაზილიკის გუმბის გამოსახულებით
107. კერამიკული ფილა ოხრიდიდან
ტერაკონქის გუმბის გამოსახულებით
108. მარმარილოს ფილა ათენის პომპეიშიდან
როტონდის გუმბის გამოსახულებით
109. სააღო მანქანის ნახატი პერონ ბიზანტიელის
ტრაქტატით (რ. ოსტრომის მიხედვით)

110. ქოროლოს ეკლესია.
რელიეფური ფილა კტიტორებისა და
ეკლესიის გუმბათის გამოსახულებებით
111. ქოროლოს ეკლესია.
გუმბა (რ. მეფისაშვილის მიხედვით)
112. მანხუტის ზედა ეკლესია. შერიბის დაკედვის
სქემა (?) სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის ქვაზე
113. დავით გარეჯელის ღაერის ორი კოშკის პროექტი
114. აღაერდის ტაძრის კერამიკული მოდელი
- 115-116. სეკტიცხოელის ტაძრის კერამიკული მოდელი
117. ვერცხის სან-მარკოს ტაძარი.
ბაბილონის გოლდონის აგების სიყენა
118. ავესტინელთა მონასტრის ხელნაწერი
ბუღონ-სიურ-მერის ბიბლიოთეკიდან.
მინიატურა მშენებლობის სცენით
(სქემა გ. ბინდინგის მიხედვით)
119. ოშკის ტაძარი. ხარაზო კონსოლების ამოყვებული
და ამოუყვებელი ფოსები სამხრეთ ფასადზე
120. ატენის სირინი
121. ანისხატის ეკლესია. ფუნდამენტის სქემა
(რ. გერდწითელის მიხედვით)
122. წრომის ტაძარი. ფუნდამენტის სქემა
(ლ. ხიმშიაშვილის მიხედვით)
123. ხანკთის ეკლესია
124. აწეურის ტაძარი. საკურთხეველის აფსიდის კედელი
125. აკანების ეკლესია.
კედლის წყობა საკურთხეველში
126. კუშის (ოლთისის) ეკლესია.
კედლის წყობა ინტერიერში
127. ლიკანის მონასტრის ეკლესია.
კედლის წყობა ინტერიერში
128. ოშკის ტაძარი. საფასადო წყობა
129. გელათის მონასტრის დმრთისმშობლის ეკლესია.
სამხრეთი ეგერტის კედლის წყობა
130. გურჯაანის ყველაწმინდა
131. ვანაძიანის ყველაწმინდა. ხედი გუმბათზე
132. სანაგირეს ეკლესია. აღმოსავლეთი ფასადი
133. ოზანის ამაღლება
134. ოთხთა ეკლესიის მონასტრის
კრიტიკური სამლოცველო
135. დრანდის ტაძარი
136. ბიჭვინტის ტაძარი
137. მანხუტის ქვედა ეკლესია. კარის თაღის
ბილანებიანი ქვები სამხრეთ ფასადზე
138. ოშკის ტაძარი.
ჩრდილო-აღმოსავლეთი აფრა-ტრომი
139. ვანის ქვაბების მონასტერი
140. ხახულის ტაძარი. ანტიკისმური წყობა
სამხრეთი მკლავის დასავლეთ კედელზე
141. ძალისა. ტრიკლინიუმის მოზაიკური იატაკი
142. ქუთაისის ტაძარი. იატაკი საკურთხეველის წინ
143. ვარდისუბნის ეკლესია. იატაკის ფრაგმენტი
144. მარტვილის ტაძარი. იატაკი
145. რუისის ტაძარი. ჩრდილოეთი ეგერტის
საკურთხეველის იატაკი
146. მღვიმეის ეკლესია. იატაკი
147. ოზანის ამაღლება. იატაკის კერამიკული ფილები
(ზ. მასსურაბის ნახატის მიხედვით)
148. აკურთის ეკლესია. სამხრეთი კარის არქიტრაფი
149. წუნდის ეკლესია. კარის ზღვარის დიდი
150. წუნდის ეკლესია. ურდულის გასაღები ღრუჭული
151. ოსი კარი მღვიმეის ეკლესიიდან
152. აკურთის ეკლესია. საკურთხეველის სარკმელი
153. წყაროსათვის მონასტრის სარკმელზე
მკირე სარკმელი
154. ხახულის ტაძარი.
სამხრეთი მკლავის შექვეყნებული სარკმელი
155. ნოქალაქევი. სასარკმელი მინა
156. სასარკმელი მინა ორბუთის საწარმოდან
- 157-159. რუსთაის ნაციხაური. სასარკმელი მინა
160. რუსთაის ნაციხაური.
სარკმლის ალათის ფრაგმენტი
161. რუსთაის ნაციხაური. სარკმლის ალათის სქემა
162. ციშის ტაძარი. სარკმლის ალათა
163. ერთაწმინდის ეკლესია.
ჩრდილოეთი მკლავის ხარკმლის ალათევი
164. საფარის მონასტრის წმ. ხაბას ეკლესია.
დასავლეთი კარიბჭის ცრუ ხარკმელი
165. გელათის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესია.
გუმბათის სარკმლის ალათა
166. მირტაშის ეკლესია. ღორფინის საბურველი
167. საფარის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესია.
ღორფინის საბურველი
168. ატენის მკირე ეკლესია. ღორფინის საბურველი
169. ფიტარეთის ეკლესია
170. საფარის მონასტრის წმ. სტეფანეს ეკლესია.
ღორფინის საბურველი
171. საფარის მონასტრის წმ. გიორგის ეკლესია.
აგროტერიონი
172. ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები ძალისადა
173. ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები ნოქალაქევიდან
174. მოჭიქული ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები
ქუთაისის „შედა ქალაქიდან“
175. ყვეტარს ეკლესია
176. ოშნის ეკლესია.
გუმბათო მოჭიქული კრამიტის საბურველით
177. მოჭიქული ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები
ოზანის ამაღლების ეკლესიიდან
178. მოჭიქული ღარიანი კრამიტი
ქუთაისის „ბაგრატის ტაძრიდან“
179. მოჭიქული ბრტყელი კრამიტი
ტიმოთეოსების ეკლესიიდან
180. მოჭიქული ღარიანი კრამიტი
საორბუთის ეკლესიიდან
181. ჯურიანი ბრტყელი კრამიტი თბილისის სირინიდან
182. შროშანიანი ბრტყელი კრამიტი
რუსთაის სასახლიდან

183. წარწერიანი ბრტყელი კრამიტი ახაშნის ეკლესიიდან
184. არტეფიქსიანი კრამიტი ქუთაისის „ბაგრატის ტაძრიდან“
185. არტეფიქსი წეროების გამოსახელებით ბოსლეთის ეკლესიიდან
186. არტეფიქსი ირმების გამოსახელებით ქეაცხელადად
187. არტეფიქსი ირმის გამოსახელებით ქეაცხელადად ან ახიზიდან
188. განკლდებულჯვრებიანი არტეფიქსი ქეაცხელადად ან ახიზიდან
- 189-190. ჯვრიანი არტეფიქსები ნოქალაქეიდან
191. ჯვრიანი არტეფიქსი ბოქეადად
192. ჯვრიანი არტეფიქსი წარწერით ქსნის ხეობიდან
193. ჯვრიანი არტეფიქსი წარწერით
194. არტეფიქსი ბერძნული წარწერით ნოქალაქეიდან
195. არტეფიქსი კუფური წარწერით რუსთავის ნაციხეარიდან
196. მოჭიქული არტეფიქსები გელათის მონასტრის აკადემიიდან
197. საფარის მონასტრის წმ. საბას ეკლესია. საწვიმარი ღარი
198. ახტალის ეკლესია. საწვიმარი ღარი
199. ესანის ეკლესია. ბაზალტის ფილების წყობა
200. მირტაშნის ეკლესია. ბაზალტის ფილების წყობა
201. თორის ეკლესია. ანდუსიტის ფილების წყობა
202. ზარშმის მონასტრის ეკლესია. ანდუსიტის ფილების წყობა
203. მცხეთის ჯვარი. ქვიშაქვის ფილების წყობა
204. ხობის ეკლესია. კირქვის ფილების წყობა
205. მანხეტის ქვედა ეკლესია. ტუფის ფილების წყობა
206. კეცტერას ეკლესია. ტრაპერტინის (შირიმის) ფილების წყობა
207. უბისას ეკლესია. ტრაპერტინის (შირიმის) ფილების წყობა
208. კარდანახის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. რიყის ქვის წყობა
209. ნინოწმინდის სამრეკლო
210. ყორეკისის მონასტრის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია. ფიგურული აგურით გამოყენადილი კარნიზი გუმბათზე
211. ფიგურული აგური რუსთავის სასახლიდან
212. აგური ხელის ანაბეჭდით რუსთავის ნაციხეარიდან
213. აგური წლიქების ანაბეჭდით
214. კერამიკული ფილა შირიმდუმის მონასტრიდან.
215. კერამიკული ფილა საღარაშენის ეკლესიიდან.
216. სამწვერისის დარბაზული სამლოცველო. კერამიკული ფილები ადმისაულეთ ფასადზე
217. ტიშთესხების ეკლესია. მოჭიქული ფილები გუმბათზე
218. მოჭიქული ექვსწახნაგა ფილა
219. მოჭიქული აგური რუსთავის სასახლიდან
220. ბოდბის ეკლესია. 1970-იანი წლების ფოტოსურათი
221. ბოდბის ეკლესია. ე. ახვლედიანის აკერული, 1920-1921 წლები
222. მოჭიქული აგური ბოდბის ეკლესიიდან
223. კალორფურები შუხუთის აბანოდან
224. წყლის მილები შუხუთის აბანოდან
225. წყლის მილი გუდაგუდან
226. წყლის გამანაწილებელი თანგირი
227. ვარძის მონასტერი. წყლის მილი
228. გაჯგე შესრულებული მოხატულობის ფრაგმენტი რუსთავის სასახლიდან
229. გაჯით ნაქმრწი დეკორის ფრაგმენტი რუსთავის სასახლიდან
230. ოსაანის ამაღლება. თაბაშირის კანკელი
231. სურიაუს ეკლესია (საბურმეთი). ანტიკური სვეტების ქვების მეორადი გამოყენება კედლის წყობაში
232. ხობის ეკლესია. სამხრეთი ეგტერი
233. ხობის ეკლესია. ეთემე დიდიანის წარწერა
234. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული ჯვრიანი კაპიტელი
- 235-238. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული კომპოზიტური და თუოდოსიანური კაპიტელები
239. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული ამბიონის ფილა
240. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული მოსაპირკეთებელი ფილები
241. ხობის ეკლესია. ადრექრისტიანული სვეტი და ამბიონის მოაჯირის (?) ფილა
242. ხობი. ადრექრისტიანული მოსაპირკეთებელი ფილა ეკლესიის ეზოში
243. ცაიშის ეკლესია. ადრექრისტიანული სვეტები და კაპიტელები
244. გელათის მონასტრის ღმრთისმშობლის ეკლესია. ადრექრისტიანული ბოძი
245. მარტვილის ტაძარი. ადრექრისტიანული სვეტი
246. მარტვილის ტაძარი. ადრექრისტიანული სვეტის დეტალი
247. ყოლდაღურის ეკლესია. ადმისაულეთ სარკმელში ჩადგმული სტელა
248. ქვეშის ეკლესია. პილასტრად გამოყენებული სტელა
249. კიანეთის ეკლესია. ცოკოლში ჩადგმული სტელა
250. კიანეთის ეკლესია. კარის წირთხელში ჩადგმული ფილა
251. სათხის ეკლესია. აფხიზის მხარეში ჩადგმული სტელა
252. ახალციხის რაბათის აბანო. ეკლესიების ქვების მეორადი გამოყენება კედლის წყობაში
253. აწყურის ტაძარი. ქუეყრომიანი ქვების ანაბეჭდები კედლის გულზე
254. ღმინისის წმ. მარინეს ეკლესია. კუფურწარწერიანი ქვა კედლის წყობაში
255. თეჯისის ეკლესია. მენიხირი საკურთხეველის წინ

სურათების წყაროები

1. შოტოს სურათები

გიორგი ნუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის კვლევის ეროვნული ცენტრის ხელოვნების ძეგლთა ფიქსაციის ლაბორატორია – 1, 10, 15, 18, 19, 42, 44, 46, 60, 67, 103, 110, 120, 130, 131, 139, 156, 169, 175, 215, 221.
ტოკიოს ტექნოლოგიის ინსტიტუტისა და გ. ნუბინაშვილის ეროვნული ცენტრის ერთობლივი კვლევითი პროექტის იაპონური ჯგუფი (ხელმძღვანელი – შირო სასანო) – 14, 47, 51, 54, 56, 57, 206, 209.
საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დიმიტრი ერმაკოვის ფონდი – 49.
დავით ხოშტარია და ნათია ნაცვლიშვილი – 4, 8, 17, 20-24, 26, 28-30, 35-39, 41, 52, 55, 58, 59, 65, 78, 86-91, 94-96, 105, 112, 119, 124-129, 133, 137, 138, 141, 143-146, 148-153, 163-168, 170, 171, 177, 179, 197-205, 207, 208, 210, 216, 217, 227, 230-246, 248-250, 252, 253.
გიორგი ბაგრატიონი – 2, 16, 247, 251.
ირმა ბერძენიშვილი – 254.
მარკუს ბოგიში – 5, 6, 98, 99, 135, 136.
მარინე ბულია – 97.
ირინე გივიაშვილი – 61, 93.
თამაზ დვალაძე – 3, 62, 102, 123, 134, 140.
მირიან კილაძე – 43, 53, 81, 82, 84.
ბუბა კუდავა – 66, 104, 154, 176.
ომარ ლანიავა – 142.
გიორგი პატაშური – 25.
არმენ ღაზარიანი – 83.
ციციონ ჩახუნაშვილი – 222.
ნატო ჩიტიშვილი – 68-72, 75-77.
ნინო ჭანიშვილი – 64.
კახა ხიმშიაშვილი – 9, 12, 27, 31, 32, 40, 132.
V. Birrakova-Grozdanova, *Monuments paléochrétiens de la région d'Ohrid, Ohrid, Macedonia*, 1975, tables 8a, 8b – 106, 107.
C. Bouras, *A Sketch Plan of Late Antiquity in Athens, Deltion*, ser. 4, vol. 28, 2007, ill. 9 – 108.

2. ნახაზები, ნახატები და სქემები

გიორგი ბინდიანი – 85, 118.
კარლ ვეშერი – 109.
რუსულან გუგუშვილი – 121.
ზაქარია ჩიხურაძე – 147.
რუსულან მეფისაშვილი – 111.
ლევან რეველიშვილი – 48.
ოტო სიმონსონი – 50.
ლევან ხიმშიაშვილი – 122.

შოტოს სურათებიზე წარმოდგენილი
არქიტექტურის ინახება
შემდეგ მუშაობებზე და საინჟინრო:

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი – 18, 19, 45, 114-116, 151, 156, 160, 180, 181, 183, 185-189, 192, 193, 213-215, 218, 223-226.
ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი – 113.
ნიკო ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმი – 174, 178, 184, 196.
რუსთავეის ისტორიული მუზეუმი – 157, 158, 182, 195, 211, 212, 219, 228, 229.
პარმენ ზაქარაიას სახ. ნოქალაქევის არქიტექტურულ-არქეოლოგიური მუზეუმ-ნაკრძალი – 155, 173, 190, 194.
ონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი – 81, 191.
ქსანი-ნასტაკის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაზა – 172.